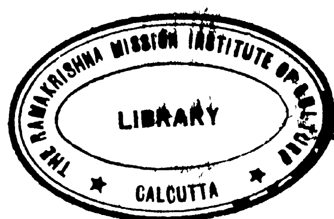
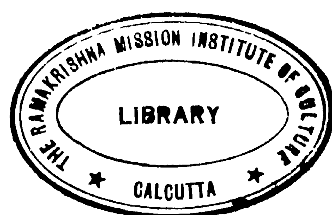

THE RAMAKRISHNA MISSION INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY
CALCUTTA

THE RAMAKRISHNA MISSION INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY
CALCUTTA

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १४

छान्दोग्योपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

…नागिरिग्रामनिवासि 'महामहोपाध्याय' इत्युपपदधारिबाल-शास्त्रिगुरुभिः 'आगाशे' इत्युपाह्वैः वे० शा० सं० रा० रा० काशीनाथशास्त्रिभिः संशोधिता ।

सा च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशिता ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८१२

सन १८९०

मूल्यं रूपकपञ्चकम् । रु. ५

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अ[illegible] [illegible]च्छान्दोग्योपनिषदः पुस्तकानि यैः परहितैकतया स[illegible] [illegible]गार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि कृतज्ञतया पुस्तकानां संज्ञाश्च प्रकाश्यन्ते ।

([illegible]) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, कलिकातानगरस्थमुद्रणालये मुद्रितं, कैलासवासिनां देव इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवासिनां वे० शा० सं० बालशास्त्रिणाम् ।

(ख) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, करवीरपुरनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० श्रीमतां गुरुमहाराजानाम् । लेखनकालः संवत् १८४७ ।

(ग) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, इन्दूरपुरनिवासिनां किबे इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब बाळासाहेब इत्येतेषाम् ।

(घ) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, करवीरपुरनिवासिनां वे० शा० सं० रा० रा० गुरुमहाराजानाम् ।

(ङ) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, पुण्यपत्तननिवासिनां कैलासवासिनां फडणीस इत्युपाह्वानां रा०रा०मोरोबादादा इत्याख्यानाम् ।

(च) इति संज्ञितम्—भाष्यं, कैलासवासिनां पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां पटवर्धन इत्युपाह्वानां रा० रा० बाळासाहेब इत्याख्यानाम् ।

(छ) इति संज्ञिता—टीका, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० श्री० रा० रा० बाळासाहेब पटवर्धन इत्येतेषाम् ।

(ज) इति संज्ञितम्—मूलं, पुण्यपत्तननिवासिनां श्री० रा० रा० भाऊसाहेब नगरकर इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके १७०५ ।

(झ) इति संज्ञितम्—मूलं, साठे इत्युपाह्वानां वे० शा० सं० रा० रा० नीलकण्ठशास्त्रिणां पुण्यपत्तननिवासिनाम् ।

(ञ) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, वडलीग्रामनिवासिनां चिदम्बरदीक्षितकुलोत्पन्नानां श्री० वे० शा० सं० रा० रा० मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखनकालः शके १७८९ ।

(ट) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, वटोदरनिवासिनां पटवर्धनोपाह्वानां श्री० रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम्।

(ठ) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, उज्जयनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० रा० रा० सोरटीबुवा इत्येतेषाम् । लेखनकालः संवत् १८६० ।

(ड) इति संज्ञितम्—भाष्यं, दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं डाक्तर इत्युपपदधारिभिर्भाण्डारकरोपाह्वै रामकृष्ण गोपाल इत्येतैर्दत्तम् ।

(ढ) इति संज्ञितम्—भाष्यम्, एतदपि दक्षिणापथवर्तिविद्यालयस्थमेव तैरेव दत्तम् ।

(ण) इति संज्ञितम्—भाष्यं सटीकम्, अष्टेग्रामनिवासिनां लिमये इत्युपाह्वानां रा० रा० गोविन्दशर्मणाम् ।

(त) इति संज्ञितम्—मूलं, रा० रा० महादेव चिमणाजी आपटे इत्येतेषाम् । लेखनकालः संवत् १७३६ ।

(थ) इति संज्ञितम्—मूलं पुण्यपत्तननिवासिनां कै० रा० रा० नारायण बाबाजी जोशी इत्येतेषाम् ।

॥ छान्दोग्योपनिषद्विषयसूचीपत्रम् ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

सूचीपत्रम्।

अथ षष्ठोऽध्यायः।

अथ सप्तमोऽध्यायः।

सूचीपत्रम्।

समाप्तमिदं सूचीपत्रम्।

सामवेदीयच्छान्दोग्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम् ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

ओमित्येतदक्षरमित्याद्यष्टाध्यायी छान्दोग्योपनिषत् । तस्याः संक्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमल्पग्रन्थमिदमारभ्यते ।

अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।

नमो जन्मादिसंबन्धबन्धविध्वंसहेतवे ।
हरये परमानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥
नमस्त्रय्यन्तसंदोहसरसीरुहभानवे ।
गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

छन्दोगानामुपनिषद्वेदं व्याचिख्यासुर्भगवान्भाष्यकारश्चिकीर्षितग्रन्थपरिसमाप्तिप्रचयपरिपन्थिदुरितनिबर्हणसिद्ध्यर्थमोंकारोच्चारलक्षणं मङ्गलाचरणं संपादयन्व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति । **ओमित्येतदिति** । व्याख्यानं सप्रयोजनं प्रतिजानीते । **तस्या इति** । ननु शारीरके भूयःसु प्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यातत्वादमुष्य भाष्यं किमिति संप्रत्यारभ्यते[1] तत्राऽऽह । **संक्षेपत इति** । विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि संग्रहतो व्याख्यानमस्याः संप्रणीयते विस्तृतस्य संक्षिप्य ग्रहणे सुग्रहत्वादित्यर्थः । किंच न चेयं यथापाठक्रमं व्याख्याता । प्रकृते तु पाठक्रममनतिक्रम्य व्याख्यायते तद्युक्तमिदं भाष्यमित्याह । **ऋजुविवरणमिति** । ऋजु पाठक्रमानुसारि विवरणमर्थस्फुटीकरणं प्रकृतोपनिषदो यस्मिन्भाष्ये तत्तथेति यावत् । अथ पाठक्रममाश्रित्यापि द्राविडभाष्यं प्रणीतं तत्किमनेनेत्याशङ्क्याऽऽह । **अल्पग्रन्थमिति** । तथाऽपि विशिष्टाधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते तत्राऽऽह । **अर्थजिज्ञासुभ्य इति** । ये हि मुमुक्षवोऽस्या विवक्षितमर्थं जिज्ञासन्ते तेभ्यो भाष्यमिदं प्रस्तूयते । तथा च विशिष्टाधिकारिसंभवे तदारम्भः संभवति । तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवान्तरफलं तद्द्वारा कैवल्यं परमं फलमिति भावः ।

---

१ ख. ग. °रणऊ°। २ क. °तऽत्रा°।

तत्र संबन्धः । समस्तं कर्माधिगतं प्राणादिदेवताविज्ञानसहितमर्चि-रादिमार्गेण ब्रह्मप्रतिपत्तिकारणम् । केवलं च धूमादिमार्गेण चन्द्रलो-कप्रतिपत्तिकारणम् । स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां कष्टाऽ-धोगतिरुक्ता ।

न चोभयोर्मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्ग आत्यन्तिकी पुरुषार्थसिद्धि-

---

ननु कर्मविधिशेषत्वादुपनिषदस्तद्व्याख्यानेनैव कृतव्याख्यानत्वात्पिष्टपिष्टिप्रसङ्गा-त्कृतं तद्भाष्येणेत्याशङ्क्य शेषशेषित्वे प्रमाणाभावान्मैवमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरकाण्डयो-र्नियतपूर्वापरभावप्रयुक्तं संबन्धं प्रतिजानीते । **तत्रेति** । तस्या व्याख्येयत्वेन प्रस्तुता-या उपनिषदः कर्मकाण्डेन सह संबन्धोऽभिधीयत इत्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षायां तद-भिधित्सया कर्मकाण्डार्थमनुवदति । **समस्तमिति** । विहितं प्रतिषिद्धं च कर्म पूर्वस्मि-न्काण्डे प्रतिपन्नमित्यर्थः । तत्रे हि विहितं समुच्चितमसमुच्चितं चेति द्विविधमित्यङ्गी-कृत्य समुच्चितस्य फलमनुवदति । **प्राणादीति** । प्राणश्चाग्निश्चेत्याद्या देवता तद्विज्ञानं तदुपासनं तेन समुच्चितमग्निहोत्रादि कर्मार्चिराद्युपलक्षितेन देवयानने पथा कार्यब्रह्म-प्राप्तौ कारणं न तु ब्रह्मप्राप्तौ तस्य गन्तव्यत्वाभावात्कार्यस्यैव गन्तव्यताया बादर्य-धिकरणे राद्धान्तितत्वात् । तस्मान्न समुच्चितं विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । तस्यैवासमुच्चितस्य फलमाह । **केवलं चेति** । विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिषिद्धस्य ग-तिमाह । **स्वभावेति** । स्वभावेन शास्त्रापेक्षामन्तरेण प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता यथेष्टचेष्टा-रम्भिकास्तेषां कर्मज्ञानाभावाद्देवयाने पितृयाणे च पथ्यनधिकृतानामधोगतिस्तिर्यगवस्था क्षुद्रजन्तुलक्षणाऽपुनरावृत्ति[9]दुर्लभा* वाक्येन ।

अन्यतरस्मिन्[10]वाऽविकृतानां परमः[11] पुरुषार्थः सेत्स्यति । शुक्लकृष्णे गती ह्येते ज-गतः शाश्वते मते इति स्मृत्या तयोर्नित्यफलत्वप्रतिपत्तेरत आह । **न चोभयोरित्या-दि**[12] । ननु मार्गद्वयभ्रष्टानां पुरुषार्थाभावेऽपि द्वयोः पथोरन्यतरस्मिन्वा भविष्यतीति चेत्तत्र न तावद्देवयानपथि निमित्ते निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः । इमं मानवमावर्तं नाऽऽव-र्तन्ते तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यत्रेममिहेति विशेषणादेकया यात्यनावृत्तिमिति स्मृताव-नावृत्तेरेतत्कल्पविषयत्वात्कल्पान्तरेऽप्यनावृत्तावपि विशेषणानर्थक्यात् । नापि पितृ-याण[13]पथि निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः । एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते । अन्यया वर्तते पुन-रिति चन्द्रस्थलस्खलनावगमात् । तस्मान्न कर्मवशादात्यन्तिकपुरुषार्थप्राप्तिरित्यर्थः ।

---

* अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वे-त्येतत्तृतीयं स्थानमित्यनेन वाक्येनोक्तेत्यन्वयः ।

---

१ क. ख. °णाग्न्यादि° । २ क. ग. घ. च. °ह्मलोकप्र° । ३ क. ग. °योरपि मार्गे । ४ ख. छ. °नुद्रवति । ५ ग. ग. छ. °त्र वि° । ६ क. °धमङ्गी° । ७ क. °णाग्न्यादी° । ८ ख. ग. छ. °तानां ग° । ९ क. छ. °त्तिर्दुर्ल° । १० क. °स्मिन्नेवाधि° । ११ क. °रमपु° । १२ क. °दिना । न° । १३ ख. ग. छ. °याणे प° ।

रित्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं संसारगतित्रयहेतूपमर्देन वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ।

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्राऽऽत्यन्तिकी निःश्रेयसप्राप्तिः । वक्ष्यति हि । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति । विपर्यये च स स्वराड्भवतीति ।

एवमनूद्य कर्मफलं फलितं संबन्धमाह । **इत्यत इति** । उक्तरीत्या कर्म यतो न निरतिशयपुरुषार्थहेतुरतः ससाधनात्कर्मणस्तत्फलाच्च विरक्तस्य निरतिशयपुरुषार्थं काङ्क्षतस्तत्साधनं केवलमात्मज्ञानं संसारान्तर्भूतपूर्वोक्तगतित्रयहेतुकर्म तद्धेतुनिराकरणेन वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोपनिषदेशाऽऽरभ्यते । न हि कर्मानुष्ठानात्पुमर्थो निरतिशयो लभ्यते । तस्य तद्यथेहेत्यादौ क्षयिष्णुफलत्वश्रुतेः । तथा चेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितशुभकर्मवशादुपजातशुद्धबुद्धेर्विरक्तस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनज्ञानार्थोऽयमुपनिषदारम्भ इति हेतुहेतुमद्भावः संबन्ध इत्यर्थः ।

ननु मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासयेति वृद्धैरुक्तत्वात्काम्यनिषिद्धे वर्जयित्वा नित्यनैमित्तिके च कृत्वा व्यवस्थितस्य मुमुक्षोर्वर्तमानदेहपाते पुनर्देहान्तरग्रहे हेत्वभावादनायाससिद्धा ज्ञानादृतेऽपि मुक्तिरिति कथं तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते तत्राऽऽह । **न चेति** । न हि त्वदुत्प्रेक्षितो मोक्षोपायो विना प्रमाणं प्रकल्प्यते । न च पौरुषेयं वाक्यं मूलप्रमाणमन्तरेण प्रमाणम् । न चात्र श्रुतिस्मृती प्रत्यक्षादि वा मूलमालोच्यते । संभवति च यथावर्णितचरितस्यापि कर्मशेषवशाद्देहान्तरं न चैकभविकः कर्माशयः । तद्य इह रमणीयचरणास्ततः शेषेणेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्तस्मादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति भावः । अद्वैतात्मज्ञानविधुराणां भेदज्ञानभाजां कर्मानुष्ठायिनां क्षय्यफलशालित्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति । **वक्ष्यति हीति** । अद्वैतात्मोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । ये पुनरनुपासितगुरवस्तदुपदेशशून्या यथामति यथोक्तादद्वैतादन्यथा द्वैतमेव तत्त्वं विदन्ति ते परतन्त्राः सन्तो रागादिना कर्मानुतिष्ठन्तो विनाशिफलशालिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः । अद्वैतात्मज्ञानादात्यन्तिकपुरुषार्थसिद्धिरित्यत्रापि वाक्यशेषमनुकूलयति । **विपर्यये चेति** । चकारात्क्रियापदमनुकृष्यते । स हि विद्वान्विद्यया निरस्ताविद्यादिमलः स्वपरिज्ञानात्स्वयमेव परमात्मा भवति । भेदप्रतिपत्तिहेतोरुच्छिन्नत्वादित्यर्थः ।

भेदनिष्ठानां कर्मिणां पुरुषार्थो निरतिशयो न सिध्यति । अद्वैतनिष्ठानां तु कर्म

---

१ ख. ग. छ. °र्थोऽनति° । २ ख. ग. ट. °गिष्फ° । ३ ख. छ. °शद्धक° । ४ क. °जिहीर्षये° । ५ क. ग. परात्मा ।

तथा द्वैतविषयानृताभिसंधस्य बन्धनं तस्करस्येव तप्तपरशुग्रहणे बन्धदाहभावः संसारदुःखप्राप्तिश्चेत्युक्त्वाऽद्वैतात्मसत्याभिसंधस्यातस्करस्येव तप्तपरशुग्रहणे बन्धदाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिर्मोक्षश्चेति । अत एव न कर्मसहभाव्यद्वैतात्मदर्शनम् ।

क्रियाकारकफलभेदोपमर्देन सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्येवमादिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । कर्मविधिप्रत्यय इति चेत् । न ।

त्यजतां पुमर्थः सेत्स्यतीत्यत्र वाक्यशेषस्थं लिङ्गं दर्शयति । **तथेत्यादिना** । द्वैतमेव विषयस्तस्मिन्वाचारम्भणश्रुतेरनृतेऽभिसंधा यस्याभिसंधा सत्यत्वाभिमानस्तस्य बन्धनं परमानन्दस्याऽऽविर्भावराहित्यं संसारात्मकस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च । यथा वस्तुतस्तस्करस्य नाहं तस्करोऽस्मीति मिथ्यैवाभिमन्यमानस्य परिशोधनार्थं तप्तपरशोर्ग्रहणे दाहो बन्धनं दुःखप्राप्तिश्च प्रतीयते । तथैव द्वैताभिनिवेशवतोऽपीति प्रथममुक्त्वा वस्तुतोऽतस्करस्य परैरारोपिततस्करत्वस्य परिशुद्धत्सया तप्तपरशुग्रहणे दाहाद्यभाववद्द्वैताभावोपलक्षिते प्रत्यगात्मनि परमार्थसत्येऽभिमानवतो द्वैताच्च व्यावृत्तचित्तस्यानर्थध्वंसो निरतिशयानन्दाविर्भावश्चेति यथोक्तार्थानुरोधेनाग्रे श्रुतिर्वक्ष्यतीति योजना । केवलमात्मज्ञानं कैवल्यहेतुस्तत्सिद्ध्यर्थमुपनिषदारम्भ इति स्वपक्षो दर्शितः । स्वयूथ्यास्तु कर्मसमुच्चितमात्मज्ञानं मोक्षसाधनं तादर्थ्येनोपनिषदारम्भ इत्याहुस्तान्प्रत्याह । **अत एवेति** । यत्कृतकं तदनित्यमितिव्याप्त्यनुगृहीतया तद्यथेहेत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्यानित्यत्वावगमाद्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुत्या च ज्ञानफलस्य नित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धफलत्वाध्यवसायादद्वैतस्याऽऽत्मनो दर्शनं नैव कर्मणा सह भवितुमुत्सहते । न हि विरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः संगच्छते । तन्न समुच्चितज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भ इत्यर्थः ।

किंचाद्वैतात्मज्ञानं स्वसाध्यसिद्ध्यर्थं वा कर्मापेक्षते स्वबाधकविधूननार्थं वा । नाऽऽद्यः । तस्यासाध्यफलत्वादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह । **क्रियेति** । वाक्यजनितस्याद्वैतात्मज्ञानस्येति शेषः । तस्य बाधकाभावेन तत्परिहारार्थं सहकार्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः । बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । **कर्मेति** । तद्विषयो विधिप्रत्ययो यजेतेत्यादिविधिजनितः कर्तव्यताबोधः । स चाऽऽत्मनि कर्तृत्वादिकमाकाङ्क्षन्नकर्त्राद्यात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः । कस्यायं कर्मविधिरज्ञस्य विदुषो वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह । **नेत्यादिना** । कर्त्राद्याकारं प्रमाणनिरपेक्षप्रकृतिप्रसूतं मिथ्याज्ञानं तद्वतस्तेन मिथ्याज्ञानेन जनितकर्मफलविषयो रागादिदोषस्तद्वतश्च कर्म विधीयते । न हि क-

---

१ क. °ृप्तिश्चे° । २ क. °णमिति श्रु° । ३ क. °मन्वान° । ४ ख. दाहे ब° । ५ क. ग. °दीतत° । ६ क. °ह आवि भ° । ७ क. °र्थे कृ° । ८ क. °तावबो° ।

कर्तृभोक्तृस्वभावविज्ञानवतस्तज्जनितकर्मफलरागद्वेषादिदोषवतश्च कर्मविधानात्। अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्मविधानादद्वैतज्ञानवतोऽपि कर्मेति चेत्। न। कर्माधिकृतविषयस्य कर्तृभोक्त्रादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्यनेनोपमर्दितत्वात्। तस्मादविद्यादिदोषवत एव कर्माणि विधीयन्ते। नाद्वैतज्ञानवतः। अत एव हि वक्ष्यति। सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति। ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति। तत्रैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते। कैवल्यसंनिकृष्टफलानि चाद्वैतादीषद्विकृतब्रह्मविषयाणि मनोमयः प्राण-

---

र्तोऽहमित्यादिमिथ्याधियो रागादेश्चाभावे कर्म विधातुं शक्यम्। यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितमिति स्मृतेः। अतोऽज्ञस्य कर्मविधिपक्षे न तत्प्रत्ययो बाधकः प्राप्त्यभावादित्यर्थः। द्वितीयं शङ्कते। **अधिगतेति**। अधीतस्वाध्यायो हि वैदिके कर्मण्यधिक्रियते। अध्ययनं चार्थावबोधफलमिति मीमांसकमर्यादा। तथा चाध्ययनवतो ज्ञातसर्ववेदार्थस्य यजेतेत्यादिना कर्मविधानादात्मज्ञानस्यापि कर्माङ्गत्वं गम्यते। न चाऽऽत्मज्ञानमपबाध्यते। अविरोधादित्यर्थः। न तावदर्थावबोधफलमध्ययनमिति प्रामाणिकमक्षरावाप्तिफलं तदिति चाध्येतृप्रसिद्धं तत्राध्ययनविधिवशेन नाऽऽत्मज्ञानस्य कर्मविधिसंबन्धः संभवतीति परिहरति। **नेति**। किंच ममेदं कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यं प्रतिपद्य व्यवस्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्राद्याकारविज्ञानस्य प्रमाणापेक्षामन्तरेण स्वभावप्राप्तस्य वाक्योत्थेन सम्यग्ज्ञानेनापह्नतत्वात्कर्मफलविषयरागाद्ययोगात्तन्निबन्धनस्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वान्नाऽऽत्मज्ञस्य कर्मोपपत्तिरित्याह। **कर्माधिकृतेति**। अद्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलितमुपसंहरति। **तस्मादिति**। अज्ञस्य कर्मविधिर्न त्वात्मज्ञस्येत्यत्र श्रुतिं संवादयति। **अत एवेति**। एते त्रयोऽप्याश्रमिणः कर्माधिकृता इति यावत्। यथा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थश्चेत्येते कर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि कर्मी चेन्न प्रथक्क्रियेत। पृथक्करणाच्च न तस्य कर्मविधिरिति मत्वोक्तम्। **ब्रह्मसंस्थ इति**। यदि समुच्चयासंभवात्केवलमेवाऽऽत्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते। हन्त किमित्यस्यामुपनिषदि त्रिविधान्युपासनान्युपन्यस्यन्ते तत्राऽऽह। **तत्रेति**। उक्तया रीत्योपनिषदारम्भे सतीति यावत्। स यो वायुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदितीत्यादीन्यभ्युदयफलान्युपासनानि। कैवल्येन संनिकृष्टफलत्वं नाम क्रममुक्तिफलत्वम्। अद्वैतान्निष्प्रपञ्चादीषद्विकृतं सगुणं ब्रह्म। कर्मसमृद्धिफलानि कर्मफलगतातिशयफलान्युद्गीथाद्युपासनानीत्यर्थः।

---

१ क. °फले रा°। २ क. °षये रा°। ३ क. °क्तरी°।

शरीर इत्यादीनि कर्मसमृद्धिफलानि च कर्माङ्गसंबन्धीनि । रहस्यसामान्यान्मनोवृत्तिसामान्याच्च यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं तथाऽन्यान्यप्युपासनानि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यम् । कस्तर्ह्यद्वैतज्ञानस्योपासनानां च विशेषः । उच्यते । स्वाभाविकस्याऽऽत्मन्यक्रियेऽध्यारोपितस्य कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदविज्ञानस्य निवर्तकमद्वैतविज्ञानम् । रज्ज्वादाविव सर्पाद्यध्यारोपलक्षणज्ञानस्य रज्ज्वादिस्वरूपनिश्चयः प्रकाशनिमित्तः । उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्थितं किंचिदालम्बनमुपादाय तस्मिन्समानचित्तवृत्तिसंतानकरणं तद्विलक्षणप्रत्ययानन्तरितमिति विशेषः । तान्येतान्युपासनानि सत्त्वशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञानोपकारकाण्यालम्बनविषयत्वात्सुखसाध्यानि चेति पूर्वमुपन्य-

---

आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपासनोपन्यासे हेतुमाह । **रहस्येति** । उपनिषत्पदवेदनीयत्वस्याऽऽत्मविद्यायामुपासनेषु चाविशेषादित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमुद्धाव्य विभजते । **मनोवृत्तीत्यादिना** । आत्मज्ञानस्योपासनानां च यथोक्तं सामान्यमिष्यते चेत्तर्हि फलतोऽपि विशेषो न स्यादिति मन्वानः शङ्कते । **कस्तर्हीति** । फलतो विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह । **उच्यत इति** । तत्र प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाभ्यो विशेषमादर्शयति । **स्वाभाविकस्येति** । प्रत्यगात्मनि क्रियाकारकफलविभागविकले कूटस्थे स्वभावशब्दिताविद्याकृतमध्यारोपितं कर्त्राद्याकारविज्ञानम् । तस्याद्वितीयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं निवर्तकम् । यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रकाशादिकारणप्रसूतो रज्ज्वाद्यधिष्ठानस्वरूपनिश्चयो निवर्तकस्तथेत्यर्थः । संप्रत्युपासनानामद्वैतज्ञानाद्विशेषं दर्शयति । **उपासनं त्विति** । शास्त्रं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि किंचिदालम्बनं मनःप्रभृति विवक्षितम् । समानजातीयप्रत्ययसंतानकरणं विच्छिद्य विच्छिद्य ध्यायिनोऽपि सिध्यतीति विशिनष्टि । **तद्विलक्षणेति** ।

आत्मज्ञानस्योपासनानां चावान्तरविशेषमुपसंहरति । **इति विशेष इति** । ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदेशसंभवेऽपि विद्यैव प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानि पुनरप्रधानत्वात्पाश्चात्येन वाच्यानीत्याशङ्क्याऽऽह । **तानीति** । उपासनानामीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितनित्यादिकर्मवच्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्कार्याच्च कारणस्य प्राथम्यप्रसिद्धेः साकारवस्तुविषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च मन्दानां सहसा तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरादावुपदेशः संभवतीत्यर्थः । तथाऽपि बहुविधेषूपासनेषु किमित्यङ्गावबद्धमेवोपासनं

---

१ ख. घ. च. °था ह्यद्वै° । २ क. °न्यान्युपा° । ३ ख. °न्यविक्रि° । ४ ग. तु शा° । ५ क. ग. ङ. च. °मर्पितं । ६ क. ग. °नलक्षणं । ७ क. ख. ग. घ. च. °त्सुखसा° । ८ क. °तीत्याशङ्क्य वि° ।

ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत। ओमिति ह्यु-

स्यन्ते। तत्र कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेनोपासन एव दुःखं चेतःसमर्पणं कर्तुमिति कर्माङ्गविषयमेव तावदादावुपासनमुपन्यस्यते।

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत। ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठम्। तस्मिन्हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः। तदिहेतिपरं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्व्यावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते। तथा चार्चादिवत्परस्याऽऽत्मनः प्रतीकं संपद्यते। एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम्। जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु च बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रैष्ठ्यम्। अ-

प्रथममुच्यते तत्राऽऽह। तत्रेति। प्राकृते पुरुषे कर्माभ्यासस्यानादिवासनया दृढीकृतत्वादभ्यस्ततत्तत्कर्मत्यागेऽतत्संबन्धिनि केवलोपासने चेतसः समर्पणं दुःखं कर्तुमित्यङ्गावबद्धमेव तावदुपासनमुच्यते। एवमादावुक्त्वा पुनरुपासनान्तराणि क्रमेण वक्तव्यानीत्यर्थः। काण्डद्वयस्य नियतपौर्वापर्यप्रयुक्तसंबन्धमुपनिषत्तात्पर्यं चोक्त्वा प्रत्यक्षरं व्याख्यातुकामः प्रतीकमादत्ते। ओमित्येतदक्षरमिति।

तत्र प्रथममोंकारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावलम्बते। परमात्मन इति। अभिधानान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति। नेदिष्ठमिति। निकटतममतिशयेन प्रियमिति यावत्। ॐकारस्य नेदिष्ठत्वं समर्थयते। तस्मिन्निति। ॐकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेऽपि प्रकृते किं विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह। तदिहेति। प्रकृते हि वाक्ये तदोमिति पदमितिशब्दशिरस्कं प्रयुक्तमितिशब्दसामर्थ्यादेव वाचकत्वाद्व्यावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रमुपास्यं गम्यते। यत्र हीतिपरः प्रयोगो न तत्राभिधेयविवक्षाऽस्ति यथा गौरित्ययमाहेति तथा चात्रेतिपरत्वादोंकारस्य स्वरूपमात्रमुपास्यं विवक्षितमित्यर्थः। तस्योपास्यत्वार्थं श्रैष्ठ्यं साधयति। तथा चेति। इतिपरप्रयोगवशादभिधायकत्वाभावे सत्यर्चाशब्दितप्रतिमाया भगवत्प्रतीकत्ववदोंकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन श्रेष्ठत्वादुपास्यत्वसिद्धिरित्यर्थः। तदीयं श्रैष्ठ्यं सप्रमाणकं निगमयति। एवमिति। सर्ववेदान्तेष्वेतदालम्बनमोमित्यादिषु। किंच नास्य श्रैष्ठ्यं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह। जपेति। गायत्र्यादिजपे यज्ञादौ कर्मणि स्वाध्यायस्याऽऽदावन्ते चोंकारस्य प्रयोगो दृश्यते। तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिना-

१ क. ङ. °पु वं°। २ क. ग. °गेनात°। ३ ख. छ. ञ. °नेतः स°। ४ क. ग. °ते श्रेष्ठेनैतदालम्बनं प°।

द्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥
एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः ।

तस्तदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्माङ्गावयवभूत ओंकारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां मतिं संतनुयात् । स्वयमेव श्रुतिरोंकारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह । ओमिति ह्युद्गायति । ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायत्यत उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः । तस्योपव्याख्यानं तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवंविभूत्येवंफलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम् । प्रवर्तत इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो[1] रसोऽप्सु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः । पृथि-

म् । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । स्रवत्यनोंकृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यत इति स्मृतेः । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः । ओमितीत्ययं भागो व्याख्यातः । संप्रत्येतदक्षरमित्यस्यार्थमाह । **अत इति** । श्रेष्ठत्वमुपास्यत्वार्थमनुक्रष्यते । व्याप्तेश्च समञ्जसमिति न्यायेन विशेषणस्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रकरणमनुसृत्य प्रसिद्धमर्थमाह । **वर्णात्मकमिति** । ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इतिवदेकदेशे समुदायविषयं पदं प्रवृत्तमित्याह । **उद्गीथेति** । उपासीत विभजते । **कर्मेति** । उद्गीथावयवत्वादोंकारे तच्छब्दप्रवृत्तिरित्युक्तत्वादनन्तरवाक्यमकिंचित्करमित्याशङ्क्य श्रुत्युक्तो योऽस्मदुक्तो हेतुस्तेन स्फुटीक्रियते ततश्चोत्कृष्यास्माभिर्दर्शित इत्यभिप्रेत्याऽऽह । **स्वयमेवेति** । ओमित्येतदक्षरमित्यत्रोपासनोत्पत्तिविधिरुक्तः । संप्रति गुणं विवक्षुर्वाक्यान्तरमादाय व्याचष्टे । **तस्येति** । **एवमुपासनमिति** । रसतमत्वमाप्तिः समृद्धिरित्येवंगुणकमुपासनं यस्याक्षरस्य तत्तथेत्यर्थः । **एवंविभूतीति** । परमः पराध्येंस्तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत इत्याद्या विभूतिः स्तुतिर्यस्य तत्तथेति यावत् । **एवंफलमिति** । आपयिता ह वै कामानामित्यादिफलं यस्योपास्यसाक्षात्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः । गोदोहनवदाश्रित्य विधानादधिकृताधिकारमिदमुपासनं तथाऽपि पृथगेव । पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलमिति न्यायेन फलवत्फलं याजमानमुद्गातुर्यजमानेन कर्मार्थं क्रीतत्वात्तत्कर्तृकस्योपासनस्यापि यजमानस्य स्वामिनः फलमिति वचनमादिशब्दार्थः । वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वेनानर्थक्यं वारयति । **प्रवर्तत इति** ॥ १ ॥

तदेवोपव्याख्यानमनुवर्तयन्नोंकारस्य रसतमत्वं गुणं विधातुं पातनिकां करोति । **एषामिति** । गतिरित्युत्पत्तिकारणत्वं परायणमिति स्थितिहेतुत्वमवष्टम्भ इति प्रलय-

१ ख. ग. घ. ङ. च. °पोऽप्सु । २ ख. छ. ञ. °न्तरं वा° । ३ क. °वर्णय° ।

अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

स एष रसानाᳫं रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो

व्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य । तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः । पुरुषावयवानां हि वाक्सारिष्ठा । अतो वाक्पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या अपि वाच ऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् । तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोंकारः सारतरः ॥ २ ॥

एवं स एष उद्गीथाख्य ॐकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः । परमः परमात्मप्रतीकत्वात् । परार्ध्योऽर्धं स्थानं परं च तदर्धं च परार्धं तदर्हतीति परार्ध्यः परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदुपास्यत्वा-

निदानत्वमुच्यत इति भेदः । वैपरीत्येन वाऽमूनि पदानि नेयानि । अपां पृथिवीरसत्वं साधयति । **अप्सु हीति** । अस्यार्थस्य श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं द्योतयितुं हिशब्दः । ओषधीनामपः प्रति कारणत्वाभावात्कथं तत्र रसशब्दस्तत्राऽऽह । **अप्परिणामत्वादिति** । कारणपरतया पूर्वत्र व्याख्यातोऽपि रसशब्दो गोरस इतिवदुत्तरत्र कार्यपरतया व्याख्येय इत्यर्थः । कथमोषधीनां पुरुषो रसः । न हि ताभिरसौ क्रियते तत्राऽऽह । **अन्नेति** । पुरुषरसत्वं वाचः समर्थयते । **पुरुषेति** । वाग्विहीनं हि प्रतिपुरुषान्तरं विनिन्दन्ति । अतो वाचः सारतमत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । तस्याः सारिष्ठत्वप्रसिद्धिरतःशब्दार्थः । वाङ्निर्वर्त्यत्वादृचस्तद्रसत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह । **सारतरेति** । ऋचः सकाशादपि तदध्यूढं साम गीयमानं वक्तृश्रोत्रोः सुखकरमिति मत्वाऽऽह । **सारतरमिति** । उद्गीथशब्दं चावयवे प्रकरणान्नियमयति । **प्रकृतत्वादिति** । न हि सामानोंकृतं फलाय भवतीति मन्वानो ब्रूते । **सारतर इति** ॥२॥

यदर्थं पृथिव्यादीनां रसत्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयति । **एवमिति** । रसतमत्वगुणकमोंकारमुपास्यत्वार्थं विशेषणाभ्यां महीकरोति । **परम इति** । तस्य परमात्मस्थानयोग्यत्वं समर्थयते । **परमात्मवदिति** । यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसंधीयते तथाऽस्यापि तदात्मनाऽनुसंधेयत्वाद्विष्णुबुद्ध्यालम्बनार्हप्रतिमावदयमपि परमात्मबुद्ध्यालम्बनयोग्यो भवतीत्यर्थः । ॐकारात्पराचीनो रसो नास्तीति तदीयरसत-

१ क. ङ. च तं॰ । २ ख. त्र. वाचो रसत॰ । ३ क. ग. तदूढं ।

यदुद्गीथः ॥३॥ कतमा कतमर्क्कतमत्कतमत्साम कतमः कतम

दित्यभिप्रायः । अष्टमः पृथिव्यादिरससंख्यायां यदुद्गीथोय उद्गीथः ॥ ३ ॥

वाच ऋग्रस इत्युक्तम् । कतमा सर्क्कतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः । कतमा कतमेति वीप्साऽऽदरार्था । ननु वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्[1] । न ह्यत्र ऋग्जातिबहुत्वं कथं डतमच्प्रयोगः । नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन्विग्रहे[2] जातावृग्व्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः[3] । न तु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते । ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे[4] कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं[5] जातौ परिप्रश्न इत्यत्र

मत्वस्फुटीकरणार्थं[6] परिगणनातः सिद्धमष्टमत्वमनुवदति । **अष्टम इति** । ननु भूतान्यारभ्य नवमत्वे प्रतीयमाने कथमोंकारस्याष्टमत्वं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । **पृथिव्यादीति** । स एष इत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं यदुद्गीथ इत्येतद्व्याचष्टे । **यँ उद्गीथ इति** । पूर्ववदुद्गीथशब्दोऽवयवपरो नेतव्यः ॥ ३ ॥

अथ गुणान्तरविधानार्थं प्रश्नमवतारयन्वृत्तमनुवदति[8] । **वाच इति** । ऋचः साम रसः साम्न उद्गीथो रस इति चोक्तमिति द्रष्टव्यम् । इदानीमृगादिजातिं जिज्ञासमानः पृच्छति । **कतमेति** । वीप्सात्रयं प्रश्ने तत्तज्जातिज्ञाने श्रद्धातिरेकं दर्शयितुमित्याह । **कतमा कतमेति** । प्रश्नत्रयमाक्षिपति । **नन्विति**[9] । अनेकजात्यवच्छिन्नानां मध्ये यदैकस्या जातेर्निर्धारणार्थः परिप्रश्नो भवति तदा तस्मिन्विषये विकल्पेन डतमच्प्रत्ययः स्याद्यथा बहूनां कठादीनां मध्ये कठजातिनिर्णयार्थं[10] कतमे कठा इति प्रश्नो दृश्यते तथाऽन्यत्रापीति सूत्रार्थः । बहूनामेकस्या निर्धारणे डतमज्विधानेऽपि प्रकृते प्रश्नत्रये काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । **न हीति** । अत्रेत्यध्यापकाध्येतृव्यवहारभूमिरुक्ता । ऋग्जातिग्रहणं[11] सामजातेरुद्गीथजातेश्चोपलक्षणम् । तद्बहुत्वाभावेऽपि किं नश्छिद्यते तत्राऽऽह । **कथमिति** । ऋगादिजातयो यदि भूयस्यः स्युस्तदा तासां मध्ये कतमर्ग्जातिः[12] कतमा सामजातिर्वा कतमा वोद्गीथजातिरत्र विवक्षितेति प्रश्नो युज्यते । न चास्ति तत्र जातिबहुत्वं प्रमाणभावादतोऽनुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः । प्रश्नानुपपत्तिं दूषयति । **नैष दोष इति** । बहूनां तत्तज्जात्यवच्छिन्नानां संनिधाने जातौ सत्यां व्यक्तिबहुत्वसंभवात्तदन्यतमनिर्धारणार्थपरिप्रश्ने विकल्पेन डतमजिति सूत्रार्थाङ्गीकारादृगादिजातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्कतमा तद्व्यक्तिर्वाच ऋग्रस इत्यादौ विवक्षितेति प्रश्नपर्यवसानादुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः । यत्तु विग्रहान्तरं गृहीत्वा प्रश्नानुपपत्तिरित्युक्तं तत्राऽऽह । **न त्विति** । तत्र चानुपपत्तिं यदि 'जातेरित्यत्र व्यक्तीकरिष्यति । अस्मदिष्टविग्रहापरिग्रहे वृत्तिकारीयमुदाहरणं विरुध्यते । कठशब्दस्य व्यक्तिविशेषत्वाभावादिति शङ्कते । **नन्विति** । उदाहरणेऽपि सत्यां कठ-

१ क. ग. °मच्प्रत्ययः । नै° । च. °मच्प्रत्ययप्रयोगः । नै° । २ ख. घ. ङ. °त्येवं विग्र° । ३ घ. ङ. च. °पत्तेर्न तु । ४ ख. घ. इत्येतस्मि° । ५ ख. घ. ङ. °न्नं । तत्रा° । ६ ख. ञ. °मत्वं स्फु° । ७ ख. छ. ञ. यदुद्गी° । ८ ख. ग. छ. ञ. °नुद्रवति । ९ क. ग. ननु वेति । १० ग. °यार्थः क° । ११ ख. छ. ञ. ऋगादिजाति° । १२ ख. छ. ञ. °तिः सा° ।

उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥
वागेवर्क्प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ।

तु न युज्यते । तत्रापि कठादिजाताविव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात्कतमा कतमर्गित्यादावुपसंख्यानं कर्तव्यं स्याद्विमृष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति ॥ ४ ॥

विमर्शे हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरुपपन्ना वागेवर्क्प्राणः सामेति । वागृचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्वस्माद्वाक्यान्तरत्वादाप्तिगुणसिद्धये ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति । वाक्प्राणावृक्सामयोनी इति

जातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्तदन्यतमनिर्धारणाभिप्रायेण परिप्रश्ने डतमजित्यङ्गीकारान्न परोक्तोदाहरणविरोधोऽस्मत्पक्षेऽस्तीति परिहरति । **तत्रापीति** । ननु द्विधाऽपि विग्रहोपपत्तौ किमिति त्वदिष्टो विग्रहो नियम्यते तत्राऽऽह । **यदीति** । त्वदिष्टविग्रहपरिग्रहश्चेदृगादिजातेरेकत्वात्प्रत्येकं बहुत्वायोगाद्वा बहूनामित्यादिसूत्रेण कतमत्कतमत्सामित्युदाहरणं न सिध्येत् । तथा च तत्सिद्ध्यर्थं पृथग्विधानं प्रसज्येत । न हि वैदिकमुदाहरणं प्रमत्तगीतमिव हातुं शक्यं तस्मादृगादिव्यक्तिरेवात्र प्रष्टुं युक्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥

किमिति यथोक्तरीत्या विमृश्यते । विवक्षितमृगादिस्वरूपमेवाऽऽदावुपन्यस्यतां लाघवादित्याशङ्क्याऽऽह । **विमर्शे हीति** । शिष्यभूतया श्रुत्या चोदिते सैवाऽऽचार्यभूता परिहरति । **वागेवेति** । नन्वाद्ये प्रतिवचने वागृचोरेकत्वावगमादोंकारस्य रसतमवाक्योपदिष्टमष्टमत्वं व्याहन्येतेत्याशङ्क्याऽऽह । **वागृचोरिति** । कथं पुना रसतमवाक्यादिदं प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्यं भिद्यतेऽर्थविक्याभावात्तत्राऽऽह । **आप्तीति** । पूर्वं हि वाक्यमोंकारस्य रसतमत्वं विदधाति । इदं तु तस्यैवाऽऽप्तिगुणं विधत्ते । तथा च तादृग्गुणविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यान्तरत्वादेतद्वाक्यवशादष्टमत्वाभावेऽपि पूर्ववाक्यादोंकारस्याष्टमत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तथाऽपि कथमृगादिजातीये पृष्टे वागेवर्गित्यादिप्रतिवचनमुचितं तद्व्यक्तिविशेषवचनमेव प्रश्नानुसारीत्याशङ्क्याऽऽह । **वाक्प्राणाविति** । वागृचो योनिस्तन्निर्वर्तकत्वात् । प्राणश्च साम्नो हेतुर्बलेन हि गीतिरुत्पाद्यते । तथा च वागेवेत्यादिना कार्यकारणयोरभेदोपदेशादृङ्मात्रं साममात्रं वा तत्तत्कारणात्मकं प्रतीयते तेन पूर्वत्रापि व्यक्तिरविवक्षिता । प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्थत्वात् । न चैवमृगादिजातेरेकत्वाड्डतमच्प्रत्ययानुपपत्तिस्तत्तज्जात्यवच्छिन्नानामृक्सामोद्गीथानां संनिधावृगादिजातेरेकस्या निर्धारणार्थं परिप्रश्ने तत्प्रयोगसंभवादृगादिषु प्रत्येकं भेदवि-

१ च. °ति ॥४॥ विमर्शे । २ ख. घ. ङ. च. साम । वा° । ३ ख. °द्धये । वा° । ४ के° °यक्समत्रवि- धा° । ५ ख. छ. ञ. °दिरू° । ६ क. °रूपं वा° । ७ ख. छ, ञ. °था वा° ।

तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्चर्क्च साम[1] च ॥ ५ ॥

वागेवर्क्प्राणः सामेत्युच्यते । यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्वासामृचां[2] सर्वेषां च साम्नामवरोधः कृतः स्यात् । सर्वर्क्सामावरोधे चर्क्सामसाध्यानां च सर्वकर्मणामवरोधः कृतः स्यात् । तदवरोधे च सर्वे कामा अवरुद्धाः स्युः । ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याशङ्का निवर्त्यते । तद्वा एतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किंतन्मिथुनमित्याह यद्वाक्च प्राणश्च सर्वर्क्सामकारणभूतौ मिथुनम् । ऋक्च साम चेति ऋक्सामकारणात्[3] ऋक्सामशब्दोक्तावित्यर्थः । न तु[4] स्वतन्त्रमृक्च साम च मिथुनम् । अन्यथा हि वाक्च प्राणश्चेत्येकं[6] मिथुनमृक्साम चापरं मिथुनमिति द्वे मिथुने स्याताम् । तथा च तदेतन्मिथुनमित्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्मादृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोरेव मिथुनत्वम् ॥५॥

वक्षया षष्ठीसमासे दूषणमुक्तम् । तत्र प्रत्येकमेकत्वमुपेत्योक्तरीत्या षष्ठीसमासे तु न किंचिद्दुष्यतीति भावः । ऋगात्मिकाया वाचः सामात्मकस्य प्राणस्य ग्रहणे फलितं दर्शयन्नुक्तमेव व्यक्तीकरोति । **यथाक्रममिति** । ऋक्साममात्रावरोधेऽपि सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । **सर्वेति** । तथाऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह । **सर्वे कामा इति** । उक्तप्रक्रियया सर्वकामावाप्तिहेतुरोंकारो विवक्षिताप्तिगुणकः सिध्यतीत्यर्थः । तृतीये प्रतिवचने तात्पर्यमाह । **ओमित्येतदिति** । अत्रापि पूर्ववज्जातिगृहीतौ तद्व्यक्तित्वेन भक्तिरेवोक्तेति शङ्कां निरसितुमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणम् । तथा चोद्गीथस्तदवयवो विशेषणात्प्रकरणाच्चेत्यर्थः । पारंपर्येण वाक्प्राणयोः सर्वकामसंबन्धादुद्गीथस्यापि तथाभूतवागादिसंबन्धादस्ति सर्वकामसंबन्ध इत्युक्तम् । इदानीमोंकारस्य वाक्प्राणद्वारा सर्वकामसंबन्धे हेत्वन्तरमाह । **तद्वा इति** । तदेतत्पदयोरक्षरविषयत्वं व्यावर्त्य वक्ष्यमाणविषयत्वं दर्शयति । **मिथुनमिति** । वैशब्दो मिथुनप्रसिद्ध्यर्थः । वाँक्च प्राणश्चेति यदुभयमुपलभ्यते तदेतन्मिथुनमिति योजनामङ्गीकृत्य वाक्यार्थमाह । **ऋक्सामेति** । वाक्प्राणयोर्ऋक्सामकारणत्वमुत्तरवाक्येन स्पष्टयति । **ऋक्चेति** । यथा वाक्प्राणौ मिथुनमेवमृक्सामे च स्वातन्त्र्येण मिथुनं निर्देशसामान्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **न त्विति** । विपक्षे दोषमाह । **अन्यथेति** । इष्टमेव मिथुनद्वयमिति चेन्नेत्याह । **तथा चेति** । ननु मिथुनयोरनुगतं मिथुनत्वमादायैकवचनमुपपत्स्यते चेन्नेत्याह । **तस्मादिति** । उपक्रमभङ्गान्न स्वतन्त्रमिथुनद्वयमस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ ख. °म चेति ॥५॥ २ ख. घ. ङ. °नां क°। ३ च. °रणभूतावृ°। ४ ख. तु स्वातन्त्र्येणर्क्च। ५ घ. ङ. ञ. °तन्त्रे ऋक्च। ६ ख. घ. ङ. °णश्चेकं। ७ ख. छ. ञ. वाक्प्राण°। ८ ख. ग. छ. ञ. तन्मि°।

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे सꣳसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोंकारे संसृष्टं विद्यत इत्योंकारस्य सर्वकामावाप्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धम् । वाङ्मयत्वमोंकारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वं च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य कामापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतो ग्राम्यधर्मतया संयुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामम् । तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोंकारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तदुपासकोऽप्युद्गाता तद्धर्मा भवतीत्याह । आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवमाप्तिगुणवदुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥ ७ ॥

भवतु वाक्प्राणाख्यमृक्सामात्मकवाक्प्राणरूपम् । ओंकारमिथुनयोः संसर्गे किं फलतीत्याह । **एवमिति** । कया पुनर्विधया मिथुनेन संसृष्टत्वमक्षरस्य सेत्स्यतीत्यत्राऽऽह । **वाङ्मयत्वमिति** । यत्तु सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमित्युक्तं तदुपपादयति । **मिथुनस्येति** । **प्रसिद्धमिति** । तादृगर्थो यथोक्ताक्षरस्य सर्वकामापयितृत्वे दृष्टान्तः समुच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः । दृष्टान्तमेव विवृणोति । **यथेत्यादिना** । मिथुनद्वयं नास्तीत्युक्तत्वात्कथं मिथुनाविति द्विवचनं तत्राऽऽह । **मिथुनावयवाविति** । ग्राम्यधर्मतया तथाविधव्यापारतयेति यावत् । वैशब्दोऽवधारणे । विवक्षितं दार्ष्टान्तिकमाचष्टे । **तथेति** ॥ ६ ॥

एवमोंकारमाप्तिगुणविशिष्टं शिष्ट्वा तदुपासनाफलं कथयति । **तदुपासकोऽपीति** । तद्धर्मेत्युपासकस्याऽऽप्तिगुणवैशिष्ट्योक्तिः । आप्तेति वक्तव्ये कथमापयितेत्युक्तं तत्राऽऽह । **यजमानस्येति** । निपातौ त्ववधारणार्थौ । उद्गीथं तदवयवभूतमिति यावत् । आप्तिगुणवदोंकारोपासनात्कथमुपासिता तद्गुणो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । **तमिति** ॥ ७ ॥

---

१ क. ग. घ. ङ. °माप्ति° । २ ख. ङ. °माप्ति° । ३ ख. घ. ङ. °त्त्वं सि° । ४ ग. ङ. °ष्टत्वमेव मि° । ५ ख. घ. ङ. °था स्वा° । ६ ख. ग. ङ. °तीति । आ° । ७ क. ग. °त्स्यति तथा° ।

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किंचानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

समृद्धिगुणवांश्चोंकारः । कथम् । तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साऽक्षरं च तत् । अनुज्ञाऽनुमतिरोंकार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह श्रुतिरेव । यद्धि किंच यत्किंच लोके ज्ञानं धनं वाऽनुजानाति विद्वान्धनी वा तत्रानुमतिं कुर्वन्नोमित्येव तदाह । तथा च वेदे त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाचेत्यादि । तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामीत्युक्त ओमित्याह । अत एषा उ एवैषैव समृद्धिर्यदनुज्ञा याऽनुज्ञा सा समृद्धिस्तन्मूलत्वादनुज्ञायाः । समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवानोंकार इत्यर्थः । समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्धर्मा सन्समर्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

उत्तरग्रन्थस्य गुणान्तरविधाने तात्पर्यं दर्शयति । **समृद्धीति** । तस्य समृद्धिगुणवत्त्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य परिहरति । **कथमित्यादिना** । तदेतत्पदयोरोंकाराख्यमक्षरं विषयत्वेन निर्दिशति । **प्रकृतमिति** । तस्य स्मृत्यर्थो वैशब्दः । अनुज्ञाक्षरमित्येतद्विगृह्य विवक्षितेनार्थेन घटयति । **अनुज्ञा चेति** । तस्यानुज्ञात्वे प्रश्नपूर्वकं प्रसिद्धिमुपन्यस्यति । **कथमिति** । तत्रेति ज्ञानधनयोरुक्तिस्तदित्यनुमन्तव्यं साधारण्येनोच्यते । ओंकारस्यानुज्ञाक्षरत्वे लोकप्रसिद्धिवद्वेदप्रसिद्धिं समुच्चिनोति । **तथा चेति** । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे त्रयस्त्रिंशदिति याज्ञवल्क्येन प्रत्युक्ते सत्योमिति शाकल्योऽनुज्ञां कृतवान् । पुनश्च कत्येवेति प्रश्ने षडिति प्रतिवचने सत्योमिति होवाचेत्यादि वाक्यं बृहदारण्यके यथोक्तार्थानुसारि प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्धि किंचेत्यादावुक्तां लोकप्रसिद्धिमेव प्रकटयति । **तथा च लोकेऽपीति** । ओंकारस्य लोकवेदप्रसिद्धिभ्यामनुज्ञात्वेऽपि कथं समृद्धिगुणकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **अत इति** । उशब्दोऽप्यर्थः समृद्धिशब्दादुपरि संबध्यते । तस्याः समृद्धिमूलत्वं साधयति । **समृद्धो हीति** । अनुज्ञायाः समृद्धिं प्रति कारणत्वेन समृद्धित्वे प्रत्योंकारस्यापि तदात्मकस्य समृद्धिगुणवत्त्वं सिद्धमित्युपसंहरति । **तस्मादिति** । समर्धयितेत्यादिफलवाक्यं प्रत्याह । **समृद्धीति** । अस्मिन्वाक्ये समर्धयितेत्यादिपदजातमापयितेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयमित्याह । **इत्यादि पूर्ववदिति** ॥ ८ ॥

---

१ ख. ग. °द्वेदे प्र° । २ ग. °कथं तत्राऽऽह ।

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमिति श꣡ꣳसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचि-

---

अथेदानीमक्षरं स्तौत्युपास्यत्वात्प्ररोचनार्थम् । कथं तेनाक्षरेण प्रकृ- तेनेयमृग्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या त्रयीविद्याविहितं कर्मेत्यर्थः । न हि त्रयी विद्यैवाऽऽश्रावणादिभिर्वर्तते कर्म तु तथा प्रवर्तत इति प्रसिद्धम् । कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते । तच्च कर्मैतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्मप्रतीकं हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव इति स्मृतेः । महिम्ना रसेन किंचैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः । तथैतस्यैवाक्षरस्य रसेन व्री-

---

ओंकारस्य गुणत्रयवतः सफलमुपासनमुक्तम् । तथा च वक्तव्याभावात्तेनेयमित्यादिवाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । **अथेति** । स्तुतेरानर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह । **उपास्यत्वादिति** । प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । **कथमित्यादिना** । त्रयी विद्या वर्तत इति संबन्धः । त्रयी विद्येत्यस्योपचरितार्थत्वं कथयति । **त्रयी विद्येति** । किमिति श्रुतं त्यक्त्वा व्याख्यायते तत्राऽऽह । **न हीति** । तस्याः स्वरूपलाभस्यानादित्वेन हेत्वनपेक्षत्वादित्यर्थः । कर्मापि कथमाश्रावणादिभिरात्मानं लभते तत्राऽऽह । **कर्म त्विति** । प्रसिद्धिमेव प्रपञ्चयति । **कथमित्यादिना** । आध्वर्यवहौत्रौद्गात्रसमाहारस्य दर्शपूर्णमासादिष्वसंभवादग्निष्टोमादिषु च संभवात्त्रितयसमाहारालिङ्गादोंकारेण प्रवर्तमानं त्रय्याविहितं कर्म सोमयाग इति प्रतिभातीत्याह । **लिङ्गाच्चेति** । स्रवत्यनोंकृतं कर्मेति न्यायादोंकारेण वैदिकस्य कर्मणः स्थितिरितिस्तुतिं विधाय स्तुत्यन्तरमाह । **तच्चेति** । कथं पुनरक्षरं कर्मणा पूज्यते तत्राऽऽह । **परमात्मेति** । तस्य तत्प्रतीकत्वे किं स्यादिति चेत्तदाह । **तदपचितिरिति** । ननु कर्मणा परमात्मा चेदाराध्यते तर्हि तत्प्रतीकत्वादक्षरस्यापि तेनाऽऽराधनं स्यात् । न चेश्वरस्तेनाऽऽराध्यत इति प्रमाणमस्ति तत्राऽऽह । **स्वकर्मणेति** । वर्णाश्रमविहितेन कर्मणेश्वरं प्रसाद्य तत्प्रसादवशात्तत्फलं कर्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वादीश्वरपूजार्थं कर्मेति गम्यते । तथा च तत्प्रतीकत्वादोंकारस्य तत्पूजार्थं कर्मेति युक्तमित्यर्थः । वैदिकं कर्माक्षरपूजार्थमित्यक्षरं स्तुत्वा विधान्तरेण स्तौति । **किंचेति** । यजमानादीत्यादिपदेन पत्नी गृह्यते । प्राणैस्त्रय्याविहितं कर्म वर्तत इति संबंधः । स्तुत्यन्तरमाह । **तथेति** ।

---

१ क. ग. घ. ङ. °द्यातिहि° । २ ञ. °सिद्धत्वमे° । ३ ञ. °रेणैव वै° ।

र्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥ तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद। नाना

हियवादिरसनिर्वृत्तेन हविषेत्यर्थः। यागहोमाद्यक्षरेण क्रियते। तच्चाऽऽदित्यमुपतिष्ठते। ततो वृष्ट्यादिक्रमेण प्राणोऽन्नं च जायते। प्राणैरन्नेन च यज्ञस्तायते। अत उच्यतेऽक्षरस्य महिम्ना रसेनेति ॥ ९ ॥

तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्तव्यमिति स्थितमाक्षिपति। तेनाक्षरेणोभौ[2] यश्चैतदक्षरमेवं व्याख्यातं वेद यश्च[3] कर्ममात्रविदक्षरयाथात्म्यं न वेद तावुभौ कुरुतः कर्म। तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यात्किं तत्राक्षरयाथात्म्यविज्ञानेनेति। दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोस्तद्रसाभिज्ञे-

यथाऽक्षरविकारैर्यजमानादिप्राणैर्वैदिकं कर्म[4] प्रवर्तते तथेति यावत्। हविषेत्यत्रापि पूर्ववदन्वयः। कथमृत्विगादिप्राणानां हविषश्चाक्षरविकारत्वमत आह। **यागेति।** आदिशब्दोऽनुक्तवैदिककर्मसंग्रहार्थः। तस्मादोमित्युदाहृत्येत्यादिस्मृतेरित्यर्थः। अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतिमाश्रित्याऽऽह। **तच्चेति।** वृष्ट्यादीत्यादिशब्देनान्नस्य प्रजानां चोत्पत्त्युपकरणं सर्वमुच्यते। तथाऽपि कथमेतस्यैवाक्षरस्य महिम्नेत्यादि तत्राऽऽह। **प्राणैरिति** ॥९॥

अक्षरस्य स्तुत्या महीकृतत्वादुपासने सिद्धे किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह। **तत्रेति।** पूर्वस्मिन्संदर्भे स्तुतिवशादक्षरविज्ञाने कर्तव्ये तन्निष्पाद्यं कर्म तद्विज्ञानवतोऽनुष्ठेयमिति स्थितं तदाक्षेप्तुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः। आक्षेपाक्षराणि व्याचष्टे। **तेनेत्यादिना।** ननु कर्मकर्तृत्वे विद्वदविदुषोर्विद्वानेव तत्फलमश्नुते नाविद्वानिति कथमित्याशङ्क्याऽऽह। **तयोश्चेति।** इतिशब्दस्त्वाक्षिपतीत्यनेन संबध्यते। कथं विद्वदविदुषोरविशिष्टं फलमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह। **दृष्टं हीति।** विमतं न स्वतन्त्रफलमङ्गज्ञानत्वादाज्यावेक्षणवदिति प्राप्ते प्रत्याह। **नैवमिति।** हेतुत्वेनावतारितं वाक्यं व्याचष्टे। **भिन्ने हीति।** विद्योपासना कर्माविद्या तयोर्भिन्नत्वं पृथक्फलवत्त्वं तन्न विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः[5]। विद्यायाः स्वतन्त्रफलवत्त्वं[6] नास्तीति पक्षस्य व्यावृत्तिप्रकारमेव प्रपञ्चयति। **नेत्यादिना।** अङ्गज्ञानाद्गुणवदक्षरज्ञानस्याऽऽधिक्ये फलितमाह। **तस्मादिति।** तदङ्गं कर्माङ्गमुद्गीथमात्रज्ञानं तस्मादाधिक्याद्विशिष्टाक्षरज्ञानस्येति यावत्। यत्तु पुनरुक्तं तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यादिति तत्राऽऽह। **दृष्टं हीति।** यत्त्वङ्गज्ञानत्वादिति तत्किमङ्गत्वे सति ज्ञानत्वं किंवाऽऽश्रित्य विहितत्वमथवैतदेव ज्ञानत्वविशेषितम्।

१ r. °दिनि°। २ ख. °भौ कुरुतो य°। ३ ङ. °श्च स्वक°। ४ ख. ग. ञ. °र्मे व°। ५ ख. ञ. °र्थः। स्व°। ६ ख. छ. ञ. °लत्वं ना°।

तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्र-
द्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वे-

तरयोर्विरेचनम् । नैवम् । यस्मान्नाना तु विद्या चाविद्या च । भिन्ने हि विद्याविद्ये । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नोंकारस्य कर्माङ्गत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिसमृद्धिगुणवद्विज्ञानं किंतर्हि ततोऽभ्यधिकम् । तस्मात्तदङ्गाधिक्यात्फलाधिक्यं युक्तमित्यभिप्रायः । दृष्टं हि लोके वणिक्शबरयोः पद्मरागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिक्यात्फलाधिक्यम् । तस्माद्यदेव विद्यया विज्ञानेन युक्तः सन्करोति कर्म श्रद्धया श्रद्दधानश्च सन्नुपनिषदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः । तदेव कर्म वीर्यवत्तरमविद्वत्कर्मणोऽधिकफलं भवतीति । विद्वत्कर्मणो वीर्यवत्तरवचनादविदुषोऽपि कर्म वीर्यवदेव भवतीत्यभिप्रायः । न चाविदुषः कर्मण्यनधिकारः । औषस्त्ये काण्डेऽविदुषामथाऽऽर्त्विज्यदर्शनात् । रसतमाप्तिसमृद्धिगुणवदक्षरमित्ये-

नाऽऽद्यः । तन्निर्धारणानियमन्यायेनासिद्धेः । न द्वितीयो गोदोहने व्यभिचारात् । न तृतीयो दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वादाज्यावेक्षणस्याऽऽश्रित्य विध्युदाहरणबहिर्भूतत्वादङ्गसंबन्धज्ञानत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वे सत्यङ्गत्वोपाधेः संभवादित्यभिप्रेत्य ज्ञानाधिक्ये फलाधिक्यमित्यत्रानन्तरवाक्यं योजयति । तस्मादिति । विज्ञानमुद्गीथाद्यङ्गमात्रविषयमुपासनातिरिक्तं तेनेति यावत् । योगो देवतादिविषयमुपासनम् । इतिशब्दस्तदर्थसमाप्त्यर्थः । तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति । विद्वदिति । नन्वर्थी समर्थो विद्वानपर्युदस्तश्च कर्मण्यधिकारीत्यङ्गीकारादविदुषस्तल्लक्षणानाक्रान्तस्यानधिकारात्कथं[2] तत्कर्म वीर्यवदिति प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । न चेति । औषस्त्य उषस्तिसंबन्धे मटचीहतेष्वित्यादि[3] तस्मिन्ग्रन्थजाते विद्याहीनानामपि कर्मानुष्ठानं दृश्यते प्रस्तोतर्या देवतेत्यादौ तां चेदविद्वानित्यादिलिङ्गात् । तस्मादविदुषोऽपि कर्मण्यधिकारः । अधिकारिलक्षणे तु ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यादिज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः । गुणवदक्षरज्ञानं स्वतन्त्रफलमित्युक्तम् । तत्तु रसतमगुणवदक्षरविषयमेकेमुपासनम् । तत्र च विध्युद्देशे फलस्याश्रुतत्वेऽपि विश्वजिन्न्यायेन वा तत्कल्प्यते । आप्तिगुणवतः समृद्धिगुणवतश्चाक्षरस्य द्वे विज्ञाने प्रत्येकं फलश्रुतेः । तथा चात्र त्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षितानीत्यत आह । रसतमेति । न तावदिहोपासीतेति विधिव्यतिरेकेण मध्ये विध्यन्तरमुपलभ्यते । न चाऽऽपयिता ह वै कामानामित्यादिवाक्ये फलश्रुत्या विधिरुन्नेयः । रसतमगुणवदक्षर-

१ ख. छ. ञ. °तावि°। २ ख. छ. ज. °थं कर्म । ३ क. °दिके त°। ४ क. ग. °कारल°। ५ ख. छ. ञ. °मेवमु°।

तस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥
इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥
देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्ध

कमुपासनम् । मध्ये प्रयत्नान्तरादर्शनात् । अनेकैर्हि विशेषणैरनेकधोपास्यत्वात्खल्वेतस्यैव प्रकृतस्योद्गीथाख्यस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा देवाश्चासुराश्च । देवा दीव्यतेर्द्योतनार्थस्य शास्त्रोद्भासिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः स्वेष्वेवासुषु विष्वग्विषयासु प्राणन-

विज्ञानविधौ फलाकाङ्क्षिण्यर्थवादस्थफलांशान्वयेनानेकगुणवदेकाविज्ञानविधिसंभवे विधिभेदकल्पनायोगान्नो खल्वार्थवादिकफलवदनेकविशेषणकैकोपासनविषयविध्यभ्युपगमेन वाक्यैक्यसंभवे वाक्यं भेत्तुमुचितम् । एतेन विश्वजिन्न्यायो निरस्तः । रात्रिसत्रन्यायस्तु प्रकृताविरोधीति भावः । तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्योपसंहारवाक्यं खल्वेतस्येत्यादि तत्रैतच्छब्देन प्रकृताकर्षणे कारणमाह । अनेकैरिति । रसतमाप्तिसमृद्धिरूपाण्यनेकानि विशेषणानि तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्यानेकप्रकारेणोपास्यत्वात् । प्रकारभेदेऽप्युपासनैक्यस्य प्रागेवोक्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्यैतदुपव्याख्यानं यत्खलु विहितमित्यर्थः ॥१०॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

गुणत्रयविशिष्टमुद्गीथावयवभूतमोंकाराख्यमक्षरं परमात्मप्रतीकं तद्बुद्ध्योपास्यमित्युपदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधिदैवभेदेनाऽऽदित्यप्राणदृष्ट्योपासनं विवक्षन्कण्डिकान्तरमवतारयति । **देवासुरा इति** । तत्राक्षराणि व्याचिख्यासुरप्रतिभाव्युदासार्थं विवक्षितं समासं दर्शयति । **देवाश्चेति** । देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । **देवा इति** । दीव्यतिर्द्योतनार्थो दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिष्विति दर्शनात्तस्य चाजन्तस्य सति गुणे कर्तरि यथोक्तरूपसिद्धिरित्यर्थः । ते च द्योतका देवा रूढेरिन्द्रादयो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । **शास्त्रेति** । इत्यध्यात्ममित्युपसंहारविरोधात्प्रसिद्धेरेव हेयत्वादुपासकशरीरस्थकरणावस्था देवाः सत्त्वात्मकाः शास्त्रानुसारिणो देवशब्दवाच्या इत्यर्थः । तथाऽध्यात्ममसुरा विरोचनादयः स्युरित्याशङ्क्य पूर्ववदुपसंहारविरोधमभिप्रेत्याऽऽह । **असुरा इति** । असुरा इन्द्रियवृत्तय एवेति संबन्धः । सात्त्विकेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यं तासामसुरत्वसिद्ध्यर्थं दर्शयति । **तद्विपरीता इति** । तासामसुरशब्दवाच्यत्वे निमित्तान्तरमाह । **स्वेष्वेवेति** । विष्वग्विषयासु विष्वञ्चो ना-

१ क. ॰गान्न ख॰ । २ ख. ञ. ॰वे भे॰ । ३ ख. छ. ञ. ॰व्यतेर्द्यो॰ ।

क्रियासु रमणात्स्वाभाविक्यस्तमआत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव। ह वा इति पूर्ववृत्तोद्भासकौ निपातौ। यत्र यस्मिन्निमित्त इतरेतरविषयापहारलक्षणे संयेतिरे। संपूर्वस्य यततेः सङ्ग्रामार्थत्वमिति सङ्ग्रामं कृतवन्त इत्यर्थः। शास्त्रीयप्रकाशवृत्त्यभिभवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविक्यस्तमोरूपा इन्द्रियवृत्तयोऽसुराः। तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योतिरात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपासुराभिभवनाय प्रवृत्ता इत्यन्योन्याभिभवोद्भवरूपः सङ्ग्राम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेहं देवासुरसङ्ग्रामोऽनादिकालप्रवृत्त इत्यभिप्रायः। स इह श्रुत्याऽऽख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेकविज्ञानाय कथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया। अत उभयेऽपि देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति प्राजापत्याः। प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः। पुरुष एवोक्थमयमेव महान्प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात्।

नागतयो विषया यासां तास्विति यावत्। प्राणनक्रियासु जीवनानुकूलप्राणचेष्टास्वित्यर्थः। तदेव स्फोरयति। **स्वाभाविक्य इति**। शास्त्रापेक्षामन्तरेणैव स्वभाववशात्प्रवर्तमानत्वं स्वाभाविकत्वम्। तथा च शास्त्रीयेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यममूषामतिविशदमित्यर्थः। वैपरीत्यान्तरमाह। **तमआत्मिका इति**। कथं मिथो विषयापहारं निमित्तीकृत्य देवानामसुराणां सङ्ग्रामोऽभूदित्यपेक्षायामासुरीं वृत्तिं प्रकटयति। **शास्त्रीयेति**। दैवीं वृत्तिं प्रथयति। **तथेति**। देवानामुक्तासुरवैपरीत्यं स्फुटयति। **शास्त्रेति**। स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपपाप्मासुरःपरिच्छेदाभिमानस्तस्य तिरस्करणार्थमिति यावत्। उक्तमाध्यात्मिकसङ्ग्रामं निगमयति। **इत्यन्योन्येति**। उक्तरीत्या यथोक्तानां देवानामसुराणां च पराभिभवः स्वोद्भवश्चेत्येवंरूपः सङ्ग्रामः प्रतिदेहमनादिकालप्रवृत्तो यथा देवासुरसङ्ग्रामस्तथेति योजना। किमर्थं पुनरपुरुषार्थरूपो देवासुरसङ्ग्रामः श्रुत्या श्राव्यते तत्राऽऽह। **स इहेति**। स हि सङ्ग्रामोऽस्मिन्प्रकरणे प्राणस्य विशुद्धिविषयं विज्ञानं विधातुं प्रवृत्तः। तथा श्रुत्या कथारूपेणाऽऽख्यायते। इन्द्रियाणां विषयवैमुख्ये धर्मः स्यात्तेषां तदाभिमुख्ये पापस्योत्पत्तिरिति विवेकविज्ञानसिद्ध्यर्थं चाऽऽख्यायिका प्रणीयते तस्मादिन्द्रियाणां प्रयत्नतो विषयप्रावण्यं परिहर्तव्यम्। तद्वैमुख्यं च तेषां श्रेयोर्थिभिर्यत्नादाधेयमिति भावः। यजमानप्राणानामेव देवासुरभावस्योक्तत्वमतःशब्दार्थः। प्रजापतिशब्दस्य रूढमर्थमपाकृत्य विवक्षितमर्थमाह। **प्रजापतिरिति**। उक्तरूपः पुरुषः प्रजापतिरित्यत्र गमकमाह। **पुरुष एवेति**। कथं पुनर्यथोक्तानां देवासुराणां तदपत्यत्वं तत्राऽऽह।

---

१ ख. घ. ङ. °त्यानि प्रा°। २ ख. ञ. °षयवि°।

देवा उद्गीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति॥१॥
ते ह नासिक्यं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तꣳ

तस्य हि शास्त्रीयाः स्वाभाविक्यश्च करणवृत्तयो विरुद्धा अपत्यानीव तदुद्भवत्वात् । तत्रोत्कर्षापकर्षलक्षणनिमित्ते ह देवा उद्गीथमुद्गीथभक्त्युपलक्षितमौद्गात्रं कर्माऽऽजह्रुराहृतवन्तः । तस्यापि केवलस्याऽऽहरणासंभवाज्ज्योतिष्टोमाद्याहृतवन्त इत्यभिप्रायः । तत्किमर्थमाजह्रुरित्युच्यते। अनेन कर्मणैनानसुरानभिभविष्याम इत्येवमभिप्रायाः सन्तः ॥ १ ॥

यदा च तदुद्गीथं कर्माऽऽजिहीर्षवस्तदा ते ह देवा नासिक्यं नासिकायां भवं चेतनावन्तं घ्राणं प्राणमुद्गीथकर्तारमुद्गातारमुद्गीथभक्त्योपासांचक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्राणदृष्ट्योद्गीथाख्यमक्षरमोंकारमुपासांचक्रिर इत्यर्थः । एवं हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानं च न कृतं स्यात् । खल्वेतस्यैवाक्षरस्येत्योंकारो ह्युपास्यतया प्रकृतः । ननूद्गीथोपलक्षितं कर्माऽऽहृतवन्त इत्यवोच इदानीमेव कथं नासिक्य-

तस्य हीति । यत्रेत्युक्तं सङ्ग्रामनिमित्तं परामृशति । तत्रेति । देवानामुत्कर्षोऽपकर्षश्चासुराणामित्यस्मिन्निमित्ते कथमुद्गीथभक्त्याहरणमित्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीथेति । लक्षितलक्षणान्यायं सूचयति । तस्यापीति । उद्गीथभक्तेरिवेत्यपेरर्थः । तदाहरणप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकं कथयति । तत्किमर्थमित्यादिना ॥ १ ॥

संप्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति । यदा चेति । अचेतनस्य करणस्योद्गातृत्वासंभवाद्विशिनष्टि । चेतनावन्तमिति । मुख्यं प्राणं व्यावर्तयति । घ्राणमिति । त्वं न उद्गायेति वाजसनेयकश्रुतिमाश्रित्याऽऽह । उद्गीथकर्तारमिति । अथोद्गीथभक्तिरेव श्रूयते न तूद्गाता तत्कथं तदुपासनमित्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीथभक्त्येति । तयोपलक्षितमुद्गातारमुपासत इति यावत् । कथमुपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथेन कर्तृत्वप्रार्थनयेत्याह । कृतवन्त इति । ते ह नासिक्यमित्यक्षरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । नासिक्येति । किमित्यक्षरमोंकाराख्यमिहोपास्यत्वेन व्याख्यायते तत्राऽऽह । एवं हीति । उक्तमेव स्फुटयति । खल्विति । तथा च प्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासने प्रकृतस्य परित्यागो भक्तेश्च घ्राणप्राणदृष्ट्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽप्रकृतोपादानमिति शेषः । पूर्वापरविरोधमाशङ्कते । नन्विति । उद्गीथोपलक्षितेनौद्गात्रेणोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादि कर्माऽऽहृतमित्युक्तं तदाहरणं च तस्योपासनं तद्विरुद्धं नासिक्यप्राणदृष्ट्याऽक्षरोपासनवच-

१ क. ग. °त्रोप°। २ ग. ङ. च. °न्तं प्रा°। ३ अ. °तृप्रा°। ४ क. ग. °श्च प्रा°। ५ ख. अ. °पासन°।

हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येष विद्धः॥२॥

प्राणदृष्ट्योंकारमुपासांचक्रिर इत्यात्थ। नैष दोषः। उद्गीथकर्मण्येव हि तत्कर्तृप्राणदेवतादृष्ट्योद्गीथभक्त्यवयवश्चोंकार उपास्यत्वेन विवक्षितो न स्वतन्त्रोऽतस्तादर्थ्येन कर्माऽऽहृतवन्त इति युक्तमेवोक्तम्। तमेवं देवैर्वृतमुद्गातारं हासुराः स्वाभाविकतमआत्मानो ज्योतीरूपं नासिक्यं प्राणं देवं स्वोत्थेन पाप्मनाऽधर्मासङ्गरूपेण विविधुर्विद्धवन्तः संसर्गं कृतवन्त इत्यर्थः। स हि नासिक्यः प्राणः कल्याणगन्धग्रहणाभिमानासङ्गाभिभूतविवेकविज्ञानो बभूव। स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गी बभूव। तदिदमुक्तमसुराः पाप्मना विविधुरिति। यस्मादासुरेण पाप्मना विद्धस्तस्मात्तेन पाप्मना प्रेरितो घ्राणः प्राणो दुर्गन्धिग्राहकः प्राणिनाम्। अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गन्धि च। पाप्मना ह्येष यस्माद्विद्धः। उभ[4]यग्रहणमविवक्षितम्। यस्योभयं हविरार्तिमार्छतीति यावत्। यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः॥ २॥

नमित्यर्थः। स्वोक्तेर्मिथो विरोधं परिहरति। **नैष दोष इति**। उद्गीथोपलक्षितकर्मोपलक्षिते ज्योतिष्टोमादौ कर्मणि सत्येवोद्गातृप्राणदृष्ट्योपास्यत्वेनाक्षरं विवक्षितम्। ओंकारश्चोद्गीथावयवो ध्येयत्वेनेष्टो न स्वतन्त्रो व्यापकः। तथा चाक्षरोपासनार्थत्वेन कर्माहरणं न ध्येयत्वेनेत्यविरोध इत्यर्थः। आश्रित्य विधानार्थं कर्माहरणमित्युक्त्वा तं हेत्यादि व्याचष्टे। **तमेवमिति**। स्वोत्थेन चाऽऽसुरेण नासिकासंबद्धेनेति यावत्। अधर्मादासङ्गस्तद्रूपेणेत्येतस्यासङ्गवेधं साधयति। **स हीति**। कल्याणो गन्धः सुरभिरुक्तस्तस्य ग्रहणं ममैवेत्यभिमानात्मा योऽयमासङ्गस्तेनाभिभूतमुपकारो गन्धाघ्राणकृतस्तुल्यः सर्वस्य कार्यकारणसंघातस्येति विवेकविज्ञानं यस्य स तथेति विग्रहः। ननु कथं यथोक्तासङ्गस्पार्शितेत्याशङ्क्याऽऽह। **स तेनेति**। उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति। **तदिदमिति**। घ्राणप्राणस्यासुरपाप्मविद्धत्वे कार्यलिङ्गकमनुमानं सूचयति। **यस्मादिति**। उक्तानुमानावद्योति वाक्यं व्याकरोति। **अत इति**। अतःशब्दार्थमेव स्पष्टयति। **पाप्मनेति**। ननु पाप्मना विद्धत्वात्तेन लोको दुर्गन्धं जानातीत्येव वक्तव्यं सुरभिज्ञानस्य पाप्मकर्मत्वाभावात्। तथा च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं तत्राऽऽह **उभयग्रहणमिति**। एकस्यापि हविषो द्रवात्मकस्य पुरोडाशादेर्वा काकादिसंबन्धाद्भ्रंशे प्रायश्चित्तसत्त्वेऽपि यस्योभयं हविरार्तिमार्छेति स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यत्रोभयग्रहणमविवक्षितमिति स्थितं प्रथमे तन्त्रे तथाऽत्रापीत्याह। **यस्येति**। न केवलं पाप्मना हीति वाक्यशेषादत्रोभयग्रहणमविवक्षितं किंतु वाजसनेयके यथोक्तोद्गीथविद्याविषयत्वेन समानप्रकरणे यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मेति श्रुतेरत्रापि पाप्मवेधवशाद्दुर्गन्धं जानातीत्येव वक्तव्यत्वादविवक्षितमुभयग्रहणमित्याह। **यदेवेति**॥२॥

१ ख. घ. ङ. च. °सिक्यप्रा°। २ ख. °धुर्वेधितव°। ३ ख. घ. ङ. घ्राणप्रा°। ४ ङ. °यग्रा-
दम°। ५ क. °र्यकर°। ६ क. °क्यं योजय°। ७ अ. °क्तानु°। ८ अ. °नात्येवं व°।

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे ताꣳहासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्धा ॥ ३ ॥
अथ ह चक्षुरुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ४ ॥
अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳशृणोति श्रवणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ५ ॥
अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्धासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयꣳसंकल्पयते संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्धम् ॥ ६ ॥

मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोऽयं विचारः श्रुत्या प्रवर्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण विचार्याऽऽसुरेण पाप्मना विद्धा इत्यपोह्यन्ते । समानमन्यत् । अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि । अनुक्ता अप्यन्यास्त्वग्रसनादिदेवता द्रष्टव्याः । एवमु खल्वेता देवताः पाप्मभिरिति श्रुत्यन्तरात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

ननु नासिक्यस्य प्राणस्य पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वे सिद्धे न्यायसाम्याद्वागादीनामपि नोपास्यत्वमिति सिध्यति तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह । **मुख्यप्राणस्येति** । न्यायसाम्येऽपि मुखतो निराकरणाभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यनिश्चयात्तदुपास्यतादार्ढ्यार्थं मुखतो वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्तुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः । विद्धा इति विचार्य क्रमेणापोह्यन्त इति संबन्धः । उत्तरवाक्येष्वक्षरव्याख्यानमनपेक्षितं पूर्वेण समानत्वादित्याह । **समानमिति** । अवशिष्टवाक्यैकदेशग्रहणार्थमादिपदम् । ननु घ्राणादीनां[1] पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेऽपि त्वगादीनां तद्विद्धत्वेनानुपास्यत्वावचनान्मुख्यस्यैव प्राणस्योपास्यत्वं नावसीयते तत्राऽऽह । **अनुक्ता इति** । उक्तानामनुक्तोपलक्षणत्वे बृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति । **एवमु खल्विति** ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

१ अ. °ष्टसमस्तवा°।

अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तꣳहासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसेत ॥ ७ ॥

एवं यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वꣳसत एवꣳ हैव स विध्वꣳसते य एवंविदि पापं कामयते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

आसुरेण[1] विद्धत्वाद्घ्राणादिदेवता अपोह्याथानन्तरं य एवायं प्रसिद्धो मुखे भवो मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तं हासुराः पूर्ववदृत्वा प्राप्य विदध्वंसुर्विनष्टा अभिप्रायमात्रेण । अकृत्वा किंचिदपि प्राणस्य कथं विनष्टा इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा लोकेऽश्मानमाखणं न शक्यते खनितुं कुद्दालादिभिरपि[4] भेत्तुं न शक्योऽखण एवाऽऽखणस्तमृत्वा सामर्थ्याल्लोष्टः पांसुपिण्डः[5] श्रुत्यन्तराच्चाश्मनि क्षिप्तोऽश्मभेदनाभिप्रायेण तस्याश्मनः किंचिदप्यकृत्वा स्वयं विध्वंसेत विदीर्येतैवं विदध्वंसुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विशुद्धोऽसुरैरधर्षितत्वात्प्राण इति । एवंविदः प्राणात्मभूतस्येदं फलमाह । यथाऽश्मानमित्येष एव दृष्टान्तः । एवं हैव स विध्वंसते विनश्यति । कोऽसावित्याह । य एवंविदि यथोक्तप्राणविदि पापं तदनर्हं[8] कर्तुं कामयत इच्छति यश्चाप्येनमभिदासति हिनस्ति प्राणविदं प्रत्याक्रोशताडनादि प्रयुङ्क्ते सोऽप्येवमेव विध्वंसत इत्यर्थः । यस्मात्स

अथ हेत्यादि मुख्यप्राणविषयं वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति[7] । **आसुरेणेत्यादिना ।** पूर्ववद्घ्राणादिष्विवेति यावत् । *टङ्कैश्च विदारकैर्लोहविशेषैरित्यर्थः । अश्रुतस्य लोष्टस्यात्रोपादाने हेतुमाह । **सामर्थ्यादिति ।** तस्य ध्वंसनयोग्यत्वाद्ध्वंसतेश्च कर्त्रपेक्षत्वादित्यर्थः । तर्हि यस्य कस्यचिदेवंविधस्य संभवादलं लोष्टग्रहणेनेत्याशङ्क्य यथाऽश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतेति बृहदारण्यकश्रुतेस्तस्यैवात्र ग्रहणमित्याह । **श्रुत्यन्तराच्चेति ॥ ७ ॥**

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । **एवमिति ।** प्राणस्य विशुद्धत्वात्तदुपासनं कर्तव्यमिति शेषः । फलवचनमवतार्य व्याकरोति । **एवं विद इत्यादिना ।** प्राणवित्प्रतिस्पर्धिनो विनाशे हेतुमाह । **यस्मादिति ।** नासिक्यप्राणस्य मुख्यप्राणस्य च वायुविकारत्वेन प्राणत्वाविशेषात्पाप्मना वेधावेधौ तुल्यावेव स्यातामिति

---

* कुद्दालादिभिरित्यत्र यदादिपदं तस्यार्थः ।

---

१ क. असुरेण । २ क. °त्वात्प्राणा° । ३ क. ग. °पोह्यन्तेऽथा° । ४ क. °पि टङ्कैश्छेत्तुं । ग. °पि च्छेत्तुं । घ. °पि टङ्कैश्च भे° । ५ क. पांशुपि° । ६ क. ग. °षयत्वा° । ७ क. ख. छ. ञ. °ति । असु° । ८ क. ग. °ति । इति प्रा° ।

**नैवेतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपा-
प्मा ह्येष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्रा-**

एष प्राणवित्प्राणभूतत्वादश्मास्वण इवाश्मास्वणोऽधर्षणीय इत्यर्थः । ननु नासिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा मुख्यस्तत्र नासिक्यः प्राणः पाप्मना विद्धः प्राण एव सन्न मुख्यः कथम् । नैष दोषो नासिक्यस्तु स्थानकरणवैगुण्याद्विद्धो वाय्वात्माऽपि सन्मुख्यः स्थानदेवताबलीयस्त्वान्न विद्ध इति युक्तम् । यथा वास्यादयः शिक्षावत्पुरुषाश्रयाः कार्यविशेषं कुर्वन्ति नान्यहस्तगतास्तद्वद्दोषवद्घ्राणसचिवत्वाद्विद्धा घ्राणदेवता न[1] मुख्यः ॥ ८ ॥

यस्मान्न विद्धोऽसुरैर्मुख्यस्तस्मान्नैवैतेन सुरभि दुर्गन्धि वा विजानाति घ्राणेनैव तदुभयं विजानाति लोकः । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपहतपाप्माऽपहतो[2] विनाशितोऽपनीतः पाप्मा यस्मात्सोऽयमपहतपाप्मा ह्येष विशुद्ध इत्यर्थः । यस्माच्चाऽऽत्मंभरयः कल्याणाद्यासङ्गवत्त्वाद्घ्राणादयो न तथाऽऽत्मंभरिर्मुख्यः किं तर्हि सर्वार्थः । कथमित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन[3] चेतरान्घ्राणादीनवति पालयति । तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अतः सर्वंभरः[4] प्राणोऽतो

शङ्कते । **नन्विति** । स्थानविशेषसंबन्धासंबन्धाभ्यां द्वयोरपि पाप्मवेधावेधव्यवस्था युक्तेति परिहरति । **नैष दोष इति** । स्थानावस्थावच्छिन्ने करणे वैगुण्यं विषयविशेषासक्तत्वं तस्मात्तद्रूपस्य नासिक्यप्राणस्यापि विद्धता स्यादिति यावत् । तदसंभवाद्विशेषसंबन्धमयुक्तवैगुण्यायोगादित्येतत् श्लिष्टमुक्तमुपपन्नम् । स्थानसंबन्धविशेषाद्घ्राणप्राणस्य पाप्मविद्धत्वं तदभावाच्च मुख्यप्राणस्य तदविद्धत्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । **यथेत्यादिना** । न मुख्यो दोषवद्घ्राणसाचिवत्वाभावादिति शेषः ॥ ८ ॥

घ्राणदेवता विद्धा प्राणदेवता तु न विद्धेत्यत्र गमकत्वेनानन्तरवाक्यं व्याचष्टे । **यस्मादिति** । मुख्यप्राणस्य पाप्मवेधाभावमुपसंहरति । **अतश्चेति** । पाप्मकार्यमासङ्गस्तस्य प्राणेऽनुपलम्भादित्यतःशब्दस्यैवार्थः । हिशब्देनोक्तं पाप्मावेधं विशुद्धत्वे हेतूकृत्य मुख्यप्राणविशुद्धिमुपसंहरति । **ह्येष इति** । तस्य विशुद्धत्वे[5] हेत्वन्तरमाह । **यस्माच्चेति** । अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्र संबन्धः । सर्वार्थत्वं प्राणस्य प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । **कथमित्यादिना** । प्राणादीत्यादिशब्देन कार्यमप्युच्यते । तेनैतास्तृप्यन्तीति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । **तेन हीति** । प्राणवृत्तिहेतुभ्यामन्नपानाभ्यां संघातस्थितिरतः

१ घ. च. न तु मु° । २ ख. ङ. °हतो । ३ घ. °तेनेत° । ४ क. ख. ग. °भरिः प्रा° । ५ छ. °शुद्धिहे° ।

णानवति । एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति
व्याददात्येवान्तत इति ॥ ९ ॥
त ँ हाङ्गिरा उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवाऽऽ-

विशुद्धः । कथं पुनर्मुख्याशितपीताभ्यां स्थितिरेषां गम्यत इति । उच्यते । एतं मुख्यं प्राणं मुख्यप्राणस्य वृत्तिमन्नपाने इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते मरणकालेऽवित्त्वाऽलब्ध्वोत्क्रामति । घ्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः । अप्राणो हि न शक्नोत्यशितुं पातुं वा । तेन तदोत्क्रान्तिः प्रसिद्धा घ्राणादिकलापस्य । दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषा । अतो व्याददात्येवाऽऽस्यविदारणं करोतीत्यर्थः । तद्ध्यन्नालाभ उत्क्रान्तस्य लिङ्गम् ॥ ९ ॥

तं हाङ्गिरास्तं मुख्यं प्राणं हाङ्गिरा इत्येवंगुणमुद्गीथमुपासांचक्र उपासनं कृतवान्बको दाल्भ्य इति वक्ष्यमाणेन संबध्यते । तथा बृहस्पतिरित्यायास्य इति चोपासांचक्रे बक इत्येव संबन्धं कृतवन्तः केचित् । एतमु एवाऽऽङ्गिरसं बृहस्पतिमायास्यं प्राणं मन्यन्त इति वचनात् । भवत्येवं यथाश्रुतासंभवे संभवति तु यथाश्रुतमृषिचोदनायामपि

शब्दार्थः । सर्वार्थत्वं द्वितीयस्यातःशब्दस्यार्थः । मुख्यप्राणोपयुक्तत्वादन्नपानानां संघातस्थितिहेतुत्वमित्यत्र प्रश्नपूर्वकं लिङ्गं दर्शयति । **कथमित्यादिना** । वृत्तिमेव विशिनष्टि । **अन्नपाने इति** । अन्वहमुपयुज्यमाने अन्नपाने प्राणस्थितिहेतू इति यावत् । प्राणस्योच्चिक्रमिषायामपि संघातः स्वयमशनपाने कृत्वा स्थास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । **अप्राणो हीति** । तदा प्राणोच्चिक्रमिषावस्थायामिति यावत् । नन्त्क्रान्त्यवस्थायामशिशिषाद्यभावादेव संघातस्योत्क्रान्तिर्न त्वशनाद्यभावात्तत्र प्रमाणाभावादत आह । **दृश्यते हीति** । तदिति मुखव्यादानमुच्यते । अन्नग्रहणं पानोपलक्षणार्थम् ॥ ९ ॥

विशुद्धिगुणकमुख्यप्राणात्मोद्गातृदृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोंकाराख्यमक्षरमुपास्यमित्युक्तमिदानीं तत्रैवाऽऽङ्गिरसबृहस्पत्यायास्यगुणत्रयविधानार्थमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । **तं हेति** । तत्र वृत्तिकाराभिप्रेतं संबन्धं दर्शयति । **तं मुख्यमिति** । पराभिप्रेतसंबन्धे गमकमाह । **एतमिति** । अव्यवहितसंबन्धसंभवे व्यवहितसंबन्धकल्पना न युक्तेति परिहरति । **भवत्येवमिति** । ऋषीणामङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशेऽपि गुणत्रयविशिष्टप्राणोपासनं न विरुध्यते ततश्च प्रधानानामबाधे प्राणोपासकानामृषीणामुपदेशो न त्यागमर्हत्यङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्देभ्योऽपि प्रथमप्रतिपन्नानृषीन्विहाय यौगिकवृत्तिप-

१ घ. ङ. च. तेनोत्क्रा°। २ क. ग. °त्येवं सं°। ३ ख. अ. °पानसं°।

ङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्रसः ॥ १० ॥
तेन त९ँ ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु

श्रुत्यन्तरवत् । तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षत एतमेव सन्तमृषिमपि । तथा माध्यमा गृत्समदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिरित्यादिकऋषीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथैतानप्यृषीन्प्राणोपासकानङ्गिरोबृहस्पत्याया-स्यान्प्राणं करोत्यभेदविज्ञानाय । प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादिवच्च । तस्मादृषिरङ्गिरा नाम प्राण एव सन्नात्मानमङ्गिरसं प्राणमुद्गीथमुपासांचक्र इत्येतत् । यद्यस्मात्सोऽङ्गानां प्राणः सन्रसस्तेनासावाङ्गिरसः ॥ १० ॥
तथा वाचो बृहत्याः पतिस्तेनासौ बृहस्पतिः । तथा यद्यस्मादास्या-

तिपत्तव्यगुणमात्रप्रतिपत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः । प्राणोपासकानामृषीणामभिधानमैतरेयकश्रुत्या द्रढयति । **श्रुत्यन्तरवदिति** । तदेव स्पष्टयति । **तस्मादिति** । शतर्चिनं नाम प्रथममण्डलदृश ऋषयः । एष च प्राणो यस्मात्पुरुषं संघाताख्यं शतवर्षाण्यभिगतवांस्तस्मादेतमेव प्राणं सन्तमृषिशरीरस्थितमपि* शतर्चिशब्दवाच्यं वदन्तीति योजना शतर्चिशब्दवदुभयविषयाणि शब्दान्तराण्यपि सन्तीत्याह । **तथेति** । आद्यन्ते मण्डले मुक्त्वा मध्यमानां मण्डलानां द्रष्टारो माध्यमा ऋषयस्तेऽपि प्राणस्तस्य स्वात्मनि मध्ये सर्वजगद्विधारकत्वात् । गृत्समदस्तु द्वितीयमण्डलदर्शी स्वापकाले वागादीनां गिरणात्प्राणो गृत्सो रेतोविसर्गकारणं मदहेतुत्वादपानो मदः प्राणापानात्मकत्वात्प्राणोऽपि तथोच्यते । तृतीयमण्डलदर्शी विश्वामित्रः प्राणोऽपि तथा व्यपदिश्यते । तस्य हि विश्वं भोज्यजातं स्थितिहेतुतया स्निग्धमासीत् । वामदेवस्तु चतुर्थमण्डलद्रष्टा प्राणोऽपि तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादिदेवतासंभजनीयत्वात् । पञ्चममण्डलद्रष्टाऽत्रिरित्युच्यते प्राणोऽपि तथैव कथ्यते । तस्य पाप्मनोऽनर्थरूपान्प्रति सर्वत्रात्तृत्वात् । आदिपदेन भरद्वाजादिपदानि गृहीतानि । दृष्टान्तमेवं व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमाह । **तथेति** । किमित्यङ्गिरःप्रभृतीन्प्राणं करोति श्रुतिरत आह । **अभेदेति** । तथा च सप्तमे प्राणस्य सार्वात्म्यं वक्ष्यते तथाऽत्रापि तस्य तत्तदृषिरूपत्वं विवक्षितमित्याह । **प्राणो हेति** । अव्यवहितसंबन्धसंभवे फलितं वाक्यार्थं कथयति । **तस्मादिति** । प्राणस्याङ्गिरस्त्वं व्युत्पादयति । **यस्मादिति** ॥ १० ॥

अङ्गिरःशब्दवद्बृहस्पतिशब्दोऽप्युभयत्र नेतव्य इत्याह । **तथेति** । प्राणस्य बृहस्पतित्वं साधयति । **वाच इति** । अङ्गिरोबृहस्पतिशब्दवदायास्यशब्दोऽप्युभयत्र द्रष्टव्य इत्याह । **तथेति** । तस्योभयत्र वृत्तिं विशदयति । **यद्यस्मादिति** । यस्मा-

* अत्र सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु शतर्चिनशब्दवाच्यमिति वर्तते तच्चिन्त्यम् ।

१ ङ. च. °न्तरात । २ ख. छ. ञ. °र्गकर° । ३ ख. छ. ञ. °स्य इति श° ।

एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्घि बृहती तस्या एष पतिः ॥ ११ ॥ तेन तꣳ हाऽऽयास्य उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवाऽऽयास्यं मन्यन्त आस्याद्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तꣳ ह बको दाल्भ्यो विदांचकार । स ह नैमिशीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

दयते निर्गच्छति तेनाऽऽयास्य ऋषिः प्राण एव सन्नित्यर्थः । तथाऽन्योऽप्युपासक आत्मानमेवाऽऽङ्गिरसादिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थः॥११॥१२॥

न केवलमङ्गिरःप्रभृतय उपासांचक्रिरे । तं ह बको नाम दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो विदांचकार यथादर्शितं प्राणं विज्ञातवान् । विदित्वा च स ह नैमिशीयानां सत्रिणामुद्गाता बभूव । स च प्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्यो नैमिशीयेभ्यः कामानागायति स्म हाऽऽगीतवानित्यर्थः । तथाऽन्योऽप्युद्गाता ॥ १३ ॥

आगाता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वान्यथोक्तगुणं प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्दृष्टं फलमुक्तम् । प्राणात्मभावस्त्वदृष्टम् । देवो भूत्वा देवानप्येतीति श्रुत्यन्तरात्सिद्धमेवेत्यभिप्रायः । इत्यध्यात्ममेतदात्मविषयमुद्गीथोपासनमित्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानार्थः ॥ १४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

दास्यादयते तेनाऽऽयास्यः प्राणः स एवात्रोपासकत्वादृषिरपि तथेति योजना । यथोक्तानामृषीणामेवोक्तगुणकमुपासनं नान्येषां विशेषवचनादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । विशेषस्य न शेषनिवर्तकत्वं प्रदर्शनार्थत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यथोक्तोपासनस्य त्रिषु नियमाभावे गमकं दर्शयति । न केवलमिति । संप्रति विहितोपासनस्य दृष्टफलमादेष्टुं पातनिकां करोति । विदित्वेति । भूमिकां कृत्वा विवक्षितमुपास्तिफलं कथयति । तथेति ॥ १३ ॥

दृष्टमिति विशेषणादभीष्टं फलान्तरमाचष्टे । प्राणेति । आत्मविषयं शरीरवर्तिप्राणगोचरमिति यावत् । उपसंहारस्य प्रयोजनमाह । अधिदैवेति ॥ १४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

१ क. ख. °मिषीया°। २ ख. °याणामु°। ३ क. ख. घ. ङ. °मिषीयी°। ४ ख. घ. ङ. °यांणां स°। ५ क. ख. ग. घ. ङ. °मिषीये°। ६ क. °दैवतेति ।

अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति । उद्य ँ स्तमोभयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

अथानन्तरमधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तुतमित्यर्थोऽनेकधोपास्यत्वादुद्गीथस्य य एवासावादित्यस्तपति तमुद्गीथमुपासीताऽऽदित्यदृष्ट्योद्गीथमुपासीतेत्यर्थः । तमुद्गीथमित्युद्गीथशब्दोऽक्षरवाची सन्कथमादित्ये वर्तत इति । उच्यते । उद्यन्नुद्गच्छन्वा एष प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति प्रजानामन्नोत्पत्त्यर्थम् । न ह्यनुद्यति तस्मिन्व्रीह्यादेः पक्तिः स्यादत उद्गायतीवोद्गायति । यथैवोद्गाताऽन्नार्थमत उद्गीथः सवितेत्यर्थः । किंचोद्यन्नैशं तमस्तज्जं च भयं प्राणिनामपहन्ति तमेवंगुणं सवितारं यो वेद सोऽपहन्ता नाशयिता ह वै भयस्य जन्ममरणादिलक्षणस्याऽऽत्मनस्तमसश्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षणस्य भवति ॥ १ ॥

अनन्तरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनादिति शेषः । किमिति देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तूयते तत्राऽऽह । **अनेकधेति** । प्राणरूपेणाऽऽदित्यादिरूपेण चोद्गीथस्योपास्यत्वाद्देवताविषयतदुपास्तिप्रस्तावो युक्त एवेत्यर्थः । आदित्यादिमतयश्चेत्यादिन्यायेन वाक्यार्थं कथयति । **आदित्यदृष्ट्येति** । तमादित्यमुद्गीथमुपासीतेत्यादित्यशब्दस्योद्गीथशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमयुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादक्षरवाचित्वादादित्यशब्दस्य च ज्योतिर्विषयत्वाद्भिन्नार्थयोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यायोगादिति शङ्कते । **तमुद्गीथमितीति** । आदित्ये यद्यपि नोद्गीथशब्दो रूढ्या वर्तितुमर्हति तथाऽपि गौण्या च तत्र तत्र वृत्तेः सामानाधिकरण्यसिद्धिरित्युत्तरमाह । **उच्यत इति** । प्रजार्थमुद्गायतीत्येतदेव स्पष्टयति । **प्रजानामिति** । अन्नोत्पत्त्यर्थमुद्गायतीति पूर्वेण संबन्धः । तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति । **न हीति** । आदित्यस्यान्नार्थमागानमतःशब्दार्थः । न तस्योद्गातुरिव प्रत्यक्षमुद्गानमुपलब्धमित्याशङ्क्याऽऽह । **उद्गायतीवेति** । उपमामेवोपपादयति । **यथेति** । अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागायेदिति[1]श्रुत्यन्तरे यथाऽन्नार्थमुद्गाताऽऽगायतीत्यवगतं तथाऽऽदित्योऽपि प्रजानामन्नार्थमागायतीत्यर्थः । उद्गीथशब्दस्याऽऽदित्ये संभवं परामृश्य फलितमाह । **अत इति** । आदित्यदृष्ट्योद्गीथोपासनमुपपाद्य फलोक्तिं व्याचष्टे । **किंचेत्यादिना** । एवंगुणं तमस्तज्जभयनिवर्तकत्वगुणसहितमिति गम्यत ॥ १ ॥

---

१ घ. ङ. च. °ति व्रीह्या°।

समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥ अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणि-

यद्यपि स्थानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते तथापि न स तत्त्वभेदस्तयोः । कथं समान उ एव तुल्य एव प्राणः सवित्रा गुणतः सविता च प्राणेन । यस्मादुष्णोऽयं प्राण उष्णश्चासौ सविता । किंच स्वर इतीमं प्राणमाचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं सवितारम् । यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्मृतः प्रत्यागच्छति । सविता त्वस्तमित्वा पुनरप्यहन्यहनि प्रत्यागच्छति । अतःप्रत्यास्वरोऽस्माद्गुणतो नामतश्च समानावितरेतरं प्राणादित्यौ । अतः सतत्त्वाभेदादेतं प्राणमिमममुं चाऽऽदित्यमुद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

अथ खल्विति प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथस्योच्यते व्यानमेवं वक्ष्यमाणलक्षणं प्राणस्यैव वृत्तिविशेषमुद्गीथमुपासीत । अधुना तत्सतत्त्वं नि-

नन्वध्यात्ममधिदैवतमिति स्थानभेदात्प्राणादित्ययोर्भिन्नत्वाद्भिन्नमेव तयोरुपासनमुपादेयमत आह । **यद्यपीति** । प्राणादित्ययोः स्वरूपभेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । **कथमित्यादिना** । उशब्दोऽप्यर्थः स्थानभेदतो भेदमनुजानाति । गुणतः साम्यं साधयति । **यस्मादिति** । नामतः साम्यं संगिरते । **किंचेति** । सवितृवत्प्राणेऽपि प्रत्यास्वरशब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह । **यस्मादिति** । स्वरत्येव गच्छत्येवेति यावत् । तस्मिन्नेव स्थूलदेहे न प्रत्यागच्छति तस्मात्प्राणे स्वरशब्दप्रवृत्तिरेवेत्यर्थः । सवितर्यपि तर्हि तच्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह । **सविता त्विति** । आदित्यस्यास्तं गतस्य प्रत्यहमेकत्रैवाऽऽगतिदर्शनात्तस्मिन्प्रत्यास्वरशब्दस्यापि[3] प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । अतः प्राणादित्ययोरुक्तं साम्यं निगमयति । **अस्मादिति** । अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह । **अत इति** । प्राणादित्यावेकीकृत्य तद्दृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोंकाराख्यमक्षरमुपास्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽऽध्यात्मिकमाधिदैविकं चोद्गीथोपासनं प्रस्तुत्य तदेव समस्यैकीकृत्योक्तं तथा च वक्तव्याभावात् । किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्य[4]ाऽऽध्यात्मिकमेवोद्गीथोपासनमनुसृत्याऽऽह । **अथेति** । कोऽसौ व्यानो यद्दृष्ट्योद्गीथोपासनमुपादिदिक्षितमत आह । **वक्ष्यमाणलक्षणमिति** । पक्षान्तरं व्यावर्तयति । **प्राणस्यैवेति** । वक्ष्यमाणलक्षणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति । **अधुनेति** । तन्निरूपणार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति ।

१ ख. °व च व°। २ च. त्समत्वं नि°। ३ ख. ग. छ. ञ. °पि वृ°। ४ ख. ञ. °ङ्क्य पु°ऽध्या°।

ति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः सा वाक् । तस्मादप्राणन्ननपानन्वाचमभिव्याहरति ॥३॥
या वाक्सर्क्तस्मादप्राणन्ननपानन्नृचमभिव्याहरति यर्क्तत्साम तस्मादप्राणन्ननपानन्साम गायति यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्ननपानन्नुद्गायति॥४॥

रूप्यते । यद्वै पुरुषः प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं बहिर्निःसारयति स प्राणाख्यो वायोर्वृत्तिविशेषो यदपानित्यपश्वसिति ताभ्यामेवान्तराक- र्षति वायुं सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिः । ततः किमित्युच्यतेऽथ य उ- क्तलक्षणयोः प्राणापानयोः संधिस्तयोरन्तरावृत्तिविशेषः स व्यानो यः सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धश्रुत्या विशेषनिरूपणान्नासौ व्यान इत्यभिप्रायः । कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महताऽऽयासेन व्यानस्यैवोपासनमुच्यते । वीर्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वीर्यवत्कर्महेतुत्वमित्याह । यो व्यानः सा वाक् । व्यानकार्यत्वाद्वाचः । यस्माद्व्याननिर्वर्त्या वाक्तस्मादप्राणन्ननपा- नन्प्राणापानव्यापारावकुर्वन्वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकः ॥ ३ ॥

तथा वाग्विशेषामृचमृक्संस्थं च साम सामावयवं चोद्गीथमप्राणन्नन- पानन्व्यानेनैव निर्वर्तयतीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥ 19/429

यद्वा इत्यादिना । ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्यामित्येतत् । स्यातामेवं प्राणापानौ व्यानस्य तु किमायातमिति शङ्कित्वा तत्स्वरूपं दर्शयति । तत इत्यादिना । संधिमेव स्फुटयति । तयोरिति । प्राणापानयोर्वृत्त्योरभावावस्थायां मध्ये च वायो- र्वृत्तिविशेषो योऽस्ति स व्यानशब्दार्थ इत्यर्थः । संधिस्कन्धमर्मदेशवृत्तिर्व्यान इति सांख्या योगाश्चाऽऽहुस्तान्प्रत्याह । यः सांख्यादीति । सांख्यानां योगानां च शास्त्रे प्रसिद्धो यो वायोर्वृत्तिविशेषः स्कन्धादिदेशगो नासौ व्यानः श्रुत्या विशेषनिरूपणा- दिति योजना । व्यानस्य प्राणापानसापेक्षत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवोचितं न व्या- नोपासनमिति मन्वानश्चोदयति । कस्मादिति । महताऽऽयासेन व्यानसतत्त्वनिरूपणेनेति यावत् । ताभ्यां तस्य वैशिष्ट्यमुपेत्य परिहरति । वीर्यवदिति । व्यानस्यैवोपासन- मिति शेषः । तदेव प्रश्नद्वारा प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । कथं व्यानस्य वीर्य- वत्कर्म प्रसिद्धं [2]प्रतिज्ञायते कार्यका[3]रणाभावादित्याह । व्यानेति । वाचो व्याननिर्व- र्त्यत्वे लिङ्गं दर्शयति । यस्मादिति ॥ ३ ॥

या वागित्यादिवाक्यानामर्थं संक्षिपति । तथेत्यादिना ॥ ४ ॥

---

१ क. ग. °तामित्येव । २ अ. प्रत्यभिज्ञा° । ३ ग. छ. ट. °रणभा° ।

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्ने-र्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनम-प्राणन्ननपानꣳस्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्या-नमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥

अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण

न केवलं वागाद्यभिव्याहरणमेवातोऽस्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवन्ति कर्माणि प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेर्मर्यादायाः सरणं धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणमप्राणन्ननपानंस्तानि करोति । अतो विशिष्टो व्यानः प्राणादिवृत्तिभ्यः । विशिष्टस्योपासनं ज्यायः फलवत्त्वाद्राजोपासनवत् । एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणाद्व्यानमेवोद्गीथमुपासीत, नान्यद्वृत्त्यन्तरम् । कर्मवीर्यवत्तरत्वं फलम् ॥ ५ ॥

अथाधुना खलूद्गीथाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो विशिनष्टि । उद्गीथ इति । उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थो नामाक्षरोपासनेऽपि नामवत एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिश्रा इति यद्वत् । प्राण एवोदुदित्यस्मिन्नक्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्योत्त्वमित्याह । प्राणेन ह्युत्तिष्ठति स-

---

अतो यानीत्यादि व्याचष्टे । **न केवलमिति** । व्यानेन निर्वर्तयतीति पूर्वेण संबन्धः । यान्यन्यान्यपि यथोक्तानि कर्माणि तानि लोको व्यानेनैव करोतीत्युत्तरत्र संबन्धः । प्रयत्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि कर्माण्येवोदाहरति । **यथेति** । यथा तानि कर्माणि तथाऽन्यान्यप्येवंप्रकाराणीति योजना । व्यानस्य वीर्यवत्कर्महेतुत्वे फलितमाह । **अत इति** । वैशिष्ट्येऽपि किं स्यादिति चेत्तत्राह । **विशिष्टस्येति** । वैशिष्ट्यफलमुपसंहरति । **एतस्येति** । फलवत्त्वादित्युक्तमुपास्तिफलं स्पष्टयति । **कर्मेति** । व्यानदृष्ट्योद्गीथोपासनस्याङ्गावबद्धत्वादिति शेषः ॥ ५ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेनोद्गीथाक्षरोपासनं प्रस्तौति । **अथेति** । विशेषणतात्पर्यं दर्शयति । **भक्तीति** । उद्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षराण्युपास्यानि प्राप्तानि तानि मा भूवन्निति यतो मन्यते श्रुतिस्ततो विशेषणं करोतीत्यर्थः । विशेषणश्रुतिं व्याकरोति । **उद्गीथेति** । नामाक्षरोपासनेनैमुद्गीथोपासनस्याकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह । **नामेति** । यथा लोके कृष्णमिश्रादिवाचकशब्दप्रयोगे वाच्यस्य पुरुषविशेषस्योपासनं गम्यते तथेहापीत्यर्थः । नामाक्षरोपासने नामवत्तदुपासनेऽपि तदुपासनमेव कथमित्याशङ्क्य विभजते । **प्राण एवेति** । प्राणस्योदः सादृश्यं प्रश्नपूर्वकमाह । **कथमित्यादिना** । गी

---

१ ख. घ. °ष्टस्य चोपा°। २ ख. ञ. °नस्या°। ३ ञ. °रत्नमि°।

एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इ-
त्याचक्षतेऽन्नं थमन्ने हीद॒ँ सर्व॒ँ स्थितम् ॥६॥
द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवो-
द्वायुर्गीरग्निस्थ॒ँ सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गी-
रृग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽ-

र्वोऽप्राणस्यावसाददर्शनादतोऽस्त्युदः प्राणस्य च सामान्यम् । वाग्गीः । वाचो ह गिर इत्याचक्षते शिष्टाः । तथाऽन्नं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोऽस्त्यन्नस्य थाक्षरस्य च सामान्यम् ॥ ६ ॥

त्रयाणां श्रुत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानुरूपेण शेषेष्वपि द्रष्टव्यानि द्यौरेवोदुच्चैःस्थानात् । अन्तरिक्षं गीर्गिरणाल्लोकानाम् । पृथिवी थं प्राणिस्थानात् । आदित्य एवोदूर्ध्वत्वात् । वायुर्गीरग्न्यादीनां गिरणात् । अग्निस्थं[1] याज्ञीयकर्मावस्थानात् । सामवेद एवोत्स्वर्गसंस्तुतत्वात् । यजुर्वेदो गीर्यजुषा प्रत्तस्य हविषो देवतानां गिरणात् । ऋग्वेदस्थमृच्यध्यूढत्वात्साम्नः । उद्गीथाक्षरोपासनफलमधुनोच्यते दुग्धे दोग्ध्यस्मै साधकाय । का सा वाक् दोहं कोऽसौ दोह इत्याह । यो वाचो दोहः । ऋग्वेदादिशब्दैःसाध्यं फलमित्यभिप्रायस्तद्वाचो-

रित्यस्मिन्नक्षरे वाग्दृष्टिः कर्तव्येत्याह । **वाग्गीरिति** । वाचो गिरश्च सादृश्यं दर्शयति । **वाचो हेति** । उँद्गीरक्षरयोः प्राणवाग्दृष्टिरिव थमित्यस्मिन्नक्षरेऽन्नदृष्टिः कार्येत्याह । **तथेति** । थकारान्नयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति । **अन्ने हीति** ॥ ६ ॥

प्राण एवोदित्यादौ सादृश्यं श्रुत्यैवोक्तं द्यौरेवोदित्यादौ तु नोक्तं तथा च तत्र सादृश्याभावे कथं दृष्टिकरणमित्याशङ्क्याऽऽह । **त्रयाणामिति** । अन्तरिक्षमाकाशस्तदन्तःप्रतिष्ठा लोकास्तेन गीर्णा इवेति मत्वाऽऽह । **गिरणादिति** । अग्न्यादीनां गिरणादिति संवर्गविद्यायां द्रष्टव्यम् । सामवेदो वै स्वर्गो लोक इति स्वर्गलोकत्वेन सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति हेतुमाह । **स्वर्गेति** । यजुषा स्वाहास्वधादिनेति यावत् । अध्यात्ममधिलोकमधिदैवमधिवेदं च नामाक्षरोपासनमुक्त्वा तत्फलोक्तिमवतार्य व्याकरोति । **उद्गीथेति** । यो वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्मणि द्रष्टव्या । तमेव वाग्दोहं प्रकटयति । **ऋग्वेदादीति** । तत्साध्यं फलं स्वाधीनोच्चारणक्षमत्वं तदनायासेनास्य संभ-

१ ख. घ. ङ. °स्य थकार°। २ ग. घ. ङ. च. गीर्गिगिर°। ३ ङ. °स्थं यज्ञक°। ४ ख. प्रदत्त° ५ ग. घ. ङ. च. ऋगादि°। ६ ख. ग. ङ. च. °ब्दवाच्यं फ°। ७ ख. छ. ञ. उद्गृथक्ष°।

न्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथा-
क्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥
अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत ये-
न साम्ना स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥
यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृषिं यां देवता-
मभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

दोहस्तं स्वयमेव वाग्दोग्ध्यात्मानमेव दोग्धि । किंचान्नवान्प्रभूतान्नोऽ-
न्नादश्च दीप्ताग्निर्भवति य एतानि यथोक्तान्येवं यथोक्तगुणान्युद्गीथाक्ष-
राणि विद्वान्सन्नुपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

अथ खल्विदानीमाशीःसमृद्धिराशिषः कामस्य समृद्धिर्यथा भवेत्तदु-
च्यत इति वाक्यशेषः । उपसरणान्युपसर्तव्यान्युपगन्तव्यानि ध्येया-
नीत्यर्थः । कथमित्युपासीत । एवमुपासीत । तद्यथा येन साम्ना येन
सामविशेषेण स्तोष्यन्स्तुतिं करिष्यन्स्याद्भवेदुद्गाता तत्सामोपधावे-
दुपसरेच्चिन्तयेदुत्पत्त्यादिभिः ॥ ८ ॥

यस्यामृचि तत्साम तां चर्चमुपधावेद्देवतादिभिः । यदार्षेयं साम तं
चर्षिम् । यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

तीत्यर्थः । तदिति प्रकृतफलपरामर्शः । षष्ठी पूर्ववत् । तमिति दोहोक्तिः । वाच ए-
दोहे कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्याह । **आत्मानमेवेति** । यो दोग्धा सा वागेव सा चाऽऽ-
मानमेव तं दोग्धीति योजना । यथोक्तानि प्राणवागन्नादिरूपत्वेनोक्तानीति यावत् ।
यथोक्तगुणान्युत्थानगिरणस्थित्यादिधर्मकाणीत्यर्थः । उद्गीथाक्षराणीत्युक्तं विशेषणानुवा-
न स्फुटयति । **उद्गीथ इतीति** । उद्गीथ इत्येवंरूपस्य नाम्नोऽक्षराणीति यावत् ॥ ७ ॥

वागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपदिश्य फलसमृद्धिर्येन प्रकारेण भवति तत्प्रकारं ज्ञा-
सर्वकाम्योपासनशेषभूतं प्रासङ्गिकं विधीयत इत्याह । **अथ खल्विति** । वागादि-
समृद्धिफलकोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां सर्वकाम्योपासनाशेषत्व-
द्योतनार्थं खल्वित्युक्तम् । प्रासङ्गिकत्वं दर्शयति । **इदानीमिति** । कामशब्दः
फलविषयः । तच्छब्दः प्रकारज्ञानपरामर्शी । उच्यते विधीयत इत्यर्थः । ध्यानप्र-
कारं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । **कथमित्यादिना** । इतिशब्दार्थमभिनयति । **एवमिति** ।
एवंशब्दार्थमुदाहरणनिष्ठतया स्पष्टयति । **तद्यथेति** । उत्पत्त्यादिभिरित्यादिशब्देन
छन्दोदेवतादि गृह्यते ॥ ८ ॥

देवतादिभिरित्यादिपदेनाऽऽर्षेयादिग्रहः ॥ ९ ॥

---

१ क. घ. ट. °पस्मरे°। २ ख. छ. ञ. °क्तानीति प्रा°।

येन च्छन्दसा स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात्त ँ स्तोममुपधावेत्॥१०॥ यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेत्॥११॥ आत्मानमन्त उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्नप्रमत्तोऽभ्याशो ह यदस्मै स कामः समृध्येत यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥१२॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

येन च्छन्दसा गायत्र्यादिना स्तोष्यन्स्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन स्तोमेन स्तोष्यमाणः स्यात् । स्तोमाङ्गफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोष्यमाण इति । तं स्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

यां दिशमभिष्टोष्यन्स्यात्तां दिशमुपधावेदधिष्ठात्रादिभिः ॥ ११ ॥

आत्मानमुद्गातो स्वरूपं गोत्रनामादिभिः सामादीन्क्रमेण स्वं चाऽऽत्मानमन्ततोऽन्त उपसृत्यै स्तुवीत । कामं ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्यः प्रमादमकुर्वंस्ततोऽभ्याशः क्षिप्रमेव ह यद्यत्रास्मा एवंविदे स कामः समृध्येत समृद्धिं गच्छेत्कोऽसौ यत्कामो यः कामोऽस्य सोऽयं यत्कामः संस्तुवीतेति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ १२ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

गायत्र्यादिनेत्यादिपदमुष्णिगनुष्टुब्बृहत्यादिसंग्रहार्थम् । त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति प्रसिद्धः सोमयागे स्तोमः । आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह । स्तोमाङ्गेति । यत्र कर्तृगामि फलं तत्राऽऽत्मनेपदं प्रयुज्यते प्रकृते च स्तोष्यमाण इत्यात्मनेपदं दृश्यते । तस्मादेतत्फलस्य कर्तृगामित्वं गम्यते । अन्यथा पूर्वोत्तरयोरिव परस्मैपदप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ १० ॥

यां दिशमभीत्यभिव्याप्येत्यर्थः । स्तोष्यन्देवताविशेषमिति शेषः । अधिष्ठातृशब्देनेन्द्रादयो गृह्यन्ते । आदिपदं तत्तद्दिगवस्थितवासाधारणधर्मसंग्रहार्थम् ॥ ११ ॥

आत्मानं स्वरूपं गोत्रादिभिरुपसृत्योद्गाता स्तुवीतेति संबन्धः । नामादिभिरित्यादिशब्देन वर्णाश्रमादिग्रहणम् । अन्तत इत्यस्यार्थमाह । सामादीनिति । पूर्वोक्तान्सामादीन्सर्वानुक्तेन क्रमेण ध्यात्वा तदवसाने स्वात्मानमपि संचिन्त्यापेक्षितफलमनुसंदधानः स्वरादिभ्यः प्रमादमकुर्वन्नुद्गाता स्तुवीतेति योजना । यत्र कर्मण्ययमुद्गाता यथोक्तरीत्या स्तोता भवति तत्र क्षिप्रमेवास्मै स स कामः समृद्धिं गच्छेद्यत्कामः सन्यः स्तुवीतेत्यन्वयः । इतिशब्दः प्रासङ्गिकोपासनसमाप्त्यर्थः ॥ १२ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

---

१ क. °भ्यासो ह°। २ क. ख. घ. ङ. च. ञ. ट. °ता स्वं रू°। ३ ग. ङ. ट. ठ. ड. ढ. °मादिक्रमे°। ४ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °त्य का°। ५ क. ङ. ठ. °भ्यासः क्षि°। ६ ट. °दीति।

ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्युद्गायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥
देवा वै मृत्योर्बिभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशꣳस्ते छन्दोभिरच्छादयन्यदेभिरच्छादयꣳस्तच्छन्दसां छन्दस्त्वम् ॥ २ ॥

ओमित्येतदित्यादिप्रकृतस्याक्षरस्य पुनरुपादानमुद्गीथाक्षराद्युपासनान्तरितत्वादन्यत्र प्रसङ्गो मा भूदित्येवमर्थम् । प्रकृतस्यैवाक्षरस्यामृताभयगुणविशिष्टस्योपासनं विधातव्यमित्यारम्भः । ओमित्यादि व्याख्यातम् ॥ १ ॥

देवा वै मृत्योर्मारकाद्बिभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । त्रयीं विद्यां त्रयीविहितं कर्म प्राविशन्प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म प्रारब्धवन्त इत्यर्थः । तन्मृत्योस्त्राणं मन्यमानाः । किंच ते कर्मण्यविनियुक्तैश्छन्दोभिर्मन्त्रैर्जपहोमादि कुर्वन्त आत्मानं कर्मान्तरेष्वच्छादयंश्छादितवन्तः । यद्यस्मादेभिर्मन्त्रैरच्छादयंस्तत्तस्माच्छन्दसां मन्त्राणां छादनाच्छन्दस्त्वं प्रसिद्धमेव ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते । **ओमित्येतदित्यादीति** । पुनरुपादानस्य तात्पर्यमाह । **उद्गीथेति** । आदिशब्देन पूर्वोक्तान्युपसरणानि गृह्यन्ते । उद्गीथस्य त्रैव्यवहितत्वात्प्रकरणविच्छेदशङ्कायां ततोऽन्यस्मिन्नर्थे प्रसङ्गः स्यात्स माभूदित्येवमर्थं पुनरुपादानमित्यर्थः । देवा वै मृत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह । **प्रकृतस्येति** । अक्षरव्याख्यानप्राप्तावनुवादभागं प्रत्याह । **ओमित्यादीति** ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्रेत्यत्र व्याख्याता देवा मारकादासुरात्पाप्मनः सकाशादिति यावत् । कोऽयं कर्मणि प्रवेशो नाम तत्राऽऽह । **वैदिकमिति** । तदिति वैदिकं कर्मोच्यते । ते छन्दोभिरित्यादि व्याचष्टे । **किंचेति** । न हि सर्वे मन्त्राः सर्वत्र विनियुज्यन्ते । तथा चैकस्मिन्कर्मण्यनुष्ठीयमाने विनियुक्तान्मन्त्रान्हित्वा कर्मान्तरेष्ववशिष्टैर्जपादि कुर्वन्तः स्वात्मानं देवाश्छादितवन्तः । तस्मान्न मृत्युवश्यता तेषामित्यर्थः । तेषां छन्दोभिश्छादितत्वे छन्दसां छन्दस्त्वप्रसिद्धिप्रकारमभिनयति । **तत्तस्मादिति** ॥ २ ॥

---

१ ख. ञ. °दि कर्म कु°। २ ख. ङ. °न्त्रैश्छादितवन्तस्त°। घ. ठ. °न्त्रैश्छादयन्तीस्त°। ३ क. °न्यु पासनानि ।

तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमुदके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साम्नि यजुषि । ते नु वित्त्वोर्ध्वा ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥

यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवꣳसा-

तांस्तत्र देवान्कर्मपरान्मृत्युर्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नातिगम्भीरे परिपश्येद्बडिशोदकस्रावोपायसाध्यं मन्यमान एवं पर्यपश्यद्दृष्टवान्मृत्युः । कर्मक्षयोपायेन[1] साध्यान्देवान्मेन इत्यर्थः । क्वासौ देवान्ददर्शेत्युच्यते । ऋचि साम्नि यजुषि । ऋग्यजुःसामसम्बन्धिकर्मणीत्यर्थः । ते[2] नु देवा वैदिकेन कर्मणा संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्तो मृत्योश्चिकीर्षितं विदितवन्तः । विदित्वा च ते[3] ऊर्ध्वा व्यावृत्ताः कर्मभ्य ऋचः साम्नो यजुष ऋग्यजुःसामसंबद्धात्कर्मणो[4][5]ऽभ्युत्थायेत्यर्थः । तेन कर्मणा मृत्युभयापगमं प्रति निराशास्तदपास्यामृताभयगुणमक्षरं[6] स्वरं स्वरशब्दितं प्राविशन्नेव प्रविष्टवन्तः । ॐकारोपासनपराः संवृत्ताः । एवशब्दोऽवधारणार्थः सन्समुच्चयप्रतिषेधार्थः[7] । तदुपासनपराः संवृत्ता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं पुनः स्वरशब्दवाच्यत्वमक्षरस्येत्युच्यते । यदा वा ऋचमाप्नो-

कर्मानुतिष्ठतां देवानां मृत्युवश्यता न व्यावृत्तेत्याह । **तानिति** । तत्रेति वैदिककर्मप्रारम्भोक्तिः । उशब्दोऽप्यर्थः । यथोक्तकर्मपरानपि तान्मृत्युः पर्यपश्यदिति संबन्धः । कर्मणां मृत्युपदगोचरत्वं दृष्टान्तेनाऽऽह । **यथेति** । दार्ष्टान्तिकभागस्य विवक्षितमर्थं[8] संगृह्णाति । **मृत्युरिति** । दार्ष्टान्तिके क्षुद्रोदकस्थानीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्शयति । **क्वासावित्यादिना** । ऋगादीनां नित्यत्वेन क्षयाभावान्न क्षुद्रोदकस्थानीयतेत्याशङ्क्य विवक्षितमर्थमाह । **ऋगिति** । कर्मणश्च कृतकत्वेन फलतः स्वरूपतश्च क्षयिता प्रसिद्धेति भावः । मृत्युपरिहारोपायमुपदिशति । ते[9] **नु देवा इत्यादिना** । कर्मभ्यः सकाशादूर्ध्वा व्यावृत्ता इत्यर्थः । सर्वकर्मसंग्रहार्थं कर्मभ्य इति बहुवचनम् । अवैदिककर्मत्यागस्य कर्मिष्वपि सिद्धत्वाद्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि । **ऋच इति** । कर्मत्यागमात्रात्कृतकृत्यताशङ्कां वारयति । **तेनेति** । किंतदक्षरं तदाह । **ॐकारेति ॥ ३ ॥**

उदात्तादिरूपत्वाभावादक्षरस्य न स्वरशब्दत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । **कथमित्यादिना** । ऋचमाप्नोत्यध्ययनेन स्वाधीनां करोतीत्यर्थः । अतिस्वरत्यतिशयेनाऽऽ-

१ क. ग. ट. °पायसा° । २ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ते दे° । ३ क. तदूर्ध्वा । ४ ङ. ड. ढ. ऊर्ध्वाः क° । ५ ङ. ड. ढ. °र्मण इत्य° । ६ क. ख. घ. ङ. ञ. ट. ठ. ड. ढ. °रं स्वर° । ७ ख. ञ. °र्थः ॥ ३ ॥ क° । ८ क. ग. ठ. °र्थं गृ° । ९ ग. छ. ट. ते दे° ।

मैवं यजुरेष उ स्वरो यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता अभया अभवन् ॥४॥ स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरꣳ स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता देवास्तदमृतो भवति ॥५॥ इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स

त्योमित्येवातिस्वरत्येवं सामैवं यजुः । एष उ स्वरः । कोऽसौ यदेतदक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य यथागुणमेवामृता अभयाश्चाभवन्देवाः ॥४॥

स योऽन्योऽपि देववदेवैतदक्षरमेवममृतमभयगुणं विद्वान्प्रणौति स्तौति । उपासनमेवात्र स्तुतिरभिप्रेता । स तथैवैतदेवाक्षरं स्वरममृतमभयं प्रविशति । तत्प्रविश्य च राजकुलं प्रविष्टानामिव राज्ञोऽन्तरङ्गबहिरङ्गतावन्न परस्य ब्रह्मणोऽन्तरङ्गबहिरङ्गताविशेषः । किंतर्हि यदमृता देवा येनामृतत्वेन यदमृता अभूवंस्तेनैवामृतत्वेन विशिष्टस्तदमृतो भवति न न्यूनता नाप्यधिकताऽमृतत्वे इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तमेवानूद्य प्रणवोद्गीथयोरेकत्वं कृत्वा तस्मिन्प्राणरश्मिभेदगुणविशिष्टदृष्ट्याऽक्षरस्योपासनमनेकपुत्रफलमिदानीं वक्तव्यमित्यारभ्यते । अथ खलु य उद्गीथः स प्रण-

---

दरवियोच्चारयतीति यावत् । ऋग्यजुःसाम्नां प्रत्येकमोंकारोच्चारणद्वारेणैवाऽऽप्तिदर्शनादित्यतिशब्दार्थः । उशब्दोऽपिपर्यायः । संप्रतिपन्नस्वरवदिति दृष्टान्तार्थः । अमृतमभयं तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वादित्यर्थः । तत्प्रविश्य ब्रह्मबुद्ध्या तद्ध्यानं कृत्वेत्यर्थः ॥४॥

भवतु देवानामेवमस्माकं तु किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । स योऽन्योऽपीति । राजगृहं प्रविष्टस्य विशेषदर्शनादक्षरं प्रविष्टस्यापि फले विशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्प्रविश्येति । अमृतत्वेन विशिष्टा इति शेषः ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

खण्डान्तरस्य तात्पर्यमाह । प्राणादित्येति । प्रणवस्योद्गीथस्य चैकत्वं कृत्वा त-

---

१ क. ट. °ष एव उ । ग. ठ. °ष एव स्व° । २ ख. घ. ङ. च. ञ. ठ. ड. ढ. °तथामृ° । ३ क. °मृताभ° । ४ क. °मेव चात्र । ५ ग. ट. ठ. °तमित्य° । ६ ञ. °लकामि° ।

उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव ॐ मिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ १ ॥
एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मी स्त्वं पर्यावर्तयाद्बहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥२॥

वो बह्वृचानां यश्च प्रणवस्तेषां स एव च्छान्दोग्य उद्गीथशब्दवाच्यः। असौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणवः। प्रणवशब्दवाच्योऽपि स एव बह्वृचानां नान्यः। उद्गीथ आदित्यः। कथम्। उद्गीथाख्यमक्षरमोमित्येतदेष हि यस्मात्स्वरन्नुच्चारयन्ननेकार्थत्वाद्धातूनाम्। अथवा स्वरन्गच्छन्नेति। अतोऽसावुद्गीथः सविता ॥ १ ॥

तमेतमु एवाहमभ्यगासिषमाभिमुख्येन गीतवानस्म्यादित्यरश्म्यभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्मीत्यर्थः। तेन तस्मात्कारणान्मम त्वमेकोऽसि पुत्र इति ह कौषीतकिः कुषीतकस्यापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान्। अतो रश्मीनादित्यं च भेदेन त्वं पर्यावर्तयात्पर्यावर्तयेत्यर्थः। त्वंयोगात्। एवं बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥

स्मिन्सत्यध्यात्मं प्राणदृष्ट्याऽधिदैवतमादित्यदृष्ट्या च विशिष्टस्योद्गीथस्य यदुपासनमुक्तं तदेवानूद्य निन्दित्वा प्राणानां रश्मीनां च भेद एव गुणस्तद्विशिष्टदृष्ट्या तस्यैवोद्गीथावयवस्याक्षरस्यानेकपुत्रफलमुपासनमनेन ग्रन्थेन वक्तव्यमित्युत्तरो ग्रन्थः संप्रति प्रस्तूयत इत्यर्थः। अमृताभयगुणकाक्षरोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः। प्रणवोद्गीथयोरेकत्वे वैदिकप्रसिद्धिप्रदर्शनार्थं खल्वित्युक्तम्। तयोरेकत्वमुक्त्वाऽऽदित्यदृष्ट्योद्गीथोपास्तिमुक्तामनुवदति। असाविति। उद्गीथादित्ययोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकमुपपादयति। उद्गीथ इत्यादिना। उच्चारयन्नेतीति संबन्धः। स्वरतेर्गत्यर्थत्वात्कथमुच्चारयन्नित्युच्यते तत्राऽऽह। अनेकार्थत्वादिति। गच्छन्सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निव गच्छति तस्मादोंकारत्वं सवितुरित्याह। अथवेत्यादिना ॥ १ ॥

आदित्यदृष्ट्योद्गीथमुपदिष्टमनूद्य निन्दति। तमेतमिति। निन्दाफलं दर्शयति। अत इति। पर्यावर्तयादिति प्रथमपुरुषे श्रूयमाणे किमिति मध्यमपुरुषो व्याख्यायते तत्राऽऽह। त्वंयोगादिति। युष्मदुपपदे मध्यमपुरुषविधानादित्यर्थः। रश्मिभेदगुणदृष्टिविशिष्टोद्गीथोपासनस्य फलं कथयति। एवमिति। वक्ष्यमाणेऽध्यात्मे बुद्धिसमाधानार्थमुक्तं देवताविषयं दर्शनमुपसंहरति। इत्यधिदैवतमिति ॥ २ ॥

१ ख. अ. 'यन्नेत्यने'। २ ख. अ. अतः स उद्गी'। ३ ख. अ. 'र्थः। यतस्तस्मा'। ४ ख. घ. अ. ठ. ड. ढ. 'वैतु महेन्ती'। ५ ख. अ. 'रित्यत्र पक्षान्तरमाह।

अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतोमिति ह्येष स्वरन्नेति ॥ ३ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेकोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणा ँ स्त्वं भूमानमभिगायताद्बहवो वै मे भविष्यन्तीति ॥४॥

अथानन्तरमध्यात्ममुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीतेत्यादि[1] पूर्ववत् । तथोमिति ह्येष प्राणोऽपि स्वरन्नेत्योमिति ह्यनुज्ञां कुर्वन्निव वागादिप्रवृत्त्यर्थमेतीत्यर्थः। न हि मरणकाले मुमूर्षोः समीपस्थाः प्राणस्योंकरणं शृण्वन्तीति। एतत्सामान्यादादित्येऽप्योंकरणमनुज्ञामात्रं द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

एतमु एवाहमभ्यगासिषमित्यादि पूर्ववदेव[2] । अतो वागादीन्मुख्यं च प्राणं भेदगुणविशिष्टमुद्गीथं पश्यन्भूमानं मनसाऽभिगायतात् । पूर्ववदावर्तयेत्यर्थः। बहवो वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमभिप्रायः सन्नित्यर्थः। प्राणादित्यैकत्वोद्गीथदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्[3]रश्मिप्राणभेददृष्टेः कर्तव्यता चोद्यतेऽस्मिन्काण्डे[4] बहुपुत्रफलत्वार्थम्[5] ॥ ४ ॥

अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गीथोपास्तिमुक्तामनुवदति । **अथेत्यादिना**। कथं प्राणोद्गीथयोरेकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **तथेति** । यथा प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुज्ञां कुर्वन्निवाऽऽदित्यो गच्छतीत्युक्तं तद्वदिति यावत् । उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति। **न हीति**। मुमूर्षुसमीपवर्तिनो बन्धवो मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञाकरणं नैव जानन्ति । तथा च जीवदवस्थायामोमिति तदनुज्ञावशादेव वागादीनां प्रवृत्तिरालक्ष्यते । तस्मात्प्राणस्यानुज्ञामात्रमोंकरणमित्यर्थः । प्राणादित्ययोरध्यात्माधिदैवतयोरुद्गीथत्वाविशेषात्प्राणवदादित्येऽप्यनुज्ञामात्रमोंकरणमवधेयमित्याह । **एतत्सामान्यादिति** ॥३॥

प्राणदृष्ट्योक्तामुद्गीथोपास्तिं निन्दित्वा विवक्षितामुपास्तिमुपन्यस्यति । **एतमु एवेति** । भूमानं बहुत्वोपेतमिति यावत् । मध्यमपुरुषे तातङादेशस्य वैकल्पिकत्वेऽपि प्रथमपुरुषशङ्कया दुरन्वयं व्यावर्तयति । **पूर्ववदिति** । एकत्वदृष्टिनिन्दाद्वारा प्रधानोपासनं सफलमुपसंहरति । **प्राणेत्यादिना** ॥ ४ ॥

---

१ क. ग. ट. °दि । तथा पूर्ववदोमि°। २ ख. घ. ङ. ञ. ठ. ड. ढ. °वत् । अ°। ३ ख. घ. ञ. °पोहित°। ४ ठ. °स्मिन्खण्डे । ५ ठ. °फलार्थं°।

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीतमनुसमाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ सा-

अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्तं तस्यैतत्फलमुच्यते । होतृषदनाद्धोता यत्रस्थः शंसति तत्स्थानं होतृषदनं हौत्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुक्तादित्यर्थः । न हि देशमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यम्[१] । किं तद्धैवापि दुरुद्गीतं दुष्टमुद्गीतमुद्गानं कृतमुद्गात्रा स्वकर्मणि क्षतं कृतमित्यर्थः । तदनुसमाहरत्यनुसंधत्त इत्यर्थः । चिकित्सयेव धातुवैषम्यैसमीकरणमिति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथेदानीं सर्वफलसंपत्त्यर्थमुद्गीथस्योपासनान्तरं विधित्स्यते । इयमेव पृथिव्यृक् । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्या । तथाऽग्निः साम । साम्न्य-

---

पूर्वोत्तरयोर्ग्रन्थयोरसंगतिमाशङ्क्य तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतार्य व्याकरोति। **अथेत्यादिना** । ननु यथाश्रुतं स्थानमेव होतृषदनं किं नेष्यते तत्राऽऽह । **न हीति**। हौत्रात्कर्मणो यत्फलमाह्रियते तत्प्रश्नपूर्वकमविशेषतो दर्शयति । **किं तदित्यादिना** । निपातद्वयमवधारणातिशयफलकं क्रियापदेन संबध्यते । अपिशब्दस्तु निष्ठानन्तरभावितया नेतव्यः । दुष्टमुद्गानमेव स्पष्टयति । **उद्गात्रेति** । कथमन्यनिष्टात्कर्मणोऽन्यत्र फलमाहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । **चिकित्सयेति** । उद्गाता प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात्प्रमादिकं स्वकर्मणि प्राप्तं क्षतं हौत्रात्कर्मणः सम्यक्प्रयुक्तात्प्रणवात्प्रतिसंदधातीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इयमेवेत्यादिसंदर्भस्य तात्पर्यमाह । **अथेति** । पुत्राद्यैश्वर्यैकदेशविषयोपासनोपदेशानन्तरमवसरे प्राप्ते ज्योतिष्टोमादावधिकृतस्य समग्रैश्वर्यप्राप्त्यर्थमधिदैवाध्यात्मविभागेनोद्गीथविषयमेवापूर्वमुपासनमस्मिन्ग्रन्थे विधातुमिष्टमित्यर्थः । तत्र तदङ्गभूतमुपासनमादौ विदधाति । **इयमेवेति** । पृथिव्यामृग्दृष्टिरत्र नेष्टा कर्माङ्गस्य संस्कर्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह । **ऋचीति** । ऋचि यथा पृथिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये विहिता तथाऽग्निः सामेत्यत्राग्निदृष्टिः साम्नि विधीयते पूर्ववदित्याह । **तथेति** । ऋक्त्वं पृथिव्याः सामत्वं

---

१ क. ग. ङ. ट. °द्गीथम°। २ क. °म्यशमी°। ३ च. °मित्यर्थः ॥ ५ ॥

म तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयत इयमेव साऽ-
ग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥
अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यू-
ढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयतेऽन्तरि-
क्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥
द्यौरेवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ
साम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीयते द्यौरेव
साऽऽदित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

ग्निदृष्टिः । कथं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमिति । उच्यते । तदेतंत्तदेतद-
ग्न्याख्यं सामैतस्यां पृथिव्यामृच्यध्यूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमि-
त्यर्थः । ऋचीव साम । तस्मादत एव कारणादृच्यध्यूढमेव साम गी-
यत इदानीमपि सामगैः । यथा च ऋक्सामनी नात्यन्तं भिन्ने अन्यो-
न्यं तथैतौ पृथिव्यग्नी । कथमियमेव पृथिवी सा सामनामार्धशब्दवाच्या ।
इतरार्धशब्दवाच्योऽग्निरमस्तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकशब्दाभिधेयत्व-
मापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथिव्यग्निद्वयं नित्यसंश्लिष्टमृ-
क्सामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमित्यर्थः । सामाक्षरयोः
पृथिव्यग्निदृष्टिविधानार्थमियमेव साऽग्निरम इति केचित् ॥ १ ॥
अन्तरिक्षमेवर्ग्वायुः सामेत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ ३ ॥

चाग्नेरप्रसिद्धामिति शङ्कते । कथमिति । ऋक्सामत्वसिद्धावित्युत्तरमाह[3] । उच्यत इ-
ति । तयोराधाराधेयभावे गमकं दर्शयति । तस्मादिति । ऋचि पृथिवीदृष्टिः साम्नि
चाग्निदृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । यथा चेति । पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावं प्रश्नपू-
र्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । कर्माङ्गयोः सह प्रयोगादृक्सामयोरन्योन्यमव्य-
भिचारान्नात्यन्तभेदस्तथा पृथिव्यग्न्योरप्येकशब्दवाच्यत्वान्नात्यन्तं भिन्नतेत्यर्थः ।
तयोरत्यन्तभेदाभावे फलितमाह । तस्माच्चेति । पृथिवी साशब्दवाच्या स्त्रीत्वादग्निरमः
पुंस्त्वादिति द्रष्टव्यम् । पक्षान्तरमुत्थाप्याङ्गीकरोति । सामाक्षरयोरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

---

१ क. ग. ङ. च. ट. ढ. °तद°। २ क. ग. च. ट. ड. °त्यन्तभि°। ३ क. ग. ट. °सिद्धिरित्यु°।
४ ख. ञ. °त्यन्तभि°।

नक्षत्राण्येवर्क्चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ँ साम तस्मादृच्यध्यूढ ँ साम गीयते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥
अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ँ साम तस्मादृच्यध्यूढ ँ साम गीयते ॥ ५ ॥
अथ यदेवैतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्त-

---

नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रमा अतः स साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः सैवर्क् । अथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन कार्ष्ण्यं तत्साम । तद्ध्येकान्तसमाहितदृष्टेर्दृश्यते ॥ ५ ॥

ते एवैते भाः शुक्लकृष्णत्वे सा चामश्च साम । अथ य एषोऽन्तरादि-

---

कथं पुनर्नक्षत्रपर्याये तदेतदेतस्यामित्यादिर्वाक्यं न हि नक्षत्रेषु चन्द्रमसः स्थितिरत आह । **नक्षत्राणामिति** । नक्षत्राधिपत्यात्तदुपरिभावेन चन्द्रमसः स्थितेरित्यतःशब्दार्थः । नक्षत्रसहितं चन्द्रमसं परामृष्टुं सशब्दः ॥ ४ ॥

अङ्गोपासनानि कानिचिदुक्त्वा तादृगेवोपासनान्तरमाह । **अथेति** । आदित्यस्य मण्डलात्मनो यद्रूपं शुक्लं दृश्यत ऋचि तद्दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तदेव रूपं विशिनष्टि । **भा इति** । तामेव व्याचष्टे । **शुक्ला दीप्तिरिति** । ऋचि यथा पूर्वोक्तरूपदृष्टिस्तथा साम्नि वक्ष्यमाणरूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह । **अथेति** । नन्वादित्ये शौक्ल्यवदनतिशयं कार्ष्ण्यं नास्माभिरनुभूयते तत्राऽऽह । **तद्धीति** । एकान्तेन समाहिता शास्त्रसंस्कृता यस्य दृष्टिस्तस्याऽऽदित्ये निरतिशयं कार्ष्ण्यं दृश्यते तथा च तद्दृष्टिः साम्नि श्लिष्टेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अथ यदेवैतदित्यादेस्तात्पर्यमाह । **ते एवेति** । अङ्गोपासनानि समाप्यानन्तरमाधिदैविकीं प्रधानोपासनां विवक्षुरुपास्यस्वरूपमुपन्यस्यति । **अथेत्यादिना** । किमिति हिरण्मयपदमुपमार्थं व्याख्यायते हिरण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याश-

---

१ ग. ट. °वाक्ये न । २ ग. ट. °रामर्ष्टुं स°।

रादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु-
र्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥
तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी त-

त्य आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय इव हिरण्मयः। न हि सुवर्ण-विकारत्वं देवस्य संभवति ऋक्सामगेष्णत्वापहतपाप्मत्वासंभवात्। न हि सौवर्णेऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत। चाक्षुषे चाग्रहणात्। अतो लुप्तोपम एव हिरण्मयशब्दो ज्योतिर्मय इत्यर्थः। उत्तरेष्वपि समाना योजना। पुरुषः पुरि शयनात्पूरयति वा स्वेनाऽऽत्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समाहितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनापेक्षम्। तेजस्विनोऽपि श्मश्रुकेशादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिनष्टि। हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इति। ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेत्यर्थः। आप्रणखात्प्रणखो नखाग्रं नखाग्रेण सह सर्वः सुवर्ण इव भारूप इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्ष्णोर्विशेषः। कथं तस्य यथा कपेर्मर्कटस्याऽऽसः कप्यासः। आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ्। कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति। कप्यास इव पुण्डरीकमत्यन्ततेजस्व्येवमस्य देवस्याक्षि-

क्ष्याऽऽह। न हीति। अपहतपाप्मत्वासंभवं साधयति। न हीत्यादिना। पाप्मादीत्यादिपदं तत्कार्यसंग्रहार्थम्। किंच चक्षुष्युपास्ये पुरुषे सुवर्णविकारत्वस्याग्रहणाद्गौणमेव हिरण्मयपदमित्याह। चाक्षुषे चेति। न च तत्राप्यातिदेशिकं तद्ग्रहणमृक्सामगेष्णत्वादिना तादृशेन विरोधात्तस्माद्गौणमेव हिरण्मयपदमित्युपसंहरति। अत इति। हिरण्यश्मश्रुरित्यादिविशेषणेष्वपि तुल्यं गौणत्वमित्याह। उत्तरेष्वपीति। नन्वादित्यादिमण्डले पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते तत्राऽऽह। निवृत्तचक्षुर्भिरिति। विशिष्टाधिकारिणामादित्यपुरुषदर्शनमुपपादयति। ब्रह्मचर्यादीति ॥ ६ ॥

सर्व एव सुवर्ण इति विशेषणादक्ष्णोरपि सुवर्णत्वे प्राप्ते प्रत्याह। तस्येति। विशेषमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति। कथमित्यादिना। यथा कप्यासवद्व्यवस्थितं पुण्डरीकं तथा तस्याक्षिणी इति योजना। आसशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति। आसेरिति। घञन्तस्य शब्दस्य विवक्षितमर्थं कथयति। कपीति। तस्य करणत्वं स्फुटयति। येनेति। कपिः स कपिपृष्ठान्तः कप्यास इति शेषः। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। कप्यास इवेति। निहीनोपमया देवस्य चक्षुषी व्यपदिशता तयोरपि निहीनत्वं व्यप-

१ ग. ट. निर्वृत्त°। २ क. ट. °पेक्षैः। तै°। ख. घ. ञ. ङ. °पेक्ष्यम्। ३ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ढ. ट. °याण्येता°। ४ क. ग. ट. °र्यैत्वसं°। ५ ट. निर्वृत्त°। ६ ख. छ. °वर्णवर्ण°। ७ ख. ङ. °वच°।

स्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदि-
त उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥७॥
तस्यर्क्च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वे-

णी । उपमितोपमानत्वान्न हीनोपमा तस्यैवंगुणविशिष्टस्य गौणमिदं नामोदिति । कथं गौणत्वम् । स एष देवः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि वक्ष्यति । उदित उद् इत उद्गत इत्यर्थः । अतोऽसावुन्नामा । तमेवं गुणसंपन्नमुन्नामानं यथोक्तेन प्रकारेण यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्युद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः । ह वा इत्यवधारणार्थौ निपातौ । उदेत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्योद्गीथत्वं देवस्याऽऽदित्यादीनामिव विवक्षितत्वादाह । तस्यर्क्च साम च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी । सर्वात्मा हि देवः । परापरलोककामेशितृत्वादुपपद्यते पृथिव्यग्न्यृक्सामगेष्णत्वम् । सर्वयोनित्वाच्च । यत एवमुन्नामा चासावृक्सामगेष्णश्च तस्मादृक्सामगेष्णत्वप्राप्त-

---

दिष्टं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **उपमितेति** । कप्यासेनोपमितं पुण्डरीकं तेनोपमानेनोपमितत्वाच्चक्षुषोर्न निहीनोपमानप्रयुक्तं निहीनत्वमित्यर्थः । यथोक्तस्याऽऽदित्यपुरुषस्य क्षेत्रज्ञत्वशङ्कां व्यावर्तयितुं नाम व्यपदिशति । **तस्येति** । नाम्नो गौणत्वं शङ्काद्वारा व्युत्पादयति । **कथमित्यादिना** । न तस्य सर्वपाप्मोदयस्तत्कार्यभाक्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह । **पाप्मनेति** । आदित्यक्षेत्रज्ञेऽपि सर्वपाप्मोदयः संभवति । न ह वै देवान्पापं गच्छतीति श्रुतेरित्याशङ्क्य परमात्मविषयवाक्यशेषमुदाहरति । **य आत्मेति** । उक्तार्थयोगोऽतःशब्दार्थः । उपास्यं परमात्मानमुपन्यस्य तदुपासनमिदानीं सफलमुपन्यस्यति । **तमेवंगुणसंपन्नमिति** । यथोक्तेन प्रकारेणोन्नामानमिति संबन्धः ॥ ७ ॥

कथं परस्योपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथे संपाद्येति दर्शयति । **तस्येत्यादिना** । यथाऽऽदित्यादीनामुद्गीथे संपाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तथा परमात्मनोऽपि । तत्र संपाद्योपासनं विवक्षित्वा सर्वर्क्सामात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः । मण्डलावच्छिन्नस्य पुरुषस्य कथमृगादिगेष्णत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । **सर्वात्मेति** । परस्य स्वारस्येन सर्वात्मत्वादाध्यानार्थं मण्डलावच्छेदादुपपन्नमृगादिगेष्णत्वमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । **परापरेति** । सर्वात्मत्वं साधयति । **सर्वयोनित्वादिति** । सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वादृगादिगेष्णत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं योजयति । **यत इति** । प्राप्ते

---

१ क. ग. घ. च. ट. °पमत्वा°। २ क. ग. ङ. च. ट. ढ. °व्यग्न्यादृक्सा°।

वोद्गीतैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्प-राञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधि-दैवतम् ॥ ८ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथाध्यात्मं वागेवर्क्प्राणः साम तदेतदेतस्या-मृच्यध्यूढꣳसाम तस्मादृच्यध्यूढꣳसाम गीय-ते । वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥

मुद्गीथत्वमुच्यते परोक्षेण परोक्षप्रियत्वाद्देवस्य तस्मादुद्गीथ इति । त-स्मात्त्वेव हेतोरुदं गायतीत्युद्गाता । यस्माद्ध्येतस्य यथोक्तस्योन्नाम्नो गाताऽसावतो युक्तोद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः । स एष देव उन्नामा ये चामुष्मादादित्यात्पराञ्चः परागञ्चनादूर्ध्वा लोकास्तेषां लोकानां चेष्टे न केवलमीशितृत्वमेव च शब्दाद्धारयति च । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमामि-त्यादिमन्त्रवर्णात् । किंच देवकामानामीष्ट इत्येतदधिदैवतं देवताविषयं देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तम् ॥८॥ इति प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः॥६॥

अथाधुनाऽध्यात्ममुच्यते । वागेवर्क्प्राणः साम । अधरोपरिस्थान-त्वसामान्यात् । प्राणो घ्राणमुच्यते सह वायुना वागेव सा प्राणोऽम इ-त्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

सति तस्मादुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनोद्गीथत्वं परोक्षेण नाम्ना देवस्योच्यत इति योजना। किमिति परोक्षनाम्ना देवो व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्ष-द्विष इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । **परोक्षप्रियत्वादिति** । उन्नामत्वे देवस्योद्गातुरुद्गा-तृत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति । **तस्मादिति** । तच्छब्दार्थं स्फुटयति । **यस्मादिति** । प्र-कृतस्योन्नाम्नो देवस्याऽऽगानादित्यतःशब्दार्थः । उद्गातुरुद्गातेति नामप्रसिद्धिरिति युक्तेति योजना । सर्वपाप्मोदयलिङ्गात्तस्य चान्यत्रासंभवादादित्यान्तर्गतो देवः परमा-त्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । **स एष इति** । देवकामानामादित्यादुपरितनलोकेष्वधि-ष्ठातारो ये देवास्तेषां कामाः काम्यमानफलविशेषास्तेषामिति यावत् । न हि निरङ्कुशं लोककामेशितृत्वं परस्मादन्यत्र संभवति । एष सर्वेश्वर इति श्रुतेरितिभावः ॥ ८ ॥ **इति** प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

आधिदैविकोपास्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । ऋचि वाग्दृष्टिः साम्नि प्राणदृष्टिश्च कर्तव्ये-त्यत्र हेतुमाह । **अधरेति** । कथमृक्सामयोरिव वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राऽऽह । **प्राण इति** । स्थानमात्रत्वं व्यावर्तयति । **सहेति** ॥ १ ॥

---

१ क. ट. परात्मे°। २ क. °ति । प्राणमा°। ३ ग. छ. ट. °मात्रं त्या°।

चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते । चक्षुरेव साऽऽत्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥

श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते । श्रोत्रमेव सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढꣳ साम तस्मादृच्यध्यूढꣳ साम गीयते । अथ यदेवैतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं तदमस्तत्साम ॥ ४ ॥

चक्षुरेवर्गात्मा साम । आत्मेति च्छायात्मा तत्स्थत्वात्साम ॥ २ ॥

श्रोत्रमेवर्ङ्मनः साम श्रोत्रस्याधिष्ठातृत्वान्मनसः सामत्वम् ॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्ष्णः शुक्लं भाः सैवर्क् । अथ यन्नीलं परः कृष्णमादित्य-इव दृक्शक्त्यधिष्ठानं तत्साम ॥ ४ ॥

भोक्तारं व्यावर्तयति । **आत्मेति** । छायात्मनः सामत्वे हेतुमाह । **तत्स्थत्वादिति** । चक्षुषि च्छायात्मनः स्थितत्वादृचि सामवदित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

आध्यात्मिकानि कानिचिदङ्गोपासनान्युक्त्वाऽनन्तरं प्रकारान्तरेणाङ्गोपासनमेव किंचिदुपदिशति । **अथेति** । अक्ष्णो यदेतद्रूपं शुक्लं दृश्यत ऋचि तद्दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । तदेव रूपं विशिनष्टि । **भा इति** । ऋचि पूर्वोक्तरूपदृष्टिवद्वक्ष्यमाणरूपदृष्टिरपि साम्नि कर्तव्येत्याह । **अथेति** । यथाऽऽदित्यमण्डले समधिगम्यमतिकृष्णं रूपमुक्तं तथा चक्षुष्यपि दृक्शक्तेरधिष्ठानं तादृग्रूपमुपलभ्यते तद्दृष्टिः साम्नि कर्तव्येत्यर्थः ॥४॥

---

१ क. अध्यात्मं । २ क. ञ. °कृष्णरू° ।

अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्-त्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव

अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते। पूर्ववत्। सैवर्गध्यात्मं वागाद्या पृथिव्याद्या चाधिदैवतम्। प्रसिद्धा च ऋक्पादबद्धाक्षरात्मिका। तथा साम। उक्थसाहचर्याद्वा स्तोत्रं सामोक्थं शस्त्रमुक्थादन्यत्तथा यजुः स्वाहास्वधावषडादि सर्वमेव वाग्यजुस्तत्स एव। सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ह्यवोचाम। ऋगादिप्रकरणात्तद्ब्रह्मेति त्रयो वेदाः। तस्यैतस्य चाक्षुषस्य पुरुषस्य तदेव रूपमतिदिश्यते। किं तद्यदमुष्याऽऽदित्यपुरुषस्य। हिरण्मय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तम्। यावमुष्य गेष्णौ पर्वणी तावेवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्णौ। यच्चामुष्य नामोदित्युद्गीथ इति च तदेवास्य नाम। स्थानभेदाद्रूपगुणनामातिदेशादीशितृत्वविषयभेदव्यपदेशाच्चाऽऽदि-

आध्यात्मिकप्रधानोपासनशेषत्वेनाङ्गोपासनान्युक्त्वाऽनन्तरं प्रधानोपासनाविषयं दर्शयति। अथेति। दृश्यत इति प्रयोगाच्छायात्माऽयमित्याशङ्क्याऽऽह। पूर्ववदिति। यथा पूर्वस्मिन्नाधिदैविके वाक्ये समाहितचेतोभिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्वमुक्तं तथा चाक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टाधिकारिभिरेव दृश्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः। छायात्मपक्षे वाक्यशेषविरोधमभिप्रेत्याऽऽह। सैवेति। येयमृग्यथा व्याख्याता सा सर्वा स एव पुरुष इत्यर्थः। ऋच्युक्तं न्यायं साम्न्यतिदिशति। तथेति। यत्किंचित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्यर्थः। ऋक्सामशब्दयोरर्थान्तरमाह। उक्थेति। ऋक्साम यद्वदिति दृष्टान्तस्तथाशब्दार्थः कथमृगाद्यात्मत्वं परस्येत्याशङ्क्याऽऽह। सर्वात्मकत्वादिति। ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयत्वं व्यावर्तयन्प्रकरणादित्युक्तन्यायेन त्रयो वेदाः स एव पुरुष इत्युपसंहारः। छायात्मनो जडस्य व्यावृत्त्यर्थः। रूपातिदेशं दर्शयति। तस्येति। किं तदादित्यपुरुषस्य रूपमित्यपेक्षायामाह। हिरण्मय इत्यादीति। इतश्च नायं छायात्मेत्याह। यावमुष्येति। नामातिदेशोऽप्येतमर्थमुपोद्बलयतीत्याह। यच्चेति। आदित्यचाक्षुषयोरुपास्ययोर्भेदादुपासनाऽपि भिन्नेति शङ्कते। स्थानेति। आदित्यमण्डलं चक्षुश्चेते स्थाने भिद्येते रूपं हिरण्मयो हिरण्यश्मश्रुरित्यादि ऋगादिगेष्णत्वादिर्गुण उदित्यादि नाम तेषामतिदेशस्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिः। ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम्। ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्यध्यात्मम्। इत्ययमीशितृत्वविषयो भेदव्यपदेशः। अतश्चैतयोर्भेदादुपासनमपि

१ क. ग. घ. ङ. च. ट. ड. साम ऋक्शस्त्र°। २ ड. ठ. °मुक्ताह°। ३ क. ग. ट. °षयं व्या°। ४ ख. छ. ञ. °न्यादिना। इ°।

रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥
स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥

त्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् । न । अमुनाऽनेनैवेत्येकस्योभयात्मप्राप्त्यनुपपत्तेः । द्विधाभावेनोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वाद्द्विधाभावानुपपत्तेः । तस्मादध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव । यत्तु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवोचो न तद्भेदावगमाय । किं तर्हि स्थानभेदाद्भेदाशङ्का माभूदित्येवमर्थम् ॥५॥

स एष चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाञ्चोऽर्वाग्गता लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यसंबन्धिनां च कामानाम् । तत्तस्माद्य इमे वीणायां गायन्ति गायकास्त एतमेव गायन्ति । यस्मादीश्वरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो धनलाभयुक्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

भिन्नमेवेत्यर्थः । नोपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीति दूषयति । नेति । उपासकस्तावदमुनाऽऽदित्यात्मना पराञ्चो लोकान्देवकामांश्चाऽऽप्नोति । स एवानेन चाक्षुषरूपेणार्वाचीनलोकान्मनुष्यकामांश्चाऽऽप्नोतीति श्रूयते । न चैकस्य वस्तुतो भिन्नोभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्यते । तस्माद्भेदकल्पना न युक्तेत्यर्थः । उभयात्मकत्वमेकस्यापि विद्यामाहात्म्याद्द्वैधभावोपगमादुपपन्नमिति शङ्कते । द्विधेति । एकस्य विद्यावशादनेकरूपत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति । वक्ष्यति हीति । एकस्यानेकशरीरपरिग्रहेऽपि न स्वरूपभेदोपपत्तिरिति परिहरति । न चेतनस्येति । एकत्वसाधकसद्भावस्तच्छब्दार्थः । परोक्तं भेदकमनुवदति । यत्त्विति । भेदकारणमित्यस्मादुपरिष्टादितिशब्दो द्रष्टव्यः । दूषयति । न तदित्यादिना । तदित्यतिदिश्यमानं रूपाद्युक्तम् ॥ ५ ॥

आधिदैविकपुरुषवदाध्यात्मिकेऽपि पुरुषे निरतिशयैश्वर्यश्रवणाच्च तयोरैक्यमित्याह । स एष इति । तयोर्भेदाभावे हेत्वन्तरमाह । तत्तस्मादिति । ईश्वरस्यैव प्रागुक्तहेतोर्गानविषयत्वयोग्यत्वादित्यर्थः । तच्छब्दार्थं स्फुटयति । यस्मादिति ॥ ६ ॥

---

१ ग. ट. °भावो नो° । २ क. °ति द्विधा । ३ ग. ट. °पत्तिः । त° । ४ क. °मर्थः ॥ ५ ॥ ग. °मर्थं ॥ ५ ॥ ५ ढ. °यन्त्यागायनास्त । ६ ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. °यनास्त । ७ ख. छ. ञ. °त्मत्व° ।

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्ताꣳश्चाऽऽप्नोति देवकामाꣳश्च ॥ ७ ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्ताꣳश्चाऽऽप्नोति मनुष्यकामाꣳश्च तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥

कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ य एतदेवं विद्वान्यथोक्तं[1] देवमुद्गीथं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति चाक्षुषमादित्यं च । तस्यैवंविदः फलमुच्यते सोऽमुनैवाऽऽदित्येन स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाऽऽप्नोति । आदित्यान्तर्गतदेवो भूत्वेत्यर्थो देवकामांश्च ॥ ७ ॥

अथानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाऽऽप्नोति मनुष्यकामांश्च चाक्षुषो भूत्वेत्यर्थः । तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयाद्यजमानं कमिष्टं ते तव काममागायानीति । एष हि यस्मादुद्गाता कामागानस्योद्गानेन कामं संपादयितुमीष्टे समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति । द्विरुक्तिरुपासनसमाप्त्यर्था ॥ ८ ॥ ९ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

स्थानभेदेन[2] यथोक्तोपासनवतः फलोक्त्यर्थं पातनिकां करोति । **अथेति** । एतत्सामेति संबन्धः । एवं विद्वानित्येतदेव विभजते । **यथोक्तमिति** । विद्वानित्यस्मादुपरिष्टादथशब्दः संबध्यते । सोऽमुनैव लोकान्कामांश्चाऽऽप्नोतीति संबन्धः । आप्तिप्रकारं विवृणोति । **स एष इति** । उपास्यवदुपासकस्यापि कुतो निरतिशयमैश्वर्यं[3] न हि द्वयोर्निरङ्कुशमैश्वर्यं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । **आदित्येति** । अमुनैवाऽऽदित्येनेत्युक्तमेवात्र व्यक्तीकृतम् ॥ ७ ॥

अथशब्दस्तथापर्यायः । चाक्षुषो भूत्वाऽनेनैव चाक्षुषेणैवेति संबन्धः । उक्तफलस्य याजमानत्वं दर्शयति । **तस्मादिति** । तच्छब्दार्थमेव कथयति । **एष हीति** । उद्गातारं विशिनष्टि । **कोऽसाविति** । उद्गीथे परस्य संपाद्योपासनं विभागेनोक्तमुपसंहरति । **द्विरुक्तिरिति** ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

---

१ क. ट. °क्तं तदे°। २ ख. छ. ञ. °देनोक्तो°। ३ ख. छ. ञ. °र्यं यु°।

त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिलकः शा-
लावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैव-
लिरिति ते होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो हन्तो-

अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्त्वगुणफलमुपा-
सनान्तरमानिनाय । इतिहासस्तु सुखावबोधनार्थः । त्रयस्त्रिसंख्याकाः ।
ह इत्यैतिह्यार्थः । उद्गीथ उद्गीथज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः क-
स्मिंश्चिद्देशे काले च निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्व-
स्मिञ्जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्गीथादिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युषस्तिजा-
नश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञकल्पाः । के ते त्रय इत्याह । शिलको नामतः
शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितायनस्यापत्यं चैकितायनः । द-
ल्भगोत्रो दाल्भ्यो द्व्यामुष्यायणो वा प्रावाहणो नामतो जीवलस्याप-
त्यं जैवलिरित्येते त्रयस्ते होचुरन्योन्यमुद्गीथे वै कुशला निपुणा इति
प्रसिद्धाः स्मः । अतो हन्त यद्यनुमतिर्भवतामुद्गीथ उद्गीथज्ञाननिमित्तां
कथां विचारणां पक्षप्रतिपक्षोपन्यासेन वदामो वादं कुर्म इत्यर्थः । तथा च

अध्यात्माधिदैवतेस्थानभेदावच्छिन्नपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनमखिलपाप्मापगमफल-
मुक्तम् । संप्रति स्थानभेदावच्छेदं हित्वा परोवरीयस्त्वगुणकपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं
परोवरीयस्त्वप्राप्तिफलकमानीतवानाम्नाय इतिप्रकरणतात्पर्यमाह । अनेकधेति । तर्हि
विवक्षितमुपासनमेवोच्यतां किमाख्यायिकयेत्याशङ्क्याऽऽह । इति हासस्त्विति । इ-
तिहासः पूर्ववृत्तम् । इतिहस्य भाव ऐतिह्यम् । समेतानामिति निर्धारणे षष्ठी । ननु
सर्वस्मिञ्जगति त्रयाणामेवोद्गीथादिज्ञाने कौशलमिति किं नोच्यते किमिति तेषां मध्ये
त्रयाणामेव तन्नैपुण्यं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । न हीति । अमुष्य प्रसिद्धस्यापत्यमामु-
ष्यायणो द्वयोरामुष्यायणो द्व्यामुष्यायणः । तव मम चायमिति परिभाषया धर्मतः प-
रिगृहीत इति यावत् । किमर्थो वादारम्भ इत्यत आह । तथा चेति । प्रवृत्ते वादे
तस्मिन्विवक्षितेऽर्थे विद्या येषां तैः सह संवादे दृष्टमेव फलमित्यर्थः । इतिशब्दस्य प्र-

---

१ ख. ङ. ज. झ. ञ. °वुः सिल°। २ ख. ङ. ञ. ढ. °बोधार्थः । ३ ख. च. ञ. ढ. °ह । सिल°। ४ ग. ङ. ठ. ड. °नः । दाल्भ्यगो°। ५ क. ग. च. ट. दल्भ्यगो° ६ क. °तत्तत्स्थान°। ७ ख. ञ. °यणिर्द्व्यामु°।

द्वीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥
तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाच श्रोष्यामीति ॥ २ ॥
स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच॥३॥

तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रहणनाशोऽपूर्वविज्ञानोपजनः संशयनिवृत्तिश्चेति। अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्तव्य इति चेतिहासप्रयोजनम्। दृश्यते हि शिलकादीनाम् ॥ १ ॥

तथेत्युक्त्वा ते समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः किल। तत्र राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचेतरौ भगवन्तौ पूजावन्तावग्रे पूर्वं वदताम्। ब्राह्मणयोरिति लिङ्गाद्राजाऽसौ युवयोर्ब्राह्मणयोर्वदतोर्वाचं श्रोष्यामि। अर्थरहितामित्यपरे वाचमिति विशेषणात् ॥ २ ॥
उक्तयोः स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच। हन्त यद्यनुमंस्यसे त्वा त्वां पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

योजनमित्यनेन संबन्धः। वादारम्भस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह। अत इति। इतिहासस्तु सुखावबोधार्थ इत्युक्तेन समुच्चयार्थश्चकारः। कथं यथोक्तं फलं दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह। दृश्यते हीति। शिलकादीनां तद्विद्यसंयोगे विपरीतधीध्वंसादिकं फलमिति शेषः ॥ १ ॥

तत्रेति निर्धारणार्थां सप्तमी। राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेरित्ययुक्तं तस्य राजत्वे हेत्वभावादित्याशङ्क्याऽऽह। ब्राह्मणयोरितीति। पक्षान्तरं विशेषणसामर्थ्यादुत्थाप्याङ्गीकरोति। अर्थेति ॥ २ ॥

राज्ञा यथोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मणयोर्मध्ये शालावत्यो दाल्भ्यं प्रत्युवाचेति संबन्धः ॥ ३ ॥

---

१ ख. ङ. ज. झ. ञ. हि सिल°। २ ङ. च. ट. ह सिल°। ३ ङ. च. ह सिल°। ४ क. ख. °मित्येतेन। ५ क. °थोक्तफ°। ६ ख. छ. ञ. °ति। सिल°।

का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच ॥ ४ ॥

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामु-

लब्धानुमतिराह । का साम्नः प्रकृतत्वादुद्गीथस्य । उद्गीथो ह्यत्रोपास्यत्वेन प्रकृतः । परोवरीयांसमुद्गीथमिति च वक्ष्यति । गतिराश्रयः परायणमित्येतत् । एवं पृष्टो दाल्भ्य उवाच स्वर इति । स्वरात्मकत्वात्साम्नः । यो यदात्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं मृदाश्रय इव घटादिः । स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच । प्राणनिष्पाद्यो हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य प्राणो गतिः । प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाच । अन्नावष्टम्भो हि प्राणः । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादिति हि श्रुतेः । अन्नं दामेति च । अन्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच । अप्संभवत्वादन्नस्य ॥ ४ ॥

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच । अमुष्माल्लोकाद्वृष्टिः संभवति ।

साम्नो गतिरित्यन्वयः । सामशब्दार्थमाह । प्रकृतत्वादिति । तस्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोः प्रकृतत्वं प्रकटयति । उद्गीथो हीति । गतिशब्दस्य क्रियाविषयत्वं व्यावर्तयति । आश्रय इति । औपचारिकमाश्रयं निरस्यति । परायणमित्येतदिति । स्वरो ध्वनिभेदः स कथमुद्गीथस्य गतिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वरात्मकत्वादिति । तद्व्यञ्जकतया तदाश्रयत्वेन तत्तादात्म्याद्भवति स्वरस्तस्य गतिरित्यर्थः । साम्नः स्वरात्मकत्वेऽपि कथं तद्गतित्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति । यो यदात्मक इति । प्राणस्यान्नावष्टम्भत्वे वाजसनेयश्रुतिं प्रमाणयति । शुष्यतीति । वत्सस्थानीयस्य प्राणस्यान्नं दाम बन्धनमिति च श्रुतिरित्यर्थः । ता अन्नमसृजन्तेति श्रुतेरन्नस्याप्संभवत्वं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

कथमपामसौ लोको गतिस्तत्राऽऽह । अमुष्मादिति । इति पृष्टो दाल्भ्य उवाच

---

१ क. ख. घ. ञ. ठ. साम्नो गतिः । प्र° । २ ख. घ. ङ. च. ञ. ढ. ट. °थोऽत्रापा° । ३ ठ. ढ. °तिश्रु° । ४ ख. च. ञ. °ष्माद्धि लोका° । ५ ख. छ. ञ. °थोऽत्र ही° । ६ क. श्रुतेरि° । ञ. श्रुतेरर्थः । ७ ख. छ. ञ. °ष्माद्धीति ।

ष्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकमति-
नयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकꣳ सामाभि-
संस्थापयामः स्वर्गसꣳ स्तावꣳ हि सामेति ॥५॥
तꣳ ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दा-
ल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम
यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा

अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्य उवाच। स्वर्गममुं लोकमतीत्य प्रश्रयान्तरं साम न नयेत्कश्चिदिति होवाचाऽऽह । अतो वयमपि स्वर्गं लोकं सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम जानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंस्तावं स्वर्गत्वेन संस्तवनं संस्तावो यस्य तत्साम स्वर्ग संस्तावं हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः साम वेद इति श्रुतिः ॥ ५ ॥

तमितरः शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच । अप्रतिष्ठितमसंस्थितं परोवरीयस्त्वेनासमाप्तगति सामेत्यर्थः । वा इत्यागमं स्मारयति किलेति च दाल्भ्य ते तव साम । यस्त्वसहिष्णुः सामविदेतर्ह्येतस्मिन्काले ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानमप्रतिष्ठितं साम प्रतिष्ठितमिति ।

हेति संबन्धः । तत्र च्छन्दसि कालनियमाभावमभिप्रेत्य क्रियापदं व्याकरोति । आहेति । यद्यपि परो नास्याऽऽश्रयान्तरं प्रतिपद्यते तथाऽपि त्वया तद्वाच्यमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । अतःशब्दार्थमेव स्फोरयति । स्वर्गेति । तस्मात्स्वर्गलोकप्रतिष्ठं सामेति पूर्वेण संबन्धः । स्वर्गसंस्तावं सामेत्यत्र प्रमाणमाह । स्वर्ग इति ॥५॥

उपदेशपारंपर्यमागमः । यत्कृतकं तदनित्यमिति स्वर्गस्यान्तवत्त्वान्न परायणत्वं संभवतीत्याशयेनाऽऽह । किलेति चेति । यथोक्तं न्यायं सूचयतीति शेषः । न्यायागमाभ्यामप्रतिष्ठितं ते सामेत्युपसंहरति । दाल्भ्येति । स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति[10] ज्ञाने दोषं दर्शयति । यस्त्विति । असहिष्णुर्मिथ्यावचनमसहमानः सन्निति यावत् । एतस्मिन्काले मिथ्यावचनावस्थायामित्यर्थः । विपरीतं विज्ञानं यस्य स तथोक्तस्तं प्रतीति विग्रहः । तदेव विपरीतज्ञानमभिनयति । अप्रतिष्ठितमिति । सामाप्रतिष्ठितं प्रतिष्ठितमिति विपरीतज्ञानं प्रति कश्चिद्ब्रूयादिति संबन्धः । तदीयवचनमेव दर्शयति ।

१ ख. ङ. ज. झ. ह सिल°। २ च. °वाचाऽऽह । स्व°। ३ ख. ञ. °च हाऽऽह । स्व°। ४ ख. घ. ङ. च. ञ. ड. °रं परं सा°। ५ ख. घ. ङ. च. ञ. ठ. ड. ढ. °वाच । अ°। ६ ख. घ. च. ञ. ड. °ति हि श्रु°। ७ ख. ञ. श्रुतेः ॥ ५ ॥ ८ ख. च. ञ. ङ. °रः सिल°। ९ ख. ञ. °ति । स्यात्स°। १० ख. छ. ञ. °ति विज्ञा°।

ते विपतेदिति ॥ ६ ॥ हन्ताहमेतद्भगवंतो वेदानीति विद्धीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां

एवं वादापराधिनं मूर्धा शिरस्ते विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतीति । एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेन्न संशयो न त्वहं ब्रवीमीत्यभिप्रायः । ननु मूर्धपातार्हं चेदपराधं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि पतेन्मूर्धा न चेदपराध्युक्तस्यापि नैवं पतति । अन्यथाऽकृताभ्यागमः कृतनाशश्च स्याताम् । नैष दोषः । कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्तेर्देशकालनिमित्तापेक्षत्वात् । तत्रैवं सति मूर्धपातनिमित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहारनिमित्तापेक्षत्वमिति ॥ ६ ॥

एवमुक्तो दाल्भ्य आह हन्ताहमेतद्भगवंतो वेदानि यत्प्रतिष्ठं सामेत्युक्तः प्रत्युवाच शालावत्यो विद्धीति होवाच । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्येन शालावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि लोको यागदानहोमादिभिरमुं लोकं पुष्यतीति । अतः प्रदानं देवा उप-

---

एवमिति । स तथा कथयतु मम तु किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **एवमुक्तस्येति** । तथैव विदुषः शापवाक्यानुसारेणेति यावत् । तदिति शिरोनिरुक्तिः । शापदानाय प्रवृत्तस्त्वयमिति शङ्कां वारयति । **न त्विति** । मूर्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशङ्कते । **नन्विति** । अपराधाभावेऽपि परोक्तिवशान्मूर्धपाते दोषमाह । **अन्यथेति** । सति चापराधे परोक्तिवैधुर्यान्मूर्धपाताभावे दोषं कथयति । **कृतेति** । अपराधस्य मूर्धपातहेतोरपि सहकार्यपेक्षत्वादभिव्याहरणं नानर्थकमित्युत्तरमाह । **नैष दोष इति** । कर्मणः शुभादेराचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि प्रकृतेऽपराधिनि कुतो व्याहरणापेक्षेत्याशङ्क्याऽऽह । **तत्रेति** । तत्र शुभादौ कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलप्रदे सतीत्यर्थः । इति पराभिव्याहरणमर्थवदिति शेषः ॥ ६ ॥

हन्तेत्यादि व्याकरोति । **एवमिति** । कथममुष्य लोकस्यैतल्लोकप्रतिष्ठत्वं तदाह । **अयं लोक इति** । आदिशब्दः श्राद्धादिसंग्रहार्थः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति । **इतीति** । अस्माल्लोकात्प्रदीयमानं चरुपुरोडाशाद्यग्निद्वारोपजीवन्ति देवा इति श्रौती प्रसिद्धिरित्यर्थः । भवतु परं लोकं प्रति प्रतिष्ठात्वमस्य लोकस्य तथाऽपि कथमयं लोकः

---

१ ग. ज. ठ. °वन्तो वे° । क. ड. °वत्तो वे° । २ क. ग. च. ट. ड. °व. तत्पत° । ३ ख. ग. ङ. च. ञ. ठ. ड. ढ. °ताग° । ४ घ. ङ. °पाते नि° । ५ ख. ञ. °व्याहरणनि° । ६ क. ङ. ड. ट. °वत्तो वे° । ग. घ. ट. ठ. °वन्तो वे° । ७ क. ग. ट. °राधिनि प° । ८ क. अत इति । ञ. प्रदानमिति । ९ ख. छ. ञ. ट. परलो° ।

लोकमति नयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकꣳ सामाभिसꣳस्थापयामः प्रतिष्ठासꣳस्तावꣳ हि सामेति ॥ ७ ॥

तꣳह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवंतो वेदानीति विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

जीवन्तीति[1] हि श्रुतयः । प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी प्रतिष्ठेति । अतः साम्नोऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठैवेति युक्तम् । अस्य लोकस्य का गतिरित्युक्त आह शालावत्यः । न प्रतिष्ठामिमं लोकमतीत्य नयेत्साम कश्चित् । अतो वयं प्रतिष्ठां लोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात्प्रतिष्ठासंस्तावं हि प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः । इयं वै रथन्तरमिति च श्रुतिः ॥ ७ ॥

तमेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य सामेत्यादि पूर्ववत् । ततः शालावत्य आह हन्ताहमेतद्भगवंतो वेदानीति विद्धीति होवाचेतरोऽनुज्ञात आह॥८॥इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः॥८॥

साम्नः प्रतिष्ठेत्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षं हीति । पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि प्रति प्रतिष्ठात्वे फलितमाह । अत इति । साम्नोऽपि सर्वान्तर्भावादित्यर्थः । तथाऽपि प्रतिष्ठान्तरं त्वया वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अतो वयमिति । यस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं साम तस्मादिदं साम प्रत्येतमेव लोकं प्रतिष्ठां जानीम इति योजना । कथं प्रतिष्ठात्वेन सामत्वाविशेषात्पृथिव्यां साम संस्तुतमित्याशङ्क्याऽऽह । इयमिति । इयं वै रथन्तरशब्दवाच्यस्य सामविशेषस्य पृथिवीत्वेन स्तुतत्वादुद्गीथस्यापि सामत्वाविशेषात्पृथिव्यात्मत्वं संभाव्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

हन्ताहमेतदित्यत्रानन्तं सामैतदित्युच्यते । इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥८॥

---

१ ग. ज. ठ. °वन्तो वे° । क. ङ. °वत्तो वे° । २ घ. °ति ह श्रु° । च. ड. °ति श्रु° । ३ क. ग. च. ट. ड. ढ. °त्य न न° । ४ ठ. °मः । हि य° । ५ क. ङ. च. ड. °वत्तो वे° । ग. घ. ठ. °वन्तो वे° । ६ क. °थिव्यां साम स्तु° । ७ ग. ट. °व्यात्मसं° ।

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवेभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥ १ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति होवाच प्रवाहणः । आकाश इति च पर आत्माऽऽकाशो वै नामेति श्रुतेः । तस्य हि कर्म सर्वभूतोत्पादकत्वम् । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । तत्तेजोऽसृजत । तेजः परस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि स्थावरजङ्गमान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते तेजोबन्नादिक्रमेण सामर्थ्यात् । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति प्रलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि यस्मादाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः स सर्वेषां भूतानां परमयनं परायणं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेष्वित्यर्थः ॥ १ ॥

आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्त्य परमात्मविषयत्वं वाक्यशेषवशाद्दर्शयति । **आकाश इति चेति**[2] । किंच परस्याऽऽत्मनः सर्वभूतोत्पादकत्वं कर्मेति वेदान्तमर्यादा तदिहाकाशे श्रुतं तथा च परमात्मैवाऽऽकाशशब्द इत्याह । **तस्य हीति** किंच परस्मिन्नेव भूतानां प्रलयः स चात्राऽऽकाशे श्रुतस्तस्मात्पर एवाऽऽत्माऽऽकाश इत्याह । **तस्मिन्नेवेति** । सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्यत्र मानमाह । **तत्तेजोऽसृजतेति** । परस्मिन्नेव लयो भूतानामित्यत्रापि मानमाह । **तेज इति** । भवतु परस्याऽऽत्मनः सर्वोत्पादकत्वं कर्म तथाऽपि किमायातमाकाशस्येति चेत्तत्राऽऽह । **सर्वाणीति** । कथमयं क्रमो[3] लभ्यते । अविशेषेण हि ततः सर्वोत्पत्तिः श्रुतेत्याशङ्क्याऽऽह । **सामर्थ्यादिति** । आत्मन आकाशः संभूतस्तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः । तथाऽपि कथमाकाशे सर्वभूतलयस्तत्राऽऽह । **आकाशं प्रतीति** । विपर्ययेण तु क्रमोऽत इति न्यायेनाऽऽह । **विपरीतेति** । आकाशस्य परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । **यस्मादिति** । परायणत्वमपि तत्रैव लिङ्गमित्याह । **अत इति** ॥ १ ॥

---

१ क. ग. ट. ठ. °तः सर्वे°। २ ख. छ. ञ. °ति । किं । ३ ख. छ. ञ. क्रम उपल°।

स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्परोवरीया ँ सम्मुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

त ँ हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥

यस्मात्परं परं वरीयो वरीयसोऽप्येष वरः परश्च वरीयांश्च परोवरीयानुद्गीथः परमात्मा संपन्न इत्यर्थः। अत एव स एषोऽनन्तोऽविद्यमानान्तस्तमेतं[1] परोवरीयांसं परमात्मभूतमनन्तमेवं विद्वान्परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते। तस्यैतत्फलमाह। परोवरीयः परं[3] परं वरीयो विशिष्टतरं जीवनं हास्य विदुषो भवति दृष्टं फलमदृष्टं च परोवरीयस उत्तरोत्तरविशिष्टतरानेव ब्रह्माकाशान्ताँल्लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

किंच तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः शुनकस्यापत्यं शौनक उदरशाण्डिल्याय शिष्यायैतमुद्गीथदर्शनमुक्त्वोवाच। यावत्ते तव प्रजायां प्रजासंततावित्यर्थः। एनमुद्गीथं त्वत्संततिजा वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्ति तावन्तं कालं परोवरियो हैभ्यः प्रसिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तरविशिष्टतरं जीवनं तेभ्यो भविष्यति ॥ ३ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गादिति न्यायेनाऽऽकाशस्य परमात्मत्वमुक्तमिदानीं तस्योद्गीथे संपादितस्य परोवरीयस्त्वं गुणमुपदिशति। **यस्मादिति**। उत्तरमुत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठोऽयमित्येतत्। साममात्रस्य कथमयं गुणः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **परमात्मेति**। आकाशस्य परमात्मत्वे लिङ्गान्तरमाह। **अत एवेति**। परमात्मसंपन्नत्वादिति यावत्। आकाशो हि प्रकृतोद्गीथे संपादितोऽनन्तः श्रुतः। न चाऽऽनन्त्यं ब्रह्मणोऽन्यत्र युक्तम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः। तस्मादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः। संप्रत्याकाशशब्दितस्य परस्योद्गीथे संपादितस्य परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टस्योपास्तिं विदधाति। **तमेतमिति**। परं परमुपर्युपरीति यावत्। तस्मादेवमुपासीतेति भावः ॥ २ ॥

विधिशेषमर्थवादं दर्शयति। **किंचेति**। इतश्चात्र विधिरस्तीत्येतत्तेभ्यस्तत्संततिजा ये यथोक्तोद्गीथे वेदितारस्तदर्थमित्यर्थः॥ ३ ॥

---

१ ख. तमेवं। २ क. ग. ङ. ट. °मात्मसं°। ३ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °रं वि°। ४ ख. ञ. °सरं वि°।

तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतदेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुरुष्वाटिक्या सह जाययोषस्ति-

तथाऽदृष्टेऽपि परलोकेऽमुष्मिन्परोवरीयाँल्लोको भविष्यतीत्युक्तवाञ्शाण्डिल्यायातिधन्वा शौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्यानां नैदंयुगीनानामित्याशङ्कानिवृत्तय आह । स यः कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीथमेतदुपास्ते तस्याप्येवमेव परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं कर्तव्यमितीदमारभ्यते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था । मटचीहतेषु मटच्योऽशनयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु कुरुसस्येष्वित्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जात आटिक्याऽनुपजातपयोधरादिस्त्रीव्यञ्जनया सह जाययोषस्तिर्ह नामत-

---

तथा दृष्टविशिष्टतरजीवनवदित्यर्थः । अदृष्टेऽपीति च्छेदः । स य एतमित्याद्युत्तरं वाक्यं शङ्कोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । स्यादित्यादिना । अस्मिन्युगे भवन्तीत्यैदंयुगीनास्तेषामैदंयुगीनानां लोकः परोवरीयानिति शेषः । पुनरुक्तिरुद्गीथोपास्तिसमाप्त्यर्था ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथोद्गीथाक्षरोपासनस्यानेकधोक्तत्वाद्वक्तव्यानवशेषात्प्रपाठकपरिसमाप्तिरेव युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीथेति । इदमा खण्डान्तरं परामृश्यते । प्रस्तावाद्युपासनं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां किमनया कथयेत्याशङ्क्याऽऽह । आख्यायिका त्विति । मटच्यं मर्दनहेतवोऽशनयः पाषाणवृष्टयो वा ततः सस्यनाशादित्येतत्सर्वतः स्वैरसंचारेऽपि न व्यभिचारशङ्केति दर्शयितुमाटिक्येति विशेषणम् । मद्राणकपदस्य क्रियापदेन संबधः

---

१ क. ग. ङ. ज. झ. ट. ठ. तमेवं । २ ख. ञ. लोकलो । ३ ग. ङ. ज. ट. °टिक्यः स° ४ ठ. °नां नेदानींतना° । ५ क. ग. ङ. ति ॥ ९ ॥ ख. ञ. °ति लोकलो° । ६ घ. ङ. च. ठ. ड. ढ का मु° । ७ ङ. °च्यो विद्युतोऽश° । ८ ठ. °रुदेशस° । ९ ड. ङ. ढ. °दिव्य° ।

ह चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥१॥
स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं बिभिक्षे तꣳहो-
वाच। नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उप-
निहिता इति ॥ २ ॥
एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ ह-
न्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतꣳस्यादिति
होवाच ॥ ३ ॥

चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः। इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्य ईश्वरो हस्त्यारो-
हो वा तस्य ग्राम इभ्यग्रामस्तस्मिन्प्रद्राणकोऽन्नालाभात्। द्रा कुत्सा-
यां गतौ। कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्त इत्यर्थः। उवासोषित-
वान्कस्यचिद्गृहमाश्रित्य ॥ १ ॥

सोऽन्नार्थमटन्निभ्यं कुल्माषान्कुत्सितान्माषान्खादन्तं भक्षयन्तं यदृ-
च्छयोपलभ्य बिभिक्षे याचितवान्। तमुषस्तिं होवाचेभ्यः। नेतोऽ-
स्मान्मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः कुल्माषा अन्ये न विद्यन्ते। यच्च
ये राशौ मे ममोपनिहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करोमीत्युक्तः प्रत्यु-
वाचोषस्तिः ॥ २ ॥

एतेषामेतानित्यर्थः। मे मह्यं देहीति होवाच। तान्स इभ्योऽस्मा
उषस्तये प्रददौ प्रदत्तवान्। अनुपानीयं समीपस्थमुदकं हन्त गृहाणानु-
पानमित्युक्तः प्रत्युवाच। उच्छिष्टं वै मे ममेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पा-
स्यामीत्युक्तवन्तं प्रत्युवाचेतरः ॥ ३ ॥

त्सितगतिप्राप्तौ हेतुरन्नालाभादिति। प्रद्राणकशब्दार्थं धातूपन्यासद्वारा कथयति।
। कुत्सायामिति ॥ १ ॥

यदृच्छया सहसेत्यर्थः। नेत इति वाक्योपादानं तद्व्याकरोति। अस्मादिति।
दित्यव्ययं बहुवचनान्तम्। उपनिहिताः कुल्माषा इति शेषः। तेषां खल्विमे भा-
ने प्रक्षिप्ता इति योजना ॥ २ ॥

हन्त कुल्माषा भक्षिताश्चेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

१ ख. ङ. ञ. इतीभ्य॰। २ ख. ञ. ॰पानाय स॰। ३ क. ॰कं च। ह॰।

नें स्विदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्य-
मिमानखादन्निति होवाच कामो म उदकपान-
मिति ॥ ४ ॥

स ह खादित्वाऽतिशेषाञ्जायाया आजहार
साऽग्र एव सुभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥५॥

किं न स्विदेते कुल्माषा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त आहोषस्तिर्न वा अजीविष्यं न जीविष्यामीमान्कुल्माषानखादन्नभक्षयन्निति होवाच । काम इच्छातो मे ममोदकपानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्मयशोवतः । स्वात्मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वतो नाऽऽगःस्पर्श इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरेऽजुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावलेपेन कुर्वतो नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः । प्रद्राणकशब्दश्रवणात् ॥ ४ ॥

तांश्च स खादित्वाऽतिशेषानतिशिष्टाञ्जायायै कारुण्यादाजहार । साऽऽटिक्यग्र एव कुल्माषप्राप्तेः सुभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धान्नेत्येतद्बभूव संवृत्ता । तथाऽपि स्त्रीस्वाभाव्यादनवज्ञाय तान्कुल्माषान्पत्युर्हस्तात्प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्तवती ॥ ५ ॥

किं प्रत्युवाचेत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । किमित्यादिना । अनुपानाभावेऽपि तुल्यं जीवनराहित्यमित्याशङ्क्याऽऽह । काम इति । अन्योच्छिष्टकुल्माषभक्षणमृषेर्वदन्त्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाह । अतश्चेति । चाक्रायणस्य विदुषोऽभक्ष्यभक्षणदर्शनादिति यावत् । एतामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसंदेहमापन्नस्येत्यर्थः । विद्याधर्मयशोवतो ज्ञानादिप्रयुक्तख्यातिं प्रपन्नस्येत्येतत् । स्वात्मोपकारे परोपकारे च सामर्थ्यं निग्रहानुग्रहशक्तिमत्त्वम् । एतत्कर्म जीवनमात्रकारणं कुत्सितं चेष्टितमित्यर्थः । उच्छिष्टोदकपानप्रतिषेधश्रुतेरभिप्रायमाह । तस्यापीति । एतत्कर्मेत्यभक्ष्यभक्षणोक्तिः । ननु ज्ञानिनो यथेष्टचेष्टाऽत्रानुज्ञायते । नैवम् । सर्वान्नानुमतिश्चेत्यादिन्यायविरोधादित्याह । ज्ञानेति । तस्मिन्नभिप्राये लिङ्गं दर्शयति । प्रद्राणकेति । चाक्रायणे प्रद्राणकशब्दप्रयोगात्परमापदमापन्नः सन्कुल्माषानुच्छिष्टान्भक्षितवानिति प्रतिभाति । तथा च ज्ञानिनो यथेष्टाचारे प्रमाणाभावादनेकप्रमाणविरोधाच्च नासावत्र विवक्षित इत्यर्थः ॥४॥

स्त्रीस्वाभाव्यं पत्युराज्ञाकरणम् ॥ ५ ॥

१ ठ. किं न । २ क. ग. झ. ठ. °दपा° । ३ ख. छ. ञ. ट. °ख्यातिप्र° । ४ ग. ट. एतावत्क° । ५ °ष्टाचरणे प्र° ।

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्बतान्नस्य लभेमहि लभेमहि धनमात्रा राजाऽसौ यक्ष्यते स मा सर्वैरार्त्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥

तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुल्माषा इति तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥

तत्रोद्गातॄनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

स तस्याः कर्म जानन्प्रातरुषःकाले संजिहानः शयनं निद्रां वा परित्यजन्नुवाच पत्न्याः शृण्वन्त्या यद्यदि बतेति खिद्यमानोऽन्नस्य स्तोकं लभेमहि तद्भुक्त्वाऽन्नं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रां धनस्याल्पम्। ततोऽस्माकं जीवनं भविष्यतीति। धनलाभे च कारणमाह। राजाऽसौ नातिदूरे स्थाने यक्ष्यते। यजमानत्वात्तस्याऽऽत्मनेपदम्। स च राजा मा मां पात्रमुपलभ्य सर्वैरार्त्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थो वृणीतेति ॥ ६ ॥

एवमुक्तवन्तं जायोवाच। हन्त गृहाण हे पत इम एव ये मद्धस्ते विनिक्षिप्तास्त्वया कुल्माषा इति। तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं राज्ञो विततं विस्तारितमृत्विग्भिरेयाय ॥ ७ ॥

तत्र च गत्वोद्गातॄनुद्गातृपुरुषानागत्य स्तुवन्त्यस्मिन्नित्यास्तावस्तस्मिन्नास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः। उपविश्य स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

तस्याः कर्म कुल्माषाणां परिरक्षणम्। यक्ष्यतीति कस्मान्नोक्तं तत्राऽऽह। **यजमानत्वादिति**। राज्ञो यजमानत्वाद्यागफलस्याऽऽत्मगामित्वाद्यक्ष्यत इत्यात्मनेपदं प्रयुक्तमित्यर्थः। अन्येषामुपद्रष्टृत्वसंभवे कुतस्त्वामेव राजा मानयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। **चेति** ॥ ६ ॥

हन्तेत्यन्नलेशलाभश्चेदेवं धनलब्धिद्वारा जीवनहेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

राज्ञो यज्ञस्तत्रेत्युच्यते। उद्गातुरेकत्वे कुतो बहूक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। **उद्गातृपुरुषानिति**। स्तुवन्त्यस्मिन्निति सप्तम्या संवाददेशो वा निर्दिश्यते ॥ ८ ॥

---

१ ख. ङ. ञ. ड. ढ. ष्यति। २ क. ग. ट. °दूरस्था°। ३ ख. ञ. °त्र ग°। ४ ख. छ. ञ. °व धु°। ५ ञ. °वने हे°। ६ क. °शो नि°।

प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

हे प्रस्तोतरित्यामन्त्र्याभिमुखीकरणाय । या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्तिमनुगताऽन्वायत्ता तां चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान्सन्प्रस्तोष्यसि विदुषो मम समीपे। तत्परोक्षेऽपि चेद्विपतेत्तस्य मूर्धा कर्ममात्रविदामनधिकार एव कर्मणि स्यात् । तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् । दक्षिणमार्गश्रुतेश्च । अनधिकारे चाविदुषामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयेत । न च स्मार्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः पन्थाः । यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः । तथोक्तस्य मयेति च विशेषणाद्विद्वत्समक्षमेव कर्मण्यनधिकारो न सर्वत्राग्निहोत्रस्मार्तकर्माध्ययनादिषु च । अनुज्ञायास्तत्र तत्र दर्शनात् । कर्ममात्रविदामप्यधिकारः सिद्धः कर्मणीति । मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥९॥

किमर्थमामन्त्रणं तदाह । **अभिमुखीकरणायेति** । विदुषः समीपे देवतामविद्वान्प्रस्तोष्यसि चेन्मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यग्रे संबन्धः । नन्वविद्वन्निन्दाया विवक्षितत्वाद्विद्वत्समीपवचनमकिंचित्करमिति चेन्नेत्याह । **तत्परोक्षेऽपीति** । तस्येत्यविद्वान्प्रस्तोतोच्यते । माभूत्कर्ममात्रविदां कर्मण्यधिकार इति चेन्नेत्याह । **तच्चेति** । तेनोभौ कुरुत इत्यादि श्रुताविति शेषः । अविदुषामपि कर्माधिकारे हेत्वन्तरमाह । **दक्षिणेति** । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । **अनधिकारे चेति** । तस्यैव समुच्चयफलत्वादित्यर्थः । ननु दक्षिणमार्गस्य वापीकूपतटाकादिस्मार्तकर्मप्रयुक्तत्वाद्वैदिके कर्मणि विद्वानेवाधिक्रियते नेत्याह । **न चेति** । यज्ञेन दानेन लोकाञ्जयन्तीति वैदिककर्मनिष्ठानामज्ञानमेव दक्षिणमार्गश्रवणादिति हेतुमाह । **यज्ञेनेति** । इतश्चाविदुषां विद्वत्समीपे कर्माधिकारो नास्तीत्याह । **तथोक्तस्येति** । देवताविज्ञानशून्यस्य ते मूर्धा विपतिष्यतीत्यनेन प्रकारेण मयोक्तस्य मूर्धा व्यपतिष्यदिति विशेषश्रवणाद्विद्वत्समीपे तदनुज्ञामन्तरेण कर्म कुर्वतोऽपराधित्वात्तस्य कर्मण्यनधिकार एवेत्यर्थः । विद्वदसमीपे पुनरविदुषोऽपि कर्मण्यधिकारोऽस्तीत्याह । **न सर्वत्रेति** । अग्निहोत्रादौ श्रौते कर्मणि स्मार्तेषु च वापीकूपतटाकादिकर्मस्वध्ययनजपादिषु च विद्वत्संनिधिमन्तरेणापि सर्वस्मिन्काले कर्ममात्रविदो नाधिकारोऽस्तीत्यशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह । **अनुज्ञेति** । भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्यादिना राज्ञा स्वकीयकर्मनिर्वर्तने प्रार्थनादर्शनादेत एव मया समतिसृष्टाः स्तुवतामिति चानुज्ञोपलम्भादस्त्येवाविदुषामपि कर्मण्यधिकार इत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसंहरति । **कर्ममात्रेति** । विद्वत्समीपे तदनुज्ञामलब्ध्वा नास्ति कर्मानुष्ठानमित्येतन्निगमयितुमितिशब्दः । मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येतदन्तं प्रस्तोतृविषयं वाक्यं व्याख्यातमित्यनुवदति । **मूर्धेति** ॥ ९ ॥

१ क. ग. घ. ट. ठ. °मप्यन°। २ ख. घ. ञ. एको । ३ क. ग. घ. ङ. ट. ड. °त्र द°। ४ क. ञ. °तडागादि°। ५ क. °दिकक°। ६ ख. छ. श्रौतक°। ७ क. ञ. °तडागादि°। ८ छ. °नादे°।

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ १० ॥

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णीमासांचक्रिरे ॥ ११ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति होवाच ॥ १ ॥

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरार्त्वि-

एवमेवोद्गातारं प्रतिहर्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत् । ते प्रस्तोत्रादयः कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्धपातभयात्तूष्णीमासांचक्रिरेऽन्यच्चाकुर्वन्तः । अर्थित्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथानन्तरं हैनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच । भगवन्तं वै पूजावन्तमहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त उषस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि श्रोत्रपथमागतो यदीति होवाचोक्तवान् ॥ १ ॥

स ह यजमान उवाच सत्यमेवमहं भगवन्तं बहुगुणमश्रौषं सर्वैश्च ऋ-

तूष्णीमित्यस्यार्थमाह । अन्यच्चेति । तत्र हेतुमाह । अर्थित्वादिति । तत्तद्देवताविषयविज्ञानार्थित्वेन कर्मान्तरमकुर्वन्तश्चाक्रायणाभिमुखाः स्थिता इत्यर्थः ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनमित्यादि व्याकरोति । अथेति । प्रस्तोतृप्रभृतीनां तूष्णींभावादिति शेषः ॥१॥ चाक्रायणस्य वचनमङ्गीकरोति । सत्यमिति । अङ्गीकारमेव स्फोरयति । एवमिति । आर्त्विज्यैरित्यस्य व्याख्यानमृत्विक्कर्मभिरिति तदर्थमिति यावत् । यदि मामा-

---

१ ख. घ. ङ. ञ. ट. °तं पू°। २ ख. घ. ङ. ञ. ट. °वन्तं वा अहं ।

ज्यैः पर्यैषिषं भगवतो वा अहमवित्त्याऽन्यान-
वृषि ॥ २ ॥

भगवाꣳस्त्वेव मे सर्वैरार्त्विज्यैरिति तथेत्यथ
तर्ह्येत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो
धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह य-
जमान उवाच ॥ ३ ॥

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतर्या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मू-
र्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा
सा देवतेति ॥ ४ ॥

त्विक्कर्मभिरार्त्विज्यैः पर्यैषिषं पर्येषणं कृतवानस्मि[1] । अन्विष्य भगवतो वा अहमवित्त्याऽलाभेनान्यानिमानवृषि वृतवानस्मि ॥ २ ॥

अद्यापि भगवांस्त्वेव मे मम सर्वैरार्त्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मार्थमस्त्वित्युक्तस्तथेत्याहोषस्तिः । किंत्वथैवं तर्ह्येत एव त्वया पूर्वं वृता मया समतिसृष्टा मया सम्यक्प्रसन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवताम् । त्वया त्वेतत्कार्यम् । यावत्त्वेभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि तावन्मम दद्या इत्युक्तस्तथेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥

अथ हैनमौषस्त्यं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोषस्तिं विनयेनोपजगाम । प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि मा मां भगवानवोचत्पूर्वम् । कतमा सा देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायत्तेति ॥ ४ ॥

र्त्विज्यार्थमनुसंहितवानासि किमितीमानन्यान्वृतवानित्याशङ्क्याऽऽह । **अन्विष्येति**॥२॥

एवं गते किमधुना कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । **अद्यापीति** । चाक्रायणानुमतिं श्रुत्वा किमिदमिति व्याकुलितेषु प्रस्तोतृप्रभृतिषु ब्रूते । **किंत्विति** । उभयानुमत्यपेक्षया[2]ऽऽनन्तर्यम्[3][4] । ममालाभेनामीषां वृतत्वस्य निवृत्त्यवस्थायामित्याह । **तर्हीति** अनुज्ञाताः सन्तः प्रस्तोत्रादयः स्तुतिं कुर्वतामित्याह । **स्तुवतामिति** । अस्त्वेवं त्वदर्थे पुनर्मया किं विधेयमित्याशङ्क्याऽऽह । **त्वया त्विति** ॥ ३ ॥

यजमानं प्रत्युषस्तिप्रोक्तं वचः श्रुत्वाऽनन्तरमेनमुषस्तिं प्रस्तोता त्यक्त[5]व्याकुलत्व[6]शिष्यत्वेनोपसन्नवानित्याह । **अथेति** । उपगतिप्रकारमभिनयति । **प्रस्तोत[7]रिति** ॥४॥

---

१ ख. ञ. °नस्म्यद्याप्यन्वि°। २ ख. ञ. °पेक्षाया°। ३ ख. या आन°। ४ क. °न्तर्यमथशब्दः म°। ५ क. यक्त्वा व्या°। ६ क. ग. ट. °लत्वं शि°। ७ ञ. °तर्येति ।

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ५ ॥

अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ६ ॥

पृष्टः प्राण इति होवाच। युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति। कथं सर्वाणि स्थावरजङ्गमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलयकाले प्राणमभिलक्षयित्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादेवोद्गच्छन्तीत्यर्थ उत्पत्तिकाले। अतः सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वांस्त्वं प्रास्तोष्यः प्रस्तवनं प्रस्तावभक्तिं कृतवानसि यदि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काले[1] मूर्धा ते विपतिष्यतीति। अतस्त्वया[2] साधु कृतम्[3]। मया निषिद्धः कर्मणो यदुपरममकार्षीरित्यभिप्रायः ॥५॥

तथोद्गाता पप्रच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगताऽन्वायत्ता देवतेति ॥ ६ ॥

प्रतिवचनमादाय प्रशब्दसामान्यं गृहीत्वा तात्पर्यमाह। **पृष्ट इति**। कथमिह प्राणशब्दार्थो निर्धार्यतामित्याशङ्क्याह एव प्राण इति न्यायेनाऽऽह। **कथमिति**। प्राणात्मनैव संविशन्तीति पूर्वेण संबन्धः। प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमतःशब्दार्थः। चेच्छब्दार्थो यदीत्युक्तः। मया तथोक्तस्य मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमुक्तस्य तव तत्काले स्वापराधावस्थायां मूर्धा व्यपतिष्यदेवेति योजना। प्रमादस्य महतस्त्वया परिहृतत्वादित्यतःशब्दार्थः ॥ ५ ॥

यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेवतेत्युक्तं तथाऽऽदित्योद्गीथयोरुच्छब्दसामा-

---

१ ख. ग. °ले। अ°। ङ. ड. ढ. °ले मा°। २ ख. ग. घ. अ °तः मा°। ३ ख. ग. ङ. च. छ. ङ. ढ. °म्। त्वया। म°।

आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपातिष्यत्तथोक्तस्य मयेति ॥ ७ ॥
अथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद प्रतिहर्तर्या देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति ॥ ८ ॥
अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति सैषा देवता प्रतिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रत्यहरि-

---

पृष्ट आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैरूर्ध्वं सन्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्छब्दसामान्यात्प्रशब्दसामान्यादिव प्राणोऽतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥
एवमेवाथ हैनं प्रतिहर्तोपससाद कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्तेति ॥ ८ ॥
पृष्टोऽन्नमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यन्नमेवाऽऽत्मानं प्रति सर्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति । सैषा देवता प्रतिशब्दसामा-

---

न्यादुद्गीथदेवताऽऽदित्य इत्याह । उच्छब्देति । उक्तसामान्यपरामर्शार्थोऽतःशब्दः ॥ ६ ॥ ७ ॥
एवमेव प्रस्तोतृवदुद्गातृवच्चेत्यर्थः । ऋत्विग्भ्यां प्रस्तावोद्गीथदेवतयोर्विज्ञानानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ८ ॥
कथमन्नस्य प्रतिहारत्वं तदाह । **सर्वाणीति** । तां चेदविद्वानित्याद्यन्यदित्युच्यते । तथोक्तस्य मयेत्येतदन्तमिति शेषः । कीदृगुपासनमस्मिन्प्रकरणे विवक्षितमित्याश-

---

१ ग. ग. घ. ड. च. ञ. ठ. ड. °र्वाणीमा°।

भ्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति तथोक्तस्य मयेति ॥९॥ इति प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ध बको दाल्भ्यो ग्ला-

न्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता। समानमन्यत्तथोक्तस्य मयेति। प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारभक्तीः प्राणादित्यान्नदृष्ट्योपासीतेति समुदायार्थः। प्राणाद्यापत्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलमिति ॥ ९ ॥ इति प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥११॥

अतीते खण्डेऽन्नाप्राप्तिनिमित्ता कष्टावस्थोक्तोच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणलक्षणा सा मा भूदित्यन्नलाभायाथानन्तरं शौवः श्वभिर्दृष्ट उद्गीथ उद्गानं सामातः प्रस्तूयते। तत्तत्र ह किल बको नामतो दल्भस्यापत्यं दाल्भ्यो ग्लावो वा नामतो मित्रायाश्चापत्यं मैत्रेयः। वाशब्दश्चार्थे। द्व्यामुष्यायणो ह्यसौ। वस्तुविषये क्रियास्विव विकल्पानुपपत्तेः। द्विनामा द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः। दृश्यते चोभयतः पिण्डभाक्त्वम्। उद्गीथे बद्ध-

ह्याऽऽह। प्रस्तावेति। उपास्तित्रयस्य फलं दर्शयति। प्राणादीति ॥९॥ इति प्रथमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरखण्डयोः संगतिं दर्शयन्नुपासनान्तरं प्रस्तौति। अतीत इति। अन्नलाभस्यापेक्षितत्वमतःशब्दार्थः। प्रकारान्तरेणोद्गीथोपासनमन्नकामस्य प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमाख्यायिकामादत्ते। तत्तत्रेति। न केवलं दैल्भस्यापत्यं किंतु मित्रायाश्चेति चार्थः। न च सा दैल्भस्य पत्नीति युक्तम्। तथा सति मैत्रेयपदस्य वैयर्थ्यात्। पत्न्यन्तरापत्यत्वव्यावृत्त्यर्थमिति चेन्न। प्रयोजनाभावात्। नन्वत्र वाशब्दाद्द्वावृषी विवक्षिताविते चेन्नेत्याह। वाशब्द इति। कथं पुनर्दैल्भस्यापत्यं बकस्तदभार्याया मित्रायाश्चापत्यं भवितुमुत्सहते तत्राऽऽह। द्व्यामुष्यायणो हीति। चैकितायनो दाल्भ्य इत्यत्रोक्तमितिदिति सूचयितुं हिशब्दः। उदितानुदितहोमवत्केषांचिद्दृष्ट्या बकोऽसावन्येषां ग्लाव इत्येकस्मिन्नपि विकल्पो भविष्यति नेत्याह। वस्तुविषय इति। कथं पुनर्विना ज्ञानमेकस्यैव द्विनामत्वाद्यङ्गीक्रियते तत्राऽऽह। द्विनामेति। इत्यादिवाक्यं स्मृतिरूपं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः। द्विगोत्रत्वमेकस्य लोकेऽपि प्रसिद्धमित्याह। दृश्यते चेति। यतः सुतो जायते येन चायं धर्मतो गृह्यते तयोरुभयोरित्याह। उभयत इति। उभयोरप्यसावृक्थी पिण्डदाता च धर्मत इति स्मरन्तीत्यर्थः। दाल्भ्यादन्यो मैत्रेय इत्यङ्गीकृत्याऽऽह। उद्गीथ इति। तदुपास्तौ तात्पर्यमृषावनादरे हेतुः। तस्माद्दृषित्र-

१ क. ट. °न्नानाति°। ग. °न्नालाभनि°। २ क. च. °च्छिष्ट°। ३ क. ग. घ. ङ. ट. ढ. °त्र किं°। ४ ग. च. ञ. ट. दल्भ्यस्या°। ५ ख. ञ. °वो ना°। ६ ख. च. ञ. ढ° °दि स्मृ°। ७ ख. ङ., ञ. ट. स्मृतिर्हि। ढ°। ८ छ. ञ दल्भ्यस्या°। ९ ग. छं. ञ. ट. दल्भ्यस्य। १० ग. छ. ञ. ट. °दैल्भ्यस्या°।

वो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वव्राज ॥ १ ॥
तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपस-
मेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा
इति ॥ २ ॥

चित्तत्वादृषावनादराद्वा वाशब्दः स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामा-द्बहिरुद्वव्राजोद्गतवान्विविक्तदेशस्थोदकाभ्याशम् । उद्वव्राज प्रतिपाल-यांचकारेति चैकवचनाल्लिङ्गादेकोऽसावृषिः । श्वोद्गीथकालप्रतिपालना-दृषेः स्वाध्यायकरणमन्नकामनयेति लक्ष्यत इत्यभिप्रायतः ॥ १ ॥

स्वाध्यायेन तोषिता देवतर्षिर्वा श्वरूपं गृहीत्वा श्वा श्वेतः संस्तस्मा ऋषये तदनुग्रहार्थं प्रादुर्बभूव प्रादुश्चकार । तमन्ये शुक्लं श्वानं क्षुल्लकाः श्वान उपसमेत्योचुरुक्तवन्तोऽन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वागानेन नि-ष्पादयत्वित्यर्थः । मुख्यप्राणं वागादयो वा प्राणमन्वन्नभुजः स्वाध्या-यपरितोषिताः सन्तोऽनुगृह्णीयुरेनं श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् । अशनायामँ वै बुभुक्षिताः स्मो वा इति ॥ २ ॥

यमृषिद्वयं वा विवक्षितमित्यर्थः । पक्षान्तरद्योतनार्थो वाशब्दः । श्रौतो वाशब्दस्तर्हि किमर्थमित्याशङ्क्य पाठादन्यत्र तस्य फलमित्याह । **वाशब्द इति** । मैत्रेयान्तं वा क्यं व्याख्याय स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे । **स्वाध्यायमिति** । यदुक्तमृषिरेको बका दिशब्दैरुच्यत इति तत्र लिङ्गमाह । **उद्वव्राजेति** । शुनामुद्गीथः श्वोद्गीथस्तत्कालस्य प्रतिपालनं प्रतीक्षणमृषेर्दृश्यते तेषां चोद्गानमन्नार्थं तद्वषेरपि स्वाध्यायकरणं तदर्थमि त्याह । **श्वोद्गीथेति** । यथोक्तार्थवाचिशब्दाभावेऽपि सामर्थ्यादयमर्थो भातीत्याह **अभिप्रायत इति** ॥ १ ॥

तस्मा इत्यादि व्याचष्टे । **स्वाध्यायेनेति** । क्षुल्लकाः क्षुद्रकाः शिशव इति याव त् । श्वेतः श्वा कश्चिद्दर्षिर्देवता या । अन्ये च श्वानो देवता ऋषयो वेत्युक्तम् । सं प्रति विवक्षितं पक्षमाह । **मुख्येति** । तमूचुरिति संबन्धः । तानेव विशिनष्टि । **प्रा णमन्विति** । मुख्यप्राणसहितवागादिग्रहे हेतुमाह । **स्वाध्यायेति** । अन्यथा वाक्य मनिर्धारितार्थं स्यादिति भावः । किमित्यन्नं भवद्भ्यो मया संपाद्यते न हि भवतामभो क्तॄणां तेन कृत्यमस्तीत्याशङ्क्य त्वन्निष्ठचेतनद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धेर्मैवमित्याह **अशनायाम वा इत्यादिना** ॥ २ ॥

१ ख. ग. घ. च. ञ. ट. ड. °यार्थं । स्वा° । २ क. ट. ठ. °भ्यासम् । ३ ख. ङ. ञ. ड. द °क्ष्यतेऽभि° । ४ ख, घ. ङ. ञ. ठ. ड. °प्रायोऽतः । °प्रायोऽन्तःस्वा° । ५ क. °काः क्षुद्रकाः श्वा° । ६ ख. ग घ. ङ. ञ. ट. ठ. ढ, मुख्यं प्रा° । ७ घ. ङ. च. ठ. ड. ढ. °म बु° । ८ क. ग. ट. °यान्तवा° । ९ ख. ग ङ. ञ. ट. °ध्यायार्थमि° । १० क. °र्थो भवती° । ११ ख. छ. ज. °य इ° । १२ क. °रितं स्या° ।

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्ध बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रयः प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥
ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः सꣳरब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते ह समुपविश्य हिंचक्रुः ॥ ४ ॥
ॐ३ मदा३ मों३ पिबा३ मों३ देवो वरुणः प्रजापतिः सविता२ऽन्नमिहा२ऽऽहरदन्नपते३ऽन्न-

---

एवमुक्ते श्वा श्वेतं उवाच तान्क्षुल्लकाञ्शुन इहैवास्मिन्नेव देशे मा मां प्रातः प्रातःकाल उपसमीयातेति। दैर्घ्यं छान्दसं समीयातेति प्रमादपाठो वा। प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्तव्यार्थम्। अन्नदस्य वा सवितुरपराह्णेऽनाभिमुख्यात्। तत्तत्रैव ह बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयांचकार प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

ते श्वानस्तत्रैवाऽऽगम्य ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि बहिष्पवमानेन स्तोत्रेण स्तोष्यमाणा उद्गातृपुरुषाः संरब्धाः संलग्ना अन्योन्यमेवं मुखेनान्योन्यस्य पुच्छं गृहीत्वाऽऽससृपुरासृप्तवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः। त एवं संसृप्य समुपविश्योपविष्टाः सन्तो हिंचक्रुर्हिंकारं कृतवन्तः ॥ ४ ॥

ओमदामों पिबामों देवो द्योतनात्। वरुणो वर्षणाज्जगतः। प्रजापतिः पालनात्प्रजानाम्। सविता प्रसवितृत्वात्सर्वस्याऽऽदित्य उच्यते। एतैः पर्यायैः स एवंभूत आदित्योऽन्नमस्मभ्यमिहाऽऽहरदाहरत्विति। त एवं हिं कृत्वा पुनरप्यूचुः। स त्वं हेऽन्नपते। स हि सर्वस्यान्नस्य प्रस-

---

किमिति प्रातःकालप्रतीक्षणं कृतं तत्राऽऽह। प्रातरिति। उद्गानस्येति शेषः। प्रातःकालप्रतीक्षणकरणे कारणान्तरमाह। अन्नदस्येति। तस्य वृष्टिद्वाराऽन्नदत्वं द्रष्टव्यम्। तद्धेत्यादि व्याचष्टे। तत्तत्रेति। ऋषेरन्नकामत्वमितोऽवगतम् ॥ ३ ॥

ते हेत्यादि व्याकरोति। ते श्वान इति। समक्षमाससृपुरिति संबन्धः। उद्गातृपुरुषा इत्यध्वर्युप्रमुखा यजमानपर्यन्ता गृह्यन्ते। अन्योन्यं संलग्नाः सर्पन्तीति शेषः ॥ ४ ॥

हिंकारस्वरूपमाह। ओमित्यादिना। त्रिवारमोंकारो गानार्थमुच्चारितः। अदामा-

---

१ क. ग. घ. च. ट. °मुक्तवन्तः। स श्वा°। ङ. °मुक्तवन्तः। श्वा°। ड. °मुक्तवतः श्वा°। २ क. ख. ग. घ. ङ. ञ. ट. ठ. ड. ढ. °तस्तान्क्षु°। ३ ट. °वानुवाच शुन। ४ क. च. °गत्य ऋ°। ५ क. ख. ग. घ. च. ञ. ट. ठ. °व सर्पन्ति। एवं मु°। ६ ग. घ. ठ. °च्छं पु°। ७ ङ. च. ढ. °वरणा° ८ ठ. ङ. सर्वान्न°। ९ क. °मुच्चारि°।

मिहा२ऽऽहरा२ऽऽहरो३मिति ॥ ५ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥
अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकारश्च-

वितृत्वात्पतिः । न हि तत्पाकेन विना प्रसूतमन्नमणुमात्रमपि जायते प्राणिनाम् । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपतेऽन्नमस्मभ्यमिहाऽऽहराऽऽहरेति । अभ्यास आदरार्थः । ओमिति॥५॥इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः॥१२॥

भक्तिविषयोपासनं सामावयवसंबद्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनान्तराणि संहतान्युपदिश्यन्तेऽनन्तरं सामावयवसंबद्धत्वाविशेषात् । अयं वावायमेव लोको हाउकारः स्तोभो रथंतरे साम्नि प्रसिद्धः । इयं वै रथंतरमिति । अस्मात्संबन्धसामान्याद्धाउकारस्तोभोऽयं लोक इत्येवमुपासीत । वायुर्हाइकारः । वामदेव्ये सामनि हाइकारः प्रसिद्धः । वाय्वप्संबन्धश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनिरिति । अस्मात्सामान्याद्धाइकारं वायुदृष्ट्योपासीत । चन्द्रमा अथकारः । चन्द्रदृष्ट्याऽ-

शनं करवाम । पिबाम पानं करवामेत्येतत् । इति शब्दो हिंकारसमाप्त्यर्थः । अन्नप्रसवितृत्वमादित्यस्य साधयति । न हीति । इहेति प्रकृतदेशोक्तिः । ओंकारः सवितृप्रार्थनामन्त्रसमाप्त्यर्थः । भक्तिविषयोपास्तिसमाप्त्यर्थमिति पदम्॥५॥इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

ननु भक्तिसंबन्धानामुपासनानां नीतत्वात्समस्तस्येत्यादिवक्तव्ये किमनन्तरखण्डेनेत्याशङ्क्याऽऽह । भक्तीति । इत्यतोऽस्मात्प्रसङ्गादिति यावत् । ऋगक्षराणि गीयन्ते तद्व्यतिरिक्तानि वाच्यशून्यानि गीतिसिद्ध्यर्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यन्ते तानि च कर्मापूर्वनिर्वृत्तिद्वारेण फलवत्त्वादुपास्यानि तदुपास्तिविधिपरमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां प्रत्येकं स्वातन्त्र्यं नास्तीत्याह । संहतानीति । तेषामनन्तरमुपदेशे हेतुमाह । सामावयवेति । न चैवंविधस्तोभो नास्तीति वाच्यमित्याह । रथंतर इति । तथाऽपि कथं पृथिवीदृष्ट्या यथोक्तस्तोभस्योपास्यत्वं तदाह । इयमिति । इयं वै रथंतरमित्यत्र पृथिव्या रथंतरत्वं श्रुतं प्रस्तुतश्च स्तोभो रथंतरेऽस्तीत्युक्तं तथा च यथोक्तात्संबन्धरूपात्सादृश्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकार उपास्य इत्यर्थः । कथं पुनर्वायुदृष्ट्या हाइकारस्योपास्यत्वं तत्राऽऽह । वाय्वप्संबन्धश्चेति । हाइकारो वामदेव्ये साम्नि प्रसिद्धः । तस्य च वायोरपां च संबन्धो योनिर्मैथुनेच्छावतीनामपां वायुः पृष्टेऽ-

१ ख. ञ. ठ. °हायिका°। २ घ. ङ. ड. °रार्थमोमि°। ३ क. ढ. °बन्धमि°। ४ घ. ड. ढ. °बन्धत्वा°। ५ ख. ङ. ञ. °हायिका° ६ ख. ङ. ञ. ड. ढ.°हायिका°। ७ ङ. °स्मात्संबन्धाद्धा°। ८ ख. छ. ञ. °त्यर्थ चेति । ९ क. °नां ज्ञात°। ग. ट. °नां गात°। १० क. तत्राऽऽह । ११ ख. ञ. हायिकां । १२ ख. ग. ञ. °हायिका°।

न्द्रमा अथकारः। आत्मेहकारोऽग्निरीकारः॥१॥ आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वे देवा औहोयिकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या

थकारमुपासीत। अन्ने हीदं[2] स्थितम्। अनात्मा[3] चन्द्रः। थकाराकारसामान्याच्च। आत्मेहकारः। इहेति स्तोभः[4] प्रत्यक्षो ह्यात्मेहेति व्यपदिश्यते। इहेति च स्तोभः। तत्सामान्यात्। अग्निरीकारः। ईनिधनानि[5] चाऽऽग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतस्तत्सामान्यात्॥ १॥

आदित्य ऊकारः। उच्चैरूर्ध्वं सन्तमादित्यं गायन्त्यूकारश्चायं स्तोभः। आदित्यदैवत्ये[6] साम्नि स्तोभं ऊ इत्यादित्य ऊकारः। निहव इत्याह्वानमेकारः स्तोभः। एहीति[7] चाऽऽह्वयन्तीति तत्सामान्यात्। विश्वे देवा औहोयिकारो[10] वैश्वदेव्ये साम्नि स्तोभस्य दर्शनात्। प्रजापतिर्हिंकारः। आनिरुक्त्याद्धिंकारस्य चाव्यक्तत्वात्। प्राणः स्वरः। स्वर इति स्तो-

त्यवर्तत ततो वामदेव्यं सामाभवदिति श्रुतेः। तस्माद्यथोक्ताद्वामदेव्यसामसंबन्धसामान्याद्वायुदृष्ट्या हाँइकारमुपासीतेत्यर्थः। कथमथकारस्य चन्द्रदृष्ट्योपासनं तत्राऽऽह। अन्ने हीति। तथा च थकारसामान्याद्यथोक्तोपास्तिसिद्धिरिति शेषः। थकारवदकारसामान्याच्च चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीतेत्याह। थकारेति। अथकारे तावद्यकोऽकारोऽन्नात्मनि चन्द्रमस्यपि [13]सोऽस्तीति तद्युक्तं यथोक्तमुपासनमित्यर्थः। प्रथममप्रत्यक्षः पश्चात्प्रत्यक्षीभवन्निति शेषः। तत्सामान्यमिहेति व्यपदिश्यमानत्वं तस्मादात्मदृष्टिरिहेति स्तोभे कर्तव्येत्याह। तत्सामान्यादिति। अग्निदृष्टिरीकाराख्ये स्तोभाक्षरे कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह। ईनिधनानीति। ईकारो निधीयते येषु सामसु तान्याग्नेयानि प्रसिद्धानि। तथा च तेष्वग्निरीकारश्चेत्युभयोर्भावादस्मात्सादृश्यादीकारमग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः॥ १॥

ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतेत्याशङ्क्याऽऽह। उच्चैरिति। ऊकारादित्ययोर्विधान्तरेण सादृश्यमाह। आदित्येति। एकारसामान्यान्निहवदृष्टिरेकारे स्तोभे कार्येत्याह। निहव इत्यादिना। औहोयिकारस्य[14] विश्वेदेवदृष्ट्योपास्तौ हेतुमाह। वैश्वदेव्य इति। प्रजापतिदृष्ट्या हिंकारोपास्यत्वे हेतुः। आनिरुक्त्यादिति। नीलपीतादिरूपेण निरुक्त्यविषयत्वात्प्रजापतेरित्यर्थः। अव्यक्तत्वाद्रूपादिराहित्यत्वादित्यर्थः। प्राणस्य चेति चकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः। स्वरहेतुत्वं तन्निर्वर्तकत्वेन तदा-

१ क. ग. ज. झ. ट. °होइका°। २ ढ. °दं सर्वं स्थि°। ३ ख. घ. ङ. च. ञ. ढ. °त्मा च च°। ४ च. ड. ढ. स्तोभोऽप्र°। ५ ख. ञ. °नि धनानि चा°। ६ क. °यन्तीत्यूका°। ७ ख. ञ. °त्ये वा सा°। ८ क. ग. च. ट. ठ. °भ इ°। ९ ठ. °ति त्वाऽऽह्व°। १० क. ग. घ. ट. ठ. ढ. °होइका°। ११ ख. ञ. °माक्षरव°। १२ ख. ग. ञ. हाथिका°। १३ ख. ग. छ. ट. सोऽस्ति त°। १४ क. ट. °होइका°।

वाग्विराट् ॥ २ ॥ अनिरुक्तस्त्रयोदशः स्तोभः संचरो हुंकारः॥३॥दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेवꣳ साम्नामुपनिषदं वेदोपनिषदं वेद ॥ ४॥ इति प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥ इति च्छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

भः । प्राणस्यै च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं या । या इति स्तोभोऽन्नम् । अन्नेन हीदं यातीत्यतस्तत्सामान्यात् । वा गिति स्तोभो विराडन्नं देवताविशेषो वा । वैराजे साम्नि स्तोभदर्शनात् ॥ २ ॥

अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदं चेति निर्वक्तुं न शक्यत इत्यतः संचरो विकल्प्यमानस्वरूप इत्यर्थः । कोऽसावित्याह । त्रयोदशः स्तोभो हुंकारः । अव्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः ॥३॥

स्तोभाक्षरोपासनाफलमाह । दुग्धेऽस्मै वाग्दोहमित्याद्युक्तार्थम् । य एतामेवं यथोक्तलक्षणां साम्नां सामावयवस्तोभाक्षरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः । सामावयवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थो वेति ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३ ॥ इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

त्मकत्वम् । अन्नं याइति वाक्यं व्याचष्टे । या इतीति । अन्नदृष्टिर्या इति स्तोभे कर्तव्येत्य हेतुमाह । अन्नेनेति । विराड्दृष्टिर्वागिति स्तोभे कार्येत्यत्र हेतुमाह । वैराज इति ॥ २ ॥

अनिरुक्तः कारणात्मा । तस्यानिरुक्तत्वं साधयति । अव्यक्तत्वादिति । स चाने कधा कार्यरूपेण संचरतीति संचरः । हुंकारोऽपि शाखाभेदेन विकल्प्यमानस्वरूपस्त्रयो दशश्चायं वावेत्यारभ्य गण्यमानस्ततश्च कारणदृष्ट्या हुंकारमुपासीतेत्यर्थः । उक्तमे वोपपादयति । अव्यक्तो हीति । तत्र विकल्प्यमानत्वं हेतुः ॥ ३ ॥

नैतानि व्यस्तान्युपासनानि प्रत्येकं फलाश्रवणात् । समस्तं पुनरेकमिदमुपासनमे कफलत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह । स्तोभाक्षरेति । उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेत्यावृत्तेस्ता त्पर्यमाह । द्विरभ्यास इति । प्रथमप्रपाठकव्याख्यानसमाप्ताविति शब्दः ॥४॥ इति प्रथ माध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकशुद्धानन्दपूज्यपाद शिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १

---

१ क. ट. वेदेति ॥ ४ ॥ २ घ. ङ. ठ. ड. ढ. °स्य स्त्र°। ३ ख. घ. ङ. °दं वेदं वेति ग. ञ. ठ. °दं वेदं । ४ क. घ. ङ. ठ. °कल्पमा°। ५ क. ग. ङ. ट. ठ. ड. ढ. °हं हुं°। ६ ग. ङ. च. ट. ठ. ड. °नाशे°। ७ क. °प्त्यर्थ इति शब्दः ॥ ४ ॥ ८ क. °कल्पमा°।

ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासनꣳ साधु यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति ॥ १ ॥

तदुताप्याहुः साम्नैनमुपागादिति साधुनैनमुपा-

ओमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपदिष्टम् । अनन्तरं च स्तोभाक्षरविषयमुपासनमुक्तम् । सर्वथाऽपि सामैकदेशसंबद्धमेव तदिति । अथेदानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामीत्यारभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानन्तरमेकदेशिविषयमुपासनमुच्यत इति । समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पाञ्चभक्तिकस्य साप्तभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालंकारार्थः । साम्न उपासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधिपरत्वान्न पूर्वोपासननिन्दार्थत्वं साधुशब्दस्य । ननु पूर्वत्राविद्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्न्यभिधीयते । न । साधु सामेत्युपास्त इत्युपसंहारात् । साधुशब्दः शोभनवाची । कथमवगम्यत इत्याह । यत्खलु लोके साधु शोभनमनवद्यं प्रसिद्धं तत्सामेत्याचक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं तदसामेति ॥ १ ॥

तत्तत्रैवं साध्वसाधुविवेककरण उताप्याहुः । साम्नैनं राजानं सामन्तं चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ । यतोऽसाधुत्वप्राप्त्याशङ्का स इत्यभिप्रायः । शोभनाभिप्रायेण साधुनैनमुपागादित्येवं तत्तत्राऽऽहुर्लौकिका

ॐ पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः संगतिं दर्शयति । ओमित्येतदित्यादिना । सर्वथाऽपि [सा]मावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे चेत्यर्थः । इति शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेकदेश[वि]षयाण्युपासनानि वृत्तानि तस्मात्तानि समस्तविषयाणि वक्तव्यानीत्यर्थः । एकदेशो[पा]स्तिव्याख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । कथमुक्तवक्ष्यमाणोपासनयोरिदं पौर्वापर्यं तत्राऽऽह । [यु]क्तं हीति । समस्तस्योपासनं साध्विति वचनादवयवोपासनं निन्दितत्वादननुष्ठेयमि[त्य]ाशङ्क्याऽऽह । समस्त इति । अर्थादस्ति निन्देति शङ्कते । नन्विति । पूर्वत्रापि [सा]धुत्वस्य विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेनानुपादानान्नार्थादपि निन्देति परिहरति । न [सा]ध्विति । यत्खल्वित्यादि व्याख्यातुं पातनिकामाह । साधुशब्द इति । वाक्य[प्रति]पाद्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥ १ ॥

किं पुनरेवं विवेककरणे कारणमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्तत्रेति । विवेककरणोपाय[प्रद]र्शनविकल्पार्थमुतेत्युभयत्र पदम् । साम्नैनमित्यादिना साधुनेत्यादिवाक्यस्य पौनरुक्त्य[मा]शङ्क्य व्याख्यानव्याख्येयभावान्मैवमित्याह । शोभनेति । शोभनकार्यदर्शने स-

१ ख. घ. ञ. ठ. ड. ढ. °दि सा° । २ ख. घ. ञ. ठ. ड. ढ. °बन्धमे° । ३ ग. ट. °रमेनेकदे-शि° । ४ ख. घ. ङ. च. ञ. °र्वोक्तोपा° । ५ घ. ठ. °ञ्चैन सा° । ६ ङ. न. ड. ढ. °न्तं चोपा° । ७ ख. [इ]. ड. ढ. °त्येवं त° । ८ ख. ञ. °त्राहु° । ९ ग. ट. °समस्त वि ।

गादित्येव तदाहुरसाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥
अथोताप्याहुः साम नो बतेति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुरसाम नो बतेति यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥
स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनꣳसाधवो धर्मा आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः॥४॥
इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

बन्धनाद्यसाधुकार्यमपश्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्ययो[1] बन्धनाद्यसाधुकार्यं पश्यन्ति तत्रासाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

अथोतोप्याहुः[2] स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं बतेत्यनुकम्पयन्तः[3] संवृत्तमित्याहुः । एतत्तैरुक्तं भवति यत्साधु भवति साधु बतेत्येव तदाहुः । विपर्यये जातेऽसाम नो बतेति । यदसाधु भवत्यसाधु बतेत्येव तदाहुः । तस्मात्सामसाधुशब्दयोरेकार्थत्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

अतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते समस्तं साम साधुगुणवद्विद्वांस्तस्यैतत्फलमभ्याशो[4] ह क्षिप्रं[5] ह यदिति क्रियाविशेषणार्थमेनमुपासकं साधवः शोभना धर्माः[6] श्रुतिस्मृत्यविरुद्धा आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्च[7] न केवलमागच्छेयुरुप च नमेयुरुपनमेयुश्च[8] भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तीति यावत् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । **बन्धनादीति** । असाम्नेत्यादि व्याचष्टे । **यत्रेति** ॥२॥

कार्यगम्यं साधुत्वमसाधुत्वं चोक्त्वा स्वानुभवगम्यं तदुपन्यस्यति । **अथेति** । कार्यात्तस्य साधुत्वादिविवेकानन्तर्यमथशब्दार्थः । स्वसंवेद्यं साधुत्वमसाधुत्वं चेति शेषः । तत्र साधुत्वं स्वानुभवसिद्धमित्येतद्व्युत्पादयति । **सामेति** । यत्साध्वित्यादिवाक्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । **एतदिति** । असामेत्यादि व्याचष्टे । **विपर्यय इति** बतेत्याहुरिति संबन्धः । किं तैरुक्तं भवति तदाह । **यदसाध्विति** । साधुशब्दः शोभनवाचीत्युक्तमुपसंहरति । **तस्मादिति** ॥ ३ ॥

तयोरेकार्थत्वमतः शब्दार्थः । उपासकमेव विशिनष्टि । **समस्तमिति** । आगच्छेयुरिति यत्तत्क्षिप्रमेवेति क्रियाविशेषणत्वं यदित्यस्य द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

---

१ क. °र्यये ब°। च. ठ. °र्ययेण ब°। २ ख. ङ. ञ. ढ. ढ. °तापि चाहुः । ३ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °यन्तः सं°। ४ च. ङ. °भ्याशः क्षि°। ५ क. ग. ट. ठ. °प्रं य°। ६ क. ङ. ढ. ढ. °र्मनध°। ७ ख. ञ. °युश्चाऽऽगच्छेयुर्न । ८ ख. ग. घ. च. ञ. ट. ठ. °युश्च ।

लोकेषु पञ्चविधꣳ सामोपासीत पृथिवी हिं-

कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि सामान्युपास्यानी-
ति । इमानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पञ्चविधमित्यादीनि । ननु लोकादि-
दृष्ट्या तान्युपास्यानि साधुदृष्ट्या चेति विरुद्धम् । न । साध्वर्थस्य लो-
कादिकार्येषु कारणस्यानुगतत्वात् । मृदादिवद्घटादिविकारेषु । साधु-
शब्दवाच्योऽर्थो धर्मो ब्रह्म वा सर्वथाऽपि लोकादिकार्येष्वनुगतम् । अ-
तो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्मृदादिदृष्ट्यनुगतैव सा । तथा साधुदृष्ट्यनुग-
तैव लोकादिदृष्टिः । धर्मादिकार्यत्वाल्लोकादीनाम् । यद्यपि कारणत्वम-
विशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः । तथाऽपि धर्म एव साधुशब्दवाच्य इति युक्तं सा-
धुकारी साधुर्भवतीति धर्मविषये साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादिका-
र्येषु कारणस्यानुगतत्वादर्थप्राप्तैव तद्दृष्टिरिति साधु सामेत्युपास्त इति
न वक्तव्यम् । न । शास्त्रगम्यत्वात्तद्दृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापिता एव
धर्मा उपास्या न विद्यमाना अप्यशास्त्रीयाः । लोकेषु पृथिव्यादिषु प-
ञ्चविधं पञ्चभक्तिभेदेन पञ्चप्रकारं साधु समस्तं सामोपासीत । कथम् ।

एकस्योभयदृष्टिविषयत्वमयुक्तम् । नहि घटदृष्टिगोचरः सन्पटदृष्टेरपि गोचरः
स्यादिति शङ्कते । **नन्विति** । एकस्मिन्नपि प्रस्तुतं दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समाधत्ते ।
न साध्वर्थस्येति । यथा घटादिषु मृदाद्यनुगतं तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लो-
कादिषु कार्येष्वनुगतत्वात्तद्दृष्टौ साधुदृष्टेरनुगमान्न दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरोधोऽस्तीत्यर्थः ।
तदेव स्फुटयति । **साधुशब्देति** । साध्वर्थस्य लोकेष्वनुगतिरपिशब्दार्थः । **यत्रेति** दे-
शदृष्टोक्तिः । सा घटादिदृष्टिस्तत्रेति शेषः । ननु साधुशब्दार्थयोर्धर्मब्रह्मणोस्तुल्यं
कारणत्वम् । तथा चात्र साधुशब्दार्थो न व्यवस्थितः स्यादन्याय्यं चानेकार्थत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । **यद्यपीति** । धर्म एवेत्यत्र तथाऽपीति च वक्तव्यम् । ब्रह्मणि तु
परमानन्दे साधुशब्दो भक्त्या गमयितव्यः । न च धर्मस्य निमित्तकारणत्वान्न कार्येऽ-
नुगतिरिति वाच्यम् । कर्मापूर्वसहितदविषयःप्रभृत्यवयवसमुदायस्य धर्मत्वात्तत्परि-
णामत्वाच्च कार्यस्य तत्र तदनुगतिसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । अपूर्वत्वाभावेन विधिमाक्षिप-
ति । **नन्विति** । कारणानुगमस्याऽऽनुमानिकत्वेऽपि तद्दृष्टिकत्वमपूर्वमेवेति परिहरति ।
शास्त्रगम्यत्वादिति । यश्चार्थादर्थो न सचोदनार्थ इति न्यायेनोक्तं विवृणोति ।
सर्वत्रेति । लोकेष्वित्यादि वाक्ये पञ्चविधसामदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वप्रतीतेरत्रापि

---

१ ङ. ढ. °स्यानीति सा° । २ ख ङ. ञ. ढ. °गतो° । ३ क. °योः । ध° । ४ ख. घ. ङ. ञ. °ति कार्यवि° । ठ. °ति कर्म । ५ ङ. °र्मकार्येति° । ६ ट. °त्वात्तद° । ७ क. ग. ट. ठ. ङ. °प्रा-प्तैव° । ८ ख. ञ. °स्त्रप्रणीता । ९ ख. छ. ञ. °र्थेका° । १० ख. छ. ञ. °तिव° । ११ क. ग. ट. °कार्यानु°।

कारः । अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो द्यौर्निधनमित्यूर्ध्वेषु ॥ १ ॥

पृथिवी हिंकारः । लोकेष्विति या सप्तमी तां प्रथमात्वेन विपरिणमय्य पृथिवीदृष्ट्या हिंकारे पृथिवी हिंकार इत्युपासीत । व्यत्यस्य वा सप्तमीश्रुतिं लोकविषयां हिंकारादिषु पृथिव्यादिदृष्टिं कृत्वोपासीत । तत्र पृथिवी हिंकारः । प्राथम्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः । अग्नौ हि कर्माणि प्रस्तूयन्ते । प्रस्तावश्च भक्तिः । अन्तरिक्षमुद्गीथः । अन्तरिक्षं हि गगनम् । गकारविशिष्टश्चोद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः । प्रतिप्राण्यभिमुखत्वान्मां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनम् । दिवि निधीयन्ते हीतो गता इत्यूर्ध्वेषूर्ध्वगतेषु लोकदृष्ट्या सामोपासनम् ॥ १ ॥

हिंकारदृष्ट्या पृथिव्या ध्येयत्वे प्राप्ते प्रत्याह । लोकेष्वितीति । लोकाः पञ्चवि सामेत्युपासीतेति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमवाक्यार्थपर्यवसानात्तदनुसारेणात्रापि थिवीदृष्ट्या हिंकारे ध्येये सति पृथिवी हिंकार इति पृथिवीदृष्टिमारोप्य हिंकारमुप सीतेति द्वितीयवाक्यं पर्यवस्यतीत्यर्थः । लोकसंबद्धा सप्तमी हिंकारादिषु तत्संबद्धा द्वितीया लोकेषु नेतव्या । तथा च लोकविषया सप्तमीश्रुतिर्हिंकारादिषु तत्संबद्धा द्वितीया लोकेषु व्यत्यस्य पृथिव्यादिदृष्टिं हिंकारादिषु कृत्वोपासीतेति पक्षान्तरमाह व्यत्यस्येति । ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायेन पक्षद्वयमुक्त्वा प्रतिवाक्यं व्याचष्टे तत्रेति । उक्तरीत्याऽन्योपासने प्रस्तुते सतीति यावत् । अध्यासस्य सादृश्यनिबन्धनत्वाद्युक्तसादृश्याभावेऽपि यथा कथंचित्कल्पनीयमिति मत्वाऽऽह । प्राथम्येति लोकेषु पृथिव्याः सामसु च हिंकारस्य च प्राथम्यमस्ति तस्मात्सामान्यादिति यावत् अग्निदृष्ट्या प्रस्तावोपासने प्रस्तावत्वं सामान्यमाह । अग्नौ हीति । अन्तरिक्षदृष्ट्योद्गीथोपासने गकारसंबन्धसादृश्यं दर्शयति । अन्तरिक्षं हीति । आदित्यदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ प्रतिशब्दसामान्यं हेतुमाह । प्रतिप्राणीति । द्युदृष्ट्या निधनोपास निधनत्वसामान्यमाह । दिवीति । उक्तमुपासनमुपसंहरति । इत्यूर्ध्वेष्विति ॥ १

१ क. ख. घ. ङ. ञ. ठ. ड. ढ. °णमय्य पृ° । २ क. ग. च. ट. °थिव्यादिदृ° । ३ क. ग. ढ. °प्तमीं श्रु° । ४ ग. ङ. ट. °रिक्षे हि गग° । ५ क. ग. ट. °पूर्ध्वे ग° । ६ क. ग. ट. °स्य प्र ७ ख. छ. ञ. ट. °ति । ऊर्ध्वगतेष्विति ।

अथाऽऽवृत्तेषु द्यौर्हिंकार आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनम् ॥ २ ॥

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथाऽऽवृत्तेष्ववाङ्मुखेषु पञ्चविधमुच्यते सामोपासनम् । गत्यागतिविशिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव सामोपासनं विधीयते यतोऽत आवृत्तेषु लोकेषु । द्यौर्हिंकारः प्राथम्यात् । आदित्यः प्रस्तावः । उदिते ह्यादित्ये प्रस्तूयन्ते कर्माणि प्राणिनाम् । अन्तरिक्षमुद्गीथः पूर्ववत् । अग्निः प्रतिहारः । प्राणिभिः प्रतिहरणादग्नेः । पृथिवी निधनम् । तत आगतानामिह निधनात् ॥ २ ॥

उपासनफलं कल्पन्ते समर्था भवन्ति हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च गत्यागतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । य एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधं समस्तं साधु सामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना पञ्चविधे सप्तविधे च ॥३॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥२॥

अथाऽऽवृत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति । अथेति । पृथिवीमुख्येषु द्युपर्यन्तेषु पञ्चविधसामोपासनकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्मिथो विरोधं शङ्कित्वा परिहरति । गत्यागतीति । यथा वा ते गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैव हिंकाराद्युपासनं विहितम् । यथा चाऽऽगतिविशिष्टास्ते तथादृष्ट्यैव तदुपासनं विधीयते । तथा च शास्त्रानुसारेण क्रियमाणयोरुपासनयोर्न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । द्विधोपास्तिविषयसंदर्भयोर्विरोधाभावमनूद्य फलितमुपासनं दर्शयति । यत इति । द्युलोकदृष्ट्या हिंकारस्योपास्यत्वे हेतुमाह । प्राथम्यादिति । आवृत्तौ द्युलोकस्याऽऽरम्भे च हिंकारस्य प्राथम्यं द्रष्टव्यम् । आदित्यदृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह । उदित इति । पूर्ववदिति गकाराक्षरसामान्यं विवक्षितम् । अग्निदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ हेतुमाह । प्राणिभिरिति । प्रतिहरणमितस्ततो नयनम् ॥ २ ॥

साध्वितिपदं सर्वत्र द्रष्टव्यमित्याह । इति सर्वत्रेति । सर्वत्रेत्यस्य व्याख्या । पञ्चविध इत्यादि ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

---

१ ख. ञ. ङ. °दित आदि° । २ क. द्विविधो । ग. ट. द्विलोपा° ।

वृष्टौ पञ्चविधꣳ सामोपासीत पुरोवातो हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधꣳ सामोपास्ते॥२॥

इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्वृष्टिनिमित्तत्वादानन्तर्यम् । पुरोवातो हिंकारः । पुरोवाताद्युद्ग्रहणान्ता हि वृष्टिः । यथा साम हिंकारादिनिधनान्तम् । अतः पुरोवातो हिंकारः । प्राथम्यात् । मेघो जायते स प्रस्तावः । प्रावृषि मेघजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः । वर्षति स उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । प्रतिहृतत्वात् ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनम् । समाप्तिसामान्यात् । फलमुपासनस्य वर्षति हास्मा इच्छातः । तथा वर्षयति हासत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्त्यनन्तरं किमिति वृष्टिदृष्ट्या तदुपास्तिरुपन्यस्यते त आऽऽह । **लोकस्थितेरिति** । पुरोवातदृष्ट्या हिंकारोपासने हेतुमाह । **पुरोवातादीति** । उद्ग्रहणं वर्षोपसंहरणम् । अतःशब्दार्थमाह । **प्राथम्यादिति** । मेघजन्म दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तौ हेतुमाह । **प्रावृषीति** । वर्षणदृष्ट्योद्गीथोपासने हेतुमाह **श्रैष्ठ्यादिति** । विद्योतनस्तनयित्नुदृष्ट्या प्रतिहारोपासने कारणमाह । **प्रतिहृतत्वादिति** । विद्युतां स्तनयित्नूनां च प्रतिहृतत्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसाद्दृश्याद्विद्योतनादिदृष्ट्या कर्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

उद्गृह्णदृष्ट्या निधनोपासने निदानमाह । **समाप्तीति** । वर्षति पर्जन्ये तदनुमन्तृत्वमकिंचित्करमित्याशङ्क्याऽऽह । **असत्यामपीति** ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

---

१ क. ख. ञ. मेघोपज॰ । २ घ. ङ. ॰ति प्र॰ । ३ ख. घ. ॰त् । यदुग्र॰ । ४ क. ॰सनहे॰ ।

सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳसामोपासीत मेघो यत्सं-
प्लवते स हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्रा-
च्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्र-
तिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥
न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वा-
न्सर्वास्वप्सु पञ्चविधꣳसामोपास्ते ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥
ऋतुषु पञ्चविधꣳसामोपासीत वसन्तो हिंका-

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात्सर्वासामपामान-न्तर्यम् । मेघो यत्संप्लवत एकीभावेनेतरेतरं घनी भवति मेघो यदा उन्नतस्तदा संप्लवत इत्युच्यते । मेघस्तदाऽपामारम्भः स हिंकारः । यद्वर्षति स प्रस्तावः । आपः सर्वतो व्याप्तुं प्रस्तुताः । याः प्राच्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिशब्दसामान्यात् । समुद्रो निधनम् । तन्निधनत्वादपाम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैति । नेच्छति चेत् । अप्सुमानम्मान्भवति फलम् ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया यथोक्तान्निमित्तत्वादानन्तर्यम् । वसन्तो हिंकारः । प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्तावः । यवादिसं-

---

किमिति वृष्टिदृष्टेरनन्तरमपां दृष्टिः साम्नि क्षिप्यते तत्राऽऽह । वृष्टिपूर्वकत्वादि-[त्यादि] । मेघसंप्लवदृष्ट्या हिंकारमारम्भसामान्यादुपासीतेत्याह । मेघ इति । वर्षदृष्ट्या तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह । आप इति । प्राच्यो नद्यो गङ्गाद्याः । प्रतीच्यस्तु नर्मदाद्या इति भेदः ॥ १ ॥

तर्हि गङ्गादावपेक्षितमपि मरणं न स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । नेच्छति चेदिति । [ता]वुपासको मरुस्थलीष्वपि यथेच्छमुदकवान्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्या-[य]स्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

किमिति सलिलदृष्ट्यनन्तरमृतुदृष्टिः साम्न्यारोप्यते तत्राऽऽह । ऋतुव्यवस्थाया [...]ते ॥ १ ॥

---

१ क. उन्नतो वा तदा । ङ. च. ढ. द. उन्नत°। २ क. ग. घ. ञ. ट. ठ. ° ञ. ट. ठ. °थोक्तोपास्तिनिमि°। ४ ख. ग. ङ. सामन्यारो°।

रो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चविध ँ्सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविध ँ्सामोपासीताजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनम् ॥ १ ॥

ग्रहः प्रस्तूयते हि प्रावृडर्थम् । वर्षा उद्गीथः । प्राधान्यात् । शरत्प्रतिहारः । रोगिणां मृतानां च प्रतिहरणात् । हेमन्तो निधनम् । निवाते निधनात्प्राणिनाम्[1] ॥ १ ॥

फलं कल्पन्ते ह ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेनास्मा उपासकायर्तवः । ऋतुमानार्तवैर्भोगैश्च संपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत । सम्यग्वृत्तेष्वृतुषु पशव्यः काल इत्यानन्तर्यम् । अजा हिंकारः । प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा । अजः पशूनां प्रथम इति श्रुतेः । अवयः प्रस्तावः । साहचर्यदर्शनादजावीनाम्[2] । गाव उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । अश्वाः प्रतिहारः । प्रतिहरणात्पुरुषाणाम्[3] । पुरुषो निधनम् । पुरुषाश्रयत्वात्पशूनाम् ॥ १ ॥

ऋतुव्यवस्थानुरूपं तैत्र[4] क्रियाविशेषणम् । कस्यचिदनुपासितुरपि क्रमेण तत्तदृतुफलभोगभागितोपपत्तेर्नेदमुपासनानुरूपं फलमित्याशङ्क्याऽऽह । ऋतुमानिति । संपन्नः सर्वदा स्वेच्छावशादिति शेषः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥५॥

ऋतुदृष्ट्यनन्तरं साम्नि पशुदृष्ट्यारोपकारणमाह[5] । सम्यगिति । अजादृष्ट्य हिंकारोपासने हेतुद्वयमाह । प्राधान्यादित्यादिना । अजाया यज्ञसंबन्धात्प्राधान्यम् । प्राथम्यं तु प्रथमपाठादिति द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यसृज्यन्तेति श्रुतिमजाप्राधान्ये प्रमाणयति । अज इति । तस्माज्जाता अजावय इति श्रुतेरजानामवीनां च साहचर्यं हिंकारप्रस्तावयोश्च साहचर्यं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥

---

१ क. ख. ङ. ढ. °निधाना°। २ घ. ङ. ट. °चर्यादजानाम् । ३ ख. ञ. ङ. °नात् । गा° ४ ग. ट. तत्क्रिया°। ५ ट. °रोपे का°।

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधꣳ सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारो मनो निधनं परोवरीयाꣳसि वा एतानि॥१॥

फलं भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति । पशुफलैश्च भोगत्यागादिभिर्युज्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत । परंपरं वरीयस्त्वगुणवत्प्राणदृष्टिविशिष्टं सामोपासीतेत्यर्थः । प्राणो घ्राणं हिंकारः । उत्तरोत्तरवरीयसां प्राथम्यात् । वाक्प्रस्तावः । वाचा हि प्रस्तूयते सर्वम् । वाग्वरीयसी प्राणात् । अप्राप्तमप्युच्यते वाचा प्राप्तस्यैव तु गन्धस्य ग्राहकः प्राणः । चक्षुरुद्गीथः । वाचो बहुतरविषयं प्रकाशयति चक्षुरतो वरीयो वाच उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्रतिहृतत्वात् । वरीयश्चक्षुषः सर्वतः श्रवणात् । मनो निधनम् । मनसि हि निधीयन्ते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्वेन्द्रियाहृता विषयाः । वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मनसः । सर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वात् । अतीन्द्रियविषयोऽपि मनसो गोचर एवेति । यथोक्तहेतुभ्यः परोवरीयांसि प्राणादीनि वा एतानि॥ १ ॥

पशुमान्भवतीत्यस्य पूर्वेण पौनरुक्त्यं परिहरति । पशुफलैश्चेति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पशुप्रसूतपयोघृतादिनिमित्तत्वात्प्राणस्थितेस्तद्दृष्ट्यनन्तरं प्राणदृष्ट्या सामोपास्तिं प्रस्तौति । प्राणेष्विति । प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणविषयत्वं व्यावर्तयति । घ्राणमिति । मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरीयस्त्वासंभवात्तस्य सर्वश्रेष्ठताया निर्धारितत्वात्परंपरं वरीयसां प्राणादीनां मध्ये[11] प्रथमभावित्वेनोक्तत्वाद्घ्राणमेवात्र प्राणशब्देमित्यर्थः । कथं प्राणाद्वाचो वरीयस्त्वं तत्राऽऽह । वाचेति । अप्राप्तत्वं व्यवहितत्वम् । चक्षुषो वरीयस्त्वं साधयति । वाच इति । शब्दस्येति यावत् । वाचः शब्दात्सकाशादित्यर्थः । उद्गीथत्वे चक्षुषो हेतुमाह । श्रैष्ठ्यादिति । मनसो वरीयस्त्वे हेत्वन्तरमाह । अतीन्द्रियेति । इति वरीयस्त्वमिति पूर्वेण संबन्धः । अप्राप्तमप्युच्यते वाचेत्यादयो यथोक्तहेतवः ॥ १ ॥

---

१ ङ. च. °गयागा°। २ ख. अ. °णदृष्टिवि°। ३ क. ग. च. ट. ठ. °घ्राणो । ४ ख. ङ. च. ङ. °प्राप्तं मुख्य°। ५ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. ढ. °णः । वा°। ६ ख. अ. °तरं वि°। ७ क. ग. च. ट. °हृतवि°। ८ ङ. °व्यापारत्वा° ९ ख. अ. °सि घ्राणा°। १० क. छ. प्राण इति । ११ ख. मं. °ध्यै पृथग्भावि°।१२ क. °घ्राण एवा । १३ क. °ब्द इत्य°।

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लो-
काञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं प-
रोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥
अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविध ँ सामोपासी-
त यत्किंच वाचो हुमिति स हिंकारो यत्प्रेति
स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥
यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो य-
दुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनम् ॥ २ ॥

एतद्दृष्ट्या विशिष्टं[1] यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जीवनं भवतीत्युक्तार्थमिति तु पञ्चविधस्यै साम्न उपासनमुक्तमिति सप्तविधे[3] वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थम् । निरपेक्षो हि पञ्चविधे वक्ष्यमाणे बुद्धिं समाधित्सति ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥७॥

अथानन्तरं सप्तविधस्य समस्तस्य साम्न उपासनं साध्विदमारभ्यते। वाचीति सप्तमी पूर्ववत् । वाग्दृष्टिविशिष्टं सप्तविधं सामोपासीतेत्यर्थः । यत्किंच वाचः शब्दस्य हुमिति यो विशेषः स हिंकारो हकारसामान्यात् । यत्प्रेति शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रसामान्यात्। यदा इति स आदिः। आकारसामान्यात् । आदिरित्योंकारः । सर्वादित्वात् ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्गीथः। उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य। यत्प्रतीति स प्रतिहारः। प्रतिसामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोपक्रमत्वादुपद्रवस्य । यन्नीति तन्निधनम् । निशब्दसामान्यात् ॥ २ ॥

उक्तोपसंहारविरहेऽपि वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह **निरपेक्षो हीति** ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अधिकसंख्याज्ञानस्याल्पसंख्याज्ञानपूर्वकत्वात्पञ्चविधोपासनान्तरं सप्तविधोपास प्रस्तौति । **अथेति** । पूर्ववल्लोकेष्विवितिवत्सप्तमी च नेतव्येत्यर्थः । वाक्शब्देन शब्दसामान्यमुच्यते तत्सप्तधा प्रविभक्तसामावयवेष्वारोप्योपासनं कर्तव्यमिति वाक्यार्थमाह **वाग्दृष्टीति** । यत्किंच वाच इति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह । **शब्दस्येति** ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

---

१ अ. ड. ष्टं प॰। २ ड. ॰स्य समस्तस्य सा॰। ३ ग. च. ट. ठ. ड. ॰धे च व॰।

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधꣳ सामोपासीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तार्थम् ॥३॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः॥८॥

अवयवमात्रे साम्न्यादित्यदृष्टिः पञ्चविधेषूक्ता प्रथमे चाध्याये। अथेदानीं खल्वमुमादित्यं समस्ते साम्न्यवयवविभागशोऽध्यस्य सप्तविधं सामोपासीत । कथं पुनः सामत्वमादित्यस्येति । उच्यते । उद्गीथत्वे हेतुवदादित्यस्य सामत्वे हेतुः। कोऽसौ सर्वदा समो वृद्धिक्षयाभावात्तेन हेतुना सामाऽऽदित्यो मां प्रति मां प्रतीतिं तुल्यां बुद्धिमुत्पादयति । अतः सर्वेण समोऽतः साम समत्वादित्यर्थः । उद्गीथभक्तिसामान्यवचनादेव लोकादिषूक्तसामान्याद्धिंकारादित्वं गम्यत इति हिंकारादित्वे

वाग्दृष्टेरनन्तरमादित्यदृष्टिर्विधीयते । तस्य वाङ्मयत्वात् । न च तद्विधानं युक्तम् । पूर्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । **अवयवमात्र** इति । तस्य सामत्वे हेतुं पृच्छति । **कथमिति** । सर्वदेत्यादिवाक्यमुत्तरत्वेनाऽऽदत्ते। **उच्यत इति** । उच्चैःसन्तमादित्यं गायन्तीत्यादित्यस्योद्गीथत्वे हेतुः श्रुत्योक्तः । तथा सामत्वेऽपि तस्य हेतुरुच्यत इत्यर्थः । तमेव प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । **कोऽसाविति** । नोदेता नास्तमेतेत्यादिदर्शनादित्यर्थः । मां प्रतीत्यादि व्याचष्टे। **मां प्रतीति** । अन्यशब्दस्यान्यत्र वृत्तिर्नान्तरेण किंचिन्निमित्तमित्यादित्यस्य सामत्वे हेतुरुच्यते चेत्तर्हीदानीं हिंकारादित्वेऽपि कुतो निमित्तं श्रुत्या नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । **उद्गीथेति** । **आदित्यस्योद्गीथेन** सहोर्ध्वत्वं सामान्यं श्रुत्योक्तं तदनुसारेणास्मदुक्तमाधम्यादिसामान्यं यथा पृथिव्यादिषु हिंकारादित्वं गम्यते तथाऽऽदित्यप्रभेदानामपि **हिंकारादित्वं शक्यावगमिति** श्रुत्या तेषां तद्भावे नोक्तं कारणमित्यर्थः । तर्हि सामत्वेऽपि कारणोत्प्रेक्षासंभ-

---

१ घ. ङ. ड. ढ. °थत्वेहे°। २ ख. अ. °द्धिलया°। ३ ख. घ. ङ. छ. ञ. °ति वा तु°। ४ ङ. ढ. °थसा°। ५ ख. छ. ञ. °शिष्टस्योपा°। ६ ख. छ. ञ. °र्ध्वत्वसा°।

तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिंकारस्तदस्य पशवोऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिंकुर्वन्ति हिंकारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ २ ॥

अथ यत्प्रथमोदिते स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रस्तुतिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

कारणं नोक्तम् । सामत्वे पुनः सवितुरनुक्तं कारणं न सुबोधमिति समत्वमुक्तम् ॥ १ ॥

तस्मिन्नादित्येऽवयवविभागश इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तान्यनुगतान्यादित्यमुपजीव्यत्वेनेति विद्यात् । कथं तस्याऽऽदित्यस्य यत्पुरोदयाद्धर्मरूपं स हिंकारो भक्तिस्तत्रेदं सामान्यं यत्तस्य हिंकारभक्तिरूपं तदस्याऽऽदित्यस्य साम्नः पशवो गवादयोऽन्वायत्ता अनुगतास्तद्भक्तिरूपमुपजीवन्तीत्यर्थः ।

यस्मादेवं तस्मात्ते हिंकुर्वन्तिपशवः प्रागुदयात् । तस्माद्धिंकारभाजिनो ह्येतस्याऽऽदित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजनशीलत्वाद्धि त एवं वर्तन्ते॥२॥

अथ यत्प्रथमोदिते सवितृरूपं तदस्याऽऽदित्याख्यस्य साम्नः स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायत्ताः पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं प्रशंसां कामयन्ते[1] । यस्मात्प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ३ ॥

धान्न वक्तव्यं कारणमित्याशङ्क्याऽऽह । **सामत्वे पुनरिति** । समत्वं तत्र निमित्तमि ति यावत् ॥ १ ॥

समः सर्वेणेत्युक्तं व्यक्तीकरोति । **तस्मिन्निति** । वेदनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति **कथमित्यादिना** । धर्मरूपं सुखकरत्वात् । धर्मकार्यात्मकं रूपमिति यावत् । तद्दृष्ट्या हिंकारोपासने प्राथम्यं हेतुः ।

पशवो यथोक्तमादित्यरूपमुपजीवन्तीत्यत्र किं प्रमाणं तदाह । **यस्मादिति** । तेष हिंकरणं साधयति । **तस्मादित्यादिना** । तद्भक्तिभजनशीलत्वादित्यस्मात्प्रागेव तस्मा दित्यस्य संबन्धः ॥ २ ॥

सवितरि प्रथमोदिते सति यत्तस्य रूपं तद्दृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे पूर्वस्मादा नन्तर्यं हेतुः । यथोदयात्प्राचीनं रूपं पशुभिरुपजीव्यते तथेत्याह । **पूर्ववदिति** उदयात्पराचीनमादित्यरूपं मनुष्या उपजीवन्तीत्यत्र लिङ्गमाह । **तस्मादिति** । प्रत्य क्षपरोक्षभावेन प्रस्तुतिप्रशंसयोर्भेदः ॥ ३ ॥

---

१ ख. घ. ङ. ञ. ठ. ड. ढ. शीला हि ते व° । २ ख. ङ. ञ. ट. ढ. °स्नः प्र° । ३ क. ख. ङ. ञ. °न्ते । तस्मा° । ४ क. ग. ट. °रूपत्वं सु° ।

अथ यत्संगववेलायाꣳ स आदिस्तदस्य वयाꣳस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायाऽऽत्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णात्स प्रतिहार-

अथ यत्संगववेलायां गवां रश्मीनां संगमनं संगमो यस्यां वेलायां गवां वा वत्सैः सा संगववेला तस्मिन्काले यत्सावित्रं रूपं स आदिर्भक्तिविशेष ओंकारस्तदस्य वयांसि पक्षिणोऽन्वायत्तानि । यत एवं तस्मात्तानि वयांस्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यनालम्बनान्यात्मानमादायाऽऽत्मानमेवाऽऽलम्बनत्वेन गृहीत्वा परिपतन्ति गच्छन्त्यत आकारसामान्यादादिभक्तिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिन ऋजुमध्यंदिन इत्यर्थः । स उद्गीथभक्तिस्तदस्य देवा अन्वायत्ताः । द्योतनातिशयात्तत्काले । तस्मात्ते सत्तमा विशिष्टतमाः प्राजापत्यानां प्रजापत्यपत्यानामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्णाद्यद्रूपं सवितुः स प्रतिहारस्तदस्य

गोशब्दवाच्यानां रश्मीनां जगन्मण्डलेन संगमनं संबन्धगमनमित्यर्थः । वत्सैः संग[मन]मिति संबन्धः । संगवकालीनमादित्यरूपमारोप्याऽऽदिभक्तेरोंकारस्योपास्यत्वे द्वयो[र]ाकारसामान्यं हेतुः । पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपमुपजीव्यमित्यत्र हेतुमाह । यत [इ]ति ॥ ४ ॥

ऋजुमध्यंदिने यदादित्यस्य रूपं तद्दृष्ट्योद्गीथोपासने श्रैष्ठ्यं हेतुः । तत्कालीना[दि]त्यरूपस्य देवोपजीव्यत्वे हेतुमाह । द्योतनेति । तथाऽपि तस्य देवैरुपजीव्यत्वं [क]थमिति चेत्तत्राऽऽह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

[अ]थ यदूर्ध्वमितिवाक्यमादायव्याचष्टे । मध्यंदिनादिति । तद्दृष्ट्या प्रतिहारोपासने प्र-

---

१ ख. ञ. °क्षेणाऽऽर°। २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ढ. °गवो य°। ३ क. च. °वा व°। [४] क. ख. ग. च. ञ. ट. ठ. °त्सैः सह सं°। ५ ख. ङ. च. ञ. ढ. °क्षेणान्तरिक्ष आरम्बणान्याल°। [६] ग. °दिने सवितुर्मध्यं°।

स्तदस्य गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥६॥
अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्याऽऽरण्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा कक्षꣳ श्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥
अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधाति निधनभाजिनो

गर्भा अन्वायत्ताः । अतस्ते सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपेणोर्ध्वं प्रतिहृताः सन्तो नावपद्यन्ते नाधः पतन्ति तद्द्वारे सत्यपीत्यर्थः । यतः प्रतिहारभाजिनो ह्येतस्य साम्नो गर्भाः ॥ ६ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रवस्तदस्याऽऽरण्याः पशवोऽन्वायत्ताः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः कक्षमरण्यं श्वभ्रं भयशून्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति दृष्ट्वोपद्रवणादुपद्रवभाजिनो ह्येतस्य साम्नः॥७

अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं जिगमिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तान्निदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेण दर्भेषु निक्षिपन्ति तांस्तदर्थं पिण्डान्वा स्थापयन्ति । निधनसंबन्धान्निध-

---

तिशब्दसामान्यं हेतुः । तस्मिन्काले सवितुरस्तं गिरिं प्रति हरणात् । यथोक्तमादित्यरूपं गर्भैरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह । अत इति । ऊर्ध्वं योनेरुपरिष्टाज्जठरं प्रतीत्यर्थः । यतो गर्भाः पूर्वोक्तविशेषणवन्तोऽत इति यावत् । तद्द्वारं पतनद्वारम् ॥ ६

तत्र तत्कालीनादित्यदृष्ट्योपद्रवमुपासीत तस्य तदाऽस्वाचलं प्रत्युपद्रवणादित्याह **अथेति** । आरण्यानां पशूनां यथोक्तरूपोपजीवनमुपपादयति । **तस्मादित्यादिना** श्वभ्रं गर्तं गुहेति यावत् ॥ ७ ॥

तत्सवितृरूपमिति शेषः । तद्दृष्ट्या निधनोपासने समाप्तिसामान्यं हेतुः । यथोक्तमादित्यरूपं पितृभिरुपजीव्यमित्यत्र गमकमाह । **तस्मादित्यादिना** । तत्र तत्रा

---

१ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. ढ. 'न्ति द्वारे'। २ क. ग. ट. 'साम्यं हे'।

ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यꣳ सप्तविधꣳ सामोपास्ते ॥ ८ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधꣳ सा-

नभाजिनो ह्येतस्य साम्नः पितरः । एवमवयवशः सप्तधा विभक्तं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते[2] यस्तस्य तदापत्तिः फलमिति वाक्यशेषः ॥ ८ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापयितृत्वात्तस्यातितरणायेदं सामोपासनमुपदिश्यते । अथ खल्वनन्तरम् । आदित्यमृत्युविषयसामोपासनस्याऽऽत्मसंमितं स्वावयवतुल्यतया मितं परमात्मतुल्यतया वा संमितमतिमृत्यु मृत्युजयहेतुत्वात् । यथा प्रथमेऽध्याय उद्गीथभक्तिनामाक्षराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि । तथेह साम्नः सप्तविधभक्तिनामाक्षराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया सामत्वं परिकल्प्योपास्यत्वेनोच्यन्ते । तदुपासनेन मृत्युगोचराक्षरसंख्यासामान्येन तं मृत्युं प्राप्य तदतिरिक्ताक्षरेण तस्याऽऽदित्यस्य मृत्योरतिक्रमणायैव

[भे]दस्तत्तदुपासनानन्तर्यार्थो व्याख्येयः । एवं खल्वित्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्व्या[चष्टे इ]तीति । एवमिति ॥ ८ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमित्यादेस्तात्पर्यमाह । मृत्युरिति । अनन्तरमित्यस्यापेक्षितं [नि]क्षिपति । आदित्येति । स्वशब्देन सामोच्यते तस्यावयवा हिंकारादयस्तन्नामाक्ष[राणां] त्रित्वेन त्रित्वेन तुल्यतया मितं ज्ञातं सामेत्यर्थः । यथा परमात्मावगमो मृत्यो[रतिक्र]मणहेतुस्तथेदमुपासनमपीत्यर्थान्तरमाह । परमात्मेति । कीदृगत्रोपासनं विवक्षित[मि]त्यपेक्षायां सदृष्टान्तमुत्तरमाह । यथेत्यादिना । उद्गीथ इत्युद्गीथभक्तेर्नाम तदक्षरा[णी]ति यावत् । सामत्वं तेषां नामाक्षराणामित्यध्याहार्यम् । तदुपासनं तेषामक्षराणा[मा]दित्यदृष्ट्योपासनमित्यर्थः[13] । मृत्युगोचराक्षरसंख्यैकविंशतित्वलक्षणा साऽस्त्येकाऽने[के]ष्वक्षरेषु तत्सामान्येन तेष्वक्षरेष्वादित्यदृष्ट्या मृत्युमादित्यमित्यर्थः[14] । अतिक्रमणाय

---

१ ख. ङ. च. ञ. ढ. °वमेवाव°। २ ख. ङ. ञ. ड. ढ. °स्ते तस्य । ३ ख. ङ. ञ. ढ. °गतो । ४ ख. च. ङ. °त्मना तु°। ५ ग. घ. ङ. च. ट. ड. °मृत्युत्वत्यवत्व°। ६ ड. °थाऽऽयेऽध्या°। ७ ख. ञ. ठ. °थमाध्या°। ८ क. च. ढ. °कल्प्य त°। ड. कल्पते। त°। ९ क. ग. ट. ठ. ड. °न मृ°। १० ग. ट. °न तु°। ११ ख. छ. ञ. °परमात्मनेति । १२ ञ. °ना । इ°। १३ क. ग. ट. °दित्यादिदृ°। [१४ क.] ग. ट. °तिल°। १५ क. ग. ट. °क्रमाग°।

मोपासीत हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ ३ ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि ह वा एतानि द्वाविꣳशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥

संक्रमणं कल्पयति । अतिमृत्यु सप्तविधं सामोपासीत मृत्युमतिक्रान्तम् तिरिक्ताक्षरसंख्ययेत्यतिमृत्युं साम । तस्य प्रथमभक्तिनामाक्षराणि हिंकार इत्येतत्त्र्यक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च भक्तेस्त्र्यक्षरमेव ना तत्पूर्वेण समम् ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं सप्तविधस्य साम्नः संख्यापूरण ओंकार आदिरि त्युच्यते । प्रतिहार इति चतुरक्षरम् । तत इहैकमक्षरमवच्छिद्याऽऽद्य क्षरयोः प्रक्षिप्यते । तेन तत्सममेव भवति ॥ २ ॥

उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्य क्षरमतिशिष्यतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साम्नः समत्वकरणायाऽऽह । तदेकमपि सदक्षरमिति त्र्यक्षरमेव भवति । अतस्तत्समम् ॥ ३ ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति । एवं त्र्यक्षरसमतया सामत संपाद्य यथाप्राप्तान्येवाक्षराणि संख्यायन्ते । तानि ह वा एतानि सप्त भक्तिनामाक्षराणि द्वाविंशतिः ॥ ४ ॥

तत्साधनमुपासनमिति शेषः । अतिमृत्यु मृत्योरत्ययहेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति त्युमिति । नामाक्षराणि कथ्यन्त इति शेषः ॥ १ ॥

आद्यक्षरयोरादिभक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् । तेन प्रक्षेपेण तदादिभक्तिनाम हारनाम्ना तुल्यमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु यथोक्तया रीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्कथं तानि ह वा एतानि द्वाविंश क्षराणीति तत्राऽऽह । एवमिति ॥ ४ ॥

---

१ ख. घ. ङ. च. ञ. ठ. ढ. °त्यु सप्तविधं सा°। २ ख. ङ. ञ. ट. ढ. इत्येतत्त्र्यक्ष°। °री°। ४ छ. °या नीत्या ।

एकविꣳशत्यादित्यमाप्नोत्येकविꣳशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविꣳशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥

आप्नोति हाऽऽदित्यस्य जयं परो हास्याऽऽदित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधꣳसामोपास्ते सामोपास्ते ॥ ६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तत्रैकविंशत्यक्षरसंख्ययाऽऽदित्यमाप्नोति मृत्युम् । यस्मादेकविंश इतोऽस्माल्लोकादसावादित्यः संख्यया । द्वादशमासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳश इति श्रुतेरतिशिष्टेन द्वाविंशेनाक्षरेण परं मृत्योरादित्याज्जयत्याप्नोतीत्यर्थः । यच्च तदादित्यात्परं किंतत् । नाकं कमिति सुखं तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भवतीति नाकं कमेवेत्यर्थः । मृत्युविषयत्वाद्दुःखस्य विशोकं च तद्विगतशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः । तदाप्नोतीति ॥ ५ ॥

उक्तस्यैवं पिण्डितार्थमाहैकविंशतिसंख्ययाऽऽदित्यस्य जयमाप्नोति । परो हास्यैवंविद आदित्यजयान्मृत्युगोचरात्परो जयो भवति द्वाविंशत्यक्षरसंख्ययेत्यर्थः । य एतदेवं विद्वानित्याद्युक्तार्थम् । तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति द्विरभ्यासः साप्तविध्यसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

आदित्यस्यास्माल्लोकादेकविंशत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । **द्वादशेति** । हेमन्तशिशिरावेकीकृत्य पञ्चर्तव इत्युक्तम् । आदित्यस्याहोरात्राभ्यां पौनःपुन्येन मृत्युहेतुत्वमस्मिँल्लोके दृश्यते । तदयं लोको मृत्युविषयत्वाद्दुःखात्मकस्तदभावाद्ब्रह्मलोकः सुखात्मक इति मत्वाऽऽह । **मृत्युविषयत्वादिति** ॥ ५ ॥

पूर्वेणोत्तरस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । **उक्तस्यैवेति** । व्याख्यातस्यैव ग्रन्थस्य समुदायार्थः संक्षिप्य बुद्धिसौकार्यार्थमनन्तरग्रन्थेनोच्यते । तन्न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । अयमनु परो जयो भवतीति संबन्धः । परो हास्येत्युपात्तं वाक्यं व्याकरोति । **एवंविद इति** । फलमिति शेष इति यावत् । साप्तविध्यं सप्तविधत्वं तदुपेतसामोपासनस्य समाप्त्यर्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

१ क. ग. घ. ङ. झ. ट. ड. °प्नोतीहा°। २ ख. ञ. °विंशो वा इ°। ३ ङ. ड. ढ. °रं ना°। ४ ट. °त्वात्तद्दुः°। ५ च. ड. च मा°। ६ ख. घ. ड. ञ. ङ. ढ. °व पिण्डार्थ°। ७ ङ. च. ढ. ट. °गमनुप°। ८ ख. ञ. °गोत्यनुप°। ९ ध. ड. सामाविध्यास°। १० क. ट °त्वात्तद्दुः°।

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्॥१॥ स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व्रतम्॥२॥इति द्वितीयाध्यास्यैकादशः खण्डः॥११॥

विना नामग्रहणं पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च साम्न उपासनमुक्तम् अथेदानीं गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशिष्टफलानि सामोपासनान्तराण्युच्यन्ते। यथाक्रमं गायत्रादीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिंकारो मनसः सर्वकरणवृत्तीनां प्राथम्यात्। तदानन्तर्याद्वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रैष्ठ्यात्। श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात्। प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणे निधनात्स्वापकाले। एतद्गायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम्॥ १॥

गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति। अविकलकरणो भवतीत्येतत्। सर्वमायुरेति। शतं वर्षाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः। ज्योगुज्ज्वलं जीवति। महान्भवति प्रजादिभिर्महांश्च कीर्त्या। गायत्रोपासकस्यैतद्व्रतं भवति यन्महामनास्त्वक्षुद्रचित्तः स्यादित्यर्थः॥ २॥ इति द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः॥११॥

ननु पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च साम्नो ध्यानं व्याख्यातम्। तथा च ज्ञातवि वक्तव्याभावादलमनन्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोरर्थभेदमाह। **विनेत्यादि** गायत्रं रथंतरमित्यादिनामग्रहणेन विशिष्टानि विशिष्टफलानि चेत्यर्थः। कथं पु क्ष्यमाणेषूपासनेषु निर्देशक्रमसिद्धिस्तत्राऽऽह। **यथाक्रममिति**। याद्दशं क्रममा त्य तेषां कर्मणि प्रयोगः कर्मिणामिष्टस्तेनैव क्रमेण तदुपासनोक्तिरित्यर्थः। तत्राप्र स्य क्रियाज्ञानयोरसंभवात्प्राणस्य प्रधानत्वात्तद्दृष्ट्या गायत्रोपास्तिमादौ दर्शया **मनो हिंकार इत्यादिना**। प्राणमेव वागप्येतीत्यादिश्रुत्या स्वापकाले प्राणे वागाद निधनमवधेयम्। प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावत्॥ १॥

गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह। **गायत्र्या इति**। प्राणो वै गायत्र हि श्रुतिः। अविदुषोऽपि प्राणित्वासिद्धेर्नेदं विद्याफलमित्याशङ्क्याऽऽह। **अवि लेति**। कथं पुनर्नानाजनीनं सर्वमायुरेको ध्याता गन्तुमलमित्याशङ्क्याऽऽह। **श मिति**। शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते। ज्योक्शब्दो निपातः। स चोज्ज्वलना उज्ज्वलः स्वपरोपकारसमर्थ इति यावत्॥२॥इति द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः॥१

---

१ क. ग. ङ. ट. ठ. °णप्रत्र°। २ ख. ङ. च. ञ. ढ. ढ. °मनस्त्वमक्षु°। ३ क. ख. ग. °क्रशक°। ४ क. ग. ट. प्राणं तर्हि वा। ५ ख. ञ. °वधेय°।

अभिमन्थति स हिंकारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधन ँ स ँ शाम्यति तन्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अभिमन्थति स हिंकारः प्राथम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते स प्रस्ताव आनन्तर्यात् । ज्वलति स उद्गीथो हविःसंबन्धाच्छ्रैष्ठ्यं ज्वलनस्य । अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहारोऽङ्गाराणां प्रतिहृतत्वात् । उपशमः सावशेषत्वादग्नेः संशमो निःशेषोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतम् । मन्थने ह्यग्नेर्गीयते[1] ॥ १ ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चसी वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् । तेजस्तु केवलं त्विड्भावः । अन्नादो दीप्ताग्निः । न प्रत्यङ्ङग्नेरभिमुखो[2] नाचामेन्न भक्षयेत्किंचिन्न निष्ठीवेच्छ्लेष्मनिरसनं च न कुर्यात्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

समग्रप्राणवतो मन्थनकर्तृत्वसंभवात्प्राणदृष्ट्यनन्तरं मन्थनादिदृष्टिमवतारयति । अभिमन्थतीत्यादिना । उपशमः संशमश्चेत्यर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य सावशेषत्वनिरवशेषत्वाभ्यां विशेषमाह । उपशम इति । कथं पुना रथंतरसाम्नोऽग्नौ प्रतिष्ठितम् । न हि तत्र किंचिन्निमित्तमुपलभ्यत अत आह । मन्थने हीति । मन्थनं निमित्तीकृत्याग्नेरुत्पत्तौ रथंतरसाम्नो[3] गीयमानत्वदर्शनादग्नौ तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ १ ॥

नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति फलमुक्तं बृहदुपासने तु तेजस्वी भवतीति वक्ष्यते । न च ब्रह्मवर्चसतेजसोर्भेदस्तथा च बृहद्रथंतरोपासनयोर्न फलवैषम्यमत आह । वृत्ते । ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

---

१ क. ग. घ. ङ. च. ञ. ट. ठ. ह्यग्निर्गी॰ । २ ठ. ङ्ङग्निमग्ने॰ । ३ क. ट. ॰म्नोद्गीय॰ ।

उपमन्त्रयते स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उपमन्त्रयते संकेतं करोति प्राथम्यात्स हिंकारः । ज्ञपयते तोषयति स प्रस्तावः । सहशयनमेकपर्यङ्कगमनं स उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । प्रति स्त्रीं शयनं स्त्रियोऽभिमुखीभावः स प्रतिहारः कालं गच्छति मैथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति । तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् । वाय्वम्बुमिथुनसंबन्धात् ॥ १ ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । मिथुनीभवत्यविधुरोभवतीत्यर्थः । मिथुनान्मिथुनात्प्रजायत इत्यमोघरेतस्त्वमुच्यते । न कांचन कांचिदपि स्त्रियं स्वात्मतल्पप्राप्तां न परिहरेत्समागमार्थिनीम् । वामदेव्यसामोपासनाङ्गत्वेन विधानात् । एतस्मादन्यत्र प्रतिषेधस्मृतयः । वचनप्रामाण्याच्च धर्मावगतेर्न प्रतिषेधशास्त्रेणास्य विरोधः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उत्तराधरारणिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोरवाच्ये कर्मणि प्रवृत्तयोर्मन्थनसामान्यान्मन्थनादिदृष्ट्यनन्तरं मैथुनदृष्टिं विदधाति । **उपमन्त्रयत इत्यादिना** । पुरुषो हि पशुकर्मार्थं स्त्रियं वस्त्रादिना प्रीणयति । तस्मिन्प्रारम्भसामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्याह । **ज्ञपयत इति** । कुतो वामदेवस्य साम्नो मिथुने प्रोतत्वं तत्राऽऽह । **वाय्वम्बुमिथुनेति** । वायोरपां च मिथुनतया संबन्धाद्वामदेव्योत्पत्तेरुक्तत्वात्तस्य मिथुने प्रतिष्ठितत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

न कांचनेतिवाक्यमादाय व्याचष्टे । **कांचिदपीति** । पराङ्गनां नोपगच्छेदितिस्मृतिविरोधमाशङ्क्याऽऽह । **वामदेव्येति** । विधिनिषेधयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्था प्रसिद्धेति भावः । किंच शास्त्रप्रामाण्यादत्र धर्मोऽवगम्यते न कांचन परिहरेदिति शास्त्रावगतत्वादवाच्यमपि कर्म धर्मो भवितुमर्हति । तथाच श्रौतेऽर्थे दुर्बलायाः स्मृतेर्न प्रतिस्पर्धितेत्याह । **वचनेति** । यथोक्तोपासनावतो ब्रह्मचर्यनियमाभावो व्रतत्वेन विवक्षितस्तत्र प्रतिषेधशास्त्रविरोधाशङ्केति भावः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

---

१ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ट. ठ. °ति स्त्री स°। २ क. ग. च. ट. °र्यङ्के ग°। ३ ख. ग. घ. च. ञ. ट. ठ. ड. ढ. °मनमुर्द्धा°। ४ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. °तिस्त्रीश°। ५ घ. च. °यः अभि°। ६ ख. च. ञ. ड. °सिं च ग°। ७ ख. छ. ञ. °न्थना°।

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

उद्यन्सविता स हिंकारः प्राथम्याद्दर्शनस्य । उदितः प्रस्तावः प्रस्तवनहेतुत्वात्कर्मणाम् । मध्यंदिन उद्गीथः श्रैष्ठ्यात्[1] । अपराह्णः प्रतिहारः पश्वादीनां गृहान्प्रतिहरणात्[2] । यदस्तं[3] यंस्तन्निधनं रात्रौ गृहे निधा[4]नात्प्राणिनाम् । एतद्बृहदादित्ये प्रोतं बृहत आदित्यदैवत्यत्वात् ॥१॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राण्यब्भरणान्[5]मेघ[6] उदकसेक्तृत्वा[7]दुक्तार्थमन्यदेतद्वैरूपं नाम साम पर्जन्ये प्रोतम् । अनेकरूपत्वात् । अभ्रादिभिः पर्जन्यस्य वैरूप्यम्॥१॥

आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वात्तद्धेतुमैथुनदृष्ट्यनन्तरमादित्यदृष्टिमुत्थापयति । उद्यन्नित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृतेरादित्यकार्यत्वात्पर्जन्यस्याऽऽदित्यदृष्ट्यनन्तरं पर्जन्यदृष्टिं दर्शयति । अभ्राणीति । कथं वैरूपं साम तस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राऽऽहेकेति ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

---

१ ख. ञ. °ध्यन्यः सवि°। २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °त्।अस्तं। ३ घ. च.ठ. °स्तं य- ४ ञ. ठ. निधना°। ५ च. ण्यम्बुभर°। ६ ख. घ. ञ. °न्मेघा उ°। ७ ख. घ. ङ. °सेकक्तृत्वादु°।

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपाꣳश्च सुरूपाꣳश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्यर्तून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

विरूपांश्च सुरूपांश्चाजाविप्रभृतीन्पशूनवरुन्धे प्राप्नोतीत्यर्थः । वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः॥१५॥

वसन्तो हिंकारः प्राथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि पूर्ववत् ॥ १॥

एतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति ऋतुवद्यथर्तव आर्तवैर्धर्मैर्विराजन्त एवं प्रजादिभिर्विद्वानित्युक्तमन्यत् । ऋतून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पर्जन्यायत्तत्वादृतुव्यवस्थायास्तद्दृष्टेरनन्तरमृतुदृष्टिमाचष्टे । वसन्त इत्यादिना॥१

वैराजस्य साम्नो युक्तमृतुषु प्रोतत्वं तेषां स्वधर्मैर्विराजनादित्याह । एतदिति यद्वर्तूनामन्नोत्पत्तिनिमित्तत्वाद्विराडात्मनश्चान्नत्वात्तस्य तेषु प्रतिष्ठितत्वात्तद्द्वारा वैराजम साम तेषु प्रोतमिति भावः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

---

१ ख. घ. ङ. ञ. ड. ढ. प्राधान्यात् । २ ख. ञ. 'यथाऽऽर्तवमार्त'। ३ ख. ञ. 'जत' ४ क. 'द्दृष्टयन'।

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्कर्यो लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

स य एवमेताः शक्कर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

पृथिवी हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । शक्कर्य इति नित्यं बहुवचनम् । रेवत्य इव लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

लोकीभवति लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

ऋतुषु सम्यग्वृत्तेषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वादृतुदृष्ट्यनन्तरं लोकदृष्टिमाह । **पृथि**-**वीति** । कथं शक्कर्य इत्येकस्यैव साम्नो नामधेयं बहुवचनाद्धि बहूनि सामानि प्रतीयन्ते तत्राऽऽह । **शक्कर्य इतीति** । नित्यबहुवचनत्वमुभयत्र तुल्यमिति द्योतनाय वक्ष्यमाणं दृष्टान्तयति । **रेवत्य इवेति** । महानाम्नीषु ऋक्षु शक्कर्यो गीयन्ते । तासां चापो वै महानाम्नीरित्यद्भिः संबन्धः स्मृतः । अप्सु लोकाः प्रतिष्ठिता इति च श्रुतम् । तथा चास्मात्संबन्धाल्लोकेषु शक्कर्यः प्रतिष्ठिता इत्याह । **लोकेष्विति** ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

पशूनां लोककार्यत्वाल्लोकदृष्ट्यनन्तरं पशुदृष्टिमुपन्यस्यति । **अजेति** । **रेवत्य इति** सामनामधेयं पूर्ववन्नित्यबहुवचनान्तम् । पशवो वै रेवतीरिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । **पशुष्विति** ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

---

१ ख. घ. ङ. ञ. °न संयु°।

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमान्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य अष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मा॑ऽसमुद्गीथोऽस्थिप्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गीभवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य अष्टादशः खण्डः॥१८॥

लोम हिंकारो देहावयवानां प्राथम्यात् । त्वक्प्रस्ताव आनन्तर्यात् । मांसमुद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । अस्थि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । मज्जा निधनमान्त्यात् । एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम देहावयवेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

अङ्गीभवति समग्राङ्गो भवतीत्यर्थो नाङ्गेन हस्तपादादिना विहूर्छति न कुटिलीभवति पङ्गुः कुणी वेत्यर्थः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मज्ज्ञो मांसानि नाश्नीयान्न भक्षयेत् । बहुवचनं मत्स्योपलक्षणार्थम् । मज्ज्ञो नाश्नीयात्सर्वदैव नाश्नीयादिति वा तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

पशुविकारपयोदध्यादिना पुष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृष्ट्यनन्तरमङ्गदृष्टिमाह । लोमेति । रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुतेरन्नरसविकारेण लोमादीनां संबन्धाद्यज्ञायज्ञीसामाङ्गेषु प्रतिष्ठितमित्याह । एतदिति ॥ १ ॥

कुणिः श्मश्रुरहितः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशः खण्डः ॥ १९

---

* इदं द्विवचनं कुत्सितकरवाचकस्य प्रसिद्धत्वाच्छ्मश्रुरहितवाचकस्याप्रसिद्धत्वादेकस्यैव टीकायां व्याख्यानम् ।

अग्निर्हिंकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवताना ँ सलोकता ँ सार्ष्टिता ँ सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

अग्निर्हिंकारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनन्तर्यसामान्यात् । आदित्य उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । नक्षत्राणि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् । चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनात् । एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिमत्त्वात् ॥ १ ॥

विद्वत्फलमेतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समानलोकतां सार्ष्टितां समानर्द्धित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदेहदेहित्वमित्येतत् । वाशब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । सलोकतां वेत्यादि । भावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेः । गच्छति प्राप्नोति । समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् । एते वै देवाः प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणनिन्दा देवतानिन्दैवेति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वादङ्गदृष्टयनन्तरमग्न्यादिदृष्टिमुत्थापयति । अग्निरि-
दिना । राजनस्य साम्नो देवतासु प्रोतत्वे हेतुमाह । देवतानामिति ॥ १ ॥
फलविकल्पार्थं वाशब्दस्यात्रासत्त्वे कथं वाक्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सलोक-
वेत्यादीति । कथं पुनरेकस्मिन्नुपासने फलत्रयं विकल्प्यते तत्राऽऽह । भावने-
। ननु फलत्रयमत्र समुच्चितमिष्यतां किमिति वाशब्दं गृहीत्वा विकल्प्यते तत्राऽऽ-
समुच्चयेति । न हि मिथो विरुद्धं फलत्रयमेकत्र समुच्चेतुं शक्यमतोऽपि त्रि-
सिद्धिरित्यर्थः । ननु देवतादृष्ट्या राजनस्य साम्नो ध्यानाद्देवता न निन्द्येदिति
व्ये कथमन्यथोच्यते तत्राऽऽह । एत इति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः
डः ॥ २० ॥

ख. °न्निधना°। २ ख. घ. ङ. ञ. °कतां सा°। ३ ङ. °र्द्धितां सा°। ४ ख. छ. ञ. °रुद्धफ°

त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वया ँ॰सि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥ स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्व ँ॰ह भवति ॥ २ ॥

त्रयी विद्या हिंकारः । अग्न्यादिसाम्न आनन्तर्यं त्रयीविद्याया अग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेः । हिंकारः प्राथम्यात्सर्वकर्तव्यानाम् । त्रय इमे लोकास्तत्कार्यत्वादनन्तरा इति प्रस्तावः । अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं श्रैष्ठ्यात् । नक्षत्रादीनां प्रतिहृतत्वात्प्रतिहारत्वम् । सर्पादीनां धकारसामान्यान्निधनत्वमेतत्साम नामविशेषाभावात्सामसमुदायः सामशब्दः[1] सर्वस्मिन्प्रोतम् । त्रयीविद्यादि हि सर्वम् । त्रयीविद्यादिदृष्ट्या हिंकारादिसामभक्तय उपास्याः । अतीतेष्वपि सामोपासनेषु[2] येषु[3] येषु प्रोतं यैद्यत्साम तद्दृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्माङ्गानां दृष्टिविशेषणाज्यस्येव संस्कार्यत्वात् ॥ १ ॥

सर्वविषयसामविदः फलं सर्वं ह भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः । निरुपचरितसर्वभावे हि दिक्स्थेभ्यो बलिप्राप्त्यनुपपत्तिः ॥ २ ॥

अग्न्यादिदृष्ट्यनन्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविधाने कारणमाह । अग्न्यादीति । यग्न्याद्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानन्तर्यमुपास्यायास्त्रयीविद्याया युज्यते । ऋग्वेदोऽग्नेर्यजुर्वेदो वायोरादित्यात्सामवेद इति श्रुतेस्त्रय्यास्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः । तत्कार्यत्वात्त्रयीसाध्यकर्मफलत्वादित्यर्थः । कथं सर्वस्मिन्प्रोतमित्युक्तं त्रयीविद्यादौ प्रोतमिति वक्तव्यत्वादत आह । त्रयीविद्यादीति । कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादिदृष्ट्या साध्येयत्वं गम्यते तत्राऽऽह । त्रयीति । न चास्यां प्रतिज्ञायां पूर्वेण संदर्भेण विरोधशङ्कामर्हतीत्याह । अतीतेष्वपीति । तत्र हेतुमाह । कर्माङ्गानामिति । दर्शपूर्णमासाधिकारे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीति दृष्टिविशेषणमाज्यं संस्क्रियते । तथा सामप्रभेदानां दृष्टिविशेषणत्वाविशेषात्तेषां कर्माङ्गानां तत्तदङ्गदृष्ट्या संस्कर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥१

अथ यथाश्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत आह । निरुपचरितेति ॥ २ ॥

---

१ ख. च. ञ. °मशब्दसामान्यं स°। घ. ठ. °मशब्दः सामान्यं स°। ङ. ढ. °म सामान्यं स २ घ. ङ. °षु यत्र प्रो°। ३ ख. ञ. ढ. °षु प्रो°। ४ ख. ङ. च. ञ. ठ. ड. ढ. °त्सा°। ५ क. घ. च. ठ. °शेषेणाऽऽज्य°। ढ. °शेषादाज्य°। ६ ङ. ट. ड. °णादाज्य°। ७ क. ग. °प्राप्त्युपपत्तेः । ङ. च. ट. ढ. °प्राप्त्युप°। ८ क. ग. ट. °रोधश°। ९ ग. ढ. °पत्न्याऽवे°। १० ख. ग. छ. ञ. °दनङ्ग

तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥

यस्तद्वेद स वेद सर्वꣳ सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतं तद्व्रतम्॥४॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः

तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति । यानि पञ्चधा पञ्चप्रकारेण हिंकारादिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः पञ्चत्रिकेभ्यो ज्यायो महत्तरं परं च व्यतिरिक्तमन्यद्वस्त्वन्तरं नास्ति न विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव हि सर्वस्यान्तर्भावः ॥ ३ ॥

यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकं साम वेद स वेद सर्वं स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वा दिशः सर्वदिक्स्था अस्मा एवंविदे बलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः । सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतदेव व्रतम् । द्विरुक्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था ॥ ४ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन गानविशेषादिसंपदुद्गातुरुपदिश्यते । फलविशेषसंबन्धाद्विनर्दि विशिष्टो नर्दः स्वरविशेष ऋषभकूजितसमोऽस्यास्तीति विनर्दि गानमिति वाक्यशेषः । तच्च साम्नः संबन्धि पशुभ्यो हितं पशव्यमग्नेरग्निर्दैवत्यं चोद्गीथ उद्गानम् । तदहमेवं विशिष्टं वृणे प्रार्थय इति कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुकसम इत्यविशेषितः

सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मन्त्रं संवादयति । तदेतस्मिन्निति । परमित्यस्यैव व्याख्यानमन्यादिति । वस्त्वन्तराभावे हेतुमाह । तत्रैवेति ॥ ३ ॥

सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च तच्छब्दार्थः॥४॥इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः॥२१॥

सामोपासनं समाप्तं चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । सामेति । आदिशब्देन स्वरादयो वर्णा गृह्यन्ते । किमित्युद्गातुर्यथोक्तोपास्तिरुच्यते तत्राऽऽह । फलेति । पशुपरिहारादिः फलविशेषस्तत्संबन्धादेषोपास्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः । पशुभ्यो हितत्वमस्य वचनाद्गमयितव्यम् । वाक्यस्थमितिशब्दं व्याचष्टे । इति कश्चिदिति । इत्यविशेषितः ।

---

१ घ. ठ. ड. ढ. °रं व्य° । २ ख. ञ. °म्नः स्वयं सं° । ट. °म्नः स्वस° । ३ ठ. ड. °म्निदेव° । ४ क. ट. °रादिफ° ।

श्लक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वा-न्तं वरुणस्य तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणं त्वेव व-र्जयेत् ॥ १ ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पि-तृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥

सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽत्मानः सर्व ऊष्माणः प्र-जापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं

प्रजापतेः प्रजापतिदैवत्यः स गानविशेषः । आनिरुक्त्यात्प्रजापतेर्निरुक्तः स्पष्टः । सोमस्य सोमदैवत्यः स उद्गीथ इत्यर्थः । मृदु श्लक्ष्णं च गानं वायोर्वायुदैवत्यं तत् । श्लक्ष्णं बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतं चेन्द्रस्यैन्द्रं तद्गानम् । क्रौञ्चं क्रौञ्चपक्षिनिनादसमं बृहस्पतेर्बार्हस्पत्यं तत् । अपध्वान्तं भिन्नकांस्यस्वरसमं वरुणस्यैतद्गानम् । तान्सर्वानेवोपसेवेत प्रयुञ्जीत वारुणं त्वेवैकं वर्जयेत् ॥ १ ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य आगायान्याशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत् । तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्नमात्मने मह्यमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्यः स्तुवीत ॥ २ ॥

सर्वे स्वरा अकारादय इन्द्रस्य बलकर्मणः प्राणस्याऽऽत्मानो देहावयवस्थानीयाः । सर्व ऊष्माणः शषसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य वाऽऽत्मानः । सर्वे स्पर्शाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मानस्तमेवं-

अनेन प्रकारेणायमिति विशेषितो व्यवच्छिद्य ज्ञातो न भवतीत्यर्थः । तस्य प्राज त्यत्वे हेतुमाह । **आनिरुक्त्यादिति** । नीलपीतादिभिर्नैश्चित्यावचनादित्यर्थः ॥१

स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्गानकाले ध्यातव्यार्थमाह । **अमृतत्वमिति** । स्वरोष्मव्य मादिभ्य इत्यत्राऽऽदिशब्देन स्थानप्रयत्नादिसंग्रहः ॥ २ ॥

केनाप्याक्षिप्तस्योद्गातुरुद्गानकाले प्रतीकारज्ञानाय स्वरादिदेवताज्ञानमुपन्यस्यां **सर्वे स्वरा इति** । शषसहादय इत्यादिशब्दस्तदवान्तरभेदाभिप्रायः । यत्तव वक्त मित्यस्मादूर्ध्वं तच्छब्दो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

१ ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. °तिदेव°। २ ग. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °मदेव°। ३ ग. ङ. च ठ. ड. ढ. °गुदेव°। ४ क. ग. च. ट. °पेतमिन्द्र°। ५ ग. ड. °निनद°। ६ ख. ङ. ञ. ढ. ड. ढ. °स्वस°। ७ ख. ड. ञ. ड. ढ. °णस्य त°। घ. °णस्यैव त°।

यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥
अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेक्ष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनꣳ स्पर्शेषूपालभेत मृत्युꣳ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥
सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं ददानीति सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता

विदमुद्गातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेत स्वरस्त्वया दुष्टः प्रयुक्त इत्येवमुपालब्ध इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुञ्जानोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं त्वा[1] त्वां प्रति वक्ष्यति स एव देव उत्तरं दास्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वां प्रति पेक्ष्यति संचूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा[2] प्रति धक्ष्यति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

यत इन्द्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्याः । तथाऽहमिन्द्रे बलं ददानि बलमादधानीति[3] । तथा सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता बहिरप्रक्षिप्ता[4] विवृता विवृतप्र-

---

तथैव स्वरेष्विवेति यावत् ॥ ४ ॥

देवताज्ञानबलेनोद्गात्रा न प्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामन्यथोच्चारणे देवताभेदप्रसङ्गादतः स्वराद्युच्चारणे तात्पर्यं कर्तव्यमित्युद्गातारं शिक्षयति । यत इति । प्रयोगकाले चिन्तनीयमर्थं कथयति । तथेति । यथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगावस्थायामित्यर्थः । आदधानीति चिन्तयेदिति शेषः । तथेत्यूष्मणां प्रयोगावस्थायामिति यावत् ।

---

१ ख. ञ. ठ. त्वा त्वां प्र°। २ ख. ञ. त्वा त्वां प्र°। ३ क. ङ. °ददानी°। ४ ङ, ठ. °राक्षि°। क. °ददानी°।

विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानी-
ति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या
मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति द्वि-
तीयाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥
त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति ।

यत्नोपेताः प्रजापतेरात्मानं परिददानि प्रयच्छानीति । सर्वे स्पर्शा लेशे-
न शनकैरनभिनिहिता अनभिनिक्षिप्ता वक्तव्या मृत्योरात्मानं बालानिव
शनकैः परिहरद्भिर्मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्या-
यस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

ओंकारस्योपासनविध्यर्थं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याद्यारभ्यते । नैवं म-
न्तव्यं सामावयवभूतस्यैवोद्गीथादिलक्षणस्योंकारस्योपासनात्फलं प्राप्यत
इति । किं तर्हि यत्सर्वैरपि सामोपासनैः कर्मभिश्चाप्राप्यं तत्फलममृतत्वं
केवलादोंकारोपासनात्प्राप्यत इति । तत्स्तुत्यर्थं सामप्रकरणे तदुपन्या-
सः । त्रयस्त्रिसंख्याका धर्मस्य स्कन्धा धर्मस्कन्धा धर्मप्रविभागा इ-
त्यर्थः । के त इत्याह । यज्ञोऽग्निहोत्रादिः । अध्ययनं सनियमस्य ऋ-
गादेरभ्यासः । दानं बहिर्वेदि यथाशक्तिद्रव्यसंविभागो भिक्षमाणेभ्यः ।

विवृतप्रयत्नोपेताः प्रयोक्तव्या इति शेषः । तत्रापि ध्यातव्यं दर्शयति । प्रजापतेरि
ति । अतिद्रुतोच्चारणेन वर्णो वर्णान्तरे यथा निक्षिप्तो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्वम
नभिक्षिप्तत्वम् । मृत्योरात्मानमिति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह । बालानिवेति । य
था लोकः शनकैर्जलादिभ्यो बालान्परिहरति तथा मृत्योरात्मानमहं परिहराणीति
ध्यात्वा स्पर्शानां प्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वाविंश
खण्डः ॥ २२ ॥

अधिकृताधिकाराण्यङ्गावबद्धान्युपासनान्युक्तानि । संप्रति स्वतन्त्राधिकारिगोचरमों
कारोपासनं विधातुमारभते । ओंकारेति । अङ्गावबद्धोपासनाधिकारे यथोक्तस्वतन्त्रो
पासनविधाने कोऽभिप्रायः श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह । नैवमिति । न स्वतन्त्रस्य तस्यो
पासनादित्येवकारार्थः । कथं तर्हि मन्तव्यमित्यपेक्षायामाह । किन्तर्हीति । सनिय
मस्य प्राङ्मुखत्वादिनियमसहितस्य पुरुषस्येति यावत् । अभ्यासश्च स्वीकरणं विचा
जपः शिष्येभ्यो दानमावृत्तिश्चेति पञ्चविधः । वेद्यां यद्दीयते तस्य यज्ञाङ्गत्वात्पृ
क्फलवत्त्वं नास्तीति मन्वानो विशिनष्टि । बहिर्वेदीति । गृहस्थेन तदात्मनेत्यर्थः

१ ख. अ. °ता वक्तव्याः प्र° । २ ख. अ. °नात्तत्फ° । ३ ङ. ढ. °त्यर्थः सा° । ४ क. ग. छ.
वर्णो° । ५ क. ट. °थाऽभिक्षि° । ६ क. तस्य तात्पर्यमा° । ७ क. ट. °कारगो° । ८ क. ग. ट. °सश्चाऽऽक

प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुल-वासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसा-दयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसꣳस्थोऽ-मृतत्वमेति ॥ १ ॥

इत्येष प्रथमो धर्मस्कन्धः। गृहस्थसमवेतत्वात्तन्निर्वर्तकेन गृहस्थेन निर्दिश्यते प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयश्रवणान्नाद्यार्थः।तप एव द्वितीयस्तप इति कृच्छ्रचान्द्रायणादि तद्वांस्तापसः परिव्राड्वा न ब्रह्मसंस्थ आश्रमधर्ममात्रसंस्थो ब्रह्मसंस्थस्य त्वमृतत्वश्रवणात्। द्वितीयो धर्मस्कन्धः ब्रह्मचार्याचार्यकुले वस्तुं शीलमस्येत्याचार्यकुलवासी। अत्यन्तं यावज्जीवमात्मानं नियमैराचार्यकुलेऽवसादयन्क्षपयन्देहं तृतीयो धर्मस्कन्धः। अन्यन्तमित्यादिविशेषणान्नैष्ठिक इति गम्यते। उपकुर्वाणस्य स्वाध्यायग्रहणार्थत्वान्न पुण्यलोकत्वं ब्रह्मचर्येण। सर्व एते त्रयोऽप्याश्रमिणो यथोक्तैर्धर्मैः पुण्यलोका भवन्ति। पुण्यो लोको येषां त इमे पुण्यलोका आश्रमिणो भवन्ति। अवशिष्टस्त्वनुक्तः परिव्राड्ब्रह्मसंस्थो ब्रह्मणि सम्यक्स्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणममरणभावमात्यन्तिकमेति नाऽऽपेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत्।

थं गृहस्थस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिणस्तथात्वादित्याशङ्क्याऽऽह। **एक इत्यर्थ इति**। कव्याख्याने वाक्यशेषस्य गमकत्वमाह। **द्वितीयेति**। प्राथम्यमेव प्रथमशब्दस्य र्थो ब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिविरोधादित्याह। **नाद्यार्थ इति**। कीदृगत्र परिव्राड्गृते तत्राऽऽह। **नेति**। कुतो[4]ऽत्र ब्रह्मसंस्थो न गृह्यते तत्राऽऽह। **ब्रह्मसंस्थस्ये-**। वानप्रस्थग्रहणममुख्यस्य परिव्राजोऽपि प्रदर्शनार्थम्। ब्रह्मचारीत्यादिवाक्यस्य ष्ठिकविषयत्वं विशेषणसामर्थ्याद्दर्शयति। **अत्यन्तमित्यादीति**। अथोपकुर्वाणस्यात्र ह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानं न भवेत्तत्राऽऽह। **उपकुर्वाणस्येति**। ननु ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्येण पुण्यलोको न श्रूयते तत्राऽऽह। **सर्व इति**। कथमाश्रमिणां पुण्यलोकत्वविशेषवतां तदात्मैकत्वमुच्यते तत्राऽऽह। **पुण्य इति**। आश्रमिषु प्रदर्श्यमानेषु किं परिव्राण्मुख्यो न प्रदर्श्यते तत्राऽऽह। **अवशिष्टस्त्वति**। कुतो हि पुण्यलोकवैलक्षण्यममृतत्वस्येत्याशङ्क्योक्तम्। **आत्यन्तिकमिति**।

१ ख. ञ. °यन्नयं तृ°। २ घ. ङ. ठ. ड. ढ. °णकस्य°। ३ ख. घ. ङ. ञ. ठ. ड. ढ. °वमेत्यान्तिकं नाऽऽ°। ४ क. घ. ट. °तो ब्र°। ५ ग. ट. °ण्यप°। ६ ख. छ. ञ. °कवि°। ७ क. ग. ट. मत्व°।

पुण्यलोकात्पृथगमृतत्वस्य विभागकरणात्। यदि च पुण्यलोकातिशयमात्रममृतत्वमभविष्यत्ततः पुण्यलोकत्वाद्विभक्तं नावक्ष्यत्। विभक्तोपदेशाच्चाऽऽत्यन्तिकममृतत्वमिति गम्यते। अत्र चाऽऽश्रमधर्मफलोपन्यासः प्रणवसेवास्तुत्यर्थं न तत्फलविध्यर्थम्। स्तुतये च प्रणवसेवाया आश्रमधर्मफलविधये चेति हि भिद्येत वाक्यम्। तस्मात्स्मृतिसिद्धाश्रमफलानुवादेन प्रणवसेवाफलममृतत्वं ब्रुवन्प्रणवसेवां स्तौति।

यथा पूर्णवर्मणः सेवा भक्तपरिधानमात्रफला राजवर्मणस्तु सेवा राज्यतुल्यफलेति तद्वत्। प्रणवश्च तत्सत्यं परं ब्रह्म तत्प्रतीकत्वात्। एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परमित्याद्याम्नायात्काठके युक्तं तत्सेवातोऽमृतत्वम्। अत्राऽऽहुः केचिच्चतुर्णामाश्रमिणामविशेषेण स्वकर्मानुष्ठानात्पुण्यलोकतेहोक्ता ज्ञानवर्जितानां सर्वे एते पुण्यलोका भवन्तीति।

तस्यापेक्षितत्वाभावे हेतुमाह। **पुण्यलोकादिति**। अमृतत्वस्य पुण्यलोकात्पृ ग्विभागकरणात्ततोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वसिद्धिरिति योजना। उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमु खेन साधयति। **यदि चेत्यादिना**। ब्रह्मशब्दस्य यथाश्रुतं मुख्यमर्थं गृहीत्वा प ब्रह्मात्मना साक्षात्कारवतो निरङ्कुशममृतत्वमुक्तं प्रकरणालोचनया तु प्रणवप्रतीके ब्र ह्मोपासकस्य क्रमेणामृतत्वं भेदबुद्धेरनपायाद्द्रष्टव्यम्। कर्मिणामन्तवत्फलत्वाभिधानेन निन्दया ब्रह्मसंस्थतास्तुतिदर्शनात्तस्याश्च विध्यर्थत्वादमृतत्वकामो ब्रह्मसंस्थः स्या त्येकार्थपरत्वादेकमिदं वाक्यमित्याह। **अत्र चेत्यादिना**। स्तुतये फलविधये चे वाक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **स्तुतये चेति**। अर्थैकत्वादेकं वाक्यं त तद्भेदनियमादित्यर्थः। किंपरं तर्हीदं वाक्यं तत्राऽऽह। **तस्मादिति**। **स्मृतिसि द्धेति**। श्रुतेः स्मृत्यर्थानुवादत्वे वैपरीत्यात्तदनुमितश्रुतिसिद्धेति योज्यम्। स्तुतिं दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति।

यथेत्यादिना। इतिशब्दोऽध्याहृतस्तुतय इत्यनेन संबध्यते। ननु ब्रह्मतत्त्व वाबोऽमृतत्वं भवति न प्रणवसेवातस्तत्किमिति तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्याऽऽह। **प्रण वश्चेति**। तत्र प्रमाणं दर्शयन्फलितमाह। **एतद्ध्येवेति**। स्वव्याख्यानं वार्जितं षमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यत्र वृत्तिकारीयं व्याख्यानमुत्थापयति। **अत्रेति**। खल्वाश्रमिणश्चत्वारो ज्ञानवर्जितास्तेषां सर्वेषामप्यविशेषेण स्वाश्रमविहितधर्मानुष्ठा पुण्यलोकभागिता सर्वे एते पुण्यलोका भवन्तीत्यत्रोक्ता। न तु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे परिव्राड

---

१ क. ग. ट. °देशत्वादात्य°। २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °तिप्रसि°। ३ क. ग. ढ. °केऽप्युक्तं। ४ ख. छ. ञ. °रतो°। ५ ख. छ. ञ. °लवत्त्वाभि°। ६ क. ट.. °देकत्वा°। ७ ग °रीयव्या°।

नात्र परिव्राडवशेषितः। परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा नियमाश्च तप एवेति। तप एव द्वितीय इत्यत्र तपःशब्देन परिव्राट्तापसौ गृहीतौ। अतस्तेषामेव चतुर्णां यो ब्रह्मसंस्थः प्रणवसेवकः सोऽमृतत्वमेतीति। चतुर्णामधिकृतत्वाविशेषात्। ब्रह्मसंस्थत्वेऽप्रतिषेधाच्च। स्वकर्मच्छिद्रे च ब्रह्मसंस्थतायां सामर्थ्योपपत्तेः। न च यववराहादिशब्दवद्ब्रह्मसंस्थशब्दः परिव्राजके रूढः। ब्रह्मणि संस्थितिनिमित्तमुपादाय प्रवृत्तत्वात्। न हि रूढिशब्दा निमित्तमुपाददते। सर्वेषां च ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते। यत्र यत्र निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिस्तस्य तस्य निमित्तवतो वाचकं सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं परिव्राडेकविषये संकोचे कारणाभावान्निरोद्धुमयुक्तम्।

न च पारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणामृतत्वम्। ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गात्। पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानममृतत्वसाधनमिति चेन्न। आश्रमधर्मत्वावि-

---

[ज्ञानवत्त्वेनान्ये त्रयो वाच]कः सन्नवशेषितोऽस्तीति योजना। ननु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे वाचकपदं परिव्राजो नोपल[भ]्यते तथा चासाववशेषितस्तत्राऽऽह। **परिव्राजकस्यापीति।** ज्ञानं यमा नियमाश्चो[पा]यभूता इति यावत्।

परिव्राडपि पूर्वत्राभिहितश्चेद्ब्रह्मसंस्थवाक्यस्य कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **अत इति।** परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन चतुर्णामुपदिष्टत्वाविशेषोऽतः शब्दार्थः। सामान्यनिर्देशे हेतुमाह। **चतुर्णामिति।** अप्रतिषेधाच्चेति च्छेदः। नन्वाश्रमान्तराणां कर्मार्थत्वात्तत्रैव व्यापृतत्वान्न ब्रह्मसंस्थतायां सामर्थ्यमस्ति परिव्राजकस्य तु निर्व्यापारस्य ब्रह्मसंस्थता सुकरेत्यत आह। **स्वकर्मेति।** ननु परिव्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दो रूढो [गो]वादिशब्दवत्। तेनासावाश्रमान्तरमास्कन्दति तत्राऽऽह। **न चेति।** निमित्तमादा[य] प्रवृत्तत्वेऽपि किमिति रूढिर्न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। **न हीति।** नन्वेष शब्दो [नै]मित्तिकोऽपि परिव्राजकमात्रमधिकरोति। तत्रैव निमित्तस्य सत्त्वात्तत्राऽऽह। **सर्वेषां चेति।** ननु पङ्कजादिशब्दा निमित्तमस्तीत्येतावता नेन्दीवरादौ वर्तन्ते किंतु ता[म]रसादिमात्रं विषयीकुर्वन्ति। तथा ब्रह्मसंस्थशब्दो निमित्तवत्यपि गृहस्थादावनवस्थितः [प]रिव्राजकमेव परं गोचरयेदत आह। **यत्रेति।** ब्रह्मसंस्थशब्दं निरोद्धुमयुक्तमिति संबन्धः।

रूढिपक्षे दोषान्तरमाह। **न चेति।** धर्मसहितस्य ज्ञानस्य ज्ञानसहितस्य वा धर्मस्यामृतत्वसाधनत्वान्न ज्ञानानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽद्यपक्षमनुवदति। **पारिव्राज्येति।** पारिव्राज्यधर्मेणैवेति नायं नियमो गृहस्थादिधर्माणामप्याश्रमधर्मत्वेन तुल्यत्वा[त्त]द्विशिष्टज्ञानममृतत्वहेतुरित्यपि वक्तुं सुकरत्वादित्याह। **नाऽऽश्रमेति।** द्वितीयं दू-

---

१ क. ङ. °तायाः सा°। २ ख. घ. ङ. च. ञ. ठ. ड. ढ. °णि स्थि°। ३ ङ. °तिमवोचाम। य°। ४ ख. ङ. ञ. ठ. ड. ढ. °णि स्थि°। ५ ङ. ड. °स्य नि°। ६ क. घ. ङ. ठ. ढ. °कोचका°। ७ ग. ट. तन्न स चाऽऽश्र°। ८ ग. ट. °वत्यपि।

शेषात् । धर्मो वा ज्ञानविशिष्टोऽमृतत्वसाधनमित्येतदपि सर्वाश्रमधर्माणामविशिष्टम् । न च वचनमस्ति परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षो नान्येषामिति । ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः । तस्माद्य एव ब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितकर्मवतां सोऽमृतत्वमेतीति । न कर्मनिमित्तविद्याप्रत्यययोर्विरोधात् ।

कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वं हि निमित्तमुपादायेदं कुर्विदं मा कार्षीरिति कर्मविधयः प्रवृत्ताः । तच्च निमित्तं न शास्त्रकृतम् । सर्वप्राणिषु दर्शनात् । सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमितिशास्त्रजन्यः प्रत्ययो विद्यारूपः । स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं कर्म विधिनिमित्तमनुपमृद्य न जायते । भेदाभेदप्रत्यययोर्विरोधात् । न हि तैमिरिकद्विचन्द्रादिभेदप्रत्ययमनुपमृद्य तिमिरापगमे चन्द्राद्येकत्व

षयति । धर्मो वेति । यदि परिव्राजकधर्मो ज्ञानविशिष्टो मुक्तिहेतुरित्युच्यते तदैतदा मुक्तिहेतुत्वं सर्वाश्रमधर्माणां ज्ञानविशिष्टानामविशिष्टम् । तथा च न रूढिपक्षेऽ परिव्राजकस्यैव ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः । इतश्च परिव्राजकस्यैव मुक्तिभाक्त्वमसिद्धमित्या ह । न चेति । मा तर्हि कस्यचिदपि मुक्तिर्भूदिति तत्राऽऽह । ज्ञानादिति । ब्रह्मसं स्थवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । परिव्राजकस्यैवामृतत्वमित्यनियमाज्ज्ञानादे तदिति च नियमादित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थः समुच्चयानुष्ठायीति वृत्तिकारमतं निराकरोति न कर्मेति । कर्मनिमित्तप्रत्ययस्य शुद्धब्रह्मात्मतासाक्षात्कारस्य च मिथो विरोधान्न समुच्चयसिद्धिरिति ।

वस्तुसंग्रहवाक्यं विवृणोति । कर्त्रादीति । कर्मविधयो निषेधाश्चेति द्रष्टव्यम् । तथाऽपि प्रत्ययत्वाविशेषात्कारकाकारकविधिनिषेधयोर्न विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह तच्चेति । प्रत्ययत्वेऽपि शास्त्रीयाशास्त्रीयतया विद्याविद्याभावेन विरोधोऽस्तीत्यर्थः सति विरोधे किं स्यादित्राऽऽह । स्वाभाविकमिति । विद्यारूपः प्रत्यय इतिपूर्वेण संबन्धः । तत्रोक्तमेव हेतुं स्मारयति । भेदेति । तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह । न हीति । भेदाभेदप्रत्यययोर्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन समुच्चयासंभवात्तदनुष्ठायी ब्रह्मसंस्थो

---

१ ख. ञ. ड. ढ. 'स्माद्यो ब्र'। २ घ. च. ठ. ड. 'मेवान्सोऽमृ'। ३ क. ट. 'र्भूयादि'। ४ म. स्यात्तत्रा'।

प्रत्यय उपजायते। विद्याविद्याप्रत्यययोर्विरोधात्। तत्रैवं सति यं भेदप्रत्ययमुपादाय कर्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्योपमर्दितः सदेकमेवाद्वितीयं तत्सत्यं विकारभेदोऽनृतमित्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्रत्ययेन स सर्वकर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः स च निवृत्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते स च परिव्राडेवान्यस्यासंभवात्। अन्यो ह्यनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्पश्यञ्शृण्वन्मन्वानो विजानन्निदं कृत्वेदं प्राप्नुयामिति हि मन्यते। तस्यैवं कुर्वतो न ब्रह्मसंस्थता। वाचारम्भणमात्रविकारानृताभिसंधिप्रत्ययवत्त्वात्। न चासत्यमित्युपमर्दिते भेदप्रत्यये सत्यमिदमनेन कर्तव्यं मयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धिरुपपद्यते। आकाश इव तलमलबुद्धिर्विवेकिनः। उपमर्दितेऽपि भेदप्रत्यये कर्मभ्यो न निवर्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययापमर्दनादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणीकृतं स्यात्। अभक्ष्यभक्षणादिप्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवद्युक्तमेकत्ववाक्यस्यापि प्रामाण्यम्। सर्वोपनिषदां तत्परत्वात्। कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत्। न। अनुप-

---

भवति चेत्कस्तर्हि ब्रह्मसंस्थः स्यादत्राऽऽह। तत्रेति। उक्तरीत्या समुच्चयायोगे तीति यावत्।

अन्यस्य गृहस्थादेर्ब्रह्मसंस्थतासंभवमुक्तं साधयति। अन्यो हीति। वाचारम्भणत्रे विकारेऽनृते शरीरादौ ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिसंधानरूपो मिथ्याभिनिवेशात्मको : प्रत्ययस्तद्वत्त्वादिति हेत्वर्थः। ननु ब्रह्मविदोऽपि संस्कारवशाद्द्वैतसत्यत्वाभिनिवेशात्कं कर्मप्रवृत्तिसंभवान्न ब्रह्मसंस्थता सुप्रतिपाद्येत्यत आह। न चेति। असत्यमिदमति विवेकेन सत्यत्वाभिनिवेशे शिथिलीकृते पुनः सत्यत्वाभिनिवेशेन न प्रवृत्तिरुपपद्यते। आभासरूपा तु भेदबुद्धिर्न कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः। अद्वैतज्ञानवतो निमित्तनित्या कर्मनिवृत्तिरवश्यंभाविनीत्युक्तम्। विपक्षे दोषमाह। उपमर्दितेऽपीति। एकत्वत्ययजनकं शास्त्रं न भवत्येव प्रमाणं पूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशङ्क्याऽऽ। अभक्ष्येति। यथा न कलञ्जं भक्षयेदित्यादित्यादि शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलञ्जादिभक्षणत्ययविरोधेऽपि प्रमाणं रागादिदोषात्तस्य प्रत्ययस्याप्रमाणत्वात्तथैव भेदप्रत्ययस्यादोषोत्थत्वात्प्रामाण्यासंभवात्तद्विरोधेऽप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव प्रामाण्यमित्यर्थः।

कार्यपरत्वादद्वैते तात्पर्याभावात्कुतस्तच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह। सर्वोपनिषदामिति। उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गदर्शनादद्वैते तात्पर्यमवसीयते तद्युक्तमद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः। भेदालम्बनकर्मविधिविरोधान्नाद्वैतशास्त्रं स्वार्थे मानमिति शङ्कते। कर्मविधीनामिति। यथा स्वप्नप्रत्ययो ग-

---

१ क. ख. ञ. °न यः सर्व°। २ ख. ङ. ञ. ड. ढ. °संधप्र°। ३ ग. ट. °मेये बु°। ४ क. ग. ट. ठ. ड. °रुत्पद्य°। ५ ग. घ. ङ. च. ठ. ड. ढ. °लबु°। ६ ठ. ड. °णीभूतं। ७ छ. °उक्तनीत्या। ख. ञ. °संस्थान°। ९ ख. छ. ञ. °प्राङ्भेद°।

मर्दितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्रबोधात् । विवेकिनामकरणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । काम्यविध्यनुच्छेददर्शनात् । न हिं कामात्मता न प्रशस्तेत्येवं विज्ञानवद्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्यकर्मविधय उच्छिद्यन्तेऽनुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति । तथा ब्रह्मसंस्थैर्ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न तद्विधय उच्छिद्यन्तेऽब्रह्मविद्भिरनुष्ठीयन्त एवेति । परिव्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृहस्थादीनामग्निहोत्रादिकर्मानिवृत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्यचिन्तायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न हि नाभिचरेदिति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति शत्रौ द्वेषरहितेनापि विवेकिनाऽभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्तिनिमित्ते भेदप्रत्यये बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्तकं निमित्तमस्ति । परिव्राजकस्येव भिक्षाचरणादौ बुभुक्षादि प्रवर्तकम् । इहाऽप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्र-

---

न्धर्वनगरादिप्रत्ययश्च प्राक्तत्त्वज्ञानादज्ञं पुरुषमधिकृत्य प्रमाणम् । तथा कर्मविधीना[illegible]प्यविदुषि पुरुषे प्रामाण्यसंभवान्नाद्वैतशास्त्रस्य तद्विरोधोऽस्तीति परिहरति । **नानुप[illegible]र्दितेति** । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति स्मृतेस्तत्त्वदर्शिनां कर्मभ्यः सकाश[illegible]दुपरमे सत्यन्येऽप्युपरंस्यन्ते । तथा च कर्मविधिविरोधतादवस्थ्यमिति शङ्कते । **विवेकि[illegible]नामिति** । प्रकृतिपरवशत्वाल्लोकस्य नासौ विवेकी[1] प्रकृतिमनुवर्तते । प्रकृतिं यान्ति [illegible]तानि निग्रहः किं करिष्यतीति स्मृतेः । ततो ब्रह्मविदां नैष्कर्म्येऽपि न कर्मविधीन[illegible]मप्रामाण्यप्रसक्तिरित्युत्तरमाह । **न काम्येति** । तदेव प्रपञ्चयति । **न हीति** । इ[illegible]नोच्छिद्यन्त इति शेषः ।

अस्तु प्रस्तुते किमायातं तदाह । **तथेति** । अनुष्ठीयन्त एवेति तद्विधीनामनुच्छि[illegible]त्तिरिति वाक्यशेषः । अद्वैतवादिनोऽवश्यंभाविनी कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टान्तेन विघट[illegible]यन्नाशङ्कते । **परिव्राजकानामिति** । अद्वैतधीस्वभावालोचनायां भिक्षाटनादिप्रवृत्ति[illegible]प्यघटमानैवेति मन्वानः समाधत्ते । **न प्रामाण्येति** । समुच्चयस्य प्रामाणिकत्वनिरू[illegible]णायां प्रत्ययाभासमूलस्य प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वम् । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्याभ[illegible]सत्वे प्रामाणिकसमुच्चयसिद्धान्तहानिरतो नैतच्चोद्यमित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्ट[illegible]ति । **न हीति** । तद्वदविवेकिना कर्म क्रियमाणं दृष्टमिति विवेकिभिरपि तन्न क्रियते[illegible]भिक्षाटनादिप्रवृत्त्याभासस्त्वप्रामाणिकोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः । इत[illegible]नेदमुदाहरणमित्याह । **न चेति** । अग्निहोत्रादावपि प्रवर्तकमस्तीति शङ्कते । **इहापीति**

---

१ ख. °वेकिप्र° । २ क. ग. ट. °प्रवृत्तिम° । ३ क. प्रकृते । ४ क. ग. ट. °किनां क° । ५ [illegible] ख. °धः । कुर्त° ।

वर्तकमिति चेत् । न । भेदप्रत्ययवतोऽधिकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननुपमर्दितभेदबुद्धिर्विद्यया[1][2] यः स कर्मण्यधिकृत इत्यवोचाम । यो ह्यधिकृतः कर्मणि तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्थस्येव ब्रह्मचारिणो विशेषधर्माननुष्ठाने । एवं तर्हि सर्वः स्वाश्रमस्थ उत्पन्नैकत्व[3]प्रत्ययः परिव्राडिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबुद्ध्यनिवृत्तेः । कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणाम्[4] । अथ कर्म कुर्वीयेति श्रुतेः । तस्मात्[5]स्वस्वामित्वाभावाद्भिक्षुरेक[6] एव परिव्राट् । न गृहस्थादिः । एकत्वप्रत्ययविधिजनितेन[7] प्रत्ययेन[8] विधिनिमित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः परिव्राजकस्येति चेत् । न । बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात्प्रच्यावितस्योपपत्तेर्निवृत्त्यर्थत्वात् । न च प्रति[9]षिद्धसेवाप्राप्तिः । एकत्वप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव

अकरणकृतं प्रत्यवायाख्यं भयमविवेकिनो विवेकिनो वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृते । **न भेदेति** । कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधिकृतत्वेऽपि तस्य तदकरणे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **यो हीति** । द्वितीयं दूषयति । **न निवृत्तेति** । विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायाप्राप्त्या कर्मसु प्रवर्तकाभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यं चेत्प्रसङ्गस्तर्हीति शङ्कते । **एवं तर्हीति** । कर्मसाधनं[10] स्वयज्ञोपवीतादि त्यज्यते न वा । त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मः । ततो यज्ञोपवीताद्यन्तरेण गार्हस्थ्यादिभावासंभवात् । न त्यज्यते चेन्न पारिव्राज्यप्राप्तिः । साधनसङ्ग्रहस्य साध्यार्थत्वादिति परिहरति । **न स्वस्वामित्वेति** । इतश्चाऽऽश्रमान्तरेषु न पारिव्राज्यमित्याह । **कर्मार्थत्वादिति** । जायापुत्रवित्तसंपत्त्यानन्तर्यं श्रुतावथशब्दार्थः । गृहस्थादिषु स्वाश्रमस्थेषु एव पारिव्राज्यस्य दुर्वचत्वे फलितमाह । **तस्मादिति** । विवेकवशाद्यज्ञोपवीतादौ स्वशब्दार्थे स्वामित्वबुद्ध्यभावादिति यावत् । यत्तु परिव्राजकस्य निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवाया[11]प्राप्तिरिति तत्रानिष्टापत्तिमाशङ्कते । **एकत्वेति** । तद्विषयप्रत्ययस्य विधिरुत्पादकं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तज्जनितेनैकत्वविषयेण प्रत्ययेनेति यावत् । तथा च यथेष्टचेष्टाप्रसक्तिरिति शेषः । ज्ञानिनो वैधं यमादि नास्ति तत्प्रवृत्तिस्तु संस्कारवशादतिशयेनाऽऽह[12] । **बुभुक्षादिनेति** । यो हि दृष्टेन दोषेण तत्त्वज्ञानात्कथंचित्प्रच्युतिमापादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमनियमानुष्ठानमुपपद्यते । तस्य दोषकृततत्त्वप्रच्युतिप्रयुक्तानियतचेष्टानिवृत्त्यर्थत्वेनावश्यानुष्ठेयत्वात् । तथा च न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः । किंच विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेऽपि यथेष्टचेष्टा नास्तीत्याह । **न चेति** । अविदुषोऽपि

---

१ ङ. °द्धिरविद्य° । २ ठ. ड. °या सर्वक° । ३ क. ख. ञ. ड. °कप्र° । ४ ख. ञ. °णामीश्वरोऽ° । ५ क. ग. च. ट. °स्माच्च स्वस्वा° । ६ ङ. ठ. ड. ढ. °रेव । ७ ङ. °न भे° । ८ ड. ढ. °न भे° । ९ ख. ङ. ञ. ढ. °तिषेधसे° । १० ख. छ. ञ. °नं स्वं य° । ११ क. ग. ट. °यानभिप्रा° । १२ ख. ञ. °ह । न व° ।

प्रतिषिद्धत्वात् । न हि रात्रौ कूपे कण्टके वा पतित उदितेऽपि सवितरि पतति तस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं निवृत्तकर्मा भिक्षुक एव ब्रह्मसंस्थ इति । यत्पुनरुक्तं सर्वेषां ज्ञानवर्जितानां पुण्यलोकतेति । सत्यमेतत् । यच्चोक्तं तपःशब्देन परिव्राडप्युक्त इति[3] । एतदसत् ।

कस्मात् । परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवात् । स एव ह्यवशेषित इत्यवोचाम । एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपोनिवृत्तेश्च । भेदबुद्धिमत एव हि तपःकर्तव्यता स्यात् । एतेन कर्मच्छिद्रे ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यम् । अप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः । तथा ज्ञानवानेव निवृत्तकर्मा परिव्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तम् । यत्पुनरुक्तं[4] यववराहादिशब्दवत्परिव्राजके न रूढो ब्रह्मसंस्थशब्द इति[5] तत्परिहृतम्[6] । तस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवान्नान्यस्येति । यत्पुनरुक्तं रूढशब्दा[7] निमित्तं नोपाददत इति । तन्न । गृहस्थतक्षपरिव्राजकादिशब्ददर्शनात् । गृहस्थितिपारिव्राज्यतक्षणादिनि-

---

न यथेष्टचेष्टा विदुषस्तु सा कुतस्त्येति दृष्टान्तेन स्फुटयति । **न हीति** । अन्ये ब्रह्मसंस्थत्वासंभवे फलितमुपसंहरति । **तस्मादिति** । परोक्तमनूद्याङ्गीकरोति । **यत्पु**-**रिति** । उक्तमर्थान्तरमनुवदति । **यच्चेति** । किं परिव्राजकस्य ज्ञानहीनस्याऽऽश्रममात्रनिष्ठस्य तपःशब्देनोपादानमाहो[9] ज्ञानवतोऽपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति[10] । **एतदसदिति** ॥ यव

ज्ञानवतोऽपि तपस्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति शङ्कित्वा प्रत्याह । **तस्मादित्यादिना** । तपःशब्देन नासौ गृहीत इति शेषः । तस्य च ज्ञानवतोऽवशिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्टमित्याह । **स एवेति** । इतश्च परमहंसपरिव्राजको न तपःशब्देन परामृष्ट इत्याह । **एकत्वेति** । तदेव स्फोरयति । **भेदेति** । यत्तु कर्मच्छिद्रे गृहस्थादेरपि ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यमिति तत्प्रत्याह । **एतेनेति** । अनिवृत्तभेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंस्थत्वासंभवेनेति यावत् । सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति संबन्धः । यत्तु चतुर्णामपि ब्रह्मसंस्थताया अप्रतिषेध इति तत्राऽऽह । **अप्रतिषेधश्चेति** । एकत्वोपदेशेन भेदप्रत्ययनिरासादनिवृत्तभेदप्रत्ययस्यार्थाद्ब्रह्मसंस्थता प्रतिषिद्धेत्यर्थः । पारिव्राज्यमात्रेणामृतत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमुक्तं परिहरति । **तथेति** । चोद्यान्तरमनूद्योक्तं परिहारं स्मारयति । **यत्पुनरुक्तमिति** । तत्र रूढोऽयं शब्द इति शेषं पञ्चम्या सूचयति । चोद्यान्तरमनूद्य दूषयति । **यत्पुनरित्यादिना** । आदिपदेन पङ्कजादिशब्दो[11] गृह्यते । उक्तं प्रपञ्चयति । **गृहस्थितीति** । इहापीति प्रकृतवाक्योपादानम् । प्रकृते परमहंसे प

---

१ ठ. ड. °नविष° । २ क. ग. ट. इत्येतद् । त° । ३ घ. ङ. ढ. °ति । त° । ४ ग. ङ. ठ. ढ. °क्तं वरा° । ५ ग. ङ. ट. °ति परि° । ६ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. °तमेतत् । त° । ७ ख. ञ. ठ. ड. ढ. °रूढिश° । ८ ख. ङ. ञ. ड. ढ. °तिप्रव्रज्यात° । ९ क. ट. °होस्विज्ज्ञान° । १० क. ट. °ति । त° । ११ क. °शब्दा गृह्यन्ते । उ° ।

मित्तोपादाना अपि गृहस्थपरिव्राजकाश्रमिविशेषे विशिष्टजातिमति च तक्षेति रूढा दृश्यन्ते शब्दाः। न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्तन्ते। प्रसिद्ध्यभावात्। तथेहापि ब्रह्मसंस्थशब्दो निवृत्तसर्वकर्मतत्साधनपरिव्राडेकविषये ऽत्याश्रमिणि परमहंसाख्ये वृत्त इह भवितुमर्हति। मुख्यामृतत्वफलश्रवणात्। अतश्चेदमेवैकं वेदोक्तं पारिव्राज्यम्। न यज्ञोपवीतत्रिदण्डकमण्डल्वादिपरिग्रहे इति मुण्डोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च। श्रुतिरत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रमित्यादि च श्वेताश्वतरीये। निःस्तुतिर्निर्नमस्कार इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः। तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञोऽव्यक्तलिङ्ग इत्यादिस्मृतिभ्यश्च। यत्तु सांख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते। क्रियाकारकफलभेदबुद्धेः सत्य-

---

नके ब्रह्मसंस्थपदमित्यत्र हेतुमाह। मुख्येति। इतश्च पारमहंस्यमेव श्रौतमित्याह। श्चेति। एवकारार्थं कथयति। न यज्ञोपवीतेति। इतिशब्दः संन्यासप्रकरणे तथाश्रुत्यभावप्रदर्शनार्थः। ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परमहंसविषयत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति। तिरिति। अत्याश्रमिभ्यः पूर्वाश्रमत्रयमतीत्य सर्वकर्म त्यक्त्वा स्थितेभ्यः परमहंरिव्राजकेभ्य इति यावत्। परमं पवित्रं निरतिशयपरिशुद्धिकारणं परमपुरुषार्थसा सम्यग्ज्ञानं प्रोवाचेत्यर्थः। स्मृतिभ्यश्च यथोक्तं पारिव्राज्यं सिध्यतीति शेषः। नाशिषमनारम्भमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम्। कर्मणो बन्धहेतुत्वं तच्छब्दार्थः। ङ्गस्य धर्मकारणत्वराहित्यं तस्मादित्युक्तम्। अलिङ्गो धर्मध्वजित्वरहितः। धर्मज्ञो ावद्धर्मानुष्ठाता। अधर्मज्ञ इति वा पाठः। धर्मविचारनिष्ठारहितस्तत्रासारत्वप्रत्ययनेत्यर्थः। अलिङ्ग इत्युक्तेऽनाश्रमित्वमाशङ्क्याऽऽह। अव्यक्तेति। न व्यक्तं ेन गृहीतं लिङ्गमाश्रमित्वमस्यास्तीत्यव्यक्तलिङ्गः। किंत्वदम्भेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकावदस्यास्तीत्यर्थः। आदिपदं त्यज धर्ममधर्मं चेत्यादि ग्रहीतुम्। अत्रापि पूर्वपदाः। ननु कर्मनिवृत्तिमुपदिशता त्वया सांख्यमतमेवाऽऽश्रितं तेनापि शरीरादिपारोपरमद्वारा ध्याननिष्ठतायाः स्वीकृतत्वात्तत्राऽऽह। यत्त्विति। न हि तन्मते ात्मधीबलेन नैष्कर्म्यं युक्तम्। क्रियाकारकादिबुद्धेरविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञात्रापनोद्यत्वायोगात्। न च सर्वव्यापारोपरमसंभवो मनोबुद्ध्यादीनां तच्छीलत्वान हि कश्चित्क्षणमपीत्यादि स्मृतेः। अतः सांख्यवचो मिथ्यैवेत्यर्थः ननु बौद्धेनारात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिष्टं तथाच कर्मत्यागमुपदिशता त्वयाऽपि तन्मतमेवानु-

---

१ ट. ड. °काश्र°। २ क. ग. ट. °श्रमवि°। ३ क. ग. घ. च. ट. ठ. च गृहस्थ इति परिव्रा- ति च त°। ४ घ. °ति च निरू°। ठ. °ति च रू°। ५ ख. ञ. °त्र निमि°। ६ ङ. ड. ढ. °त्र ख. ञ. °षयोऽत्या°। ग. च. ङ. ढ. °षयेऽन्त्याश्र°। ८ ख. घ. ञ. ठ. °ख्ये प्रवृ°। ९ क. ग. घ. ठ. °हवान्मुण्डो°। १० ख. घ. ञ. °ति। श्रु°। ११ क. ग. च. ठ. °ये न स्तु°। १२ क. ग. °तिर्न नम°। १३ क. °निष्ठायाः।

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्र-

त्वाभ्युपगमात् । तन्मृषा । यच्च बौद्धैः शून्यताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्यु-
पगम्यते । तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः सत्त्वाभ्युपगमात् । यच्चाज्ञैरलसत-
याऽकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽप्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्तितत्वात्प्रमाणेन । त-
स्माद्वेदान्तप्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत एव कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारिव्रा
ज्यं ब्रह्मसंस्थत्वं चेति सिद्धम् । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने सति पा
रिव्राज्यमर्थसिद्धम् । नन्वग्न्युत्सादनदोषभाक्स्यात्परिव्रजन् । वीरहा व
एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत इतिश्रुतेः । न दैवोत्सादितत्वादुत्सन्न ए
व हि स एकत्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेः । अतो न
दोषभाग्गृहस्थः परिव्रजन्निति ॥ १ ॥

यत्संस्थोऽमृतत्वमेति तन्निरूपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट् कश्यपो
वा लोकानुद्दिश्य तेषु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपदभितापं कृतवान्ध्यानं

मोदितं नेत्याह । यच्चेति । तदभ्युपगन्तुरित्यत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थः । दुःखमि
यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेदिति स्मृतेरालस्योपहतैरज्ञैरकर्तृत्वमुपेयते । भवताऽपि
त्यजता तन्मतमादृतमित्याशङ्क्याऽऽह । यच्चाज्ञैरिति । अकर्तृत्वाभ्युपगम
च्छेदः ते हि मोहादेव कर्म त्यजन्तो न तत्फलं लभन्ते । स कृत्वा राजसं त्यागं
त्यागफलं लभेदिति स्मृतेः । वयं तु प्रमाणवशादेव कर्म त्यजन्तो न व्यामूढपक्षम
यामहे । तस्मान्नैष्कर्म्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्याख्येयमिति भावः । पक्षान्तरे नै
ष्कर्म्योक्तेरमूलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । यत्तु कैश्चिदैकाश्रम्यमा
वत्प्रत्यादिशति । एतेनेति । एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वोपपादनेनेति
वत् । एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितम् । अपरोक्षस्य पारिव्राज्यमन्तरेणायोगात् ।
स्योपरतिशब्दितस्य शमादिवत्साधनत्वश्रुतेरिति द्रष्टव्यम् । गृहस्थस्य पारिव्राज्ये
तिविरोधं शङ्कते । नन्विति । ऐकात्म्यमेव सत्यं द्वैतमसत्यमिति विवेके जाते स
ग्न्यादेरवस्तुत्वाध्यवसायात्तदभिनिवेशशैथिल्यान्न तत्त्यागे दोषप्राप्तिरिति दूषयति
दैवेति । सम्यग्ज्ञाने सत्यग्न्यादेरुत्सन्नत्वे मानमाह । अपागादिति । गृहस्थस्य
विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्तं पारिव्राज्यमित्याह । अत इति । इतिशब्दो ब्रह्मसं
वाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

किं तद्ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायामाह । यत्संस्थ इति । लोकानामभितो दग्धतयाऽभि
पप्रतिभासं व्यवच्छिनत्ति । ध्यानमिति । द्रवात्मत्वाभावे कथं प्रस्रवणं त्रय्याः स्या

१ घ. ठ. सत्यत्वाभ्यु° । २ ख. च. सन् । कार° । यद्यप्ययमेव पाठः समीचीन इत्यापाततः
तिभाति तथाऽपि यच्चाज्ञैरिति नपुंसकयच्छब्दप्रयोगान्न संगच्छते । उपरि स्थापितलापनिकात्वित्थं ।
पि प्रमाणेनाविद्यमानकारकबुद्धेरनिवर्तितत्वादेवातस्तदसदिति सन्नितिपाठे यदित्यव्ययं वा ज्ञेयम् । ३
ग. ट. एतत्कर्म । ४ ख. घ. ङ. ञ. ड. ढ. °णं ब्रह्मसंस्थत्वं पारिव्राज्यं चेति । ५ ख. ञ. ड. न
दैवो° । क. घ. ङ. च. ठ. ढ. °न दैवेनैवो° । ६ क. ट. °व्यामोहमू° । ७ ख. ञ. °श्रुतिरि° । ८
ग. ट. °व्राज्यश्रु° । ९ ञ. ण. न वेदेति° ।

यी विद्या संप्रास्रवत्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
प्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्व-
रिति ॥ २ ॥
तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः संप्रास्र-
वत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्ये-
वमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णोंकार एवेद ँ सर्व-
मोंकार एवेद ँ सर्वम् ॥ ३ ॥ इति द्वितीया-
ध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या संप्रास्र-
वत्प्रजापतेर्मनसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत् । तस्या-
अभितप्ताया एतान्यक्षराणि संप्रास्रवन्त भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतयः ॥ २ ॥

तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः संप्रास्रवत्तद्ब्रह्म कीदृश-
मित्याह । तद्यथा शङ्कुना पर्णनालेन सर्वाणि पर्णानि पत्रावयवजातानि
संतृण्णानि निविद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोंकारेण ब्रह्मणा परमात्म-
नः प्रतीकभूतेन सर्वावाक्शब्दजातं संतृण्णा । अकारो वै सर्वा वागि-
त्यादि श्रुतेः । परमात्मविकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेद ँ स-

---

शङ्क्याऽऽह । प्रजापतेरिति । पूर्ववदिति । त्रयीविद्यासारजिघृक्षयाऽऽलोचित-
नित्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य महत्तरत्वादित्याह । **कीदृशमित्यादि-**
। तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वन्तरं सूचयति । **परमात्मन इति** । ॐकारावयवस्या-
रस्यापि सर्ववाग्व्याप्तिरस्ति किमु वक्तव्यमोंकारस्येति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाहरति ।
कार इति । ओमितीदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । ॐकारव्याप्तत्वेऽपि वा-
जातस्य न तस्य सर्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्य पृथगेव विद्यमानत्वादित्याश-
याऽऽह । **परमात्मेति** । सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति । स
प्रकृत्वादोंकारान्नातिरिच्यते । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इति
तेः । तस्माद्युक्तमोंकारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः । ॐकारं सर्वात्मकं ब्रह्मरूपमुपासीतेति-
विसमाप्त्यर्थमितिशब्दः । किमित्योंकारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राऽऽह ।

---

१ ख. °भितस्तप्ते°। २ ञ. °वन्भू°। ३ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °न्त व्या°। ४ क. °प्तेभ्यः-भूत ॐ। ५ ठ.ड. ढ. °ह्म किंरूपमि°। ६ क. ग. च. ट. °दृशं किंरूपमि°। ७ ग. घ ङ. च. ठ. ड. ढ. °नि त्रि°। ८ क. ग. घ. च. ट. ठ. °ह्मणः प°। ९ ख. छ. ण. °ह्मस्तरु°। १० म. °र्थं इति°।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यद्वसूनां प्रातःसवनꣳ रुद्राणां माध्यंदिनꣳ सवनमादित्यानां च विश्वेषां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

वेमिति द्विरभ्यास आदरार्थः । लोकादिनिष्पादनकथनेनोंकारस्तुत्यर्थमिति ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वान्निवर्त्योंकारं परमात्मप्रतीकत्वादमृतत्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञस्याङ्गभूतानि सामहोममन्त्रोत्थानान्युपदिदिक्षन्नाह । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद्वसूनाम् । तैश्च प्रातःसवनसंबद्धोऽयं लोको वशीकृतः सवनेशानैः । तथा रुद्रैर्माध्यंदिनसवनेशानैरन्तरिक्षलोकः । आदित्यैश्च विश्वैर्देवैश्च तृतीसवनेशानैस्तृतीयो लोको वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्यः परिशिष्टो न विद्यते ॥ १ ॥

लोकादीति । स्तुतिश्चोपास्त्यर्था । यत्स्तूयते तद्वीधीयत इति स्थितेः । तथा च सिद्धमोंकारोपासनममृतत्वफलमिति वक्तुमितिशब्दः ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसंधत्ते । सामेति । पञ्चविधं सप्तविधं च यज्ञाङ्गं साम तस्योपासनवचनादोंकारस्य तद्गुणस्य सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते ततस्तं व्या ब्रह्मप्रतीकत्वात्कैवल्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रस्तुतयज्ञाङ्गभूतसामादिविज्ञानविध र्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । सामहोममन्त्रोत्थानं सामादिज्ञानविधित्सया तदपरिज्ञाने द माह । ब्रह्मेत्यादिना । तेषां प्रातःसवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य का हानिरित्य ङ्क्याऽऽह । तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभिस्तथेति यावत् । अन्तरिक्षलोको शीकृत इति पूर्वेण संबन्धः । तृतीयो लोको द्युलोकाख्यः । अस्तु तत्तद्देवानां छोकवशीकारस्तथाऽपि यजमानस्य लोकित्वे किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । **इति जमानस्येति** ॥ १ ॥

---

१ ख. ग. घ. च. °निष्यन्दन°। ङ. निस्पन्दक°। ड. °निष्पन्दक°। ढ. °निस्पन्दन°। ट. ठ. ष्पन्दन°। २ क. ग. च. ट. °नमप्योंका°। ३ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °त्वायामृ°। ४ क ङ. °बन्धोऽयं। ५ ञ. °ज्ञाङ्गभू°। ६ ख. ञ. ण. °स्य लौकिकत्वे°।

क तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥
पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाज्जघनेन गार्हप-

अतः क तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते। न क्वचिल्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः। लोकाय वै यजते यो यजत इति श्रुतेः। लोकाभावे च स यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं सामहोममन्त्रोत्थानलक्षणं न विद्यान्न विजानीयात्सोऽज्ञः कथं कुर्याद्यज्ञं न कथंचन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः। सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वान्नाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः प्रतिषिध्यते। स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वप्रतिषेधाय चेति हि भिद्येत वाक्यम्। आद्ये चौषस्त्ये काण्डेऽविदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचाम। अथैतद्वक्ष्यमाणं सामाद्युपायं विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

किंतद्वेद्यमित्याह। पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य प्रारम्भाज्ज-

---

परिशिष्टलोकाभावोऽतःशब्दार्थः। तर्हि देहपातादूर्ध्वमित्येतत्। लोकापेक्षां विनाऽपि विचित्रशाद्यागो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। **लोकायेति**। लोकत्रयस्य वस्वाद्यधीनतया यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमित्याशङ्क्याऽऽह। **लोकाभावे चेति**। अज्ञो यज्ञं स्वर्गादिसाधनीभूतं कथं कुर्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्मानुष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह। **सामादीति**। अथेतीदं वाक्यं स्तुत्यर्थं निषेधार्थं च भविष्यति नेत्याह। **स्तुतये चेति**। इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वं निषेद्धुमशक्यमित्याह। **आद्ये चेति**। मटचीहतेष्वित्यादौ विदुषः संनिधाने तदनुज्ञामन्तरेणाविदुषः कर्म कर्तुमयुक्तम्। प्रत्यवायप्रसङ्गात्। तदसंनिधौ तु तेनापि क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः। अथ शब्दो हेत्वर्थः। सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाद्यकरणमेव प्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

ज्ञातव्यं सामादि प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। **किंतदित्यादिना**। अप्रगीतमृग्जातं शस्त्रं तत्प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकं तस्येति यावत्। उपाकरणादित्यस्यार्थमाह। **प्रारम्भा-**

---

१ ङ. श्रुतिः। लो°। २ ख. घ. ञ. °विदुषः कर्तृ°। ३ क. ग. च. ट. °ति भि°। ४ घ. ङ. ञ. °स्त्ये च का°। ५ क. ग. ट. °थेदं। ६ क. ग. ट. निरोद्धु°। ७ क. ग. ट. °वाकस्तस्ये°।

त्यस्योदङ्मुख उपविश्य स वासवꣳसामाभि-
गायति ॥ ३ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू ३३ पश्येम त्वा वयꣳ
रा ३३३३३हुं ३ आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ
३२१११ इति ॥ ४ ॥

अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य
लोक एताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि

घनेन गार्हपत्यस्य पश्चादुदङ्मुखः सन्नुपविश्य स वासवं वसुदैवत्यं सा-
माभिगायति ॥ ३ ॥

लोकद्वारमस्य पृथिवीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपावृणु हेऽग्ने तेन द्वारेण
पश्येम त्वा त्वां राज्यायेति ॥ ४ ॥

अथानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण नमोऽग्नये प्रह्वीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवी-
क्षिते पृथिवीनिवासाय लोकक्षिते[3] पृथिवीलोकनिवासायेत्यर्थः। लोकं मे
मह्यं यजमानाय विन्द लभस्व। एष वै मम यजमानस्य लोक एता ग-
न्ताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्रास्मिँल्लोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः।
स्वाहेति जुहोति। अपजह्यपनय परिघं लोकद्वारार्गलमित्येतं मन्त्रमुक्त्वो-

---

दिति। जघनेनेत्येतद्व्याचष्टे। पश्चादिति। स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदग्भागे स्थित
वसुदेवताकं सामगानं कृतवानित्यर्थः। स वासवमित्यत्र सशब्दो यजमानविषयः ॥ ३
राज्याय त्वद्दर्शनेन त्वदनुज्ञया पृथिवीप्रयुक्तभोगायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पृथिव्यां क्षियति वसतीति पृथिवीक्षित्तस्मै पृथिवीक्षिते। पृथिवीलोके मया ल
तव किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। एष वै मम यजमानस्येति ॥ ५ ॥

---

1 ङ. ठ. ड. °सुदेव°। २ ङ. ठ. ड. ढ. °म त्वां। ३ क. °ते लोकनिवासाय पृ°। ४ ख.
ञ. ण. °त्यपृ°। ५ क. °क्षिदमिस्तस्मै।

परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसव-
नꣳसंप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

पुरा माध्यंदिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघने-
नाऽऽग्नीध्रीयस्योदङ्मुख उपविश्य स रौद्रꣳसा-
माभिगायति ॥ ७ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३पश्येम त्वा वयं वैरा
३३३३३हुं३आ३३ज्या३यो३आ३२१११इति ॥ ८ ॥

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोक-
क्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमान-
स्य लोकएताऽस्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि
परिघमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यंदिनꣳ
सवनꣳसंप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

त्तिष्ठति । एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवनसंबद्धो[1] लोको निष्क्रीतः स्यात्ततस्ते प्रातःसवनं वसवो यजमानाय संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

तथाऽऽग्नीध्रीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोदङ्मुख उपविश्य स रौद्रं सामाभिगायति यजमानो रुद्रदैवत्यं वैराज्याय ॥ ७ ॥ ८ ॥

अन्तरिक्षक्षित इत्यादि समानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स्वाहाशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थो होमद्योतकः । सर्वेषु मन्त्रेष्वेतैः सामहोममन्त्रोत्थानैरित्यर्थः ॥ ६ ॥

यथा पृथिवीलोकजयोपायो दर्शितस्तथाऽन्तरिक्षलोकजयोपायोऽपि प्रदर्श्यत इत्याह । तथेति । अन्तरिक्षे क्षियतीत्यन्तरिक्षक्षिद्वायुस्तस्मै वायवे ॥७॥८॥९॥१०॥

---

1 क. ध. च. °बन्धो लो°।

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्जघनेनाऽऽहवनी-
यस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यꣳस वैश्व-
देवꣳसामाभिगायति ॥ ११ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णू३३पश्येम त्वा वयꣳ
स्वारा ३ ३ ३ ३ ३ हुं ३आ ३ ३ज्या ३यो ३आ
३२१११ इति[1] ॥ १२ ॥

आदित्यमथ वैश्वदेवं लो३कद्वारमपावा३र्णू३३
पश्येम त्वा वयꣳसाम्रा ३३३३३हुं३आ ३३
ज्या३यो३आ३२१११ इति ॥ १३ ॥

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च दे-
वेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे
यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एताऽस्म्यत्र यजमानः

तथाऽऽहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स आदित्यदैवत्यमादित्यं वैश्व-
देवं च सामाभिगायति क्रमेण स्वाराज्याय साम्राज्याय ॥११॥१२॥१३॥

दिविक्षिद्भ्य इत्येवमादि समानमन्यत् । विन्दतापहतेति बहुवचनमात्रं
विशेषः । याजमानं त्वेतत् । एताऽस्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गात् ।
एष ह वै यजमान एवंवित्[4] । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य मात्रां य-

---

यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोराप्त्युपायस्तथा द्युलोकाप्त्युपायोऽप्युच्यत इत्याह ।
थेति । स्वाराज्यमन्तरिक्षे स्वातन्त्र्यम् । आदित्यानामिव स्वातन्त्र्यमिह विवं
तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

किमिदं सामाद्यार्त्विज्यमाहो याजमानिकमिति[5] वीक्षायामाह । याजमानं त्विति
आदिपदेन[6] लोकं मे यजमानायेति निर्देशो गृह्यते । सामादिविज्ञानफलं कथयति
एष इति । य एवं[7] वेदेत्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति । यथोक्तं[8] सामादीत्येतत्

---

१ ज. ठ. °ति । अथ । २ ङ. °त्यदेव°। ३ क. घ. ङ. च. ट. ठ. °वत्यं वै°। ४ ख. ञ. वेद । य°। ढ़. °वं य°। ५ क. °ति विवक्षा°। ६ क. ग ट. °दिज्ञा°। ७ क. ग. छ. ट. ण. °वं वि
त्स°। ८ ख. ञ. ण. °थोक्तसा°।

परस्तादायुषः स्वाहाऽपहत परिघमित्युक्त्वो-
त्तिष्ठति ॥ १५ ॥

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयंसवनꣳ संप्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः॥२४॥इति द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

हरिः। ॐ। असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य

ज्ञयाथात्म्यं वेद यथोक्तम्। य एवं वेद[2] य एवं वेदेति द्विरुक्तिरध्याय-परिसमाप्त्यर्था॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

ॐ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारम्भे संबन्धः। अतीतानन्तराध्यायान्त उक्तं यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञविषयाणि च सामहोममन्त्रोत्थानानि विशिष्टफलप्राप्तये यज्ञाङ्गभूतान्युपदिष्टानि। सर्वयज्ञानां च कार्यनिर्वृत्तिरूपः सविता महत्या श्रिया दीप्यते। स एष सर्वप्राणि-

---

एवमित्युक्तप्रकारोक्तिः। तस्य यज्ञयाथात्म्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं संभवतीत्यर्थः॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योपनिद्भाष्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कर्माङ्गावबद्धं विज्ञानं परिसमाप्य कर्मफलस्याऽऽदित्यस्य स्वतन्त्रोपास्तिविध्यर्थमध्यायान्तरमारभमाणः संबन्धं प्रतिजानीते। असाविति। पूर्वोत्तरग्रन्थयोः संबन्धं प्रतिज्ञातं प्रकटयितुं वृत्तं कीर्तयति। अतीतेति। विशिष्टफलं पृथिव्यादिलोकत्रयम्। समनन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं वक्तुं पातनिकां करोति। सर्वेति। तस्य [1]प्रेक्षितत्वं सूचयति। महत्येति। कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमित्याशङ्क्य सर्वैरुपजीव्यत्वोपलम्भादित्याह। स एष इति। पातनिकां कृत्वोत्तरग्र

---

१ ख. ञ. °य-स°। २ ग. ड. वेदे। ३ क. ग. ट. °प्रेप्सित°।

द्यौरेव तिरश्चीनवꣳशोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

कर्मफलभूतः प्रत्यक्षं सर्वैरुपजीव्यते । अतो यज्ञव्यपदेशानन्तरं तत्कार्यभूतसवितृविषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः श्रेष्ठतमफलं विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिरसौ वा आदित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनान्मध्विव मध्वसावादित्यः । वस्वादीनां च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञफलरूपत्वादादित्यस्य । कथं मधुत्वमित्याह । तस्य मधुनो द्यौरेव भ्रामरस्येव मधुनस्तिरश्चीनश्चासौ वंशश्चेति तिरश्चीनवंशः । तिर्यग्गतेव हि द्यौर्लक्ष्यते । अन्तरिक्षं च मध्वपूपो द्युवंशे लग्नः सल्लम्बत इवातो मध्वपूपसामान्यादन्तरिक्षं मध्वपूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वाच्च । मरीचयो रश्मयो रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः । एता वा आपः स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्तरिक्षमध्वपूपस्थरश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रमरबीजभूताः पुत्रा इव हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूपनाड्यन्तर्गता हि भ्रमरपुत्राः ॥ १ ॥

न्थमुत्थापयति । अत इति । आदित्यस्य कर्मफलत्वादिति यावत् । तदुपदेशे हेल न्तरमाह । सर्वपुरुषार्थेभ्य इति । श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण मुक्तिलक्षणमस्यास्तीति तथे क्तम् । आदित्ये कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं व्यक्तीकर्तुमाह । वस्वादीनां चेति चकारो विद्वत्संग्रहार्थः । वक्ष्यत्यादित्यस्येति संबन्धः । तस्य सर्वेषां यज्ञानां फल पत्वादिति हेतुः । वस्वादयश्च कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति यु मित्यर्थः । आदित्यं मधुदृष्ट्योपासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसाम्यमादित्यस्य श्रुत्यु माकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । दिवि तिरश्चीनवंशदृष्टौ निमित्तमाह तिर्यग्गतेति । अन्तरिक्षनिवासिभिरुपरि विसारितनयनैरिति शेषः । अन्तरिक्षे मध्व पदृष्टिं कथयति । अन्तरिक्षमिति । मधुन इत्युभयत्र संबन्धः । मरीचयः पुत्रा इ वाक्यं व्याचष्टे । मरीचय इति । आपो भूमेराकृष्टा रश्मिस्थाः सन्तीत्यत्र प्रमा माह । एता इति । स्वराजः स्वतो भासमानस्य सवितुरिति यावत् । तासां पु प्रकटयति । ता इति । लोके हि भ्रमरबीजभूताः पुत्रा मध्वपूपच्छिद्रस्था दृश्यन्त एवाश्चाऽऽपोऽन्तरिक्षलक्षणमध्वपूपान्तर्गतरश्मिस्था भवन्ति । ततश्चैतास्वप्सु भ्रमर जदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥

१ घ. च. ढ. °त्यक्षः स° । २ क. °ज्ञस्य व्य° । ३ क. ठ. °तमं फ° । ४ क. घ. ट. ठ. ण. °व म° । ५ ख. ञ. ण. °पो मधुवं° । ६ घ. °वंशसंल° । ७ च. °शे संल° । ८ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. °त्वात् । म° । ९ ङ. च. ठ. ड. ढ. °यते । ता° । १० ख. ञ. ण. °दिहे° । ११ ख. ञ. ट. °विस्तारि° ।

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो मधुनाड्यः। ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः॥ २॥

तस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्चः प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यः प्रागञ्चनान्मधुनो नाड्यो मधुनाड्य इव मध्वाधारच्छिद्राणीत्यर्थः। तत्र ऋच एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राश्रयं मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु कुर्वन्ति। तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव। तत्र ऋग्ब्राह्मणसमुदायस्यर्ग्वेदाख्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिस्रावासंभवादृग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म। ततो हि कर्मफलभूतमधुरसनिस्रावसंभवात्। मधुकरैरिव पुष्पस्थानीयादृग्वेदविहितात्कर्मण अप आदाय ऋग्भिर्मधु निर्वर्त्यते। कास्ता आप इत्याह। ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तत्पाकाभिनिर्वृत्ता अमृता अमृतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति। तद्रसानादाय ता वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव भ्रमरा ऋचः॥ २॥

प्राचीदिग्गतेष्वादित्यरश्मिषु प्राचीनमधुनाडीदृष्टिर्विधेयेत्याह। **तस्येति**। मध्वाश्रयस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्येत्यर्थः। ऋक्षु मन्त्ररूपासु भ्रमरदृष्टिमारोपयति। **तत्रेति**। प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः। तासां मधुकृत्त्वं साधयति। **लोहितेति**। ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिं संपादयति। **यत इति**। ऋचो मधुकृत इति मन्त्राणां पृथक्कृतत्वादृग्वेदः पुष्पमित्यृग्वेदशब्देन ब्राह्मणसमुदायस्य स वक्तव्यत्वात्कथंचिदृग्वेदविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पदृष्ट्याऽध्यासेऽपि कुतस्ततो मधुनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। **ततो हीति**। तदेवोपपादयति। **मधुकरैरिति**। लोके तावदपः पुष्पाश्रयाः समादाय मधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्थानीयैर्ऋङ्मन्त्रैस्तद्वेदविहितात्पुष्पस्थानीयात्कर्मणः सकाशादपो गृहीत्वा मधु निष्पाद्यते। तस्मात्कर्मणः स्वफलभूतमधुनिष्पत्तेरुपपत्तेस्तस्मिन्पुष्पदृष्टिरित्यर्थः। ता अमृता आप इति वाक्यं प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे। **कास्ता इत्यादिना**। कर्मणि प्रयुक्तत्वमभिनयति। **अग्नाविति**। अग्निपाकाभिनिर्वृत्तत्वमपूर्वात्मत्वं परंपरया मुक्त्यर्थत्वममृतार्थत्वम्। यद्वा रोहितरूपामृतनिर्वर्तकत्वं तदर्थत्वम्। उत्कृष्टफलवत्त्वमत्यन्तरसवत्त्वम्। ता वा एता **इत्यादि** व्याचष्टे। **तद्रसानिति**। यथा हि पुष्पेभ्यो भ्रमरा रसानाददानास्तान्यमितपन्ति तथैते मन्त्रास्तस्मिन्कर्माणि स्थितानम्मयान्रसानादाय मधु निर्वर्तयन्तो यथोक्तं कर्माभिमतं समालोचयन्ति स्मेत्यर्थः॥ २॥

---

१ ण. 'त्र मन्त्रब्राह्म'। २ ख. घ. ञ. ठ. ण. 'त्राचार्थभो'। ३ ट. 'कादिभिर्निर्वृ'। ४ क. ग. ट. 'दिगन्तेष्वा'। ५ क. ग. छ. ट. 'रुकथमृग्वे'। ६ क. ग. ट. 'कादिभिर्नि'। ७ क. ग. ट. 'थैत्व'।

एतमृग्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितꣳरूपम् ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एतमृग्वेदमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यतपन्नभितापं[1] कृतवत्य इवैता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः । ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शस्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म मधुनिर्वर्तकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रमरैरोचूष्यमाणानि । तदेतदाह । तस्यर्ग्वेदस्याभितप्तस्य । कोऽसौ रसो य ऋङ्मधुकराभितापैर्निःसृत इत्युच्यते । यशो विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेतैरिन्द्रियैरवैकल्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं च येनोपयुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्यमेष रसोऽजायत यागादिलक्षणात्कर्मणः ॥ ३ ॥

यशआद्यन्नाद्यपर्यन्तं तद्व्यक्षरद्विशेषेणाक्षरदगमत् । गत्वा च तदादित्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाश्रितवदित्यर्थः । अमुष्मिन्नादित्ये संचितं कर्मफलाख्यं मधु भोक्ष्यामह इत्येवं हि यशआदिलक्षणफलप्राप्तये कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः केदारनिष्पादनमिव कर्षकैः । तत्प्रत्यक्षं प्रदर्श्यते श्रद्धाहेतोस्तद्वा एतत् । किं तद्यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपम् ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

कथं पुनर्मन्त्राणां भ्रमरस्थानीयानां पुष्पस्थानीयमृग्वेदविहितं कर्माभितप्तवतां फल
त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । एता ऋच इति । तासां कर्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि किमायातं
दाह । ऋग्भिरिति । अभितप्तस्य रसोऽजायतेति संबन्धः । तं प्रश्नपूर्वकं विशद
ति । कोऽसाविति ॥ ३ ॥

तच्छब्दार्थमाह । यशआदीति । अथानुष्ठितकर्मजनितं फलं कथमादित्यमाश्र
तीत्याशङ्क्याऽऽह । अमुष्मिन्निति । दृष्टान्ते भोक्ष्यामहे व्रीह्यादिजनितं फलमित
भिप्रायेण व्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः । किं तत्कर्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्य
शङ्क्याऽऽह । तत्प्रत्यक्षमिति । कर्मफले प्रत्यक्षे तत्साधने कर्मणि कार्मिणां श्र
सिद्ध्यर्थमिति यावत् । तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । किमित्यादिना ॥ ४
इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

---

१ क. ग. ट. ठ. पं च कृ॰ । २ ङ. ठ. ड. ण. ॰राकृष्य॰ । ३ घ. पनिर्वृत्त इ॰ । ४ ख. ॰पभुज्य॰ । ५ ख. घ. ङ. ञ. ढ. पूर्वे भा॰ । ६ ख. घ. ञ. ठ. ण. ॰धु वयं भो॰ । ७ ग. ङ. च. ड. ढ. ॰त्येव हि॰ । ८ क. ग. ङ. ट. ड. ढ ॰हेतोः । किं॰ । ९ ख. ञ. ॰हितक॰ । १० ख. छ. ञ. ॰वतां फ॰ ।

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षिणा मधुनाड्यो यजूꣳष्येव मधुकृतो यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजूꣳष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लꣳरूपम् ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानम्। यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि। पूर्ववन्मधुकृत इव। यजुर्वेदविहितं कर्मपुष्पस्थानीयं पुष्पमित्युच्यते। ता एव सोमाद्या अमृता आपः ॥१॥

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समानं मध्वेतदादित्यस्य दृश्यते शुक्लं रूपम् ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय इत्यादि समानम्। तथा साम्नां मधु।

मध्वन्तरं दर्शयति। अथेति। वक्तव्यविशेषं कथयति। यजूंषीति। कथं तेषां [मधु]कृत्त्वं तदाह। पूर्ववदिति। ऋङ्मन्त्राणां ऋग्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानां यथा [त]ं मधुकरत्वमुक्तं तथा यजुषामपीत्यर्थः। यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिमाचष्टे। [य]जुर्वेदेति। ता अमृता आप इत्यस्य पूर्ववद्व्याख्यानमित्याह। ता एवेति ॥१॥ यजुषामादित्यसंबन्धि मधु प्रत्यक्षं दर्शयति। एतदिति ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तृतीयं मधु कथयति। अथेति। ऋचां यजुषां च मधु यथा कथितं तथेति याव-

तानि वा एतानि सामान्येत ँ सामवेदमभ्य-
तप ँ स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्य ँ रसोऽजायत ॥ २ ॥
तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेत-
दादित्यस्य कृष्ण ँ रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृती-
याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥
अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो
मधुनाड्योऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपु-
राणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

एतदादित्यस्य कृष्णं रूपम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानम् । अथर्वाङ्गिरसोऽथर्वणाऽङ्गिरसा च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्मणि प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पम् । तयोश्चेतिहासपुराणयोरश्वमेधे पारिप्लवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनियोगः सिद्धः । मध्वेतदादित्यस्य परं कृष्णं रूपमतिशयेन कृष्णमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

त् । तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति । **एतदिति** ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

चतुर्थं मधु निदर्शयति । **अथेति** । किं तत्कर्मेत्याशङ्क्याऽऽह । **इतिहासेति** । अथर्वणानामाङ्गिरसानां च प्रसिद्धं ब्राह्मणं तद्विहितं कर्म पुष्पं पुष्पस्थानीयमित्यर्थः । प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादनं तदाऽपि न दूषणमित्याह । **तयोश्चेति** । अश्वमेधकर्मणि जामितापरिहारार्थं पारिप्लवो नानाविधोपाख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिप्लवमाचक्षीतेति विधिवशात्प्रयुज्यते । तासु रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गत्वेन मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवं प्रकारयोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य पूर्वतन्त्रे पारिप्लवार्थाधिकरणेनैव सिद्धत्वात्तेनेतत्संबन्धि कर्म पुष्पमित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रत्यक्षतामाह । **मध्वेतेति** ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

---

१ क. ख. ञ. ड. ढ. °थर्वाङ्गि°। २ क. ग. ङ. च. ट. ड. ढ. परः कृ°। ३ ख. छ. °रा°। ४ क. ग. ट. °मेधे क°। ५ क. ट. °तत्सं°।

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परं कृष्णꣳरूपम् ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधुनाड्यो गुह्या एवाऽऽदेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्ब्रह्माभ्यतपꣳस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यꣳरसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मय इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या एवाऽऽदेशा लोकद्वारीयादिविधय उपासनानि च कर्माङ्गविषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारात्प्रणवाख्यं पुष्पं समानमन्यत् । मध्वेतदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव समाहितदृष्टेर्दृश्यते संचलतीव ॥१॥२॥३॥

पञ्चमं मधु दर्शयति । अथेति । लोकद्वारीयादिविधयो लोकद्वारमपावृणु पश्येम वयमित्यादयः । ब्रह्मशब्दार्थमाह । शब्दाधिकारादिति । ऋगादिशब्दानां प्र‍कृतत्वादित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह । मध्वेतदिति । समाहितदृष्टेः शास्त्रार्थे समाहितचित्तस्येत्यर्थः । पञ्च मधूनि व्याख्याय तेषां सर्वेषां ध्येयत्वसिद्ध्यर्थं स्तुतिं प्रकुरुते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

---

१ क. ग. ङ. ज. ट. ठ. परः कृ°। २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ड. ण. °र्ध्वा इ°। ३ ख. ञ. °षां ध्ये°।

ते वा एते रसाना॰ रसा वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥४॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

ते वा एते यथोक्ता रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसानामित्याह । वेदा हि यस्माल्लोकनिष्यन्दत्वात्सारा इति रसास्तेषां रसानां कर्मभावमापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा अत्यन्तसारभूता इत्यर्थः । तथाऽमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्यमृतानि । रसानां रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा । यस्यैवंविशिष्टान्यमृतानि फलमिति ॥४॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातः सवनेशाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । अन्नाद्यं रसोऽजायतेतिवचनात्कवलग्राहमश्नन्तीति प्राप्तं तत्प्रतिषिध्यते । न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्तीति । कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितं रूपं दृष्ट्वोपलभ्य सर्वकरणैरनुभूय तृप्यन्ति । दृशेः सर्वकरणद्वारोपलब्ध्यर्थत्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्यु

ते वा एते इति । तस्मात्तेषामिति संबन्धः । कर्मणि विनियुक्तत्वेन तदङ्गभावापत्तिः । वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावान्नित्यत्वम् । या मधुनि स्तुतिः कर्मस्तुतिरित्याह । रसानामिति । कर्मस्तुतिमभिनयति । यस्यैवमिति । रसानां अमृतानाममृतानीत्येवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्मणस्तस्य महाभाग्यं किं वाच्यमिति स्तूयते कर्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५

अमृतानि ध्येयान्युक्त्वा तदुपजीविनो देवतागणाननुचिन्तनीयानुपदिशति तत्रेति । कवलग्राहं कवलं गृहीत्वा यथा लोकोऽश्नाति तद्वदित्येतत् । नन्वशनाभावे न युक्तमुपजीवनवचनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । चक्षुषैव वक्तव्ये कथं सर्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राऽऽह । दृशेरिति । चक्षुषैव रूपग्रहणनियममाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । कर्मफलभूतस्य रसस्य लोहितामृतात्मकस्य

---

१ क. ञ. 'ते तस्मे'। २ ख. ञ. 'निष्पादत्वा'। ३ ग. ङ. ट. ण. 'प्रासम'। ४ च. '...णम'। ५ क. ट. 'हितरू'।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥
स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽ-
ग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव
रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

कथमन्येन्द्रियविषयत्वं रूपस्येति । न । यशआदीनां श्रोत्रादिगम्यत्वात् । श्रोत्रग्राह्यं यशः । तेजो रूपं चाक्षुषम् । इन्द्रियं विषयग्रहणानुमेयं करणसामर्थ्यम् । वीर्यं बलं देहगत उत्साहः प्राणवत्ता । अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति । रसो ह्येवमात्मकः सर्वः । यं दृष्ट्वा प्यतृन्ति सर्वे । देवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वकरणैरनुभूय तृप्यन्तीत्यर्थः । आदित्यसंश्रयाः सन्तो वैगन्ध्यादिदेहकरणदोषरहिताश्च ॥ १ ॥

किं ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति । न । कथं तर्ह्येतदेव रूपमभिलक्ष्यावसरं ना भोगावसरो नास्माकमिति बुद्ध्वाऽभिसंविशन्त्युदासते । यदा वै तस्यामृतस्य भोगावसरो भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः । एतस्माद्रूपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवतामननुतिष्ठतामलसानां भोगप्राप्तिर्लोके दृष्टा ॥ २ ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृङ्मधुकरतापरसंक्षरणमृग्वेदविहितकर्मपुष्पात्तस्य चाऽऽदित्यसंश्रयणं रोहितरूपत्वं चामृतस्य प्राचीदिग्गतरश्मिनाडीसंस्थतां वसुदेवभोग्यतां तद्विदश्च वसुभिः सहैकतां गत्वाऽग्निना मुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण तृप्तिं स्वभोगावसर उद्यमनं तत्कालापाये च संवेशनं वेद सोऽपि वसुवत्सर्वं तथैवानुभवति ॥ ३ ॥

श्रोत्रग्राह्यत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना । किमेतावता रसस्याऽऽयातं तदाह । न हीति । इति तस्यापि श्रोत्रादिग्राह्यतेति शेषः । एतदेवेत्यादिवाक्यमुपसंहरति । इति । किं तेषां स्वतन्त्राणां तृप्तिर्नेत्याह । आदित्येति । वैगन्ध्यं दौर्गन्ध्यम् । आदिपदेन संभाविताः सर्वेऽपि देहकरणदोषा गृह्यन्ते ॥ १ ॥

एतस्माद्रूपादिति । व्याख्यातस्यानुवादमात्रम् । उत्साहवतां देवानां यथोक्तामृतजीवित्वमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूलयति । न हीति ॥ २ ॥

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूद्य साधिकारं ध्यानविधिं दर्शयति । स य इति । वसुदेवभोग्यतां वसुभिर्देवैरुपजीव्यत्वमिति यावत् । एतदित्यस्माकं मधु निदर्शयति । शब्दार्थं विशदयति । यथोदितमिति । तथैव श्रुत्युक्तक्रमेणैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ ख. ङ. ज. ञ. ठ. °दुदेति । २ च. सर्वे यं । ३ ख. ङ. च. ञ. ड. ढ. °न्ति दे° । ४ ख. ङ. च. ञ. ठ. ड. ण. °प्यन्त्येत° । ५ ख. ञ. ण. °भूयाभितृ° । ६ ख. ङ. ठ. °दा चैत° । ञ. °दा त° । ७ ग. घ. ङ. ठ. °थत्किम° । ड. ढ. °थोक्तमेवमृ° । ८ ख. ञ. ण. °सक्ष° । ९ ख. ञ. °मात्रत्° । घ. ङ. °प्तिं वसुभो° । च. °प्तिं वस्तुभो° ।

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यꣳ स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥
इति तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥
त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥
स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥
स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता

कियन्तं कालं विद्वांस्तदमृतमुपजीवतीत्युच्यते स विद्वान्यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिश्युदेता पश्चात्प्रतीच्यामस्तमेता तावद्वसूनां भोगकालस्तावन्तमेव कालं वसूनामाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता परितो गन्ता भवतीत्यर्थः । न यथा चन्द्रमण्डलस्थः केवलकर्मी परतन्त्रो देवानामन्नभूतः । किं तर्ह्ययमाधिपत्यं स्वराड्भावं चाधिगच्छति ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानम् । स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो द्विगुणं कालं दक्षिण-

---

भोगकालपरिमाणं प्रश्नपूर्वकं निर्धारयति । कियन्तमिति । आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणयोस्तात्पर्यमाह । न यथेति ॥४॥ इति तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥६॥

प्रथमममृतमधिकृत्य चिन्तनीयमुक्त्वा द्वितीयममृतमाश्रित्य तद्दर्शयति । अथेति । विद्याफलं कथयति । स यावदिति । यावद्वसूनां भोगकालस्ततो द्विगुणो रुद्राणां भोगकालः । यथा प्रथमामृतध्यायिनां वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्यायिना-

---

१ ख. ङ. ञ. ठ. 'दुदैति ।

सति हन्तुमिच्छति । हे वृत्रहन्वैरिघातिन्नग्ने त्वं तान्वृकवद्घातुकाञ्जहि मारय । अस्मभ्यं तु वसु धनमाभर संपादय ।

अथ दशमीमाह—

अग्ने यो नोऽभिदासति समानो यश्च निष्ट्यः ।

तं वयꣳ समिधं कृत्वा तुभ्यमग्नेऽपिदध्मसि (२), इति ।

हेऽग्ने यः प्रबलः शत्रुर्नोऽस्मानभिदासति हिनस्ति, यश्चान्यः समानबलः[1] सन्निष्ट्यो नित्यं शत्रुत्वेनावस्थितो हिनस्ति, वयं तं हिंसकं समिधं समित्सदृशं कृत्वा हेऽग्ने तुभ्यं त्वदर्थमपिदध्मसि प्रक्षिपामः ।

अथैकादशीमाह—

यो नः शपादशपतो यश्च नः शपतः शपात् ।

उषाश्च तस्मै निम्रुक्च सर्वं पापꣳ समूहताम्, इति ।

अशपतोऽनाक्रोशतो यः शत्रुः शपाच्छपति अधिक्षिपति, यश्चान्यः शत्रुः शपतोऽधिक्षिपतो नोऽस्माञ्शपात्प्रत्यधिक्षिपति तस्मै तदर्थं तस्मिन्नवस्थापयितुमुषाश्च निम्रुक्चोदयास्तमयदेवावहोरात्रदेवौ वा सर्वं पापमस्मदीयं समूहतां संगतं कृत्वा तस्मिन्नेवावस्थापयताम् ।

अथ द्वादशीमाह—

यो नः सपत्नो यो रणो मर्तोऽभिदासति देवाः ।

इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किंचन, इति ।

हे देवा यो मर्तो मनुष्योऽस्माकं सपत्नः शत्रुः सन्ननर्थं चिन्तयति यश्चास्माभिः सह रणो युद्धकारी सन्नभिदासत्युपक्षपयति, तस्योभयविधस्य संबन्धि किंचन धनादिकं मोच्छेष्यवशिष्टं मा कुरुत, किंतु सर्वं विनाशयत । यथा प्रक्षायतः प्रकर्षेण क्षीयमाणस्य दह्यमानस्येध्मस्य काष्ठस्य न कोऽप्यंशोऽवशिष्यते तद्वत् ।

अथ त्रयोदशीमाह—

यो मां द्वेष्टि जातवेदो यं चाहं द्वेष्मि यश्च माम् ।

सर्वाꣳस्तानग्ने संदह यांश्चाहं द्वेष्मि ये च माम्, इति ।

हे जातवेदो यः शत्रुर्मां द्वेष्टि अहं च यं द्वेष्मि । द्विविधो द्वेषः प्रत्यक्षः परोक्षश्च । तत्र प्रत्यक्ष उभयकर्तृको द्वेष उदाहृतः, परोक्षमुभयकर्तृकं द्वेषं सूचयितुं यश्च

[1] ख. ग. समानः ।

मामिति पुनरुक्तिः। एवं च द्वेष्यो द्वेष्टा च द्वौ प्रत्यक्षौ द्वौ च परोक्षौ तांश्चतुर्विधान्सर्वान्, हेऽग्ने संदह सम्यग्भस्मी कुरु। यौ मुख्यौ द्वेष्यद्वेष्टारौ तद्द्वारा तदीया अन्येऽपि द्वेष्या द्वेष्टारश्च ये सन्ति तान्संग्रहीतुं याꣳश्चाहमिति पुनरुक्तिः। तान्सर्वांश्च संदहेति पूर्वत्रान्वयः॥

अथ चतुर्दशीमाह—

योऽअस्मभ्यमरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः। निन्दाद्यो अस्मान्दिप्साच्च सर्वाꣳस्तान्मꣳष्मषा कुरु, इति।

शत्रवस्त्रिविधा अरातयो द्वेषिणो निन्दकाश्चेति। तत्र दातव्यत्वेन प्राप्तं धनं यो न ददाति सोऽयमरातिः। कार्यविघातं यः करोति स द्वेषी। वाग्दौर्जन्यमात्रं यः करोति स निन्दकः। हन्तुकामश्चतुर्थः। तत्र योऽस्मभ्यमरातीयादरातित्वमिच्छति, यश्च जनो नोऽस्मान्द्वेषते कार्यनाशेन बाधते योऽप्यन्योऽस्मान्निन्दाद्दौर्जन्यान्निन्दति, यश्चापरोऽस्मान्दिप्साद्दम्भितुं हिंसितुमिच्छेत्। तान्सर्वाञ्जनान्मष्मषा कुरु चूर्णनभस्मीकरणादिजन्यस्य शब्दस्यानुकरणं मष्मषेति, चूर्णीकृत्य भस्मी कुर्वित्यर्थः॥

अथ पञ्चदशीमाह—

सꣳशितं मे ब्रह्म सꣳशितं वीर्यं बलम्।
सꣳशितं क्षत्रं मे जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहितः, इति।

मे मदीयं ब्रह्म ब्राह्मण्यं संशितं सम्यक्तीक्ष्णीकृतं शास्त्रीयमार्गेण कृतमित्यर्थः। तथा वीर्यमिन्द्रियशक्तिर्बलं शरीरदर्पस्तदुभयं संशितं सम्यक्स्वस्वकार्यक्षमं कृतम्। तथा यस्य क्षत्रस्य राज्ञोऽहं पुरोहितोऽस्मि मे मदीयं तत्क्षत्रं जिष्णु जयनशीलं यथा भवति तथा संशितम्, अस्त्विति शेषः।

अथ षोडशीमाह—

उदेषां बाहू अतिरमुद्वर्चो अथो बलम्।
क्षिणोमि ब्रह्मणाऽमित्रानुन्नयामि स्वाꣳ अहम्, इति।

एषां स्वकीयानां राजब्राह्मणादीनां मध्य एकैकस्य बाहू उदतिरमुत्कर्षेण वर्धितवानस्मि। लौकिकोक्तिरियम्, लोके हि योऽन्यस्मादुत्कृष्टो भवति तं जना एवमाहुः

---

१ क. च सति द्वे। २ ग. द्वेष्टारौ। ३ ग. °न्यो जनो निन्दा°। ४ क. °न्दान्नि°। ५ ख. ग. वीर्यं ब°। ६ क. °त्तीक्ष्णं कृ°। ७ क. °रजशक्तिस्त°। ८ ग. °कस्वस्य का°। ९ ख. ग. °म्। अथ। १० ग. स्वां ३।

स्वकीयं हस्तमुपरितनं कृतवानिति। वर्चः कान्तिः, तामप्युदतिरम्, अथो अपि च बलं शरीरशक्तिस्तामप्युदतिरंमुत्कर्षं प्रापयामि। ब्रह्मणा मन्त्रसामर्थ्येनामित्राञ्छत्रून्क्षिणोमि क्षीणान्करोमि। स्वान्स्वकीयान्पुरुषानहमुन्नयामि, उत्कर्षं प्रापयामि।

अथ सप्तदशीमाह—

पुनर्मनः पुनरायुर्म आगात्पुनश्चक्षुः पुनः श्रोत्रं म आगात्पुनः प्राणः पुनराकूतं म आगात्पुनश्चित्तं पुनराधीतं म आगात्। वैश्वानरो मेऽदब्धस्तनूपा अवबाधतां दुरितानि विश्वा (३), इति॥

पोषं दध्मसि पुरोहितश्चत्वारि च॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

मनःप्राणादीनां पापेन योऽपक्षयः प्राप्तस्तस्य पापस्यानेन कर्मणा विनाशितत्वान्मे मनः पुनरप्यागादस्मिञ्शरीरे समागच्छतु। एवमायुरादयोऽपि समागच्छन्तु। आकूतं संकल्पितं कार्यम्। चित्तं मनोजन्यं ज्ञानम्। आधीतं साकल्येन पठितो वेदः। एतेषां सर्वेषामागमनार्थं वैश्वानरो मे विश्वा सर्वाणि दुरितानि अवबाधतां विनाशयतु। कीदृशो वैश्वानरः। अदब्धः केनाप्यहिंसितः। तनूपा मदीयशरीरपालकः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः॥ ५॥

अथ द्वितीये षष्ठोऽनुवाकः।

अथ षष्ठानुवाकोक्तास्वृक्षु प्रथमामाह—

वैश्वानराय प्रतिवेदयामो यदीनृणꣳ संगरो देवतासु।
स एतान्पाशान्प्रमुचन्प्रवेद स नो मुञ्चातु दुरितादवद्यात्, इति।[३]

यदीनृणं यदेव प्रसिद्धमृणं देवतासु संगरः प्रतिज्ञारूपेण स्तुत्या संपादितम्। संगरशब्दः प्रतिज्ञावाची। प्रतिज्ञा चैवं श्रूयते—'त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येण

---

१ क. ख. °किम°। २ क. ख. °रम्। ब्र°। ३ ख. म. 'वितः! सं°'।

ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इति । तदेतदृणं त्रिविधं वैश्वानरायास्म-
स्वामिने प्रतिवेदयामो विज्ञापयामः । तत्र देवताशब्देनर्षयः पितरश्चोपलक्षिताः ।
। वैश्वानर एतानृणत्रयरूपान्पाशान्प्रमुचन्प्रमोक्तुं प्रवेद प्रकर्षेण जानाति । सोऽ-
भिज्ञो वैश्वानरो नोऽस्मान्दुरितात्परलोकविरोधिनः पापादवद्यादिह लोके निन्दादो-
ाच्च मुञ्चातु मुक्तान्करोतु ।

अथ द्वितीयामाह——

वैश्वानरः पवयान्नः पवित्रैर्यत्संगरमभिधावाम्याशाम् । अना-
जानन्मनसा याचमानो यदत्रैनो अव तत्सुवामि, इति ।

वैश्वानरो देवो नोऽस्मान्पवित्रैः शुद्धिहेतुभिर्होमादिभिः पवयाच्छोधयतु । यद्येन
ोधनेन संगरं श्रुत्युक्तां प्रतिज्ञामृणत्रयरूपामाशां मयाऽपि प्रत्यर्पणीयत्वेनाऽऽशं-
नीयामभिधावाम्याभिमुख्येन शीघ्रं प्राप्नोमि, तादृशं पावनं कुर्यादित्यर्थः । अना-
ानन्नृणनिर्मोचनोपायान्सर्वानप्यजानन्मनसा याचमानोऽनृणो भूयासमिति सर्वदा
र्थयमानोऽस्मि । अत्रोपायापरिज्ञाने यदेनः पापमस्ति तत्पापमवसुवामि वैश्वानरप्र-
ादेन विनाशयामि ।

अथ तृतीयामाह——

अमी ये सुभगे दिवि विचृतौ नाम तारके ।
प्रेहामृतस्य यच्छतामेतद्बद्धकमोचनम्, इति ।

दिव्याकाशे विचृतौ नाम विचृन्नामयुक्ते द्वे तारके लोके मैघाशब्देन व्यवह्रिय-
णे सुभगे सौभाग्ययुक्ते अमी अमू प्रत्यक्षेणास्माभिर्दृश्यमाने ये विद्येते ते उभे
[कर्मण्यमृतस्यर्णापाकरणरूपममृतं सुखं प्रयच्छताम् । एतत्तारकाभ्यां दत्तममृतं
तं बद्धकस्य मम मोचनमृणमोचनसाधनम् । ऋणत्रयेण यो बद्धः स एवं वाऽ(चा)-
न्तकुत्सितत्वाद्बद्धक इत्युच्यते । पितृदेवताकाभ्यामाभ्यां तारकाभ्यां नामवृत्त्यादि-
ाशनेन तस्मादृणत्रयान्मुक्तो भवामीत्यभिप्रायः ।

अथ चतुर्थीमाह —

*विजिहीर्ष्व लोकान्कृधि बन्धान्मुञ्चासि बद्धकम् ।
योनेरिव प्रच्युतो गर्भः सर्वान्पथो अनुष्व, इति ।

* विजिहीर्ष्वेत्यपि वैदिकानां काचित्कः पाठः ।

१ ग. त्वेन शास° । २ ग. प्रपातनं । ३ क. मूलपदेन । ४ क. °ष लोके कु° । ५ ख.
भ्यां ता° । ग. °काभ्यां मघाभ्यां ।

अत्र मन्त्रद्रष्टा कश्चिदृषिरधमर्णं संबोध्य ब्रूते—हेऽधमर्ण विजिहीर्षं विहर्तु-मिच्छ पारतन्त्र्यराहित्येन सुखसंचारो विहारस्तत्सिद्ध्यर्थं लोकान्कृधि पुण्यानुष्ठाने-नोत्तमलोकान्संपादय। बद्धकमृणेन कुत्सितेन बद्धमात्मानं बन्धादृणत्रयरूपान्मुञ्चासि मुक्तं कुरु। बन्धाद्विमोके दृष्टान्तः—योनेः प्रच्युतो गर्भ इव, उदरमध्ये सर्वावयव-संकोचेन निर्बध्यमानो गर्भो योनेर्बहिः पतितो यथा निर्बन्धान्मुक्तो भवति तद्वत्। तदृ-णत्रयान्मुक्तस्त्वं सर्वान्पथः पुण्यलोकमार्गाननुष्व सेवस्वेत्यर्थः।

अथ पञ्चमीमाह—

स प्रजानन्प्रतिगृभ्णीत विद्वान्प्रजापतिः प्रथमजा ऋतस्य।
अस्माभिर्दत्तं जरसः परस्तादच्छिन्नं तन्तुमनुसंचरेम (१), इति।

स प्रजापतिरस्माभिर्दत्तं हविः प्रतिगृभ्णीत प्रतिगृह्णीत स्वी करोतु। कीदृशः प्रजापतिः—ऋतस्य प्रथमजाः सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमः पुत्रः। किं कुर्वन्, प्रजा-नन्नस्मत्प्रार्थनां प्रकर्षेण निरूपयन्। विद्वान्सर्वार्थसाधनाभिज्ञः। तस्य प्रजापतेः प्रसा-देन जरसः परस्ताद्वयोहानेरूर्ध्वमच्छिन्नं तन्तुं विच्छेदराहितं पुत्रपौत्रादिसंतानमनुसं-चरेम, अनुप्रविश्य सम्यगृणनिर्मुक्तो विश्रम्भेण चरेम।

अथ षष्ठीमाह—

ततं तन्तुमन्वेके अनुसंचरन्ति येषां दत्तं पित्र्यमायनवत्। अब-न्ध्वेके ददतः प्रयच्छाद्दातुं चेच्छेक्नवांस स्वर्ग एषाम्, इति।

एके पुरुषाः केचित्ततं पुत्रपौत्रादिरूपेण विस्तीर्णं तन्तुमनु स्वकीयं संतानमनुप्र-विश्यानुसंचरन्ति पुण्यलोकाननुक्रमेण प्राप्नुवन्ति। द्विविधो हि विग्रहः पुत्ररूप-श्चाऽऽत्मरूपश्चेति। तयोर्मध्ये पुत्ररूपेणेह लोके पुण्यं कुर्वन्नेवाऽऽस्ते। पितृरूपेण लोकान्तरेषु संचरति। एतदेवाभिप्रेत्यैतरेयोपनिषद्युक्तम्—"सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते। अथास्यायमितर आत्मा कृतकृत्यो वयोगतः प्रैति" इति। अत आकारभेदेन तन्तुमनुप्रविश्येति पुण्यलोकाननुसंचरतीत्युभयमप्युपपद्यते। येषां पुरुषाणां पित्र्यमृणमायनवद्दत्तम्, आयनमागमः शास्त्रं तदस्यास्तीत्यायनवद्यथा-शास्त्रं दत्तमित्यर्थः। पित्र्यमित्येतदन्ययोरपि द्वयोर्ऋणयोरुपलक्षणम्। तदृणत्रयं यैर्दत्तं तादृशाः केचिदनुसंचरन्तीति पूर्वत्रान्वयः। एकेऽपरे केचित्पुरुषा अबन्धु पुत्रपौत्रादि बन्धुरहिताः सन्तः पित्र्यमृणमपाकर्तुमशक्ता अपि ददतो धनदायिन उत्तम

१ ग. °च्छकनुषा°। २ क. ग °वाश्मः स्व°। ३ ग. हि पितुर्विग्र°। ४ °रूपः स्वात्म°।

ोस्य प्रयच्छात्प्रयच्छन्ति तद्धनं प्रत्यर्पयन्ति, ते पुरुषा दातुं शक्तवाञ्शक्तवन्तश्चेत्, एषां पुरुषाणां स स्वर्गो भवत्येव । पुत्रोत्पत्तेर्दैवाधीनत्वेऽपि गृहीतं धनमवश्यं प्रत्य-र्पणीयमेवेत्यर्थः ।

अथ सप्तमीमाह—

आरभेथामनुसꣳरभेथाꣳ समानं पन्थामवथो घृतेन । यद्वां पूर्तं परिविष्टं यदग्नौ तस्मै गोत्रायेह जायापती सꣳरभेथाम्, इति ।

हे जायापती कर्माधिकारिणाविह जन्मनि घृतेन द्रव्येणाऽऽरभेथां कर्मारम्भं कुरु-तम् । अनुसंरभेथां परस्परमनुकूलौ संगतौ कदाचिदप्यवियुक्तावेव भवतम् । तयोरुभयोः समानं साधारणं पन्थां पुण्यलोकमार्गमवथो रक्षतम् । वां युवयोर्यत्पूर्तं पितृभ्यो दत्तमन्नादि, यदग्नौ परिविष्टं परिप्रापितं हविः, तस्मै तदविच्छेदनं यथा क्रियेतेत्ये-तमर्थं संरभेथां त्वरेथां न तु तूष्णीमासाथाम् । तच्च गोत्रायोपयुज्यते, गोत्रसंभवाः पूर्वे परे च ये सन्ति तेषां सर्वेषामिदमनुष्ठानमुपयुक्तम् ।

अथाष्टमीमाह—

यदन्तरिक्षं पृथिवीमुत द्यां यन्मातरं पितरं वा जिहिꣳसिम । अग्निर्मा तस्मादेनसो गार्हपत्य उन्नो नेषद्दुरिता यानि चकृम, इति ।

वयमन्तरिक्षं जिहिꣳसिम हिंसितवन्त इति यत्पापमस्ति, तथा पृथिवीं जिहिꣳ-सिमेति यदस्ति, उतापि च द्यां जिहिंसिमेति यदस्ति । लोकत्रयवर्तिनां प्राणिनामप-कारस्तद्धिंसा । तथा मातरं पितरं वा जिहिꣳसिमेति यदस्ति, तस्मात्सर्वस्मादेनसो ऽस्मान्गार्हपत्योऽग्निर्गृहपतेर्यजमानस्य संबन्धी वह्निरुन्नेषदुन्नयतु, पापादुद्धतान्क-रोतु । यानि चान्यानि दुरितानि चकृम तेभ्योऽप्युन्नयतु ।

अथ नवमीमाह—

भूमिर्माताऽदितिर्नो जनित्रं भ्राताऽन्तरिक्षमभिशस्त्या नः । द्यौर्नः पिता पितृयाच्छं भवासि जामिमित्वा मा विविित्स लोकात्, इति ।

येयं भूमिः सेयं नोऽस्माकं माता लोकानां सर्वेषां निर्मात्री । अदितिर्देवी

---

१ ग. शक्नुवांसः शक्नुव° । २ ग. °च्छेदेन य° । ३ ग. °युक्ते । अ° । ४ ग. वयं येऽ- । ५ ग. °कारो हिंसा । ६ ग. लोकान् ।

जनित्री जननीस्थानीया। भूमिरचेतना निवासाधिकरणभूता, तदभिमानिनी देवताऽदितिः। यदिदमन्तरिक्षं तदस्माकं भ्राता भ्रातृस्थानीयम्। यदेनोऽस्माभिः कृतं तदभिशस्तः शत्रुस्थानीयम्। येयं द्यौः सेयं नः पिता पितृस्थानीया। यथा परमेश्वरेण संपादितः सर्वसाधारणोऽयं बन्धुवर्गः, तथा हे यजमान बन्धुवर्गसंपादनार्थं त्वं पितृयात्पितृत्वमिच्छञ्छं भवासि सुखं प्राप्नोषि। ऐहिकामुष्मिकसुखसिद्ध्यै पुत्रानुत्पादयेत्यर्थः, जामि मित्वाऽऽलस्येन पुत्रोत्पत्तिरहित एव सन्मृत्वा लोकादृणत्रयरहितानां योग्यं लोकं मा विवित्सि नैव लप्स्यासि (से)।

अथ दशमीमाह—

यत्र सुहार्दः सुकृतो मदन्ते विहाय रोगं तन्वा-
१५ स्वायाम्। अश्लोणाङ्गैरहुताः स्वर्गे
तत्र पश्येम पितरं च पुत्रम्, इति।

यत्र यस्मिन्पुण्यलोके स्थिताः सुहार्दः शोभनहृदयोपेताः सुकृतः पुण्यकर्माणः स्वायां तन्वां स्वकीये शरीरे रोगं विहाय परित्यज्य मदन्ते हृष्यन्ति, अश्लोणाङ्गैः श्लोणो रोगविशेषस्तद्रहितैरङ्गैर्युक्ता अहुताः कौटिल्यरहिताः केनचिदप्यवाञ्चिताः सर्वे वयं तत्र स्वर्गे स्थित्वा पितरं पुत्रं च पश्येम। तादृशं जन्म भूयादित्यर्थः।

अथैकादशीमाह—

यदन्नमद्म्यनृतेन देवा दास्यन्नदास्यन्नुत वाऽक-
रिष्यन्। यद्देवानां चक्षुष्यागो अस्ति यदेव किंच
प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु, इति।

हे देवा अहं दास्यन्नदास्यन्प्रत्यर्पणं चिकीर्षुरचिकीर्षुर्वा, तात्कालिकेन सर्वथा प्रत्यर्पयिष्यामीत्येतादृशेनानृतवचनेन धनमादाय यदन्नमद्मि भक्षयामि, अथवा किंचित्कार्यं परकीयं करिष्यामीत्यनेनानृतेन वचनेन धनमादाय तत्कार्यमकरिष्यन्यदन्नमद्मि, यदपि देवानां चक्षुषि दृष्टिविषये मया कृतमागः पापमस्ति, आदित्याभिमुख्येन मूत्रविसर्गादि।

तथा च स्मर्यते—

"प्रत्यादित्यं प्रत्यनिलं प्रति गां च प्रति द्विजम्।
मेहन्ति ये च पापिष्ठास्ते भवन्ति गतायुषः" इति॥

---

१ क. ख. लभ्यते। २ ग. °न्वा ३. ग. °रहुता स्व° ४ ख. °हुता स्व°। ५ ग. अहुताः।

किंच यदेव किंचिच्छूद्रादिधनं प्रतिजग्राहं प्रतिगृहीतवानस्मि, तस्मात्सर्वस्मादेनसो विमुच्यायमग्निरनृणमृणरहितं करोतु।

अथ द्वादशीमाह—

यदन्नमद्मि बहुधा विरूपं वासो हिरण्यमुत गामजामविम्। यद्देवानां चक्षुष्यागो अस्ति यदेव किंच प्रतिजग्राहमग्निर्मा तस्मादनृणं कृणोतु, इति।

बहुधा विरूपं द्रव्यदोषोत्कर्तृदोषाद्देशकालदोषादिना वा बहुप्रकारेण शास्त्रनिषिद्धं यदन्नमाद्मि तथा वस्त्रादीनपि निषिद्धान्स्वी करोमि। यद्देवानामित्यादि पूर्ववत्।

अथ त्रयोदशीमाह—

यन्मया मनसा वाचा कृतमेनः कदाचन। सर्वस्मात्तस्मान्मेळितो मोग्धि त्वꣳ हि वेत्थ यथातथम् (२), इति।

चरेम पुत्रꣳ षट् च॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः॥ ६॥

मया कर्त्रा कदाचनेह जन्मनि जन्मान्तरे वा यदा कदाचिदपि मनसा वाचा वा यदेनः कृतम्, हेऽग्नेस्माभिरीडितः स्तुतस्त्वं मां तस्मात्सर्वस्मादेनसो मोग्धि मुञ्च हि यस्मात्कारणाद्धेऽग्ने त्वं यथातथं वेत्थ वस्तुनस्तथात्वमनतिक्रम्य यथातथं यस्य पापस्य यः प्रतीकारस्तस्य तत्सर्वं जानासि, तस्मान्मां पापान्मुञ्च॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः॥ ६॥

अथ द्वितीये सप्तमोऽनुवाकः।

षष्ठेऽनुवाके कूष्माण्डहोमाङ्गमन्त्राः समापिताः। सप्तमे स होमो[6] विधीयते। तदर्थमाख्यायिकामाह—

वातरशना ह वा ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनो बभूवुस्तानृषयोऽर्थमायꣳस्ते निलायमचरꣳस्तेऽनुप्रविशुः कूश्मा-

---

१ क. °षाद्दे°। २ ग. °न्मेडितो। ३ क. ख. च। ४ क. ख. °स्माद्धे°। ५ ग. कूश्माण्ड°। ६ ख. °मे हो°।

ण्डानि ताꣳस्तेष्वन्वविन्दञ्छ्रद्धया च तपसा च—, इति।

पूर्वप्रपाठके ततोऽरुणाः केतवो वातरशना ऋषय उदतिष्ठन्निति त्रिविधा ऋषय आख्याताः। तन्मध्ये ये वातरशनाख्या ऋषयः श्रमणास्तपस्विन ऊर्ध्वमन्थिन ऊर्ध्वरेतसो बभूवुः, तान्वातरशनाख्यानृषीन्प्रत्यन्ये केचिदृषयोऽर्थमायन्नर्थयितुमागताः। तं वृत्तान्तमादावेवावगत्य किमशक्यमेते करिष्यन्तीतिनिश्चयरहितास्ते वातरशनां निलायं कुत्रचिदन्तर्हिता अचरन्। अन्तर्धानस्थानं विचार्य योगसामर्थ्यात्सूक्ष्मशरीरा भूत्वा कूश्माण्डाख्यानि मन्त्रवाक्यान्यनुप्रविष्टाः। इतरे तु महर्षयः श्रद्धापूर्वकेण तपसा शुद्धचित्ताः सन्तो ध्यानेनान्विष्य तेषु कूष्माण्डमन्त्रेष्ववस्थितान्वातरशनाख्यां-स्तानृषीन्प्रत्यक्षेणापश्यन्।

अथ तेषामुभयेषां परस्परसंवादं दर्शयति—

तानृषयोऽब्रुवन्कथा निलायं चरथेति त ऋषी-
नब्रुवन्नमो वोऽस्तु भगवन्तोऽस्मिन्धाम्नि केन वः
सपर्यामेति तानृषयोऽब्रुवन्पवित्रं नो ब्रूत येनारे
पसः स्यामेति त एतानि सूक्तान्यपश्यन्—, इति।

तान्वातरशनानृषय इतरेऽब्रुवन्, हे वातरशनाः कथा केन हेतुना निलायं निलीय चरथेति। ते च वातरशनास्तैः पृष्टाः सन्तस्तानुपचरितुमिदमब्रुवन्, हे भगवन्त ऐश्वर्यादिषड्गुणयुक्ता वो युष्मभ्यं नमस्कारोऽस्तु महात्मानो यूयमस्मदीये स्थाने समागता अतोऽत्र केन साधनेन युष्मान्परिचरेमेति। ततस्तान्वातरशनानितरेऽब्रुवन्, येन साधनेन वयमरेपसः पापरहिताः स्याम तादृशं पवित्रं शुद्धिकारणमस्मभ्यं ब्रूतेति। ते वातरशना अप्रयासेन सहसा शुद्धिप्रदं विचार्यैतानि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि तेषां कथनयोग्यानीति निश्चितवन्तः॥

अथ तदुक्तं प्रयोगक्रमं दर्शयति—

यद्देवा देव हेळनं यददीव्यन्नृणमहं बभूवाऽऽयुष्टे विश्वतो दध-
दित्येतैराज्यं जुहुत वैश्वानराय प्रतिवेदयाम इत्युपतिष्ठत
यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मोक्ष्यध्व इति—, इति।

---

१ ग. °षयो य आ°। २ क. ख. °वा॰°। ३ ग °ना अनि°। ४ ग. °नान्वीक्ष्य ते° ५ ख. ग. कूश्माण्ड°। ६ ग. °क्षेण किला°। ७ ग. धाम्ने। ८ ग °नेनारे°। ९ क. ख न्तः। °त। १० ग. हेडनं।

अनुवाकत्रयेण होमः । चतुर्थानुवाकेनोपस्थानम् । वेदत्रयविद्ब्राह्मणो भ्रूणस्तदीयहत्याया अर्वाचीनं यत्पापं तस्मात्सर्वस्मान्मुक्ता भविष्यथेति ॥

तदुत्तरं[1] महर्षिवृत्तान्तमाह—

त एतैरजुहवुस्तेऽरेपसोऽभवन्—, इति ।

अरेपसः पापरहिताः ॥

इदानीं विधत्ते—

कर्मादिष्वेतैर्जुहुयात्पूतो देवलोकान्समश्नुते (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

प्रारप्स्यमानकर्मारम्भेषु[3] कूष्माण्डहोमेन पूतस्य देवलोकप्राप्तिर्भवति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयेऽष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे कूष्माण्डहोमः कर्मादिषु विहितः । अष्टमे दक्षिणादिकं विधीयते । तत्राऽऽदौ कर्मादिव्यतिरिक्तस्थले होमं विधत्ते—

कूश्माण्डैर्जुहुयाद्योऽपूत इव मन्येत—, इति ।

यः पुमान्संदिग्धेन पापेन स्वस्य पूतत्वं नास्तीति मनसि शङ्कते स पुमान्कूश्माण्डहोमेन पूतो भवति ।

अथ महापातकसमस्य पापस्य निवृत्त्यर्थं होमं विधत्ते—

यथा स्तेनो यथा भ्रूणहैवमेष भवति
योऽयोनौ रेतः सिञ्चति—, इति ।

अयोनौ प्रतिषिद्धयोनौ यो रेतः सिञ्चति एष सुवर्णस्तेयकारिणा भ्रूणहत्याकारिणा च समो भवति, सोऽपि कूश्माण्डैर्जुहुयात् ।

तेनोक्तेन होमेन यथोक्तपापनिवृत्तिं दर्शयति—

यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते—, इति ।

---

१ ग. °ति । इतरम° । २ ख. °त्तमम° । ३ ग. प्रारप्स्यमाणकर्मप्रार° । ४ क. ग. कूश्माण्ड° । ५ ग. कूश्माण्ड° । ६ क. ख. °श्माण्डैर्जुह° ।

भ्रूणहत्यासमस्यापि मुख्यभ्रूणहत्याया अर्वाचीनत्वात्तेन होमेन निवृत्तिर्युज्यते[1]।

भ्रूणहत्याया अर्वाचीनमपि[2] तारतम्यतो[3] भवति तस्मात्कथमेकेन होमेन निवृत्तिरित्याशङ्क्य दीक्षातारतम्येनेत्युत्तरं दर्शयति—

यावदेनो दीक्षामुपैति दीक्षित एतैः संतति जुहोति—, इति ।

अल्पं महद्वा यावदेनो भवति तदनुसारेणाल्पां महतीं वा दीक्षां कृत्वा तैस्तैर्मन्त्रैर्[4] उचिते[5] काले[6] संतति प्रतिदिनं जुहोति तत्र तारतम्येन षड्दीक्षाभेदाः[7]।

तत्र प्रथमं दीक्षाभेदं दर्शयति—

संवत्सरं दीक्षितो भवति संवत्सरादेवाऽऽत्मानं पुनीते—, इति ।

न मांसमश्नीयादितिनियमाचरणं[8] दीक्षा पापाधिक्ये सति संवत्सरं[9] दीक्षितो भूत्वा तस्मिन्संवत्सरे प्रतिदिनं जुहुयात्। तया संवत्सरदीक्षया स्वात्मानं शोधयति ।

पापानुसारेण[10] दीक्षायाः पक्षान्तराणि विधत्ते—

मासं दीक्षितो भवति यो मासः स संवत्सरः संवत्सरादेवाऽऽत्मानं पुनीते चतुर्विꣳशतिꣳ रात्रीर्दीक्षितो भवति चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः संवत्सरः संवत्सरादेवाऽऽत्मानं पुनीते द्वादश रात्रीर्दीक्षितो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरादेवाऽऽत्मानं पुनीते षड्रात्रीर्दीक्षितो भवति षड्वा ऋतवः संवत्सरः संवत्सरादेवाऽऽत्मानं पुनीते तिस्रो रात्रीर्दीक्षितो भवति त्रिपदा गायत्री गायत्रिया[11] एवाऽऽत्मानं पुनीते—, इति ।

पापबाहुल्ये सति संवत्सरनियमेन या शुद्धिः पापाल्पत्वे सा शुद्धिर्मासमात्रेण संमवाप्यते[12]। एवमुत्तरेष्वपि[13]। अतः सर्वेषां संवत्सरसाम्यम्। गायत्रीपादानां त्रित्वसाम्येन त्रिरात्रदीक्षाया गायत्रीत्वात्तयैव शुद्धिर्भवति ।

अथ नियमान्विधत्ते—

न माꣳसमश्नीयान्न स्त्रियमुपेयान्नो-
पर्यासीत जुगुप्सेतानृतात्—, इति ।

---

१ ग. °ते। तेन भ्रू°। २ ग. °चीनानाप°। ३ ग. °तम्योपेतत्वात्क°। ४ क. तदेन°
५ ग. उपाचिते। ६ ग. °ले प्र°। ७ ख. षड्भेदा दीक्षाः। त°। ग. षड्भेदाः। ८ ख. °दित्य-
दिनि°। ९ ख. ग. दीक्षायाः। १० ग. पापह्रासानु°। ११ ग. गायत्र्या। १२ ख. संपाद्यते। ग.
समाप्यते १३ क. °त्तरैरपि।

उपरि खट्वादौ । स्पष्टमन्यत् ।

अथ वर्णभेदेन दीक्षादिनेषु भोजनद्रव्यविशेषं विधत्ते—

पयो ब्राह्मणस्य व्रतं यवागू राजन्यस्याऽऽमिक्षा वैश्यस्य—इति ।

व्रतं भोजनमित्यर्थः ।

तदेतद्व्रतं प्रशंसति—

अथो सौम्येऽप्यध्वर एतद्व्रतं ब्रूयात्—,इति ।

अपि च न केवलं कूश्माण्डहोमकर्मण्येवैतद्व्रतं किंतु सोमयागेऽप्येतदेव दीक्षाव्रतं कर्तव्यमित्येव ब्रूयात् । यस्मान्महत्यपि यज्ञे व्रतमिदमपेक्षितं तस्मादिदं प्रशस्तम् ।

अशक्तं प्रति कंचिद्विशेषं विधत्ते—

यदि मन्येतोपदस्यामीत्योदनं धानाः सक्तून्घृतमित्यनुव्रतयेदात्मनोऽनुपदासाय (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

दीक्षितो यथोक्तव्रतेनोपदस्याम्युपक्षीणो भवामीति यदि मन्येत, तदानीं यथोक्तदीक्षादिव्रतमनु शरीरस्योपक्षयपरिहारार्थमोदनादिकं यत्किंचिदनुव्रतयेद्भुञ्जीत । **धाना** भृष्टयवतण्डुलाः । **सक्तव**स्तत्पिष्टानि । इतिशब्देनेदृशमन्यदपि विवक्ष्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ द्वितीये नवमोऽनुवाकः ।

अस्य प्रपाठकस्य स्वाध्यायब्राह्मणमिति समाख्यातः[१] स्वाध्याय एवात्र प्राधान्येन विधेयः । तस्मिंश्च[२] शुद्धः पुमानधिकारी । अतः शुद्धिहेतून्यज्ञोपवीतसंध्यावन्दनकूश्माण्डहोमानभिधाय स्वाध्यायं विधातुमुपाख्यानमाह—

अजान्ह वै पृश्नीꣳस्तपस्यमानान्ब्रह्म स्वयंभ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवन्तदृषीणामृषित्वं तां देवतामुपातिष्ठन्त यज्ञकामास्त एतं ब्रह्मयज्ञमपश्यन्तमाहरन्तेनायजन्त—, इति ।

---

१ ख. ग. ख्यानात्स्वाध्या° । २ क. तस्मिञ्शुद्धः ।

कल्पादावेव ब्राह्मणाः सृष्टा न ह्यस्मदादिवत्कल्पमध्ये पुनः पुनर्जायन्ते तस्मादजाः। ते च पृश्नयः शुक्लाः स्वरूपेणैव निर्मलाः सन्तोऽपि पुनस्तप आचरन्। तदीयेन तपसा तुष्टं स्वयंभु ब्रह्म जगत्कारणत्वेन स्वतः सिद्धं परब्रह्मवस्तु कांचिन्मूर्तिं धृत्वा तपस्यमानांस्तानृषीननुग्रहीतुमभ्यानर्षदाभिमुख्येन प्रत्यक्षमागच्छत्। ततस्ते मुनय ऋषिधात्वर्थविषयत्वादृषयोऽभवन्। तस्मादन्येषामपि ऋषीणामनयैव व्युत्पत्त्यर्षित्वं संपन्नम्। ततस्ते मुनयः सर्वकामप्रदं कंचिद्यज्ञं कामयमानाः स्वयंभुब्रह्मरूपां तां देवतामुपासितवन्तः। तद्देवतानुग्रहात्ते मुनय एतं वक्ष्यमाणं ब्रह्मयज्ञं सर्वकामहेतुमपश्यन्। दृष्ट्वा च तं यज्ञमाहरन्ननुष्ठितवन्तः। तेन यज्ञेन देवानपूजयन्त।

ब्रह्म वेदस्तस्याध्ययनमेव संपादितं न तु यज्ञत्वमिति मतिं वारयितुं तत्राऽऽहुतीः संपादयति—

यदृचोऽध्यगीषत ताः पयआहुतयो देवानामभवन्यद्यजूꣳषि घृताहुतयो यत्सामानि सोमाहुतयो यदथर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतयो यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशꣳसीर्मेदाहुतयो देवानामभवन्ताभिः क्षुधं पाप्मानमपाघ्नन्नपहतपाप्मानो देवाः स्वर्गं लोकमायन्ब्रह्मणः सायुज्यमृषयोऽगच्छन् (१), इति॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः॥ ९॥

पादबद्धमन्त्रा ऋचस्ता अध्यगीषत त ऋषयोऽधीतवन्त इति यदस्ति ता अध्ययनक्रिया देवानां क्षीरद्रव्याहुतयोऽभवन्, तदाहुत्या या तुष्टिः सा तेषामृगध्ययनेन[3] संपन्ना। एतदन्यत्रापि योज्यम्। अथर्वभिरङ्गिरोभिश्च दृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः। ब्राह्मणानि कर्मचोदनाः 'वायव्यꣳ श्वेतमालभेत" इत्यादयः। इतिहासा महाभारतादयः। पुराणानि। ब्रह्माण्डादीनि। यद्वा 'देवसुराः संयत्ता आसन्'[4] इत्यादय इतिहासाः। 'आत्मा वा इदमेक[5] एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन[6] मिषत्' इत्यादीनि सृष्ट्यादिप्रतिपादकानि पुराणानि। कल्पाः कल्पसूत्राणि प्रयोगप्रतिपादकानि। गाथा गायतिचोदिता मन्त्रविशेषा योऽस्य कौष्ठ्येत्यादयः। यमगाथाभिः परिगा-

१ ग. ब्रह्मणा°। २ ग. °त. ये त। ३ क. ख. 'ने सं°। ४ ख. संयता। ५ ख. °दमग्र। ६ ख. °सीन्नैव किंच°। ग. °सीन्नैवेह किंचनाम इ°।

यतीति विधानात् । नराशंसपदोपेता नाराशंस्यो होता यक्षन्नराशंसमित्याद्याः । मन्त्र-ब्राह्मणान्तःपठितानामपि पुनरुक्तिः फलातिशयद्योतनार्थम् । मेदाहुतयो मांसाहुतयः । ताभिराहुतिभिर्देवाः क्षुद्रूपं पाप्मानं विनाशितवन्तः । स्वाध्यायजन्यतृप्त्या क्षुधं विस्मृतवन्तः । ततः क्षुद्रूपपापरहिता देवाः सुखमनुभवितुं स्वर्गं गताः । ऋषयश्च पूर्वोक्ताः अध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन जगत्कारणस्य ब्रह्मणः सायुज्यं प्राप्ताः । ब्रह्मज्ञानोत्पादनद्वारा मुक्तिहेतुत्वं ब्रह्मयज्ञस्य युक्तम् । अत एव ज्ञानसाधनेषु प्राथम्येन वेदानुवचनं वाजसनेयिनः समामनन्ति--" तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ द्वितीये दशमोऽनुवाकः ।

नवमे ब्रह्मयज्ञविधिप्रस्तावार्थमुपाख्यानमुक्तम् । इदानीं तद्विधिप्रसङ्गेन पञ्च महायज्ञान्विभत्ते—

पञ्च वा एते महायज्ञाः सतति प्रतायन्ते सतति संतिष्ठन्ते देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति-,इति ।

एवं यज्ञानां पाठतः पञ्चत्वं न तु स्वरूपविस्तारेण । सतति सततं दिने दिने प्रतायन्तेऽनुष्ठीयन्ते । सतति प्रतिदिनं संतिष्ठन्ते समाप्यन्ते । यस्मिन्दिन उपक्रमस्तस्मिन्नेव दिने तत्समाप्तिः, न तु यज्ञान्तरवद्दिनान्तरापेक्षा । देवयज्ञ इत्यादीनि तेषां नामानि ।

तत्र देवयज्ञस्य लक्षणमाह—

यदग्नौ जुहोत्यपि समिधं तद्देवयज्ञः संतिष्ठते-,इति ।

पुरोडाशादिहविर्मुख्यं तदलाभे समिधमप्यग्नौ देवानुद्दिश्य जुहोतीति यस्सोऽयं देवयज्ञः । स च सकृद्धोममात्रेण समाप्यते ।

पितृयज्ञस्य लक्षणमाह—

यत्पितृभ्यः स्वधा करोत्यप्यपस्तत्पितृयज्ञः संतिष्ठते—,इति ।

---

१ ग. °द्याः । ब्रा° । २ ख. ग. °णान्तप° । ३ क. °ऋाध्य° । ४ ख. अध्ययने° । ५ ख. °ति । यत्पुरो° । ६ क °श्य° ।

तत्र पिण्डदानासंभवे जलमात्रमपि पितृभ्यः स्वधाऽस्त्विति स्वधाशब्देन यद्ददाति सोऽयं पितृयज्ञः, । तावतैव समाप्यते ।

भूतयज्ञस्य लक्षणमाह—

यद्भूतेभ्यो बलिꣳ हरति तद्भूतयज्ञः संतिष्ठते—, इति ।

वैश्वदेवानुष्ठानादूर्ध्वं बहिर्देशे[1] वायसादिभ्यो भूतेभ्यो यद्बलिप्रदानं सोऽयं भूतयज्ञः, तावतैव समाप्यते ।

मनुष्ययज्ञस्य लक्षणमाह—

यद्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं ददाति तन्मनुष्ययज्ञः संतिष्ठते—, इति ।

वैश्वदेवादूर्ध्वं हन्तकारार्थान्नव्यतिरिक्तमन्नमतिथिभ्यस्त्रचवरेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो यद्दीयते स मनुष्ययज्ञः, तावतैव समाप्यते ।

ब्रह्मयज्ञस्य लक्षणमाह—

यत्स्वाध्यायमधीयीतैकामप्यृचं यजुः साम
वा तद्ब्रह्मयज्ञः संतिष्ठते—, इति ।

स्वस्यासाधारणत्वेन पितृपितामहादिपरम्परया प्राप्ता वेदशाखा स्वाध्यायः । तद्विद्यमानमृगादीनामन्यतममेकमपि वाक्यमधीयीतेति[4] यत्सोऽयं ब्रह्मयज्ञः, तावतैव समाप्यते ।

तत्र विशेषाकारेणाध्ययनं पृथक्पृथक्प्रशंसति—

यदृचोऽधीते पयसः कूल्या अस्य पितॄन्त्स्वधा अभिवहन्ति यद्यजूꣳषि घृतस्य कूल्या यत्सामानि सोम एभ्यः पवते यदथर्वाङ्गिरसो मधोः कूल्या यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशꣳसीर्मेदसः कूल्या अस्य पितॄन्स्वधा अभिवहन्ति—, इति ।

कूलमर्हन्तीति कूल्या महानद्यः । ऋगध्ययनेन क्षीरपूर्णा महानद्यः स्वधाकारे दत्तं हविर्भूत्वा पितॄनभिलक्ष्य प्रवहन्ति । तथा यजुरध्ययनेन घृतपूर्णो महानदीप्रवाहः । सामाध्ययनादेभ्यः पितृभ्यः सोमो धारया युक्तः पवते प्रवहति । एवमथर्वाङ्गिरसामध्ययनेन मधुपूर्णा नद्यः प्रवहन्ति । ब्राह्मणाद्यध्ययनेन मांससंबन्धी प्रवाहः

पितृतृप्त्या ब्रह्मयज्ञं प्रशस्य[5] देवतृप्त्याऽपि प्रशंसति—

यदृचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवाꣳस्तर्पयति

१ ख. °शे श्वभ्यो°। २ ग. °भ्यस्तव°। ३ क. रवस्य सा°। ४ क. °धीते°। ५ ग. प्रशंस्य।

यद्यजूꣳषि घृताहुतिभिर्यत्सामानि सोमाहुतिभिर्यद-
थर्वाङ्गिरसो मध्वाहुतिभिर्यद्ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि
कल्पान्गाथा नाराशꣳसीर्मेदाहुतिभिरेव तद्देवाꣳस्त-
र्पयति त एनं तृप्ता आयुषा तेजसा वर्चसा श्रिया
यशसा ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च तर्पयन्ति (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

ऋगध्ययनं यदस्ति तेन क्षीराहुतिसमाना देवानां तृप्तिर्भवति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ते देवास्तृप्ताः सन्त एनं यजमानमायुरादिभिस्तर्पयन्ति । तेजः शरीर-कान्तिः, वर्चो बलम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ द्वितीय एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे ब्रह्मयज्ञोऽभिहितः । एकादशे तत्प्रयोगोऽभिधीयते —

ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामादच्छ-
दिर्दर्श उदीच्यां प्रागुदीच्यां वोदित आदित्ये
दक्षिणत उपवीयोपविश्य हस्तावनिज्य त्रिरा-
चामेद्द्विः परिमृज्य सकृदुपस्पृश्य शिरश्च-
क्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभ्य—, इति ।

यः पुमान्ब्रह्मयज्ञं करिष्यति सोऽयं ग्रामात्प्राचीमुदीचीमैशानीं वा दिशं गच्छेत् । गृहस्योपर्याच्छादनार्थानि तृणकष्ठादीनि च्छदींषि, यावति दूरे तानि न दृश्यन्ते ताव-द्दूरमच्छदिर्दर्शं[2] तत्र गत्वा सूर्येऽभ्युदिते सति प्रथमानुवाकोक्तप्रकारेण यज्ञोपवीतं कृत्वा शुद्धप्रदेश उपविश्य हस्तद्वयं पूर्वं शुद्धमप्येतदङ्गत्वेन पुनः प्रक्षाल्योदकं त्रिः पिबेत् । द्विः परिमृज्य शुद्ध्यर्थमुदकेन तदा[3] हस्तं प्रक्षालयेत्, तत ओष्ठौ सकृदुपस्पृश्य

१ क. ख. यक्ष्यमाणमः° । २ ग. °र्दर्शस्तत्र । ३ ख. °दा तदा ह° ।

शिरःप्रभृतीन्हृदयपर्यन्तानवयवान्क्रमेण स्पृष्ट्वा दर्भाणां महदित्यादिना वक्ष्यमाणेन सहान्वयः।

अथाऽऽचमनादीन्प्रशंसति—

यत्त्रिराचामति तेन ऋचः प्रीणाति यद्द्विः परिमृजति तेन यजूꣳषि यत्सकृदुपस्पृशति तेन सामानि यत्सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी नासिके श्रोत्रे हृदयमालभते तेनाथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानीतिहासान्पुराणानि कल्पान्गाथा नाराशꣳसीः प्रीणाति—, इति।

अत्र सव्यपाणिपादयोः प्रोक्षणानुवादादेव प्रोक्षणविधिरुन्नेतव्यः।

हृदयस्पर्शनोत्तरभाविकर्तव्यं विधत्ते—

दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राङासीनः स्वाध्यायमधीयीतापां वा एष ओषधीनाꣳ रसो यद्दर्भाः सरसमेव ब्रह्म कुरुते—, इति।

दर्भाणां संबन्धि महत्प्रभूतं यथा भवति तथाऽऽसनमास्तीर्य तस्योपर्युपस्थं **कृत्वा**। उपस्थशब्द आसनविशेषं ब्रूते। आकुञ्चितस्य सव्यजानुन उपरि दक्षिणपादप्रक्षेपे सति यत्सुखावस्थानं भवति तत्कृत्वा। प्राङ्मुख **आसीनः** स्वकीयां शाखामधीयीत। दर्भाणामप्सारत्वमन्यत्राऽऽम्नातम्,—"तासां यन्मेध्यं यज्ञियꣳ सदेवमासीत्तदपोदक्रामत्ते दर्भा अभवन्" इति। ओषधीनां मध्ये दर्भाणां शुद्धिहेतुत्वात्तत्सारत्वं ततो दर्भासनेनैवताऽधीयमानं **ब्रह्म सरसं** भवति—

तत्रोपक्रमे कंचिद्विशेषं विधत्ते—

दक्षिणोत्तरौ पाणी पादौ कृत्वा सपवित्रावोमिति प्रतिपद्यत एतद्वै यजुस्त्रयीं विद्यां प्रत्येषा वागेतत्परममक्षरम्—, इति।

दक्षिणः पाणिरुत्तरो ययोस्तौ **दक्षिणोत्तरौ**। वामं पाणिं दक्षिणजानुन ऊर्ध्वमुत्तानं कृत्वा तस्योपरि दक्षिणहस्तमवाञ्चं कुर्यात्। तादृशौ च **पाणी** पवित्रयुक्तौ कार्यौ। तथा दक्षिणपादोऽपि वामपादस्योपरि स्थापनीयः। एवं **कृत्वोमिति**प्रणवो-

१ ख. ग. °क्षणकथनादे। २ ख. ग °धीयानः। द°। ३ ग. °मपां रसत्व°। ४ ख. ग. °ध्ये शु°। ५ क. °त्वात्तत्सारसत्वं। ६ ख. °नत्वादधीयानां ब्र°। ग. °नत्वादधीयानं ब्र°। ७ ग. अत्रोपक्रमे।

च्चारणेनोपक्रमं कुर्यात्। योऽयमोमित्येवंरूपो यजुर्मन्त्रः स त्रयीं विद्यां प्रति वेदत्रयस्य प्रतिनिधिरूपः। अत एव प्रणवगतानामकारोकारमकारमात्राणां वेदत्रयरूपेणाध्ययनमाथर्वणिका आमनन्ति—" तस्य ह वै प्रणवस्य पूर्वा मात्रा पृथिव्यकारः स ऋग्भिर्ऋग्वेदोऽथ द्वितीयाऽन्तरिक्षं स उकारः स यजुर्भिर्यजुर्वेदस्तृतीया द्यौः स मकारः स सामभिः सामवेदः " इति। किंचैषा प्रणवरूपा सर्वा वागपि। अत एव च्छन्दोगा आमनन्ति—" तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक्संतृण्णा " इति। अश्वत्थपत्रे दृश्यमानास्तन्तुसदृशा अवयवाः शङ्कवः, तैर्यथा कृत्स्नानि पर्णानि व्याप्तानि तद्वदोंकारेण सर्वाऽपि वाग्व्याप्ता। ऐतरेयेऽपि[2] प्रणवादेरकारस्यैव सर्ववाग्व्याप्तिमामनन्ति—" अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्माभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति " इति। अत एव मातृकामन्त्रे सर्वानपि ककारादीन्वर्णानकारशिरस्कानेव पठन्ति। य-(त)स्माद्युक्तं प्रणवस्य सर्वात्मकत्वम्। किंचैतत्प्रणवस्वरूपमुत्कृष्टमक्षरमविनश्वरं सर्ववेदान्तवेद्यं परब्रह्म वस्तु। अत एव पिप्पलादशाखायामधीयते—" एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः " इति। कठाश्च पठन्ति—" एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् " इति। तस्मात्प्रणवेनैव[3] स्वाध्यायप्रारम्भो युक्तः।

प्रणवप्रशंसापरामृचमवतारयति[4][5]—

तदेतदृचाऽभ्युक्तम्—, इति।

तदेतत्परब्रह्मस्वरूपं प्रणवाक्षरं कयाचिदृचा स्पष्टमुक्तम्।

तामृचं दर्शयति—

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे निषेदुर्यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासत इति—, इति।

या एता ऋचस्ताः सर्वाः परम उत्कृष्टे व्योमन्विशेषेण रक्षकेऽक्षरे प्रणवे निषेदुराश्रिताः। अत एव कठशाखायामधीयते—

" सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् " इति।

न केवलमृच एव तस्मिन्प्रणवे समाश्रिताः किंतु विश्वे सर्वे देवा अपि यस्मिन्प्रणवाक्षरेऽधिनिषेदुः, अधिकत्वेन निषण्णाः। अत एवोत्तरतापनीये देवानां परमात्मध्यानार्थं प्रणवपर्यवसानमुक्तम्—" आत्मानमनुष्टुभाऽन्विष्य[6] प्रणवेनैव तस्मिन्नवस्थिताः "

---

१ क. ख. पूर्वमा°। २ ग. °रेयास्तु प°। ३ क. ख. °वेन स्वा°। ४ ग. °णवं प्र°। ५ ग. °शंस्याप°। ६ क °ष्टुभमन्वि°।

इति । अनेनैव प्रकारेणर्चो देवाश्च यस्मिन्प्रणवे निषेदुस्तत्प्रणवाक्षरं यो न वेद स पुमानधीयानोऽपि ऋचा किं करिष्यति, न खलु फलरहितां केवलां कृषिं केचित्प्रार्थयन्ते । य इद्ये पुनर्महात्मानस्तत्प्रणवाक्षरं विदुस्ते महर्षय इमे परिदृश्यमानाः परमहंसाः समासते सम्यगवतिष्ठन्ते । ऐहिकामुष्मिकविषयक्लेशरहिताः सुखिनो वर्तन्ते । तांश्च परमहंसाञ्जाबालशाखाध्यायिन उदाहरन्ति—" तत्र परमहंसा नाम संवर्तकारुणिश्वेतकेतुदुर्वासऋभुनिदाघजडभरतदत्तात्रेयरैवतकप्रभृतयः " इति । इत्यनेन मन्त्रेण प्रशस्तत्वात्प्रणवस्य वेदत्रयप्रतिनिधित्वं युक्तम् ।

तेन प्रणवेन प्रारभ्य पश्चात्पठनीयान्मन्त्रान्दर्शयति—

त्रीनेव प्रायुङ्क्त भूर्भुवः स्वरित्याहैतद्वै वाचः

सत्यं यदेव वाचः सत्यं तत्प्रायुङ्क्त—, इति ।

भूर्भुवः स्वरिति यद्व्याहृतित्रयं तल्लोकत्रयात्मकब्रह्मप्रतिपादकं तदाह पठेत् । तेन त्रीनेव वेदान्प्रयुक्तवान्भवति । व्याहृतीनां वेदत्रयसारत्वेन प्रोक्तत्वात् । एतच्च च्छन्दोगा अधीयते—"स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया रसान्प्रावृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुव इति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः" इति । [एतद्व्याहृतित्रयं] वेदत्रयसारत्वेन प्रोक्तत्वाद्वाचः संबन्धि सत्य(त्यं) स्वरूपमित्युच्यते । अतस्तत्सत्यमेव प्रयुक्तवान्भवति ।

व्याहृतित्रयादूर्ध्वं पठनीयं दर्शयति—

अथ सावित्रीं गायत्रीं त्रिरन्वाह पच्छोऽर्धर्चशोऽनवानं सविता श्रियः प्रसविता श्रियमेवाऽऽप्नोत्यथो प्रज्ञातयैव प्रतिपदा छन्दाꣳसि प्रतिपद्यते (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ व्याहृत्यनन्तरं सावित्रीं सवितृदेवताकां गायत्रीछन्दस्कां तत्सवितुरित्यादिकामृचं च त्रिः पठेत् । तत्रायं प्रकारः । प्रथमं पादशः पादे पादे विरम्य पठेत् । ततोऽर्धर्चश एकैकस्मिन्नर्धे विरम्य पठेत् । ततोऽनवानं विरामरहितं यथा भवति तथा पठेत् । तस्यामृचि प्रतिपाद्यो यः सविता सोऽयं श्रियः प्रेरकः, अतो ब्रह्मयज्ञानुष्ठायी श्रियं प्राप्नोत्येव । एवमेकस्मिन्नहनि विधानमुक्तम् । अथो अनन्तरम् ।

---

१ क. फलरहितां । ग. वृषरहितां । २ क. ख. °रतात्रे° । ३ ग. इत्याङ्गिरसप° । ४ ख. °न वाचः ।

तदादिदिवसेषु, प्रज्ञातयैव प्रतिपदा पूर्वस्मिन्दिवसे किंचित्पठित्वा परेद्युरनुष्ठाना-यायमुपक्रम इति या प्रतिपत्प्रज्ञाता यः प्रारम्भप्रदेशो बुद्धौ स्थापितस्तयैव प्रतिपदा प्रारम्भप्रदेशेन च्छन्दांसि वेदावयवान्परेद्युः प्रतिपद्यते प्रारभते। पूर्वेद्युर्यावद्व्यवसितं तत एवाऽऽरभ्योत्तरेद्युरधीयीत न तु विप्रयुक्तं कंचिद्वेदभागम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः।

यत्पूर्वमुक्तं प्राच्यां दिशि ग्रामाद्बहिरित्यादि। तत्राशक्तस्यानुकल्पं विधत्ते—

ग्रामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत दिवा नक्तं वा—इति।

यदा बहिर्गन्तुमशक्तो ग्रामेऽधीयते तदा मनसैवाधीयीत। उदित आदित्ये प्रार-भ्धुमशक्तश्चेद्दिवा नक्तं वाऽधीयीत।

कस्यचिन्महर्षेर्मते मुख्य एवायं पक्षोऽपीति दर्शयितुं तमृषिमुदाहरति—

इति ह स्माऽऽह शौच आह्नेयः—, इति।

शुचिनामकस्य महर्षेः पुत्रः शौचः, अह्निसंज्ञिताया मातुः पुत्र आह्नेयो मह-र्षिरिति ह स्माऽऽह ग्रामे मनसेत्यादिकमपि मुख्यपक्षमे(ए)वेत्याह।

नियमान्तरेष्वप्यशक्तस्यानुकल्पान्विधत्ते—

उतारण्येऽबल उत वाचोत तिष्ठन्नुत व्रजन्नुताऽऽ-सीन उत शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी पुण्यो भवति य एवं विद्वान्त्स्वाध्यायमधीते—, इति।

ग्रामे मनसाऽध्ययनमुक्तम्, अरण्येऽप्यबलोऽशक्तश्चेन्मनसाऽधीयीत। तमेवाबलं प्रत्युत वाचेति पक्षान्तरमुच्यते। उच्चैरध्येतुमशक्तः केवलेन मनसा, यदा निद्रालस्य-त्वेनतादिकं भवति तदानीं वाचा जिह्वास्पन्दनमात्रेणाधीयीत। दर्भेष्वासीन इति यदुक्तं तत्राऽऽसननिर्बन्धे शक्तिरहितस्योत व्रजन्नित्यादयः पक्षाः। आलस्यपरिहारायेत-

१ ख. ग. °द्दिव°। २ क. °ष्ठार्थं यत उपक्रामते सा प्रतिपत्प्रज्ञातया प्रारम्भप्रदेशेषु स्थापितया तयैव। ३ क. ख. तु यं कं°। ४ क. ख. °नसाऽधी°। ५ ख. ग. नक्तमधी°। ६ ग. °यितुमेत°। ७ क. ख. °र्षेः शौ°। ८ ग °चः. इति। अ°। ९ ख. ग. °न्नश°। १० घ. °चोदृति°। ११ ख. °त ; बलवन्तं प्र°। १२ क. ख. °सा नि°। १३ क. °ह्वाद्रिप°। ख. °ह्वाक्यादिस्प°।

स्ततः शनैर्व्रजन्वा क्वचिदेव तिष्ठन्वा नियममन्तरेण स्वेच्छयैवोपविश्य वा शयानो वा शक्त्यनुसारेण स्वाध्यायमधीयीतैव । न त्वङ्गलोपानुसारेण प्रधानस्य लोपो न्याय्यः। तादृशस्वाध्याययुक्तोऽपि तपस्वी भवति, अध्ययनफलं प्राप्नोति । पुण्यः पङ्क्तिपावनश्च भवति ।

एतस्य ब्रह्मयज्ञस्याङ्गभूतं कंचिन्मन्त्रं प्रदर्शयति—

नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः । नमो वाचे नमो वाचस्पतये नमो विष्णवे बृहते करोमि (१), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

ब्रह्मशब्देन वेदः प्रजापतिर्वोच्यते । वाक्शब्देन सरस्वती । वाचस्पतिर्बृहस्पतिः । प्रशस्तत्वाद्विष्णुर्बृहत् । अस्य मन्त्रस्य विनियोग उपरिष्टाद्भविष्यति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ द्वितीये त्रयोदशोऽनुवाकः ।

तत्रैव ब्रह्मयज्ञे कंचिदन्यं विशेषं विधत्ते—

मध्यंदिने प्रबलमधीयीतासौ खलु वावैष आदित्यो यद्ब्राह्मणस्तस्मात्तर्हि तेक्ष्णिष्ठं तपति तदेषाऽभ्युक्ता—इति ।

मध्यंदिनकाले प्रबलमुच्चतरं यथा भवति तथाऽधीयीत । योऽयं ब्रह्मयज्ञानुष्ठाता ब्राह्मणोऽस्ति स एषोऽसौ दिवि दृश्यमान आदित्य एव तत्प्राप्तियोग्यत्वात् । यस्मादादित्यरूपो ब्राह्मणो मध्यंदिने प्रबलमधीयीत तस्मात्तदात्मक आदित्योऽपि तर्हि मध्यंदिने काले तेक्ष्णिष्ठमतिशयेन तीक्ष्णं यथा भवति तथा तपति । तदेतदादित्यमाहात्म्यं प्रति काचिदृगभ्युक्ता ।

तामेतामृचं दर्शयति—

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षꣳ सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेति,—इति ।

---

१ क. ख. °धीयते त° ।

देवानां दीप्यमानानां रश्मीनामनीकं समूहावष्टम्भनरूपमादित्यमण्डलं चित्रं काल-भेदेनारुणशुक्लादिवर्णोपेतत्वाच्चित्रं तादृशं मण्डलमुदगात्पूर्वस्यां दिश्युदयं प्राप्नोत् । तच्च मण्डलमन्धकारनिवारणोपयुक्तत्वान्मित्रादीनां चक्षुःस्थानीयम् । तदर्थमेवायं लोक-त्रयमाप्रा रश्मिभिरापूर्य वर्तते । तन्मण्डलवर्ती सूर्यरूपः परमात्मा जगतो जङ्गमस्य तस्थुषः स्थावरस्याऽऽत्मा जीवरूपेण शरीरेष्ववस्थितः । इत्यनेन मन्त्रेणाऽऽदित्य-माहात्म्यमवगन्तव्यम् ।

ब्रह्मयज्ञस्येतरयज्ञवैलक्षण्यं दर्शयति—

स वा एष यज्ञः सद्यः प्रतायते सद्यः
संतिष्ठते तस्य प्राक्सायमवभृथः—, इति ।

अयं ब्रह्मयज्ञो यस्मिन्नहनि प्रारभ्यानुष्ठीयते तस्मिन्नेवाहनि समाप्यते नतु यज्ञा-न्तरवदितरदिनेष्वनुगच्छति तस्मात्प्राक्प्रातःकाले प्रारब्धस्य तस्य यज्ञस्य सायमव-भृथः समाप्तिः ।

समाप्तिकाले मन्त्रविशेषं विधत्ते—

नमो ब्रह्मण इति परिधानीयां त्रिरन्वाह—, इति ।

परिधीयते समाप्यते यया सेयमृक्परिधानीया । सा चात्र पूर्वानुवाक आम्नाता, ॐ नमो ब्रह्मण इत्येषा, तां त्रिः पठेत् ।

तत्पाठादूर्ध्वं कर्तव्यतां दर्शयति—

अप उपस्पृश्य गृहानेति ततो यत्किंच
ददाति सा दक्षिणा (१), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

येयं दक्षिणा गृह एव न चारण्य इत्यर्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-रीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

---

१ ग. °मूहनानारू° । २ ग. °मेव लो° । ३ ख. 'वाह लो° । ४ क. ख. °र्ती प° । ५ तद्रू° ।

अथ द्वितीये चतुर्दशोऽनुवाकः ।

ग्रहणाध्ययने यान्यनध्यायकारणानि[1] तानि ब्रह्मयज्ञाध्ययने स्वाध्यायं न निवारयन्तीति वक्तुं तेषामनध्यायकारणानां यज्ञाङ्गतामुपचरति—

तस्य वा एतस्य यज्ञस्य मेघो हविर्धानं विद्युदग्निर्वर्षं हविस्तनयित्नुर्वषट्कारो यदवस्फूर्जति सोऽनुवषट्कारो वायुरात्माऽमावास्या स्विष्टकृत्—, इति ।

अनध्यायहेतूनापस्तम्बो दर्शयति—विद्युत्स्तनयित्नुर्वृष्टिश्चापर्तौ यत्र संनिपतेयुस्त्र्यहमनध्याय इति । सोऽयमकालमेघो ग्रहणाध्ययने निषिद्धोऽपि ब्रह्मयज्ञाङ्गस्वीकार्य एवं । यथा सोमयागे हविर्धानं न यागविरोधि तथा तत्र मेघोऽपि विद्युदादौ द्रष्टव्यम् । अग्निर्ग्रामगृहादिदाहकः । अकाले महानुत्पातरूपो वायुर यजमानस्थानीयः । स्पष्टमन्यत् ।

अनध्यायहेतूनां वर्जनीयत्वं निवार्योपादेयत्वं दर्शयति—

य एवं विद्वान्मेघे वर्षति विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जति पवमाने वायावमावास्यायां स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्याय इति—,इति ।

मेघादयो विरोधिनो न भवन्तीति यो विद्वान्सोऽयं सत्स्वपि मेघादिनिमि स्वाध्यायमधीते तदा तपस्तप्तं भवति । यस्मादयं ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायः कृच्छ्रचान्द्रायणादिवत्तपोरूपस्तस्मान्न सन्त्यनध्यायाः । न हि चान्द्रायणादिकं मेघादिषु वर्ज

कदाचिदप्यवर्जनेनानुष्ठितस्य ब्रह्मयज्ञस्य फलं दर्शयति—

उत्तमं नाकं रोहत्युत्तमः समानानां भवति यावन्तं ह वा इमां वित्तस्य पूर्णां ददत्स्वर्गं लोकं जयति तावन्तं लोकं जयति भूयांसं चाक्षय्यं चाप पुनर्मृत्युं जयति ब्रह्मणः सायुज्यं गच्छति (१), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

---

१ क. ख. 'नि म° । २ ख. घ. °वास्याः स्वि° । ३ ख. 'व । सो° । ४ ख. तद्दव

अनेन ब्रह्मयज्ञेन मरणादूर्ध्वमुत्तमं स्वर्गमारोहति, जीवनवेलायां पङ्क्तिपावनत्वात्समानानां मध्य उत्तमो भवति । उत्तमः स्वर्ग एव प्रपञ्च्यते । वित्तेन पूर्णां पृथिवीं ब्राह्मणेभ्यो ददत्पुरुषो यावन्तं स्वर्गमनेकभोगोपेतं प्राप्नोति तावन्तमसौ प्राप्नोति । ततो भूयांसमधिकमपि प्राप्नोति । अक्षय्यं पुनरावृत्तिरहितं च लोकं प्राप्नोति । तत्प्राप्तेरूर्ध्वं पुनर्मृत्युं न प्राप्नोति । किंतु परब्रह्मणः सायुज्यं मोक्षं गच्छति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ द्वितीये पञ्चदशोऽनुवाकः ।

ग्रहणस्वाध्याये यानि कारणान्यनध्यायस्य तान्यत्रापोद्य कारणान्तरमनध्यायस्य दर्शयति—

तस्य वा एतस्य यज्ञस्य द्वावनध्यायौ यदात्माऽशुचिर्यद्देशः—, इति ।

उक्तस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्वावनध्यायौ विद्येते । आत्मा ब्रह्मयज्ञस्य कर्ता स्वयमशुचिर्यदा भवति तदानीमेकोऽनध्यायः । देशो वा मूत्रपुरीषादिभिरशुचिर्भवति स द्वितीयोऽनध्यायः । न तु कश्चित्तृतीयोऽनध्यायहेतुरस्ति ।

अथ तस्य यज्ञस्य सुलभत्वं दर्शयति—

समृद्धिर्दैवतानि—, इति ।

समृद्धिः सामग्री । सा च यज्ञान्तरेषु द्रव्यार्जनादिना संपाद्यते । इह तु दैवतान्येव सामग्री न तु बाह्यसाधनं किंचिदपेक्षितमस्ति ।

ब्रह्मयज्ञेन तुष्टेषु दैवतेषु फलं भवत्येव तस्मादेवंभूते कालादिवैकल्यशङ्कां परित्यज्य यज्ञानुष्ठाने फलसिद्धिं दर्शयति—

य एवं विद्वान्महारात्र उषस्युदिते व्रजꣳस्तिष्ठन्नासीनः शयानोऽरण्ये ग्रामे वा यावत्तरसꣳ स्वाध्यायमधीते सर्वाँल्लोकाञ्जयति सर्वाँल्लोकाननृणोऽनुसंचरति तदेषाऽभ्युक्ता—, इति ।

य यज्ञ[स्य]निमित्तद्वयव्यतिरेकेणानध्यायकारणं नास्ति सामग्री च न प्रयाससं-

---

१ क. °हणाध्ययने या° । २ क. ख. °ह दै° । ३ ग. °कल्पश° ।

पाद्या विद्यत इत्येवं विद्वान्पुमान्कालविषय आसनादिनियमविषये देशविषये च श्रद्धा- जाड्यं परित्यज्य यावत्तरसं यावद्बलं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीयानः स्वापेक्षितान्सर्वा- ल्लोँकान्प्राप्नोति । तत्र तत्र लोके पुरुषान्तरवदृणयुक्तो न भवति, किंत्वनृण एवानुसंच- रति, तत्तस्मिन्ननृणस्यानुसंचारे काचिदृक्चोक्ता विद्यते ।

तामेतामृचं दर्शयति—

अनृणा अस्मिन्ननृणाः परस्मिꣳस्तृतीये लोके अनृणाः स्याम । ये देवयाना उत पितृयाणाः सर्वान्पथो अनृणा आक्षीयेमेति—, इति ।

अस्मिन्भूलोके परस्मिन्नन्तरिक्षे तृतीये द्युलोके च, ब्रह्मयज्ञबलादनृणाः स्याम । ऋणेऽपाकृते सति देवयानाः पन्थान उत्तरमार्गविशेषाः पितृयाणाः पन्थानो दक्षिण- मार्गविशेषा ऋणाभावेन प्रतिबन्धाभावात्सर्वानपि मार्गान्सर्वतः प्राप्नुयाम । ऋषीणा- मृणं ब्रह्मयज्ञेनापोद्यत इति तावत्सर्वेषां संमतम् । देवपितृकार्ययोरसमर्थस्य तदुभयविषय- मप्यृणमनेनैवापोद्यते ।

अत एव स्मर्यते—

"जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते" इति ॥

ततः सर्वान्पथो अनृणा आक्षीयेमेत्येतदुपपन्नम् ।

तदेतदनृणत्वं संभावयितुं पापस्पर्शराहित्येन स्वाध्यायं प्रशंसति—

अग्निं वै जातं पाप्मा जग्राह तं देवा आहुतीभिः पाप्मानम- पाघ्नन्नाहुतीनां यज्ञेन यज्ञस्य दक्षिणाभिर्दक्षिणानां ब्राह्म- णेन ब्राह्मणस्य छन्दोभिश्छन्दसाꣳ स्वाध्यायेनापहतपाप्मा स्वाध्यायो देवपवित्रं वा एतत्तं योऽनूत्सृजत्यभागो वाचि भवत्यभागो नाके तदेषाऽभ्युक्ता—, इति ।

योऽयमग्निः सृष्ट्यादावुत्पन्नस्तमुत्पन्नमात्रमेव सर्वः पाप्मा जग्राह, अग्निर्हि पा पापशोधनाय समुत्पन्नः । अत एव स्मृतिकारा भाण्डादीनां पुनःपाकेन शुद्धिं ब्रुव यथा लोकेऽत्यन्तमलिनं वस्त्रमल्पजलेन यदा प्रक्षाल्यते तदानीं वस्त्रमालिन्यं सर्वं

१ क. ख. °वं पुमान्विद्वान्का° । २ क. ख. तस्मि° । ३ क. °दृक्प्रोक्ता । ४ °हुतिभिः । ५ क. ख. अग्निः पा° ।

प्रविशति, तथा शोधनीयवस्तुगतः पाप्मा शोधकेऽग्नौ प्रविष्टः । तमग्निगतं पापं(प्मानं) देवा आहुतिभिर्विनाशितवन्तः । तदाहुतिगतं पापं कृत्स्नं यज्ञेन, यज्ञगतं च पापं दक्षिणाभिः, दक्षिणागतं च पापं प्रतिग्रहीत्रा ब्राह्मणेन, ब्राह्मणगतं च पापं तत्तन्मन्त्रगतैर्गायत्र्यादिच्छन्दोभिः, छन्दोगतं च पापं स्वकीयशाखारूपेण स्वाध्यायेन । न चात्र स्वाध्यायगतस्य पाप्मनो निवर्तकान्तरमन्वेष्टव्यम् । यस्मादपहतपाप्मा स्वाध्यायः, न खलु कश्चिदपि पाप्मा स्वाध्यायं स्प्रष्टुमीष्टे । यस्मादेतत्स्वाध्यायस्वरूपं देवानामपि शोधकम्, देवा हि पूर्वस्मिञ्जन्मनि मनुष्या भूत्वा स्वाध्यायमधीत्य तदर्थं चानुष्ठाय शुद्धाः सन्तो देवत्वं प्राप्ताः, [तस्मात्] तमीदृशं स्वाध्यायं योऽनूत्सृजति यः पुरुषः प्रारभ्य पश्चात्त्यजति स पुमानभागो वाचि भवति । वाङ्मात्रनिष्पाद्यत्वेनाप्रयाससाध्यं स्वाध्यायाध्ययनं तथाविधायां प्रयासरहितायां महाफलहेतुभूतायां वाच्यपि भाग्यं तस्य परित्यक्तुर्नास्ति । महाप्रयासनिष्पाद्ये ज्योतिष्टोमादिसाध्ये स्वर्गे भाग्यं नास्तीति किमु वक्तव्यम् । यो हि पाणिलब्धं चिन्तामणिमग्निमध्ये प्रक्षिपति स भाग्यहीन इत्यस्मिन्नर्थे न कोऽपि विप्रतिपद्यते । तत्तस्मिंश्चिन्तामणिपरित्यागसदृशोऽयं स्वाध्यायपरित्याग इत्यस्मिन्नर्थे काचिदृगभ्युक्ता ।

तामेतामृचं दर्शयति—

यस्तित्याज सचिविदꣳ सखायं न तस्य वाच्यपि
भागो अस्ति । यदीꣳ शृणोत्यलकꣳ शृणोति
न हि प्रवेद सुकृतस्य पन्थामिति—, इति ।

यः पुमान्वेदस्य वाङ्मात्रनिष्पाद्यमध्ययनं करोति तं पुमांसं वेदः समस्तपापक्षयद्वारेण मोक्षपर्यन्तोत्तमगतिप्रदानेन प्रियं सखायमिवातिस्नेहेन पालयति, तस्मादध्येतारं सखायं वेत्तीति सखिवित्स्वाध्यायः स्वयं च तस्य पुरुषस्य सखाऽत्यन्तस्नेहेन कदाचिदप्यनपायात् । नहि निरन्तराध्यायिनं स्वाध्यायः कदाचिदपि परित्यजति, किंतु दिने दिनेऽतिशयेन तस्याधीनो भवति । तादृशं सखिविदं स्वयमपि सखायं यस्तित्याज परित्यक्तवान्, तस्य परित्यक्तुर्वाच्यपि भागो नास्ति आयासरहिते महाफले पाठेऽपि भाग्यं नास्ति । किमु वक्तव्यं महाप्रयाससाध्येऽनुष्ठाने तत्फले वा । यदीं यद्यपि स्वाध्यायत्यागी कदाचिद्विद्वत्सभायामुपविश्य बहूनि शास्त्राणि शृणोति तदानीमलकमलीकमनृतमेव शृणोति पुरुषार्थपर्यवसानाभावात् । नहि काव्यनाटकालं-

---

१ ग. °यत्रादि° । २ ग. चास्य स्वा° । ३ क. ख. °देवं स्वाध्या° । ४ ख. ग. °सखिर्द स्वा° । ५ क. ख. महाफल° । ६ क. ख. °दृगुक्ता । ७ ग. °विद्मापि ।

कारादिश्रवणेन वृथायुःक्षयमन्तरेण कंचित्पुरुषार्थं पश्यामः। अत एव **वाजसनेयिनः समामनन्ति**—" नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् " इति। वेदव्यतिरिक्तस्य शब्दजालस्य कण्ठशोषमात्रपर्यवसायित्वमेवोपपाद्यते। यस्मादयं वेदत्यागी **सुकृतस्य पन्थां** पुण्यानुष्ठानमार्गं न जानाति तस्मात्कण्ठशोषमात्रपर्यवसानम्। द्विविधं[1] हि पुरुषेणार्थ्यते, ऐहिकजीवनमामुष्मिकौ च भोगमोक्षौ। तत्र जीवनस्य कौल्यादेरपि[2] कृषिवाणिज्यादिकर्मि(देरि)वैर्[3] भवेत्साधनत्वम्। आमुष्मिकमार्गं तु वेदमन्तरेण सर्वतो न जानाति। अतः शास्त्रान्तराणि शृण्वतः कण्ठशोष एव परिशिष्यते न केवलं सुकृतज्ञानमात्राभावः प्रत्युत दुरितं च महत्संपद्यते।

अत एव मनुना स्मर्यते—

"योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते मतिम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" इति।

इत्थं स्वाध्यायपरित्यागे बाधं दर्शयित्वा तदनुष्ठाने श्रेयो दर्शयति—

तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवत्यग्नेर्वायोरादित्यस्य सायुज्यं गच्छति तदेषाऽभ्युक्ता—, इति।

यस्मात्स्वाध्यायव्यतिरेकेण सुकृतमार्गो न ज्ञायते **तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः**, ग्रहणाध्ययनं ब्रह्मयज्ञाध्ययनं च कर्तव्यम्[11]। तच्चोभयं परमपुरुषार्थसाधनमित्युपनिषदि बहूनामृषीणां मतभेदोपन्यासप्रसङ्गेन विस्पष्टमाम्नातम्—स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको **मौद्गल्यः**, तद्धि तपस्तद्धि तप इति। सत्यवदनमेव परमपुरुषार्थसाधनमिति राथीत[12]रस्य मतम्। कृच्छ्रचान्द्रायणादिरूपं तप एव तत्साधनमिति **पौरिशिष्टेर्मतम्**। मौद्गल्यस्त्वत्यन्तरहस्यदर्शी[13] रहस्यार्थत्वात्तदेतदुभयमुवाच। तत्र ग्रहणार्थमध्ययनं[स्वाध्यायः] गृहीतस्य वेदस्य प्रकर्षेण प्रतिदिनं ब्रह्मयज्ञरूपेण वचनं प्रवचनम्। उभे एवोत्तमे पुरुषार्थसाधने सत्यादीनामत्रार्थसिद्धत्वात्। यो हि निरन्तरं स्वाध्यायं पठति तस्यानृतवदने कः प्रसङ्गः। तपोऽप्यत्रार्थसिद्धं निषिद्धविषयप्रवणानामिन्द्रियाणां बलक्षयद्वारेणोद्धतत्वं वारयितुं कृच्छ्रचान्द्रायणादिना शरीरशोषरूपं[14] तपः क्रियते। स्वाध्यायपरस्य तु विषयमात्रचिन्तैव नास्ति कुतो दुष्टविषयेषु[15] प्रवृत्तिः।

१ क. ख. °धं पु°। २ ख. कौव्यादे°। ग कार्ष्यादे°। ३ क. °पि वा°। ४ ग. °कमेव ५ ख. ग. °व महत्सा°। ६ ख. ग. °नम्। ७ °शोषा ए°। ८ ख. °व्यन्ते। न। ९ ख. ब्रह्मध्याय°। ग. ब्रह्माध्य°। १० ग. °म्। एत°। ११ ग. °र्थत्वेन सा°। १२ ग. राथान्तर° १३ क. ख. °र्शी तदे°। १४ क. °षणरू°। १५ क. °ये पुरुषदु°। ख. °ये पुरुषप्र°।

ताच्चिन्तापूर्वकत्वं प्रवृत्तेर्भगवतोक्तम्—

"ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति" इति ॥

विषयध्याननिवृत्त्यर्थमेव चित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं वक्तुं कृत्स्नं योगशास्त्रं प्रवृत्तम् । सा च विषयध्याननिवृत्तिः स्वाध्यायनिरतस्याप्रयासेनैव सिद्धा । तत्र किमनेन योगशास्त्रेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिना तपसा वा ।

अत एवाभिज्ञा आहुः—

" अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।
इष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेत्" इति ॥

एतत्सर्वमभिप्रेत्य मौद्गल्यस्तद्धि तपस्तद्धि तप इति प्रसिद्धिवाचकेन हिशब्देन वीप्सया च स्वाध्यायप्रवचनयोरत्यादरं दर्शयति । न च स्वाध्यायपाठमात्रेण[1] यागानुष्ठानाभावान्न पुरुषार्थ इति शङ्कनीयम् । अयमध्येताऽग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाश्वमेधादीनां मध्ये यं यं क्रतुं साङ्गमधीते, अस्याध्येतुः पुरुषस्य तेन तेन क्रतुनेष्टं भवति । त्रिविधो हि यागः । कायिको वाचिको मानसश्चेति, तत्राध्येतुर्वाचिकस्य निष्पत्तौ नास्त्येव विवादः । यद्यध्येताऽर्थमपि जानाति तदाऽध्ययनकाले तदनुसंधानान्मानसोऽपि निष्पद्यते । कायिकश्चेन्नास्ति माऽस्तु नाम द्रव्यार्जनरहितस्याधिकाराभावात् । यस्य त्वधिकारः कायिकमप्यसौ करोत्वितरस्य तु वाचिकेनैव तत्फलं लभ्यते । तस्मादयमध्येताऽग्न्यादीनां सायुज्यं गच्छति । तत्तस्मिन्वेदविदो माहात्म्ये काचिदृगभ्युक्ता ।

तामेतामृचं दर्शयति—

ये अर्वाङुत वा पुराणे वेदं विद्वाꣳसमभितो वदन्त्यादित्यमेव ते परिवदन्ति सर्वे अग्निं द्वितीयं तृतीयं च हꣳसमिति—, इति ।

अर्वाङर्वाञ्चमिदानींतनमनुष्यमध्येतृरूपम्, उत वा पुराणेऽथवा पुरातनं व्यासवसिष्ठादिरूपम् । वेदं विद्वांसं पाठादर्थाच्च वेदतत्त्वाभिज्ञं महात्मानम् । ये मूर्खा अभितो वदन्ति तत्र तत्र निन्दन्ति ते मूर्खाः सर्वेऽप्यादित्यमेव निन्दन्ति । ततो द्वितीयमग्निं निन्दन्ति । ततस्तृतीयं हंसं गमनशीलं वायुं निन्दन्ति । अस्य वेद-

---

१ क. ख. प्रवृत्तेर्भ° । २ ख. ग. °ण योगा° । ३ क. ख. °मरा° । ४ ग. क्रतुभागम° । ५ क. °नसिकश्चे° । ६ ग. °कस्य नास्ति । ७ ख. त्वस्त्यधि° । ८ ग. °रोतीत° । ९ ग. °वसिष्ठा° ।

विदोऽग्निवाय्वादित्यसायुज्ययोग्यत्वादेतन्निन्दैव तेषां निन्दा, इत्यनेनैव मन्त्रेणाग्न्यादि-रूपत्वलक्षणं वेदविन्माहात्म्यं दर्शितम् ।

अस्य मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

यावतीर्वै देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविद्भ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्यान्ना-श्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति (१), इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अग्निरवमो देवतानां विष्णुः परम इत्युक्तत्वादग्निप्रभृतयो विष्णुपर्यन्ता यावत्य देवताः सन्ति ताः सर्वाः पाठतोऽर्थतश्च वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति । एकैकस्मिन्मन्त्र एकैको देवः प्रतिपाद्यते । ते च मन्त्राः सर्वेऽध्येतुर्वाचि[3] वेदितुर्मनसि च वर्तन्ते, अतो वेदविदां ब्राह्मणानां सर्वदेवतात्मकत्वात्तेभ्यः प्रतिदिनं नमस्कुर्यात् । अश्लीलं तदी-यमशुभं किमपि विद्यमानमविद्यमानं वा न कीर्तयेत् । एतेन वेदविदो ब्राह्मणस्य सत्कारे सर्वा अप्येता देवताः परितोषयति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ द्वितीये षोडशोऽनुवाकः ।

अथ कस्यचिदयाज्यस्य याजने तथा कस्यचिदयोग्यस्य पुरुषस्य द्रव्यप्रतिग्रहे प्रायश्चित्तत्वेन स्वाध्यायं विधत्ते—

रिच्यत इव वा एष प्रेव रिच्यते यो याजयति प्रति वा गृह्णाति याजयित्वा प्रतिगृह्य वाऽन-श्नन्त्रिः स्वाध्यायं वेदमधीयीत—, इति ।

यः पुमान्स्वयमापद्रहितोऽपि द्रव्यलोभादयाज्यं याजयति निषिद्धं द्रव्यं वा प्रतिगृह्णाति स पुमानिह लोके रिच्यत इव कीर्तिशून्य इव भवति । अहो दुरात्मा-ऽयमेवं धनिकोऽपि सन्द्रव्यलोभादन्यायं करोतीति सर्वे जनास्तं निन्दन्ति तदिदमि

---

१ ग. °णाऽऽदित्यादि° । २ ग. एको । ३ ग. °र्वाच्यध्येतु° ।

लोके रिक्तत्वम् । तथा मेव रिच्यते परलोकेऽपि प्रकर्षेण रिक्त इव भवति, पुण्य-लोकाभाव एव रिक्तत्वम् । याजनप्रतिग्रहयोर्जीविकारूपेण शास्त्रेऽभ्युपगतत्वान्निषि-द्धयाजनप्रतिग्रहविषयमिदं द्रष्टव्यम् । अतो द्रव्यलोभाद्याजयित्वा प्रतिगृह्य वा भोजनरहितस्त्रिवारं स्वशाखाध्ययनरूपं वेदं जपेत् ।

तत्राशक्तस्य पक्षान्तरमाह—

त्रिरात्रं वा सावित्रीं गायत्रीमन्वातिरेचयति—, इति ।

गायत्रीच्छन्दस्कां सवितृदेवताकां तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतामृचं भोजनरहितो दिन-त्रयमनुष्ठाय रेचयति, पूर्वोक्तप्रकारेण रिक्तं स्वात्मानमरिक्तं करोति । अपकीर्तिं पुण्यक्षयं च निवर्तयेदित्यर्थः ।

पक्षद्वयेऽपि दक्षिणां विधत्ते—

वरो दक्षिणा वरेणैव वरꣳ स्पृणोत्यात्मा हि वरः (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

गौर्वै वर इति सूत्रकारेणोक्तत्वाद्गौरेव दक्षिणा, वरेण श्रेष्ठेन गोद्रव्येण वरं श्रेष्ठं ब्राह्मणं स्पृणोति प्रीणयति । यस्माद्वरो गौरात्मैव तस्मात्स्वेन समानत्वात्तया दक्षि-णया स्वात्मानमेव दत्तवानिति कृत्वा तत्पापनिवृत्तिर्युक्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ द्वितीये सप्तदशोऽनुवाकः ।

पूर्वमनापदि दुष्टयाजनस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । इदानीमापदि तद्याजनस्य पूर्वस्मादल्पं प्रायश्चित्तं विधत्ते—

दुहे हवा एष छन्दाꣳसि यो याजयति
स येन यज्ञक्रतुना याजयेत्सोऽरण्यं परेत्य
शुचौ देशे स्वाध्यायमेवैनमधीयन्नासीत—, इति ।

यः पुमान्धनाभावे जीवनाभावात्प्राणरक्षणायायाज्यमपि पुरुषं याजयेत् । एतच्च

१ ग. वाऽनश्नन्भोज° । २ ग. °हितः स्वाध्यायं त्रिवा° । ३ ग. °ति । पू° । ४ ग. परीत्य । ५ क. ख. °मान्प्राण° ।

वाजसनेयके दर्शितम्—"प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णाति" इति । ईदृशः पुमांश्छन्दांसि दुहे स्वकीयान्मन्त्रान्रिक्ती करोति फलरहितान्करोति । तत्परिहारार्थं येन यज्ञक्रतुना याजितवानेनमेव क्रतुभागं स्वाध्यायं स पुमानरण्ये गत्वा पठन्नासीत, तेन प्रायश्चित्तं संपाद्यते ।

तत्संभावनार्थं ध्यानार्थं वा तत्र यज्ञावयवान्संपादयति—

तस्यानशनं दीक्षा स्थानमुपसद आसनꣳ सुत्या वाग्जुहूर्मन उपभृद्धृतिर्ध्रुवा प्राणो हविः सामाध्वर्युः स वा एष यज्ञः प्राणदक्षिणोऽनन्तदक्षिणः समृद्धतरः (१), इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

तस्य प्रायश्चित्तार्थं वेदभागमध्येतुः पुरुषस्य तावति काले यो भोजनपरित्यागः सैव दीक्षा । यदेतच्छुद्धदेशरूपं स्थानं ता एवोपसदः, यत्तत्रोपवेशनं सैव सुत्या सोमाभिषवः, येयमस्य वाक्सेयं जुहूः, यन्मनः सैवोपभृत्, या धृतिरनुष्ठेयार्थावधारणा सैव ध्रुवा, यः प्राणस्तदेव हविः, यत्साम गीयमानं स एवाध्वर्युः । सोऽयं भावनारूपो यज्ञः प्राणदक्षिणः, देहान्ते प्राणपरित्याग एव दक्षिणास्थानीयः, अतोऽनन्तदक्षिणत्वादयं यज्ञोऽतिशयेन समृद्धः । उक्तयज्ञसमाप्तौ प्रभूतमन्नं देयमिति तात्पर्यार्थः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ द्वितीयेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

प्रायश्चित्तार्थस्वाध्यायप्रसङ्गादवकीर्णिप्रायश्चित्तमुच्यते । तद्विधानार्थमादौ प्रस्तौति—

कतिधाऽवकीर्णी प्रविशति चतुर्धेत्याहुर्ब्रह्मवादिनो मरुतः प्राणैरिन्द्रं बलेन बृहस्पतिं ब्रह्मवर्चसेनाग्निमेवेतरेण सर्वेण तस्यैतां प्रायश्चित्तिं विदांचकार सुदेवः काश्यपः—, इति ।

---

१ ग. °कामेभ्य अयाज्यं । २ क. °हे तदीया° । ३ क. ग. गायनं ।

अवकीर्णं भग्नव्रतं ब्रह्मचारिणो रेतःस्कन्दनादिकं तद्यस्यास्ति सोऽवकीर्णी, तादृशः पुमान्स्वकीयैरेवावयवैर्देवान्प्रविशति देवास्तदीयानवयवान्विनाशयन्ति, तत्र कतिभिः प्रकारैर्देवान्प्रविशतीत्येवमनभिज्ञस्य प्रश्नः । तत्राभिज्ञा ब्रह्मवादिनश्चतुर्भिः प्रकारैरित्युत्तरमाहुः[2] । त एव प्रकाराः स्पष्टी क्रियन्ते—स्वकीयैः प्राणैर्मरुतो देवान्प्रविशति । बलेनेन्द्रं प्रविशति । ब्रह्मवर्चसेन बृहस्पतिं प्रविशति । इतरेण सर्वेण वागादिनाऽग्निमेव प्रविशति । मरुदादयोऽस्य प्राणानपहरन्तीत्यर्थः । कश्यपस्य पुत्रः सुदेवाख्यः कश्चिदृषिस्तस्यैतस्य दोषस्य प्रायश्चित्तं निश्चितवान् ।

तदिदं प्रायश्चित्तं विधत्ते—

यो ब्रह्मचार्यवकिरेदमावास्यायाꣳ रात्र्यामग्निं प्रणीयोपसमाधाय द्विराज्यस्योपघातं जुहोति कामावकीर्णोऽस्म्यवकीर्णोऽस्मि काम कामाय स्वाहा कामाभिद्रुग्धोऽस्म्यभिद्रुग्धोऽस्मि काम कामाय स्वाहेत्यमृतं वा आज्यममृतमेवाऽऽत्मन्धत्ते,—इति ।

आज्यस्योपघातमाज्यमुद्धरन्वोपहत्य सकृत्सकृदादाय द्विर्जुहोति । तत्र प्रथममन्त्रस्यार्थः । हे कामदेवावकीर्णोऽस्मि त्वत्प्रेरणया व्रतभ्रंशलक्षणमवकरं प्राप्तोऽस्मि । पुनरुक्तिरनुतापप्रकटनार्था । अवकरपरिहारार्थं कामाय देवाय स्वाहुतमिदमस्तु । अभिद्रुग्धो व्रतभ्रंशलक्षणाभिद्रोहं कृतवानस्मि । अन्यत्प्रथममन्त्रवत् । आज्यप्रशंसनत्राऽऽज्यस्य देवप्रियत्वेनामृतत्वात्तद्धोमेनावकरपरिहाररूपममृतं स्वात्मनि संपादयति ।

उत्तरं कर्तव्यं विधत्ते—

हुत्वा प्रयताञ्जलिः कवातिर्यङ्ङग्निमभिमन्त्रयेत,—इति ।

करयोः संपुटीकरणमञ्जलिः । तस्य प्रयतत्वं निश्छिद्रत्वम् । कवातिर्यगी(ङी)त्तिरश्चीनशरीरो नात्यन्तमभिमुखो नापि पराङ्मुखोऽपि तु पार्श्वे स्थितः ।

अभिमन्त्रणे मन्त्रं दर्शयति—

सं माऽऽसिञ्चन्तु मरुतः समिन्द्रः सं बृहस्पतिः । सं माऽयमग्निः सिञ्चत्वायुषा च बलेन चाऽऽयुष्मन्तं करोत मेति—, इति ।

मरुतो देवाः प्राणैर्विशीर्णं मामासिञ्चन्तु, पुनः संभूय सिक्तमाप्यायितं कुर्वन्तु । एवमिन्द्रादिषु योज्यम् । किंचाऽऽयुषा बलेन च संयोज्य संपूर्णायुर्युक्तं कुर्वन्तु ।

---

१ क. ग. °मभि° । २ क. °हुः । ते च प्र° । ३ क. °श्चितं नि° । ४ ख. °मुपहर° । ग. °मुपहत्योप° । ५ ख. °कृद्भ्रुवादा° । ६ क ख. °नरप्युक्ति° । ७ क. अ[व]कीर्णी(र्णि)[त्व]प्रकटनार्थं । ८ ग. °सरक° । ९ ग. °न वयः संयो° ।

अनेनोपस्थानेन पूर्वोक्तदोषसमाधानं दर्शयति—

प्रति हास्मै मरुतः प्राणान्दधति प्रतीन्द्रो बलं प्रति बृहस्पतिर्ब्र-

ह्मवर्चसं प्रत्यग्निरितरः सर्वꣳ सर्वतनुर्भूत्वा सर्वमायुरेति,—इति।

अस्मै यजमानार्थं मरुतो देवाः प्राणान्प्रतिदधाति प्रतिष्ठापयन्ति। एवमिन्द्राद-योऽपि। ततोऽयं सर्वतनुः संपूर्णसर्वावयवो भूत्वा संपूर्णमायुः प्राप्नोति।

अभिमन्त्रणस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते—

त्रिरभिमन्त्रयेत त्रिषत्या हि देवाः,—इति।

त्रिवारानुष्ठाने सत्यमिदं न तु कपटरूपमिति विश्वासो येषां देवानां ते त्रिषत्याः।

उक्तं प्रायश्चित्तं पापान्तरेऽप्यतिदिशति—

योऽपूत इव मन्येत स इत्थं जुहुयादित्थमभिमन्त्रयेत

पुनीत एवाऽऽत्मानमायुरेवाऽऽत्मन्धत्ते,—इति।

निश्चितस्यावकरस्याभावे कस्यापि पापस्य संभावनयाऽहमपूत इति यः शङ्कते सोऽपि पूर्वोक्तहोमाभिमन्त्रणे कुर्यात्। स पुमान्स्वात्मानं शोधयित्वा स्वात्मनि सर्व-मायुः संपादयति।

तत्रोभयत्र दक्षिणां विधत्ते—

वरो दक्षिणा वरेणैव वरꣳ स्पृणोत्यात्मा हि वरः (१), इति॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठ-केऽष्टादशोऽनुवाकः॥ १८॥

पूर्ववद्व्याख्येयम्॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-यारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः॥ १८॥

अथ द्वितीये एकोनविंशोऽनुवाकः।

इदानीं सर्वयागारम्भेष्वायुष्करं ब्रह्मोपस्थानं विधित्सुस्तन्मन्त्रमाह। अथवा सा-कालीनसंध्यावन्दनादूर्ध्वं ध्रुवमण्डले परब्रह्मोपस्थानार्थं मन्त्रमाह—

भूः प्रपद्ये भुवः प्रपद्ये स्वः प्रपद्ये भूर्भुवः स्वः

१ क. 'यितुं स्वा°।

प्रपद्ये ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्रपद्येऽमृतकोशं प्रपद्ये चतुर्जालं ब्रह्मकोशं यं मृत्युर्नावपश्यति तं प्रपद्ये देवान्प्रपद्ये देवपुरं प्रपद्ये परीवृतो वरीवृतो ब्रह्मणा वर्मणाऽहं तेजसा कश्यपस्य, —इति ।

य एते पृथिव्यादयस्त्रयो लोका यश्चैषां लोकानां संवत्तत्सर्वं प्रपद्ये प्राप्नोमि[1] ब्रह्मशब्देन चतुर्मुखस्य शरीरमुच्यते । तस्य कोशस्थानीयो[2] ब्रह्मलोकः । अमृतशब्देन विराट्कारणभूतः[3] सूत्रात्मोच्यते,[4] तस्य कोशस्थानीयमव्यक्तम्[5] । एतच्चतुर्विधं प्रपद्ये[6] भजामीत्यर्थः । चतुर्जालं चतुर्विधा अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः कोशा जालवदावरका यस्य पञ्चमकोशस्य तं चतुर्जालं परब्रह्मणः कोशं यमानन्दमयं मृत्युर्नावपश्यति नहि तस्य कारणरूपस्य कार्यवद्विनाशोऽस्ति, तादृशं कोशमहं प्रपद्ये । देवानिन्द्रादीन्, तेषां पुरं देवपुरं च प्रपद्ये । अहं तेन ब्रह्मणा वर्मणा कवचरूपेण परमात्मना परीवृतः परितो वेष्टितो वरीवृतः पुनः पुनर्वेष्टितस्तथा कश्यपस्य तेजसा कश्यपस्य प्रेक्षकस्य कश्यपः पश्यको भवतीति न्यायेन सर्वसाक्षिण ईश्वरस्य तेजसा परिवृतः । अहमीदृशो रक्षकोऽयं ब्रह्मा तदुपस्थानेन मृत्युं तरामीत्यर्थः ।

ब्रह्मोपस्थानकाले सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य शिशुमाराख्यजलग्र (ग्रा ?) हरूपत्वं ध्यानार्थं दर्शयति—

यस्मै नमस्तच्छिरो धर्मो मूर्धानं ब्रह्मोत्तरा हनुर्यज्ञोऽधरा विष्णुर्हृदयꣳ संवत्सरः प्रजननमश्विनौ पूर्वपादावग्निर्मध्यं मित्रावरुणावपरपादावग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं तत इन्द्रस्ततः प्रजापतिरभयं चतुर्थꣳ—, इति ।

यस्मै परब्रह्मणे नमः सर्वैर्नमस्कारः क्रियते तत्परं ब्रह्मात्र शिशुमाराख्यध्यातव्यस्य जलग्राहस्य[7] शिर उत्तमाङ्गस्थानम् । योऽयमनुष्ठेयो धर्मः स मूर्धानं मूर्धस्थानीयः, शिरसो मूर्ध्नश्चैकस्मिन्नेवाऽऽयतन ऊर्ध्वाधोभागभेदेन भिदा । योऽयं चतुर्मुखो ब्रह्मा सोऽयं तस्य ग्र (ग्रा ?) हस्योत्तरा हनुः । यो यज्ञः सोऽधरा हनुः । यो विष्णुः सोऽयं हृदयस्थानीयः । यः संवत्सरः सोऽयं प्रजननेन्द्रियस्थानीयः । याव-

---

१ ग. °मि । ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्येऽमृतं प्रपद्येऽमृतकोशं प्रपद्ये । त्र° । २ ख. ग. कोशः स्थानं जनलो° । ३ ग. °भूतं सू° । ४ ग. °आत्मरूपमुच्य° । ५ ख. ग. कोशः स्थानम° । ६ क. °द्ये प्राप्नोमी° । ७ क. ग. जलग्रहस्य ।

श्विनौ तौ तस्य ग्र (ग्रा ?) हस्य पूर्वपादौ । योऽयमत्रिमुनिः सोऽयं मध्यशरीरम् । यौ मित्रावरुणौ देवौ तावपरपादौ । शिशुमारस्य पुच्छे बहवो भागाः । तत्राग्निः पुच्छस्य प्रथमं काण्डं प्रथमो भागः, ततस्तदूर्ध्वमिन्द्रो द्वितीयो भागः, ततोऽप्यूर्ध्वं प्रजापतिस्तृतीयो भागः, ततोऽपि परतोऽभयं भयरहितं परं ब्रह्म चतुर्थो भागः ।

एवं ध्यातव्यानवयवान्संपाद्यावयविनं दर्शयति—

स वा एष दिव्यः शाक्वरः शिशुमारस्तꣳ ह,—इति ।

यस्मै नमस्ताच्छिर इत्यादिनाऽभयं चतुर्थमित्यन्तेन वाक्येन योऽयं निरूपितः स एष दिव्यो दिवि भवः, शाक्वरोऽत्यन्तशक्तिमान् शिशून्मारयति मुखेन निगिरतीति शिशुमारो जलग्र(ग्रा)हविशेषः, स हि जलमध्येऽत्यन्तविवृतेन मुखेन मनुष्यान्गृह्णातीति ।

एवं ध्यातव्यो ग्र(ग्रा?)हो निरूपितः, तद्ध्यानं तत्फलं च दर्शयति—

य एवं वेदाप पुनर्मृत्युं जयति जयति स्वर्गं लोकं नाध्वनि प्रमीयते नाग्नौ प्रमीयते नाप्सु प्रमीयते नानपत्यः प्रमीयते लघ्वान्नो भवति,—इति ।

यः पुमान्दिव्यं शिशुमारं वेद मनसा ध्यायति स पुनरपमृत्युं जयति मार्गादिमरणरूपोऽपमृत्युविशेषश्च न भवति, दुर्मरणं तस्य न भवतीत्यर्थः । [लघ्वान्नो] लब्धान्नः सर्वत्र सुलभान्नो भवति ।

अथ ध्यानानन्तरमनुमन्त्रणमाह—

ध्रुवस्त्वमसि ध्रुवस्य क्षितमसि त्वं भूतानामधिपतिरसि त्वं भूतानाꣳ श्रेष्ठोऽसि त्वां भूतान्युपपर्यावर्तन्ते नमस्ते नमः सर्वं ते नमो नमः *शिशुकुमाराय नमः(१) इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेणोदङ्मुखो भूत्वा ध्रुवमण्डलं पश्यञ्शिशुमाररूपेण तमुपतिष्ठेत्(त) । हे शिशुमार त्वं ध्रुवोऽसि विनाशरहितोऽसि । तथा ध्रुवस्य जगत आकाशादेः क्षितं

* ग पुस्तके टिप्पण्यां शिशुमारकुमारायेति पाठोऽन्यपुस्तकस्थो दत्तः ।

१ क. ख. °त उर्ध्वं । २ ग. संदर्शयति । ३ ख. ग. °ति । यद्वं । ४ क. °मान्शिशुं शि° । ५ क. पुमानप° ६ ग. °नमन्त्रमा° ।

निवासस्थानमसि। भूतानां सर्वेषां प्राणिनां त्वमधिपतिरसि। अत एव भूतानां मध्ये श्रेष्ठोऽसि। भूतानि सर्वाणि त्वामुपेत्य परितः सेवन्ते। तस्मात्ते तुभ्यं नमोऽस्तु यत्सर्वं जगत्त्वाधीनं तथा सति नमः सर्वं त्वदीयाय सर्वस्मै नमः। तथा ते नमः सर्वस्य स्वामिने तुभ्यमपि नमः। किं बहुना नमः शिशुकुमाराय नमः शिशुकुमारस्य जलग्र(ग्रा?) हविशेषस्य कुमारो बालकस्तदाकारो यो ध्रुवस्तस्मै नमस्कारोऽस्तु। उभयतो नमस्कारोऽयं मन्त्रः, तच्च नमस्कारद्वयमादरार्थम्॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः॥ १९॥

अथ द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः।

संध्यावन्दनाङ्गत्वेन शिशुमारोपस्थानमुक्तम्, अथ दिगुपस्थानमुच्यते। तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

नमः प्राच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां
प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमः,—इति।

प्राच्यै पूर्वस्यै दिशे तदधिष्ठात्र्यै देवतायै नमोऽस्तु। याश्चैतस्यां प्राच्यां दिशि देवताः प्रतिवसन्त्येताभ्यो देवताभ्यश्च नमोऽस्तु।

अथ द्वितीयादिमन्त्रानाह—

नमो दक्षिणायै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमः प्रतीच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नम उदीच्यै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नम ऊर्ध्वायै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमोऽधरायै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमो नमोऽवान्तरायै दिशे याश्च देवता एतस्यां प्रतिवसन्त्येताभ्यश्च नमः,—इति।

एते मन्त्राः प्रथममन्त्रवद्व्याख्येयाः।

---

१ ग. °गत्ते तदा°। २ ग. °स्कार°। ३ क. °शुकुमा°।

अथ मुन्युपस्थामन्त्रं दर्शयति—

नमो गङ्गायमुनयोर्मध्ये ये वसन्ति ते मे प्रसन्नात्मानश्चिरं जीवितं वर्धयन्ति नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमो नमो गङ्गायमुनयोर्मुनिभ्यश्च नमः (१), इति।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

नमस्कारादिक एको मन्त्र उभयतोनमस्कारौ द्वौ मन्त्रौ। गङ्गायमुनयोर्मध्ये पुण्यप्रदेशेषु तपोधिका ये केचन मुनयो वसन्ति ते सर्वेऽपि प्रसन्नचित्ता भूत्वा मम चिरमायुर्वृद्धिं कुर्वन्तु तेभ्यो नमः। उत्तरौ द्वौ मन्त्रौ भक्त्यतिशयद्योतनार्थौ। तत्रापि नमःशब्दद्वयोपेतत्वमत्यादरार्थम्। तदेवमस्मिन्प्रपाठके स्वाध्यायविधिः प्राधान्येन प्रतिपादितः, तत्प्रसङ्गाच्छुद्धिकारणं संध्यावन्दनादिकं सर्वं प्रतिपादितम्।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

सह रक्षांसि यद्देवाः सप्तदश यददीव्यन्पञ्चदशाऽऽयुष्टे चतुस्त्रिंशच्छद्वैश्वानराय षड्विंशतिर्वातरशना ह कूश्माण्डैरजान्ह पञ्च ब्रह्मयज्ञेन ग्रामे मध्यंदिने तस्य वै मेघस्तस्य वै; द्वौ रिच्यते दुहे ह कतिधाऽवकीर्णी भूर्नमः प्राच्यै त्रिंशतिः * सह वातरशना ह दुहे ह चतुर्विंशतिः ॥

अथ शान्तिः।

नमो ब्रह्मणे नमो अस्त्वग्नये नमः पृथिव्यै नम ओषधीभ्यः। नमो वाचे नमो वाचस्पतये

* ग. सह ब्रह्मयज्ञेन विंश॰।

१ क. ॰द्विरेको। २ ख. ग. ॰मभ्यासार्थं॰। ३ ग. ॰तुर्विंश॰।

नमो विष्णवे बृहते करोमि ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

हरिः ॐ ।

तच्छं योरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति शान्तिः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
स्वाध्यायब्राह्मणं प्रोक्तं द्वितीये हि प्रपाठके ।
चातुर्होत्रचितेर्मन्त्रा वक्ष्यन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

---

१ ख. °न्तेऽस्मिंस्तृतीयके । मा° ।

ब्राह्मणग्रन्थस्य तृतीयकाण्डे द्वादशप्रपाठके ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्यस्मिन्ननुवाके चातुर्होत्रचितेर्ब्राह्मणमुक्तं न तु तन्मन्त्रास्तत्रोक्ताः । तेषामरण्येऽध्येतव्यत्वात् । अतोऽस्मिन्प्रपाठके तन्मन्त्रा उच्यन्ते । तत्र प्रथमानुवाकोक्तमन्त्राणां विनियोगो ब्राह्मण एवं समाम्नातः पुरस्ताद्दशहोतारमुदञ्चमुपदधाति यावत्पदमिति । तत्पाठस्तु—

ॐ चित्तिः स्रुक् । चित्तमाज्यम् । वाग्वेदिः । आधीतं बर्हिः । केतो अग्निः । विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः । सामाध्वर्युः, इति ।

आदौ सिसृक्षुः प्रजापतिः सृष्ट्यर्थं केनचिद्यागेनाऽऽध्यात्मिकेनेष्टवान् । तद्यागवर्तिन स्रुगादय एतेषु मन्त्रेषु प्रतिपाद्यन्ते । अत्र चित्तिचित्तशब्दाभ्यां निर्विकल्पकसविकल्पकभेदजनकावन्तःकरणवृत्तिभेदौ विवक्षितौ । वाक् प्रसिद्धा । आधीतमुच्चार्यमाणम् । केतविज्ञातशब्दाभ्यां निर्विकल्पकसविकल्पकज्ञानविषयावभिधीयेते । वाक्पतिशब्देन वाचः प्रवर्तकः कण्ठताल्वादिस्थानेषु संयुज्यमानो वायुरुच्यते । मनःप्राणौ प्रसिद्धौ । सामशब्देनाध्येतुर्वर्णोच्चारणशक्तिरुच्यते । एवं चित्त्यादयो दश शरीरगताः पदार्थविशेषाः स्रुगादयो दश पदार्था होमनिष्पादकाः । अग्निशब्दद्वयेन चाऽऽहवनीयगार्हपत्यौ विवक्षितौ । उपवक्तृशब्देनानुवचनकर्तुर्होतुः पुरा प्रैषवक्ता मैत्रावरुणो विवक्षितः । यद्वा प्रोक्षणादिष्वनुज्ञायां पृष्टायां ब्रह्मा समीपे स्थित ॐ प्रोक्षेत्यादिना तदनुज्ञां वक्ति तस्मादयमुपवक्ता । चित्त्यादयः शरीरगतपदार्थाः स्रुगादिरूपा इति वाक्यार्थः । अस्मिन्मन्त्रे स्रुगादीनां होमसाधनानां दशानामभिहितत्वादयं मन्त्रो दशहोतेत्युच्यते । सोऽयं मन्त्रस्य पूर्वभागः । तस्य चावयवाः पृथगिष्टकामन्त्राः तत्र चित्तिः स्रुक्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीदेत्येवमुपधानप्रकारो द्रष्टव्यः । एवमेता दशेष्टका उपधेयाः ।

मन्त्रस्य योऽयमुत्तरो भागो ग्रहाख्यस्तेन ग्रहेष्टकामुपदध्यात् । तथा च ब्राह्मणमाम्नातम्—यथावकाशं ग्रहानिति । तं च ग्रहभागमाह—

वाचस्पते विधे नामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं नाम । वाचस्पतिः सोमं पिबतु । आऽस्मासु नृम्णं धात्स्वाहा (१), इति ।

---

१ ख. तु मन्त्रा° । २ क. °वाक्रम° । ३ ग. °न विधानेनाऽऽ° । ४ ख. ग. °तद्धेतुः स्वरोच्चा° । ५ क. ख. °येनाऽऽह° । ६ ख. ग. °तुर्ज्ञातुः । ७ क. स्थित्वा प्रो° । ८ ग. एता । ९ ग. °दधाति । त° । १० ख. °ह्मणे समा° । ११ ख. °हमा° ।

अध्वर्युः पञ्च च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

हे **वाचस्पते** वाचः पालक हे **विधे** जगद्विधातः, हे नामन्सर्वस्य वशीकर्तः, **ते** तव **नाम विधेम** । अस्मदनुग्रहकारी देवोऽयमित्येवं प्रसिद्धिं कुर्मः । यद्वा नमनं प्रह्वीभावं संपादयामः । त्वमप्यस्माकं **नाम विधेः**, देवानां मध्ये यजमानोऽयं यथाशास्त्रं हुतवानिति प्रसिद्धिं कुरु । अयं **वाचस्पतिर्मदीयेषु** यागेषु सोमं सोमसदृशमाज्यं **पिबतु** । **अस्मासु** होमकर्तृषु **नृम्णमँ**पेक्षितं धनमाधात्संपादयतु । इमं वृत्तान्तमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह । अत्र वाचस्पत इत्यादि नृम्णं धादित्यन्तो ग्रहभागः । एतेषां मन्त्राणामुपधाने विनियोगैः प्रकरणसिद्धः, चातुर्होत्रब्राह्मणे वाचनिकश्च । इतरे तु विनियोगास्तत्र तत्र वाचनिकाः । ते च ब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे द्वितीयतृतीयप्रपाठकयोः प्रपञ्चिताः । तेषु होमाहोमविषयभेदेन कश्चिद्विषय **आपस्तम्बेन** दर्शितः— "यत्र होमार्थाः संग्रहाः सस्वाहाकाराः, यत्राहोमार्था अग्रहा अस्वाहाकाराः" इति । सोऽयं न्याय उत्तरेष्वपि मन्त्रेष्वनुसंधेयः । तदेवमस्मिन्ननुवाके दशहोतृमन्त्रोऽभिहितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ तृतीये द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथ चतुर्होतृमन्त्र उच्यते । तस्य च विनियोगो ब्राह्मणेनैवाभिहितः—दक्षिणतः प्राञ्चं चतुर्होतारमिति । तत्पाठस्तु—

पृथिवी होता । द्यौरध्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् । बृहस्पतिरुपवक्ता, इति ।

सोऽयं होतृभागः । तत्र पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः, तथा होत्रादयश्च । उपवक्तृशब्देन समीपे स्थित्वा तत्तत्कर्मस्वनुजानानो ब्रह्मा विवक्षितः ।

अथ ग्रहभागमाह—

वाचस्पते वाचो वीर्येण । संभृततमेनाऽऽयक्ष्यसे । यजमा-

---

१ ख. ग. सोम° । २ ख. नृम्णं ध° । ३ ग. °मपिजितं धनमधा° । ४ ग. °गः । तत्र । ५ ग. ब्राह्मणस्य । ६ ग. संग्रहाः । ७ ग. °हाः स्वा° । ८ ग. °हाश्चास्वा° । ९ क. तत्क° ।

नाय वार्यम् । आ सुवस्करस्मै । वाचस्पतिः सोमं
पिबति । जजनदिन्द्रमिन्द्रियाय स्वाहा (१), इति ।
पृथिवी होता दश ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

हे वाचस्पतेऽत्यन्तसंपादितेन मन्त्रात्मिकाया वाचः सामर्थ्येन त्वमा समन्ताद्यक्ष्यसे । अस्मै यजमानाय वार्यं वरणीयं सुवः स्वर्गमाकरा समन्तात्कुरु । अयं वाचस्पतिरस्मदीयेषु यागेषु सोमं पिबति । इन्द्रं देवमिन्द्रियसमृद्ध्यर्थं जजनज्जनयतु प्रेरयात्वित्यर्थः । तदेतदुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीये तृतीयोऽनुवाकः ।

अथ पञ्चहोतृमन्त्र उच्यते । तद्विनियोगो ब्राह्मण एवमाम्नातः—पश्चादुदञ्चं पञ्चहोतारमिति । तत्पाठस्तु—

अग्निर्होता । अश्विनाऽध्वर्यू । त्वष्टाऽ-
ग्नीत् । मित्र उपवक्ता, इति ।

अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता चेत्येवमध्वर्युद्वित्वेन होतृपञ्चकं पूरणीयम् ।

अथ ग्रहभागमाह—

सोमः सोमस्य पुरोगाः । शुक्रः शुक्रस्य पुरोगाः । श्रातास्त
इन्द्र सोमाः । वातापेर्हवनश्रुतः स्वाहा (१), इति ॥
अग्निर्होताऽष्टौ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

---

१ ग. °माकः स° । २ क. °मन्त्रा उच्यन्ते । त° ।

योऽयं देवतात्मकः **सोमः** सोऽयं लतात्मकस्य यागदेशं प्रत्यागमने पुरतो गच्छति । शुक्रो भासको देवतादिप्रकाशको मन्त्रः **शुक्रस्य** गृह्यमाणतया भासमानस्य सोमस्य पुरतो गच्छति । आदौ मन्त्रं पठित्वा पश्चात्सोमो गृह्यते । हे इन्द्र **ते** त्वदर्थमेते **सोमाः श्राताः** पक्वाः, आश्रिता वा । कीदृशस्य ते । वीतवदाप्नोति सहसा गच्छतीति **वाता-पिस्तस्य** । हवनमाह्वानं शृणोतीति **हवनश्रुत्तस्य** । एतदर्थं जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदी-यतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ तृतीये चतुर्थोऽनुवाकः ।

अथ षड्ढोतृमन्त्र उच्यते । द्विविधस्तन्मन्त्रः । अस्मिंश्चतुर्थानुवाके प्रोक्तः सूर्यं ते चक्षुरित्येकः । षष्ठानुवाके प्रोक्तो वाग्घोतेत्यपरः । स एव चातुर्होत्रचयने प्रयोक्तव्यः । वाग्घोता षड्ढोतृणामित्येवं तद्ब्राह्मणे निर्देशात् । सूर्यं त इत्यस्य तु पशुबन्धादौ विनि-योगः । स च होतृब्राह्मणकाण्डे पठ्यते । पशुबन्धेन यक्ष्यमाणः षड्ढोतारं मनसाऽनु-द्रुत्याऽऽहवनीये जुहुयादिति । तन्मन्त्रपाठस्तु—

सूर्यं ते चक्षुः । वातं प्राणः । द्यां पृष्ठम् । अन्तरि-क्षमात्मा । अङ्गैर्यज्ञम् । पृथिवीः शरीरैः, इति ।

हे पशो योऽयं **सूर्यः** स **ते चक्षुः**, यो वायुः स ते **प्राणः** । तथा च पशुविषयेऽ-ध्रिगुप्रैषे समाम्नायते—सूर्यं चक्षुर्गमयतात् । वातं प्राणमन्ववसृजतादिति । या द्यौः स पृष्ठभागः, उपरिवर्तित्वसाम्यात् । यदिदमन्तरिक्षं तत्त्वदीयो जीवात्मा, मध्यवर्तित्व-साम्यात् । यानि हृदयादीन्यङ्गानि तैर्यज्ञं संपादयसीति शेषः । यान्यन्यान्यस्थ्यादीनि शरीरगतानि तैः **पृथिवीं** प्राप्नुहीति शेषः । सूर्यं ते चक्षुरित्यादावपि त्वदीयं चक्षुः सूर्यं प्राप्नोत्विति वा योजनीयम् । अथ वा वक्ष्यमाणं वाचस्पतिसंबोधनमनूद्य ते चक्षुः सूर्यं प्राप्नोत्विति वा योजनीयम् । अथ वा वक्ष्यमाणं वाचस्पतिसंबोधनमनूद्य ते चक्षुः सूर्यं रूपं जानीयादित्येवं वाचस्पतिपरतया मन्त्रे योज्यम् । होमानिष्पादकस्य पशोश्चक्षु-रादीनि षडङ्गान्यत्रोक्तानीत्यस्य मन्त्रस्य षड्ढोतृत्वम् ।

अथ ग्रहभागमाह—

वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा । अच्छिद्रया जुह्वा ।

---

१ ख. ग. वायुश्° । क. °मन्त्रा उच्यन्ते । द्वि° । ३ ग. °था प° । ४ ग °ये द्विगु° । ५ क. °यत्विति । ग. °यतीति । ६ क. °स्पृस्थया° । ७ ग. सूर्यरू° । ८ क. मन्त्रो । ९ क. योज्यः ।

दिवि देवावृधꣳ होत्रामेरयस्व स्वाहा (१), इति ॥

सूर्यं ते नव ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

हे **वाचस्पतेऽच्छिद्रया वाचा** स्वराक्षरसंपूर्णेन मन्त्रेण, **अच्छिद्रया जुह्वा** घृतसंपूर्णया स्रुचा, **देवावृधं** देवानां वर्धयित्रीं **होत्रां** होमक्रियां **दिवि** द्युलोक **एरयस्व** सर्वतः प्रेरय । एतमर्थमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीयां वागाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ तृतीये पञ्चमोऽनुवाकः ।

अथ सप्तहोतृमन्त्र[1] उच्यते[2] । तस्य च विनियोगश्चातुर्होत्रब्राह्मण एवमाम्नातः—
"उपरिष्टात्प्राञ्चꣳ सप्तहोतारम्" इति । तत्पाठस्तु—

महाहविर्होता । सत्यहविरध्वर्युः । अच्युतपाजा
अग्नीत् । अच्युतमना उपवक्ता । अनाधृष्यश्चाप्र-
तिधृष्यश्च यज्ञस्याभिगरौ । अयास्य उद्गाता, इति ।

महाहविः सत्यहविरित्याद्या अयास्यान्ताः सप्तसंख्याका महर्षयः । तन्महर्षिस्वरूपा अत्रत्या होत्रादयः । **यज्ञस्य** सोमयागस्य । **अभिगरौ,** अभित उद्गातुः पुरस्तात्पश्चाच्च गृहीतप्रस्तारप्रतिहारभागौ गायेते इति प्रस्तोतृप्रतिहर्तारावभिगरौ । होताऽध्वर्युराग्नीध्रो ब्रह्मा प्रस्तोता प्रतिहर्तोद्गातेति सप्तसंख्याका होमनिष्पादका अत्रोक्ता इत्ययं मन्त्रः सप्तहोतेत्युच्यते ।

अथ ग्रहभागमाह—

वाचस्पते हृद्विधे नामन् । विधेम ते नाम । विधेस्त्वमस्माकं
नाम । वाचस्पतिः सोममपात् । मा दैव्यस्तन्तुश्छेदि मा
मनुष्यः । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै स्वाहा (१), इति ।

---

१ क. एवम° । २ क. 'मन्त्रा उच्यन्ते । त° ।

अपाचीनि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

हे वाचस्पते हे हृद्विधे हृदयस्य विधातः चित्तप्रेरकेत्यर्थः। हे नामन्सर्वजगत्संबन्धिप्रणामयुक्त ते तुभ्यं नाम नामनं प्रणतिं विधेम कुर्मः। त्वं चास्माकं नाम विधेः, देवानां मध्ये ऽस्म्यमयष्टवानिति प्रसिद्धं नामधेयं कुरु। अयं वाचस्पतिः सोममपात्पीतवान्। दैव्यस्तन्तुर्मछृहे हविःस्वीकारार्थमागतो देवसंबन्धी संतानो मा च्छेदि कदाचिदपि विच्छिन्नो मा भूत्। तथा मनुष्यस्तन्तुर्ऋत्विक्प्रवाहोऽपि विच्छिन्नो मा भूत्। द्यावापृथिवीभ्यां नमोऽस्तु। तमिममर्थमुद्दिश्य जुहुधीति स्वकीया गाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ तृतीये षष्ठोऽनुवाकः।

अथ द्वितीयः षड्ढोतृमन्त्र[3] उच्यते। तस्य च विनियोगश्चातुर्होत्रब्राह्मणे समाम्नातः—"उत्तरतः प्राञ्च[4] षड्ढोतारम्" इति। तत्पाठस्तु—

वाग्घोता। दीक्षा पत्नी। वातोऽध्वर्युः। आपोऽभिगरः। मनो हविः। तपसि जुहोमि, इति।

येयं यजमानस्य वाक्सेयं होतृस्थानीया। येयं दीक्षा सा पत्नीस्थानीया। योऽयं वातः प्राणरूपः सोऽध्वर्युस्थानीयः। याः प्रोक्षणाद्यर्था आपस्ता अभिगरो ब्रह्मस्थानीयाः। अभितो गिरति कर्तव्यमनुजानातीत्यभिगरः। यन्मनस्तद्धविःस्थानीयम्। तपस्यग्निस्थानीये तन्मनोहविर्जुहोमि स्थापयामि। अत्र वागादीनां षण्णां होत्रादिरूपेण होमनिष्पादकानामभिधानात्षड्ढोतृत्वम्।

अथ ग्रहभागमाह—

भूर्भुवः सुवः। ब्रह्म स्वयंभु।
ब्रह्मणे स्वयंभुवे स्वाहा (१), इति।

---

१ ग 'बन्धप्रमाणयु'। २ क. अथापरे ष'। ३ क. 'मन्त्रा उच्यन्ते। त'। ४ क. प्राग एवमा'। ख. प्राग एव स'।

ब्रह्मैता नवं ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

ये एते भूरादयस्त्रयो लोकास्तेषां यत्कारणं स्वयंभु स्वतः सिद्धं परं ब्रह्म त स्वयंभुवे परब्रह्मणे जुहुधीति स्वकीया वागाह ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ तृतीये सप्तमोऽनुवाकः ।

अनन्तरभाविनोऽनुवाकस्य चातुर्मास्येषु केशानिवर्तनेषु तद्वतं तत्सत्यमिति जपि पश्चोज्जपमापस्तम्ब आह—"ब्राह्मण एकहोतेति चानुवाकम्" इति । तथा ब्रह्ममेधे नुपद्रवतोऽजस्यानुमन्त्रणे विनियोगं भरद्वाज आह—ब्राह्मण एकहोतेति चेति एतदनुवाकगतेषु दशसु पर्यायेषु प्रथमं पर्यायमाह—

ब्राह्मण एकहोता । स यज्ञः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । यज्ञश्च मे भूयात्, इति ।

योऽयं वेदविद्ब्राह्मणः सोऽयमेकेन स्वकीयेन तपसा जुहोति सर्वस्य जगत उ करोतीत्येकहोता । स एव ज्योतिष्टोमादिनिष्पादकत्वाद्यज्ञस्वरूपश्च । स ईदृ ब्राह्मणो मह्यं प्रजादिचतुष्टयं ददातु । तत्प्रसादाद्यज्ञोऽपि मे सर्वदा भूयात् ।

अथ द्वितीयं पर्यायमाह—

अग्निर्द्विहोता । स भर्ता । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । भर्ता च मे भूयात्, इति ।

द्वाभ्यां पाकहविर्वहनाभ्यामुपकरोतीति द्विहोता । अत एव पोषकत्वाद्भ अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

अथ तृतीयमाह—

पृथिवी त्रिहोता । स प्रतिष्ठा (१) । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्रतिष्ठा च मे भूयात्, इति ।

---

१ क. यतो भू° । २ ख. °श्चाज्जपनमा° । ३ क. °मेवेऽनु° । ४ ख. °तो मेऽक्षणस्या°

भिरग्न्यन्नयागैरुपकरोतीति त्रिहोतृत्वं सर्वप्राण्याधारत्वेन प्रतिष्ठात्वं च ।

अथ चतुर्थमाह—

अन्तरिक्षं चतुर्होता । स विष्ठाः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । विष्ठाश्च मे भूयात्, इति ।

चतुर्भिर्वाग्वृष्ट्यवकाशस्थानैरुपकाराच्चतुर्होतृत्वं यक्षगन्धर्वादीनामाश्रयत्वाद्विविधस्थि-हेतुत्वं च ।

अथ पञ्चममाह—

वायुः पञ्चहोता । स प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्राणश्च मे भूयात् (२), इति ।

पञ्चभिः प्राणवृत्तिभिरुपकरोतीति पञ्चहोतृत्वम् । वायोः प्राणरूपत्वं प्रसिद्धम् ।

अथ षष्ठमाह—

चन्द्रमाः षड्ढोता । स ऋतून्कल्पयाति । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । ऋतवश्च मे कल्पन्ताम्, इति ।

षण्णामृतूनां निष्पादकत्वेन षड्ढोतृत्वम् । चन्द्रमा हि वृद्धिक्षयाभ्यां शुक्ल-कृष्णपक्षद्वारर्तून्कल्पयति । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—" ऋतूनन्यो विदधज्जायते [illegible]: " इति ।

अथ सप्तममाह—

अन्नꣳ सप्तहोता । स प्राणस्य प्राणः । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । प्राणस्य च मे प्राणो भूयात्, इति ।

सप्तानां शीर्षण्यानां प्राणवृत्तीनां पोषकत्वेन सप्तहोतृत्वम् । अत एव प्राणपोषक-त्वात्प्राणस्य प्राण इत्युच्यते ।

अथाष्टममाह—

द्यौरष्टहोता । सोऽनाधृष्यः (३) । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । अनाधृष्यश्च भूयासम्, इति ।

[illegible]रोगादिभिः कश्यपान्तैरष्टभिः सूर्यैरुपकरोतीत्यष्टहोतृत्वम् । द्युलोकस्य केनापि [illegible]तुमशक्यत्वादनाधृष्यत्वम् ।

१ ख. ग. मा अपि वृ° । २ ख. वृद्धचपक्ष° । ग. वृद्धचपक्षयकराभ्यां । ३ [illegible] °ति ।

अथ नवममाह—

आदित्यो नवहोता । स तेजस्वी । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । तेजस्वी च भूयासम्, इति ।

पूर्वोक्तैरष्टभिर्मूर्तिभिस्तत्रानुगतेन सामान्यरूपेण च नवधोपकारान्नवहोतृत्वम् । तेजस्वित्वं चाऽऽदित्यस्य प्रसिद्धम् ।

अथ दशममाह—

प्रजापतिर्दशहोता । स इद सर्वम् । स मे ददातु प्रजां पशून्पुष्टिं यशः । सर्वं च मे भूयात् (४), इति ।

प्रतिष्ठा प्राणश्च मे भूयादनाधृष्यः सर्वं च मे भूयात् ॥

ब्राह्मणो यज्ञोऽग्निर्भर्ता पृथिवी प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं विष्ठा वायुः प्राणश्चन्द्रमाः स ऋतूनक स प्राणस्य प्राणो द्यौरनाधृष्य आदित्यः स तेजस्वी प्रजापतिः स इद सर्वं च मे भूयात् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमीति श्रुतानि शरीरगतानि दश च्छिद्राण्युत्पाद्य कारित्वाद्दशहोतृत्वम् । सर्वजगत्कारणत्वेन सर्वात्मकत्वं प्रजापतेः प्रसिद्धम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ तृतीयेऽष्टमोऽनुवाकः ।

अथ संभारयजूंष्युच्यन्ते । तेषां चेष्टकोपधाने विनियोगश्चातुर्होत्रीयब्राह्मणे हितः—"हृदयं यजूꣳषि पत्न्यश्च" इति । तेषामेकविंशतिसंख्याकानां पाठस्तु—

अग्निर्यजुर्भिः । सविता स्तोमैः । इन्द्र उक्थामदैः । मित्रावरुणाऽऽवाशिषा । अङ्गिरसो धिष्णियैरग्निभिः मरुतः सदोहविर्धाना-

१ ख. °भिर्गतिभि° । ग. °भिर्होतृभि° । २ ख. ग. °ण न° । ३ ग. °मा क° । °पकरोतीति दश° । ५ क. °णत्वं स° ।

भ्याम् । आपः प्रोक्षणीभिः । ओषधयो बर्हिषा । अदितिर्वेद्या । सोमो दीक्षया (१) । त्वष्टेध्मेन । विष्णुर्यज्ञेन । वसव आज्येन । आदित्या दक्षिणाभिः । विश्वे देवा ऊर्जा । पूषा स्वगाकारेण । बृहस्पतिः पुरोधया । प्रजापतिरुद्गीथेन । अन्तरिक्षं पवित्रेण । वायुः पात्रैः । अहꣳ श्रद्धया (२), इति।

दीक्षया पात्रैरेकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अत्राग्निसवित्रादयो देवा यजुःस्तोमादीनि यज्ञे संभरणीयान्यङ्गानि। एते देवास्तैः संभरणीयैः सहास्मिन्कर्मण्यागच्छन्त्विति वाक्यार्थः । उक्थामदशब्दः शस्त्रवाची । यज्ञशब्दो हविष्प्रक्षेपवाची । स्वगाकारः शंयुवाकमन्त्रः । पुरोधा ग्रहणकाले पठनीया ऋक्पुरोवाक् । पवित्रशब्दो दशापवित्रवाची । अहं यजमानः श्रद्धया सहाऽऽगच्छामे । स्पष्टमन्यत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

अथ देवपत्न्याख्या मन्त्रा उच्यन्ते । तेषां च विनियोगः पूर्ववद्द्रष्टव्यः । पत्न्यत्वेवं तत्र पत्नीष्टकानामभिधानात् । पाठस्तु—

सेनेन्द्रस्य । धेना बृहस्पतेः । पथ्या पूष्णः । वाग्वायोः । दीक्षा सोमस्य । पृथिव्यग्नेः । वसूनां गायत्री । रुद्राणां त्रिष्टुक्* । आदित्यानां जगती । विष्णोरनुष्टुक्* (१) । वरुणस्य विराट् । यज्ञस्य पङ्क्तिः । प्रजापतेरनुमतिः ।

---

* अत्राग्रे चानुष्टुगित्यत्र ग. पुस्तके त्रिष्टुबनुष्टुबित्यनुक्रमेण शोधितः पाठः । स च न वैदिकेषु प्रसिद्धः ।

---

१ ख. ग. संब° । २ ख. ग. एतैर्देवा° । ३ क. °वास्तैभर° ४ ग °च्छन्तानि । ५ ख. °मदः श° । ६ क. °त् । तत्पाठ° ।

मित्रस्य श्रद्धा । सवितुः प्रसूतिः । सूर्यस्य मरीचिः ।
चन्द्रमसो रोहिणी । ऋषीणामरुन्धती । पर्जन्यस्य विद्युत् ।
चतस्रो दिशः । चतस्रोऽवान्तरदिशाः । अहश्च रात्रिश्च ।
कृषिश्च वृष्टिश्च । त्विषिश्चापचितिश्च । आपश्चौषधयश्च ।
ऊर्क् च सूनृता च देवानां पत्नयः (२), इति ।

अनुष्टुग् दिशः षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

देवजाताविन्द्रादयः पतयः, सेनादयः पत्न्यः । दिग्विदिगादयोऽपि केषांचिद्देवानां पत्न्यः । एताः सर्वा आगत्य यज्ञमविकलं कुर्वन्त्विति वाक्यार्थः । अत्राऽऽम्नातैः षड्विंशतिवाक्यैः षड्विंशतिसंख्याकाः पत्नीष्टका उपदध्यात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ तृतीये दशमोऽनुवाकः ।

अथ प्रतिग्रहमन्त्रा उच्यन्ते[1] । तैश्च प्रतिग्रहेष्टकोपधानं[2] चातुर्होत्रीयब्राह्मण एवमाम्नातम्—"यथावकाशं प्रतिग्रहाँल्लोकं पृणाश्च" इति । तत्र प्रथमं[3] मन्त्रमाह—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो
हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि । राजा त्वा वरुणो नयतु । देवि दक्षि-
णेऽग्नये हिरण्यम् । तेनामृतत्वमश्याम्[4] । वयो दात्रे । मयो मह्य-
मस्तु प्रतिग्रहीत्रे[5] । क इदं कस्मा अदात् । कामः कामाय ।
कामो दाता (१) । कामः प्रतिग्रहीता । कामꣳ समुद्रमा-
विश । कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि । कामैतत्ते । एषा ते
काम दक्षिणा । उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु, इति ।

हे प्रतिगृह्यमाणद्रव्य सवितुर्देवस्य प्रेरणे सत्यश्विसंबन्धिभ्यां बाहुभ्यां पूषसं

---

१ क. °न्ते । तच्च प्र° । २ ग. °ग्रहेष्टि° । ३ ग. °थममा° । ४ ग. °मश्याम् । ५ °ग्रहित्रे ।

भ्यां हस्ताभ्यां त्वां प्रतिगृह्णामि। हे दक्षिणे देवि वरुणो राजा हिरण्यरूपां त्वामग्नये प्रापयतु। तेनाग्निप्रापणेन प्रतिग्रहदोषाभावादहममृतत्वं नरकाभावरूपं प्राप्नुयाम्। इयं च दक्षिणा दात्रे वयोऽस्तु पक्षिरूपिणी भूत्वा दातारं स्वर्गं नयत्वित्यर्थः। प्रतिग्रहीत्रे मह्यं मयः सुखमस्तु। इदं द्रव्यं कः प्रजापतिः कस्मै प्रजापतयेऽदाद्दत्तवान्, अन्तर्यामिरूपेण दातृप्रतिग्रहीत्रोः प्रेरकत्वात्। तथा कामः कामाय दत्तवान्। यथा प्रजापतिरदृष्टप्रेरकस्तथा कामस्य दृष्टप्रेरकत्वात्। तस्मात्काम एव दाता प्रतिग्रहीता च। स्वर्गादिफलविषयः कामो दाता, ऐहिकसुखविषयः कामः प्रतिग्रहीता। ततो हे दक्षिणे समुद्रसमं कामं प्रविश। कामेन निमित्तेन त्वां प्रतिगृह्णामि। हे मद्धृदयवर्तिकाम तदेतद्द्रव्यं तुभ्यं भवति। हे काम ते त्वत्प्रीतय एवैषा दक्षिणा प्रवृत्ता। अङ्गिरोगोत्रे समुत्पन्न उत्तानाख्यो महर्षिस्त्वां प्रतिगृह्णातु।

अथ वस्त्रादिद्रव्यविषयान्षोडश मन्त्रानाह—

सोमाय वासः। रुद्राय गाम्। वरुणायाश्वम्। प्रजापतये पुरुषम् (२)। मनवे तल्पम्। त्वष्ट्रेऽजाम्। पूष्णेऽविम्। निर्ऋत्या अश्वतरगर्दभौ। हिमवतो हस्तिनम्। गन्धर्वाप्सराभ्यः स्रगलंकरणे। विश्वेभ्यो देवेभ्यो धान्यम्। वाचेऽन्नम्। ब्रह्मण ओदनम्। समुद्रायापः (३)। उत्तानायाऽऽङ्गीरसायानः। वैश्वानराय रथम्, इति।

एतेषु सर्वेषु मन्त्रेषु देवि दक्षिण इत्यन्तः पूर्वानुषङ्गः। तेनामृतत्वादिकमित्युत्तरानुषङ्गः।

तस्य रथप्रतिग्रहमन्त्रस्य शेषभूतामुत्तरानुषङ्गात्पूर्वभाविनीं कांचिदृचमाह—

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहत्। दिवः पृष्ठं भन्दमानः सुमन्मभिः। स पूर्ववज्जनयज्जन्तवे धनम्। समानमज्मा परियाति जागृविः, इति।

वैश्वानराख्यो देवः प्रत्नथा पुरातनशरीरधारी सन्स्वर्गमारूढवान्। स च दिवः पृष्ठं द्युलोकस्योपरिभागे मन्मभिर्मननविशेषैर्भन्दमानः कल्याणं कुर्वन्वर्तते। अयं यजमान इमां दक्षिणां दत्तवानित्येवं वदन्देवानामग्रे स्मारयतीत्यर्थः। स वैश्वानरो

---

१ क. पक्षी भू°। २ ग. स्वर्गं। ३ ख. ग. °व्यं प्र°। ४ ख. ग. °तिः प्र°। ५ ग. °मै दत्त°। ६ क. ख. त्वदर्थमेवै°। ७ क. ग. °भागं म°।

जन्तवे प्राणिरूपाय यजमानाय धनं पूर्ववज्जनयत्, यजमानः पूर्वं यथा दक्षिणां दत्तवांस्तथैव तदनुरूपं फलं जनयति। स वैश्वानरो जागृविः सावधानः सन्नज्मा स्वर्गगमनशीलः समानं परियाति, यावद्दक्षिणार्थं द्रव्यं तेन सदृशं तद्योग्यं फलं परिप्रापयति।

अस्या ऋच उपरितनं रथप्रतिग्रहमन्त्रशेषमाह—

राजा त्वा वरुणो नयतु देवि दक्षिणे वैश्वानराय रथम्। तेनामृतत्वमश्याम्। वयो दात्रे। मयो मह्यमस्तु प्रतिग्रहीत्रे[2] (४)। क इदं कस्मा अदात्। कामः कामाय। कामो दाता। कामः प्रतिग्रहीता। कामꣳ समुद्रमाविश। कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि। कामैतत्ते। एषा ते काम दक्षिणा। उत्तानस्त्वाऽऽङ्गीरसः प्रतिगृह्णातु (५[3]), इति ॥

दाता पुरुषमापः प्रतिग्रहीत्रे नव च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अत्र तेनामृतत्वमश्यामित्यादिरुत्तरानुषङ्गः सर्वमन्त्रसाधारण[4] इति दर्शयितुं प्रथममन्त्रे पठितोऽपि पुनराम्नातो राजा त्वेत्यादिर्वैश्वराय रथमित्यन्तः पूर्वोक्तायाः ऋच उपरि रथमन्त्रे पुनः पठनीयः, इत्येतावान्विशेषः। एतैर्मन्त्रैः प्रतिग्रहेष्टका उपदध्यात्॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ तृतीय एकादशोऽनुवाकः।

अथ होतृहृदयाख्या मन्त्रा अभिधीयन्ते। तेषां[7] त्विष्टकोपधाने विनियोगश्चातुर्होत्रीयब्राह्मण एवमाम्नायते—'हृदयं यजूꣳषि पत्न्यश्च' इति। तत्र दशहोतृहृदयाख्यं मन्त्रमाह—

सुवर्णं घर्मं परिवेद वेनम्। इन्द्रस्याऽऽत्मानं दशधा चरन्तम्।

---

१ घ. °ग्रहित्रे (४)। २ ग. °त्रे। क°। ३ ग (४)। ४ ख. °र्वमन्त्रे सा°। ग. °र्वत्र सा°। ५ ख. ग. दर्शयति। ६ ख. ग. °क्ता या क्र°। ७ क. ख. तेषामिष्ट°। ८ ख. °व रुमा°। ९ क. ख. °म्नातः। ह°।

अन्तः समुद्रे मनसा चरन्तम् । ब्रह्माऽन्वविन्दद्दशहोतारमर्णे ।
अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् । एकः सन्बहुधा विचारः ।
शतꣳ शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति । सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति ।
सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति । स मानसीन आत्मा जना-
नाम् (१) । अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाꣳ सर्वात्मा ।
सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्ति । चतुर्होतारो यत्र संपदं
गच्छन्ति देवैः । स मानसीन आत्मा जनानाम्, इति ।

चित्तिः स्रुगित्यादीनां होतृमन्त्राणां हृदयं रहस्यं तत्त्वं परमात्मस्वरूपं प्रतिपाद-तीत्ययमनुवाको हृदयमित्युच्यते । तत्रानेन मन्त्रेण दशहोतृहृदयं परमात्मतत्त्वमु-च्यते । अहं मन्त्रद्रष्टा, इन्द्रस्य परमेश्वरस्याऽऽत्मानं निजस्वरूपं परिवेद परितः सर्वत्रावस्थितं जानामि । कीदृशमात्मानम् । सुवर्णं सुवर्णसदृशं यथा सुवर्णं स्वत एव प्रकाशमानं भवति तथा स्वयंप्रकाशम् । घर्ममन्यस्य वस्तुनो दीपकम्, 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः । वेनं कान्तं सर्वदुःखराहित्येन तस्य कमनीयत्वम् । दशधा चित्तिः स्रुगित्यादिदशहोतृमन्त्रे प्रतिपादितैराकारैः । चरन्तं लोके व्यवहरन्तम् । अन्तः समुद्रे ब्रह्माण्डसृष्टेः पुरा सर्वत्र व्याप्यावस्थितो योऽयं जलसंघः सोऽयं समुद्रस्तस्य मध्ये मनसा चरन्तम्, इदं सर्वं जगत्सृजेयेत्येवंरूपेण मनोवृत्तिविशेषेण सह प्रवर्तमानम् । अत एवान्यत्रोक्तम्— "आपो वा इदमासन्सलिलमेव । स प्रजापतिरेकः पुष्करपर्णे समभवत् । तस्यान्तर्मनसि कामः समवर्तत । इदꣳ सृजेयमिति" इति । ब्रह्मा चतुर्मुखः प्रजापतिरर्णेऽर्णवे यथोक्तसमुद्रे दशहोतारं दशहोतृमन्त्रं तत्प्रतिपाद्यरूपेणाऽऽविर्भूतं परमात्मानमन्वविन्दत् । सृष्टिसाधनत्वेनान्विष्य लब्धवान् । तथा च ब्राह्मणे समाम्नातम्—"प्रजापतिरकामयत प्रजाः सृजेयेति । स एतं दशहोतारमपश्यत्" इति । सोऽयमेवंविधः परमात्मा जनानां सर्वेषां शास्ताऽन्तर्यामिरूपेण नियामकः सन्हृदये प्रविश्यावस्थितः । तथा च स्मर्यते ।

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" इति ।

१ ख. °नां दशहो° । २ क. °ते । अस्मिन्मन्त्रे द्वितीया द्विपदेतरास्त्रिपदा इत्यृचां विवेकः । तत्र प्रथमामृचमाह—सुवर्णं घर्मं परिवेद वेनम् । इन्द्रस्याऽऽत्मानं दशधा चरन्तम् । अन्तः समुद्रे मनसा चरन्तम् । ब्रह्माऽन्वविन्दद्दशहोतारमर्णे, इति । ३ हं । ३ क ख. भासमानं । ४ क. प्रकाशकम् । ५ ग. °ह्मणमा° । ६ क. °ति । द्वितीयामाह—अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम् । एकः सन्बहुधा विचारः, इति । सोऽ° ।

स चान्तर्यामी स्वकीयेनेश्वररूपेणैक एव सन्पुनर्जीवरूपेण बहुधा भूत्वा विचारो विविधचरणवान्भवति। अत एवान्यत्रोपनिषदि श्रूयते—

" एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥ " इति।

शतं शुक्राणि शतसंख्योपलक्षितान्यनन्तानि सूर्यचन्द्रनक्षत्ररूपाणि ज्योतींषि **यत्र** यस्मिन्परमात्मन्येकं भवन्ति, एकत्वं प्राप्नुवन्ति। तथा **सर्वे वेदा** ऋग्वेदप्रभृतयश्चत्वारो वेदा नानाविधशाखोपेता विलीय यस्मिन्नेकी भवन्ति। **होतारश्च** होमकर्तारः **सर्वे** यजमाना दशहोत्रादिमन्त्रा वा यस्मिन्परमात्मन्येकत्वं प्राप्नुवन्ति। यथा बुद्बुदा जलमध्ये समुत्पद्य कंचित्कालमवस्थाय विलीयमाना जल एवैक्यं प्राप्नुवन्ति। तथा सर्वे भावाः परब्रह्मण एवोत्पद्य तत्रैव स्थित्वा विलीयमाना एकतां गच्छन्ति। अत एवोपनिषदि श्रूयते—" यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्मेति " इति। **स** तादृश ईश्वरः सर्वेषां **जनानामात्मा** स्वरूपभूतः **सन्मानसीनो** योगयुक्तेन मनसोपलभ्यो भवति। तथाच कठा अधीयते—"मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानाऽस्ति किंचन" इति। ततो योगिनां मानसप्रत्यक्षगम्यत्वात्। अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति योऽयमुक्तः सोऽयं **सर्वात्मा** सर्वेषां प्राणिनामात्मा स्वरूपभूतः। तं हि जना योगेन निरुद्धचित्ताः सन्तो जगदीश्वरं स्वस्वरूपत्वेनैव साक्षात्कुर्वन्ति न तु भेदेन पश्यन्ति, अतः पूर्वोक्तः सर्वोऽप्यर्थ उपपन्न इत्युपसंह्रियते। **सर्वाः प्रजा** देवमनुष्यादयो **यत्र** यस्मिन्योगिप्रत्यक्षगम्ये चैतन्यैकरसे परमात्मन्येकी **भवन्ति,** चतुर्होतृमन्त्राश्च सर्वे यस्मिन्स्वप्रतिपाद्यैर्देवैः सह यस्मिन्ब्रह्मणि **संपदं** सम्यगेकीभावं प्राप्नुवन्ति। **स** तादृशो ब्रह्मस्वरूपो **मानसीनो** मानसप्रत्यक्षः सर्वेषां **जनानामात्मा**। ऋचां भेदाद्पुनरुक्तिर्द्रष्टव्या। द्वितीया द्विपदेतरास्तिस्रश्चतुष्पदा इत्यृचां विवेकः। अत्र चतुर्होतृशब्देन दशहोत्रादयः सर्वेऽपि मन्त्रा विवक्ष्यन्ते तथा च ब्राह्मणे चतुर्होतृदेवं प्रति प्रजापतिर्वरं दत्तवान्—" त्वं वै मे नेदिष्ठ

१ क. °ति। अथ तृतीयामाह—शतᳪ शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति। सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति। स मानसीन आत्मा जनानाम्, इति। शतं। २ क. ग. °क्षत्राणि ३ ख. ग °न्येकी भ°। ४ क. °ता य°। ५ क. °न्ति। तथा हो°। ६ क. °त्। अथ चतुर्थीमाह—अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाᳪ सर्वात्मा। सर्वाः प्रजा यत्रैकं भवन्ति। चतुर्होतारो यत्र संपदं गच्छन्ति देवैः। स मानसीन आत्मा जनानाम्, इति। अ°। ७ क. ख. सर्वे। ८ °र्वोक्त एवार्थ। ९ क. °व्या। अ°।

त: प्रत्यश्रौषीः । त्वयैनानाख्यातार इति । तस्मान्नु हैनाꣳश्चतुर्होतार इत्याचक्षते "ति ।

तदेवं दशहोतृहृदयाख्यो मन्त्रोऽभिहितः । अथ चतुर्होतृहृदयाख्यो मन्त्रोऽभिधीयते । तत्र तिस्र ऋचस्तासु प्रथमामाह—

ब्रह्मेन्द्रमग्निं जगतः प्रतिष्ठाम् । दिव आत्मानꣳ
सवितारं बृहस्पतिम् । चतुर्होतारं प्रदिशोऽनुक्लृप्तम् ।
वाचो वी॒र्यं तपसाऽन्वविन्दत् , इति ।

ब्रह्मा चतुर्मुख **इन्द्रं** परमैश्वर्ययुक्तं परमात्मानं **तपसाऽन्वविन्दत्**, अन्विष्य लब्धवान् । दर्शपूर्णमाससृष्टिसाधनं किमिति विचार्य चतुर्होतृमन्त्ररूपेणावस्थितं परमात्मानं निश्चितवानित्यर्थः । तथा च ब्राह्मण आम्नायते—"प्रजापतिरकामयत दर्शपूर्णमासौ सृजेयेति । स एतं चतुर्होतारमपश्यत्" इति । कीदृशमिन्द्रम् । **जगतः** प्रतिष्ठाम्, **अग्निं** सर्वस्य जगत आधाररूपो योऽयं चातुर्होत्रीयचितिरूपोऽग्निस्तत्स्वरूपम्, **दिव आत्मानं सवितारं** द्युलोकस्य प्रकाशकत्वेनाऽऽत्मैवदवस्थितो यः सविता तद्रूपम्, तथा **बृहस्पतिं** योऽयं देवगुरुस्तद्रूपेणावस्थितम्, **प्रदिशः** सर्वान्प्रदेशाननुक्लृप्तं सर्वेषु प्रदेशेष्ववस्थितम्, **चतुर्होतारं** पृथिवी होतेत्यादिमन्त्रस्वरूपम्, वाचो वीर्यं सर्वस्वं देवरूपाया वाचः सारभूतम् ॥

अथ द्वितीयामृचमाह—

अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् । त्वष्टारꣳ रूपाणि विकुर्वन्तं
विपश्चिम् (२) । अमृतस्य प्राणं यज्ञमेतम् । चतु-
र्होतृणामात्मानं कवयो निचिक्युः , इति ।

कवयो विद्वांसो वेदशास्त्रपारंगताश्च**तुर्होतृणां** चतुर्होतृशब्देनाभिधीयमानानां तेषां होतृमन्त्राणामात्मा**नं** स्वरूपभूतं परमेश्वरं **निचिक्युः**, निश्चितवन्तः । कीदृशमात्मानम्—**अन्तः प्रविष्टं** जीवरूपेण शरीरेषु प्रविश्यावस्थितम् । अत एवाऽऽम्नायते—"अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य" इति । **कर्तारमेतं**मित्यनेन मानसप्रत्यक्षेण प्रतीयमानं लौकिकवैदिकसर्वक्रियानिष्पादकम् । एतच्चान्यत्राऽऽम्नातम्—"एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः" इति । **रूपाणि** विकुर्वन्तं **त्वष्टारं** गर्भेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपाणि विविधं निष्पादयन्तं त्वष्टृदेवस्वरू-

१ क. ख. 'णमाम्ना' । २ क. 'त्मप्रायो योऽयमवस्थि°' । ३ ग. 'तमहमि°' । ४ क. 'ऽऽम्नायते । ए°' । ५ ग. 'ष्टा श्रोता पृष्टा घ्रा°' । ६ ग. 'न्तं विपश्चितं त्व' । ७ ग. '°दिरू-रू' ।

पम् । एतदप्याम्नातम्—"यावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते" इति । विपश्चिं विपश्चितं तत्तद्रूपनिर्माणप्रकाराभिज्ञम्, अमृतस्य प्राणं मरणरहितस्य परमात्मनो व्यवहारहेतुभूतप्राणोपाधिस्वरूपम् । एतदप्याथर्वणिका आमनन्ति—"कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत" इति । यज्ञं सर्वैरनुष्ठीयमानत्वेन दृश्यमानमेतं दर्शपूर्णमासयज्ञस्वरूपं चतुर्होतृमन्त्रस्य तद्यज्ञसृष्टिसाधनत्वात्तद्रूपत्वं युक्तम् । तद्यज्ञसाधनत्वं ब्राह्मणे समाम्नातम्—"स एतं चतुर्होतारमपश्यत् । तं मनसाऽनुद्रुत्याऽऽहवनीयेऽजुहोत् । ततो वै स दर्शपूर्णमासावसृजत" इति ॥

अथ तृतीयामाह—

अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् । देवानां बन्धु
निहितं गुहासु । अमृतेन क्लृप्तं यज्ञमेतम् ।
चतुर्होतृणामात्मानं कवयो निचिक्युः, इति ।

योऽयं परमात्मा सोऽयं देवानां बन्धुवत्प्रियस्तादृशम् । तेषु देवेषु पक्षपातेन विजयहेतुत्वं तलवकारा आमनन्ति—"ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये" इति । गुहासु बुद्धिषु निहितं साक्षित्वेनावस्थितम् । "यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्यादिश्रुतेः । अमृतेन स्वर्गफलनिमित्तेन क्लृप्तं संपादितम् । एतं यज्ञमित्यादि पूर्ववत् ।

तदेवमृक्त्रयरूपं चतुर्होतृहृदयमुक्तम् । अथ पञ्चहोतृहृदयाख्यो मन्त्रोऽभिधीयते । तत्र तिस्र ऋचस्तासु प्रथमामाह—

शतं नियुतः परिवेद विश्वा विश्ववारः । विश्वमिदं वृणाति ।
इन्द्रस्याऽऽत्मा निहितः पञ्चहोता । अमृतं देवानामायुः प्रजानाम्(३), इति

पञ्चहोताऽग्निर्होतेत्यादिपञ्चहोतृमन्त्ररूप आत्मा स च विश्ववारः सर्वैर्वरणीयो वायुरूपः सञ्शतं नियुतः शतसंख्याकान्स्वकीयाँन्स्वा (?) न्परिवेद परितः संचारित्वेन जानाति । अत एवेदं विश्वं जगद्वृणाति व्याप्नोति । सोऽयमिन्द्रस्याऽऽत्मा परमेश्वरस्य स्वरूपभूतः सन्निहितः सर्वत्रावस्थितः । स च देवानाममृतं प्रजानां चाऽऽयुः प्रयच्छतीति शेषः ।

---

१ ख. ग. यज्ञमेव स° । २ ख. ग. °षु प° । ३ ख. ग. °पातत्वेन । ४ क. °वमुक्त° ५ क. ख. °श्च प्र° । ६ ख. ग. स वि° । ७ क. °यानश्वान्प° । ख. °यान्विश्वा परि° । ८ ग. °तं प्रयच्छति । प्र° ।

अथ द्वितीयामाह—

इन्द्रꣳ राजानꣳ सवितारमेतम् । वायोरात्मानं कवयो निचिक्युः । रश्मिꣳ रश्मीनां मध्ये तपन्तम् । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति, इति ।

एवं पञ्चहोतृदेवं[1] कवयः पण्डिता निचिक्युः, विनिश्चितवन्तः । कीदृशम् । इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तम् । राजानं दीप्यमानम् । सवितारं प्रेरकम् । वायोरात्मानं स्वरूपभूतम् । ते कवय एतं पञ्चहोतृदेवमृतस्य[2] पदे ब्रह्मणः स्थाने निपान्ति नितरां पालयन्ति, तद्रूपत्वेन पश्यन्तीत्यर्थः । कीदृशम् । रश्मीनां दृश्यमानानां किरणानां मध्ये स्थित्वा तपन्तं जगतस्तापं कुर्वन्तम् । रश्मिं प्रौढरश्मिरूपम् । आदित्यमित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

य आण्डकोशे भुवनं बिभर्ति । अनिर्भिण्णः सन्नथ लोकान्विचष्टे । यस्याऽऽण्डकोशꣳ शुष्ममाहुः प्राणमुल्बम् । तेन क्लृप्तोऽमृतेनाहमस्मि, इति ।

यः पञ्चहोतृदेव आण्डकोशे ब्रह्माण्डमध्येऽनिर्भिण्णः सन्नभेदेनावस्थितः सन्भुवनं कृत्स्नं भूतजातं बिभर्ति धारयति । अथ ब्रह्माण्डभेदानन्तरं तदन्तःस्थितान्भूरादिलोकान्[3]विचष्टे विशेषेण प्रख्यापयति । यस्य[4] पञ्चहोतृरूपस्य[5] परमात्मनः शुष्ममाण्डकोशं[6] प्रबलं ब्रह्माण्डावकाशस्थं[7] प्राणं वायुविशेषमुल्बमाहुः, गर्भवेष्टनस्थानीयमाहुः । यथा लोके गर्भ उल्बेन वेष्ट्यते तथा सूत्रात्मशरीरं[8] प्राणवायुना[9] ब्रह्माण्डस्थेन[10] वेष्टितं भवति । तेनामृतेन पञ्चहोतृरूपेण परमात्मनाऽहं क्लृप्तो व्यवहारसमर्थत्वेनोत्पादितोऽस्मि ।

अथ षड्ढोतृहृदयमन्त्रः[11] । तत्र प्रथमामृचमाह—

सुवर्णं कोशꣳ रजसा परीवृतम् । देवानां वसुधानीं विराजम् (४) । अमृतस्य पूर्णां तामु कलां विचक्षते । पादꣳ षड्ढोतुर्न किलाऽऽविवित्से, इति ।

वाग्घोतेति मन्त्रोऽत्र षड्ढोता, स च ब्रह्माण्डकोशमध्ये चन्द्ररूपेणावस्थितः । तं

१ ख. ग. °वं चतुर्होतृ° । २ ख. ग. °तं चतुर्होतृ° । ३ ग °न्थो लो° । ४ क. 'स्थितो भुव° । ५ ख. ग. °स्य चतुर्होतृ° । ६ क. °तृदेवस्याऽऽण्डकोशं शुष्मं प्र° । ७ क °शस्थप्रा° । ८ ग. सूक्ष्मशरीरेण प्रा° । ९ ख. °रीरेग प्रा° । १० ख. ग. °ह्माण्डं वे° । ११ ग. °मन्त्राः । त° ।

न्द्ररूपं षड्ढोतृदेवं कवयोऽभिज्ञाः सुवर्णत्वादिगुणयुक्तमाचक्षते । सुवर्णं शोभनवर्णो- पेतं चन्द्रमण्डलं हिरण्मयवर्णोपेतं भासते । कोशं ब्रह्माण्डकोशमध्यगम् । रजसा रञ्जनात्मकेनामृतेन परीवृतं सर्वतो व्याप्तम् । तथाविधं चन्द्रम् । तामु कलां तादृशीमेव भागरूपां विचक्षत आचक्षते । कीदृशीमिति तदुच्यते—देवानां वसुधानीं वह्निरव्यादीनां देवतानामपेक्षितं यद्वस्वमृतरूतं तस्य धारयित्रीम् । अत एव स्मर्यते— "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः" इत्यादि । विराजं विशेषेण राजमानाम् । अमृतस्य पूर्णां पीयूषेण पूरिताम् । एवंरूपं षड्ढोतृदेवमभिज्ञा आचक्षते । प्राकृतस्तु जनः षड्ढोतुः पादं षड्ढोतृदेवस्यांशभूतं चन्द्रं न किलाऽऽविवित्से नैव जानाति ।

अथ द्वितीयामाह—

येनर्तवः पञ्चधोत क्लृप्ताः । उत वा षड्धा मन- सोत क्लृप्ताः । तꣳ षड्ढोतारमृतुभिः कल्पमा- नम् । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति, इति ।

येन चन्द्ररूपेण षड्ढोतृदेवेन वसन्ताद्यृतवः पञ्चप्रकाराः क्लृप्ताः संपादिताः । हेमन्तशिशिरयोः समासेन पञ्चत्वम् । उत वा षड्ढाऽ(धाऽ)थवा हेमन्तशिशिरयोर्वि- भागेन षट्प्रकाराः क्लृप्ताः । उतापि च मनसा क्लृप्ताः, संकल्पमात्रेण संपादिताः । तं चन्द्ररूपं षड्ढोतृदेवमृतुभिः कल्पमानं पञ्चधा षोढा वा भिन्नैर्वसन्तादिभिः सर्वव्यव- हारसमर्थमृतस्य पदे सत्यस्य परब्रह्मणः स्थाने कवयो वेदरहस्याभिज्ञा निपान्ति नितरां पालयन्ति, परब्रह्मैवायं चन्द्ररूपः षड्ढोतेत्येवमुपासत इत्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

अन्तः प्रविष्टं कर्तारमेतम् । अन्तश्चन्द्रमसि मनसा चरन्तम् । सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः । इन्द्रस्याऽऽत्मानꣳ शतधा चरन्तम् (५), इति ।

देवाः सर्वे सहैव सन्तं स्वकीयहृदये स्वेन जीवात्मना सहैवावस्थितमेतं षड्ढोतृ- देवं परमात्मानं न विजानन्ति, वेदान्ताभ्यासमन्तरेण हृदयेऽवस्थियोऽयं परमात्मै- वेति विशेषेण न जानन्ति । कीदृशं परमात्मानम् । अन्तःप्रविष्टमन्तर्यामिरूपेण सर्वेष पृथिव्यादिपदार्थानां मध्येऽवस्थितम् । एतच्च वाजसनेयिनोऽन्तर्यामिब्राह्मणे—"य पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिना बहुप्रपञ्चेनाऽऽमनन्ति । कर्तारं नियामकत्वेन सर्वस्य निष्पा

---

१ ग. °वं विराजमभि° । २ ग. °वर्णमेतं । ३ ग. °पेतम् । को° । ४ ख. °रूपामाचक्षते ५ ग. षड्ढा । ६ ग. वाऽथ । ७ क. °पञ्चमाम° ।

दुकम्। अन्तश्चन्द्रमसि चन्द्रमण्डलमध्ये मनसा संकल्पमात्रेण चरन्तम्। एतच्चो-पलक्षणं सर्वेष्वपि वस्तुषु चरन्तमित्यर्थः। एतदेव स्पष्टीकर्तुं शतधा चरन्तमित्युक्तम्। इन्द्रस्य परमैश्वर्ययुक्तस्य देवादेरात्मानं स्वरूपभूतम्।

अथ सप्तहोतृहृदयाख्यो मन्त्रः। तत्र प्रथमामृचमाह—

इन्द्रो राजा जगतो य ईशे।

सप्तहोता सप्तधा विक्लृप्तः, इति।

महाहविर्होतेत्ययं मन्त्रः सप्तहोता। स च सप्तधा विक्लृप्तः, होत्रध्वर्युप्रमुखैः सप्तभिः प्रकारैः संपादितः। स किंरूप इति तदुच्यते—इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः। राजा दीप्यमानः। यः परमात्मा जगत ईशे स्वामी भवति। स एवायं सप्तहोतृरूप इत्यर्थः।

अथ—द्वितीयामाह—

परेण तन्तुं परिषिच्यमानम्। अन्तरादित्ये मनसा

चरन्तम्। देवानाꣳ हृदयं ब्रह्माऽन्वविन्दत्, इति।

ब्रह्मा प्रजापतिर्देवानामिन्द्रादीनां हृदयं हृदयस्थितं परमात्मानमन्वविन्दत्। अन्विष्य लब्धवान्। कीदृशम्। तन्तुं परेणाविच्छिन्नस्य यज्ञस्य परस्तात्फलदशायां परिषिच्यमानं वृष्टिरूपेण परितः सिच्यमानम्। अन्तरादित्य आदित्यमण्डलमध्ये मनसा संकल्पमात्रेण चरन्तम्।

अथ तृतीयामाह—

ब्रह्मैतद्ब्रह्मण उज्जभार। अर्कꣳ श्चोतन्तꣳ सरिरस्य मध्ये, इति।

ब्रह्मा चतुर्मुखः प्रजापतिर्ब्रह्मणो वेदस्य सकाशादेतत्सप्तहोतृस्वरूपमुज्जभार सारत्वेनोद्धृतवान्। कीदृशम्। अर्कं सूर्यरूपेणावस्थितं, सरिरस्य मेघस्थजलस्य मध्ये रश्मिद्वारा प्रविश्य श्चोतन्तं वर्षयन्तम्।

अथ चतुर्थीमाह—

आ यस्मिन्त्सप्त पेरवः। मेहन्ति बहुलाꣳ

श्रियम्। बह्वश्वामिन्द्र गोमतीम् (६), इति।

यस्मिन्सप्तहोतृरूपं आदित्ये पेरवो वृष्टिप्रदानेन लोकस्य पातारः सप्तसंख्याका रश्मय आश्रिताः। रश्मिसप्तकं च साकंजानां सप्तथमाहुरेकजमित्यत्र प्रपञ्चितम्।

---

१ क. °कस्याऽऽत्मा°। २ ख. ग. °रात्मभूतं स्वरूपम्। ३ क. °तृस्वरू°। ४ क. पालकाः। ५ ग. °श्मयः प्रापिताः।

ते च सप्त रश्मयो बहुलां श्रियं प्रभूतां सस्यादिसंपदं मेहन्ति वृष्टिसेचनद्वारेण संपादयन्ति। हे इन्द्र सप्तहोतृदेवरूप परमेश्वर बह्वश्वां बहुभिरश्वैरुपेतां गोमतीं बहुभिर्गोभिरुपेतां तां श्रियं प्रयच्छेति शेषः।

अथ पञ्चमीमाह—

अच्युतां बहुलाᳪं श्रियम्। स हरिर्वसु-

वित्तमः। पेरुरिन्द्राय पिन्वते, इति।

स देवः सप्तहोत्राख्य इन्द्राय कर्मस्वामिने यजमानाय श्रियं पिन्वते सिञ्चति, प्रयच्छतीत्यर्थः। कीदृशः स देवः, हरिः पापहरणशीलः, वसुवित्तमोऽतिशयेन धनस्य लब्धा, पेरुः पालकः। कीदृशीं श्रियम्, अच्युतां विनाशरहितां, बहुलां गवाश्वादिभिः प्रभूताम्।

अथ षष्ठीमाह—

बह्वश्वामिन्द्र गोमतीम्। अच्युतां बहुलाᳪं

श्रियम्। मह्यमिन्द्रो नियच्छतु, इति।

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः सप्तहोतृदेवः। स्पष्टमन्यत्।

अथ सप्तमीमाह—

शतᳪं शता अस्य युक्ता हरीणाम्। अर्वाङायातु

वसुभी रश्मिरिन्द्रः। प्रमᳪंहमाणो बहुलाᳪं श्रियम्।

रश्मिरिन्द्रः सविता मे नियच्छतु (७), इति।

अस्याऽऽदित्यरूपस्य सप्तहोतृदेवस्य हरीणामन्धकारहरणशीलानां रश्मीनां शतᳪं शता शतसंख्याकानि शतानि, अयुतसंख्याकानीत्यर्थः। युक्ता युक्तानि संपादितानि। इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तो रश्मिर्बहुविधरश्मियुक्त आदित्यो वसुभिर्धनैः सहार्वाङायातु आभिमुख्येनाऽऽगच्छतु। आगतश्च सविता बहुलां श्रियं प्रभूतां धनादिसंपदं मे मह्यं नियच्छतु नितरां ददातु। कीदृशः सविता, प्रमᳪंहमाणोऽस्मदीयस्तुतिभिः प्रकर्षेण वर्धमानः रश्मिर्बहुविधरश्मियुक्तः इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः।

अथाष्टमीमाह—

घृतं तेजो मधुमदिन्द्रियम्। मय्ययमग्निर्दधातु, इति।

---

१ ग. प्रधानभू°। २ ज ग °तां धनादि°।

अयं सप्तहोतृदेवोऽग्न्यात्मकः सन्मयि यजमाने मधुमद्घृतं मधुररसोपेतं घृतादि- (?)त्यं तेजः कान्तिमिन्द्रियं चक्षुरादिसामर्थ्यं च दधातु संपादयतु।

अथ नवमीमाह—

हरिः पतङ्गः पटरी सुपर्णः। दिविक्षयो नभसा य
एति। स न इन्द्रः कामवरं ददातु, इति।

हरिरन्धकारहरणशीलः **पतङ्गः** सूर्यरूपः **पटरी** तेजःपटलवान्**सुपर्णः** पक्षिस- (?)शो दिविक्षयः स्वर्गनिवासी **यः** सप्तहोतृदेवो **नभसा**ऽऽकाशमार्गेणै**ति** गच्छति। (?) देवो **नो**ऽस्माकं **कामवरं** कामानां मध्ये श्रेष्ठं **ददातु**।

अथ दशमीमाह—

पञ्चारं चक्रं परिवर्तते पृथु। हिरण्यज्योतिः
सरिरस्य मध्ये। अजस्रं ज्योतिर्नभसा सर्प-
देति। स न इन्द्रः कामवरं ददातु, इति।

ऋतुपञ्चकात्मका अरा यस्य कालचक्रस्य तत्**पञ्चारं पृथु** विस्तृतं **चक्रं** संवत्स- (?)त्मकं कालचक्रं **परिवर्तते** परितः प्रवर्तते। **सरिरस्य मध्ये** मेघवर्तिजलस्य मध्ये (?)हेरण्यज्योती रश्मिसंचारेण विद्युद्रूपपरिणामे सति सुवर्णसमानं ज्योतिर्यस्य मण्डलस्य (?)द्धिरण्यज्योतिस्तादृशं **ज्योति**रादित्यमण्डलं संवत्सरचक्रनिष्पादक**मजस्रं** निरन्तरं (?)भसाऽऽकाशमार्गेण **सर्पदेति** शनैः संचरन्ग (माणं ग) च्छति। **स** ज्योतिर्मण्डलात्मा (?)ोऽस्माकं **कामवरं ददातु**।

अथैकादशीमाह—

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (८)। एको अश्वो
वहति सप्तनामा। त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वम्[2]।
येनेमा विश्वा भुवनानि तस्थुः, इति।

सप्तसंख्याकाः साकंजानामित्यत्रोक्ता मुख्यरश्मिविशेषा अश्वसदृशा **एकचक्र-** (?)कप्रकारपरिवर्ति कालचक्रं **युञ्जन्ति** प्रवर्तयन्ति। तदेव स्पष्टी क्रियते—**सप्तनामा** (?)सप्तसंख्यानि नामानि नमनयोग्यानि वश्यानि रश्मिरूपाणि यस्यासौ सप्तनामा। **अश्वो** (?)पापक **एकः** सूर्यस्तत्कालचक्रं **वहति**। कीदृशं चक्रम्—**त्रिनाभि** तिस्रः सत्त्वरज- (?)तमोगुणरूपा भूतभविष्यद्वर्तमानरूपा वा नाभयो यस्य तत्त्रिनाभि। **अजरं** विनाशरहि-

१ क. °वोऽग्निर्मयि। ग. °वो ह्यग्न्यात्म°। २ ग. °नर्वाम्। ये°।

तम्, न हि कालः संसारमध्ये कदाचिद्विनश्यति। अनर्वम्, अर्वा विरोधी विनाशको भ्रातृव्यो वा अर्वेति श्रुतेः, तद्रहितम्, न हि कालचक्रस्य कश्चिद्विनाशकोऽस्ति। येन कालचक्रेणेमा विश्वा भुवनानि दृश्यमानानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुस्तिष्ठन्ति सुखेन वर्तन्ते, तस्य कालचक्रस्य निर्वाहकोऽयं सप्तहोतृदेव आदित्यः।

अथ द्वादशीमाह—

भद्रं पश्यन्त उपसेदुरग्रे। तपो दीक्षामृ-
षयः सुवर्विदः। ततः क्षत्रं बलमोजश्च
जातम्। तदस्मै देवा अभिसंनमन्तु, इति।

सुवर्विदः स्वर्गमार्गाभिज्ञा[४] ऋषयो भद्रं कल्याणं सप्तहोतृरूपमादित्यं पश्यन्त प्राप्यत्वेन निश्चिन्वानास्तपोऽनशनादिरूपं दीक्षां नियमविशेषं चोपसेदुरनुष्ठितवन्तः तत आदित्यसकाशात्क्षत्रं क्षतात्त्राणमनिष्टनिवारणं बलं शरीरशक्तिरोजः कान्तिश्चेत्येतत्सर्वं जातं संपन्नम्। तत्क्षत्त्रादित्रयमस्मै[६] यजमानाय देवा अभिसंनमन्तु अभितः संपादयन्तु।

अथ त्रयोदशीमाह—

श्वेतꣳ रश्मिं बोभुज्यमानम्। अपां नेतारं भुवनस्य
गोपाम्। इन्द्रं निचिक्युः परमे व्योमन् (९), इति।

परमे व्योमन्नुत्कृष्टे हृदयाकाश इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं सप्तहोतृदेवमादित्यं निचिक्युर्निश्चितवन्तः, ध्यातवन्त इत्यर्थः। कीदृशमिन्द्रम्—श्वेतं प्रकाशरूपत्वेन शुक्लवर्णम्। रश्मिं रश्मियुक्तम्। बोभुज्यमानं सर्वैः प्राणिभिर्वृष्टिद्वारेण पुनः पुनर्भुज्यमानम्। एतदेव स्पष्टी क्रियते—अपां नेतारम्, आदित्याज्जायते वृष्टिरिति स्मृत्या सूर्यो जलस्य नेता तादृशम्, भुवनस्य गोपां भुवनस्य पालकम्।

अथ चतुर्दशीमाह—

रोहिणीः पिङ्गला एकरूपाः। क्षरन्तीः पिङ्गला एक-
रूपाः। शतꣳ सहस्राणि प्रयुतानि नाव्यानाम्, इति।

रोहिणी[९] रोहितवर्णाः पिङ्गलाः पिङ्गलवर्णाश्च या आपस्तत्तद्भूमिसंबन्धेन बहुविधा दृश्यन्ते, ताः सर्वा अपि सप्तहोतृरूपस्याऽऽदित्यस्य रश्मिसंबन्धे सति मेघे

---

१ ग. अनर्वाम्। २ ग. 'श्चिन्नाश°। ३ क. यस्य। ४ क. °र्गलोकमा°। ५ ग. 'न्तिरित्ये°। ६ ख. ग. तच्च क्षत्रा°। ७ क. °तृरूपमा°। ८ क 'पां गोप्तारं भूतजातस्य ९ ग. °हिण्य°। १० क. 'तृदेवस्य ऽऽ°।

नानारूपत्वं परित्यज्यैकरूपा भवन्ति । तथा क्षरन्तीर्वृष्टिरूपेण भूमौ पतन्त्यस्ताः पिङ्गलादिवर्णा आप एकरूपा भवन्ति । वृष्टिबाहुल्येन भूमौ नाव्यानां नावा तरणीयानामपां शतं सहस्राणि प्रयुतानि शतसंख्या बहुविधसहस्रसंख्या बहुविधलक्षसंख्या च संपद्यते । वृष्टिकाले तत्र तत्रानेकप्रवाहा भवन्ति । तदेतत्सर्वं सप्तमातृमाहात्म्यम् ।

अथ पञ्चदशीमाह—

अयं यः श्वेतो रश्मिः । परि सर्वमिदं जगत् ।
प्रजां पशून्धनानि । अस्माकं ददातु, इति ।

अयमादित्यः श्वेतः श्वेतवर्णो रश्मी रश्मियुक्तोऽस्ति । सोऽयं सर्वमिदं जगत्परिप्राप्य वर्तमानोऽस्माकं प्रजादिकं ददातु ।

अथ षोडशीमाह—

श्वेतो रश्मिः परि सर्वं बभूव । सुवन्मह्यं पशून्विश्वरूपान्, इति ।

श्वेतः शुक्लवर्णो रश्मी रश्मियुक्त आदित्यः सर्वं जगत्परिबभूव परितो व्याप्तवान्, तादृश आदित्यो मह्यं विश्वरूपान्गोमहिष्यादिरूपेण बहुविधान्पशून्सुवत्सौतु, प्रेरयत्वित्यर्थः ।

अथ सप्तदशीमाह—

पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया (१०) । हृदा पश्यन्ति
मनसा मनीषिणः । समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते । मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः, इति ।

असून्प्राणान्राति ददातीत्यसुरः परमात्मा, तस्य माययाऽचिन्त्यशक्त्याऽक्तम व्यक्तं पतङ्गमादित्यं हृदा मनसा हृत्पुण्डरीकगतेन नियमितेनान्तःकरणेन मनीषिणो वेदशास्त्राभिज्ञा महर्षयः पश्यन्ति ध्यात्वा साक्षात्कुर्वन्ति । कवयो लौकिकवार्ताभिज्ञाः पुरुषाः समुद्रे अन्तः समुद्रसमानेऽन्तरिक्षमध्ये विचक्षते विशेषेण कथयन्ति, अयमादित्य उदितो मध्याह्ने समागत इत्यादिव्यवहारं कुर्वन्ति । वेधसो विधातारोऽनुष्ठानकुशलाः केचिद्यजमाना मरीचीनां पदं रश्मीनां स्थानमादित्यमिच्छन्ति । आदित्यसायुज्यप्राप्त्यर्थमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः ।

---

१ ख. °न नाव्या° । २ क. °मौ मानारूपे(पा)णामेकरूपाणां च नावा । ३ ग. °सल° । ४ ख. °लक्षाश्च सं° । ५ क. °हात्म्यामित्यर्थः । अ° । ६ क. ख. °वत्सौतु । ७ क. °कवृत्तास्ताभि° ।

अथाष्टादशीमाह—

पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति । तां गन्धर्वोऽव-
दद्गर्भे अन्तः । तां द्योतमानाꣳ स्वर्यं मनी-
षाम् । ऋतस्य पदे कवयो निपान्ति, इति ।

पतङ्ग आदित्यो **मनसा** स्वकीयेन प्राणिनां **वाचं बिभर्ति** धारयति, अन्तर्यामिरूपेण वाचं प्रेरयतीत्यर्थः । तथाच **पौराणिका** आहुः—"योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्तां संजीवयत्यखिलशक्तिधरः स्वधाम्ना" इति । **ताम्**आदित्यप्रेरितां वाचं **गर्भे अन्तः** शरीरस्य मध्ये गन्धर्वनामको वायुरवददुच्चारयति । गन्धान्वहतीति व्युत्पत्त्या गन्धर्वशब्दो वायुमाचष्टे । वायुर्हि ताल्वादिसंयुक्तो[1] वाचमुच्चारयति । **तां** वायुनोच्चारितां **द्योतमानां** प्रकाशमानां **स्वर्यं** स्वर्गस्य हेतुभूतां **मनीषां** मनस ईशित्रीमाह्लादकरीमित्यर्थः । तादृशीं वाचं **कवयः** शास्त्राभिज्ञा **ऋतस्य पदे** सत्यस्य परब्रह्मणः स्थाने **निपान्ति** नितरां पालयन्ति । परब्रह्मविषयाणि वेदवाक्यानि सर्वदा पठन्तीत्यर्थः । तदेतत्सर्वं वाचः प्रेरकस्याऽऽदित्यस्य माहात्म्यम् ।

अथैकोनविंशीमाह—

ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपाः । विरूपाः सन्तो
बहुधैकरूपाः । अग्निस्ताꣳ अग्रे प्रमुमोक्तु
देवः (११) । प्रजापतिः प्रजया संविदानः, इति ।

ये पशवो ग्राम्या ग्रामे भवा गवाश्वादयो **विश्वरूपा** जातिभेदैर्बहुविधा विवर्णादिभेदेन विविधाकारा एवं बहुधा दृश्यमानाः **सन्तोऽपि** पुनः पशुत्वाकारेरूपास्तान्सर्वानग्निरूपः सप्तहोतृदेवोऽग्रे **प्रमुमोक्तु** प्रथमं तत्तत्स्थानात्प्रमुञ्चतु, प्रमुच्यास्मभ्यं ददात्वित्यर्थः । **प्रजापतिश्च** स्वकीयया **प्रजया संविदान** ऐकमत्यं गतोऽस्मभ्यं पशून्ददात्विति शेषः ।

अथ विंशीमाह—

वीतꣳ स्तुके स्तुके । युवमस्मासु नियं-
च्छतम् । प्र प्र यज्ञपतिं तिर[5], इति ।

हेऽग्निप्रजापती **युवमुभौ** युवां **स्तुके स्तुके** तत्तद्गवाद्यपत्ये **वीतं** प्रजननमुत्पा

---

१ क. °न्धर्वो वायुस्ताल्वा° । २ ख. ग. 'दिस्थानेषु सं° । ३ ख. ब्रह्मणः । ४ क. °वाद्° । ५ क. ग. तिरः ।

मस्मासु नियच्छतं नियमेन संपादयतम्। यज्ञपतिं यजमानं प्रप्रतिरात्यन्तं प्रकर्षेण वर्धयतम्।

अथैकविंशीमाह—

ये ग्राम्याः पशवो विश्वरूपाः। विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः। तेषां सप्तानामिह रन्तिरस्तु। रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय, इति।

ग्राम्यादिशब्दाः पूर्ववद्योज्याः। तेषां ग्राम्यपशूनां सप्तानां गोश्वाजाविपुरुषगर्दभोष्ट्ररूपाणां सप्तसंख्याकानामिहास्मद्गृहे रन्तिः क्रीडाऽस्तु। तच्च धनपुष्टिशोभनापत्यशोभनवीर्यार्थं संपद्यते।

अथ द्वाविंशीमाह—

य आरण्याः पशवो विश्वरूपाः। विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः। वायुस्तां अग्रे प्रमुमोक्तु देवः। प्रजापतिः प्रजया संविदानः, इति।

अरण्ये भवा आरण्या द्विखुराः श्वापदादयस्तानरण्याधिपतिर्वायुः प्रमुमोक्तु। अन्यत्पूर्ववत्।

अथ त्रयोविंशीमाह—

इडायै सृप्तं घृतवच्चराचरम्। देवा अन्वविन्दन्गुहाहितम्, इति।

इडायै गोसंपादनार्थं सृप्तं प्राप्तं घृतवद्घृतयुक्तं घृताकारमित्यर्थः। तादृशं चराचरं स्थावरजङ्गमरूपं जगदनुग्रहीतुं गुहाहितं प्राणिनां बुद्धाववस्थितं सप्तहोतृदेवं देवा अन्वविन्दन्नन्विष्य लब्धवन्तः।

अथ चतुर्विंशीमाह—

य आरण्याः पशवो विश्वरूपाः। विरूपाः सन्तो बहुधैकरूपाः। तेषां सप्तानामिह रन्तिरस्तु। रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय (१२), इति।

आत्मा जनानां विकुर्वन्तं विपश्चिं प्रजानां वसुधानीं विराजं चरन्तं गोमतीं मे नियच्छत्वेकचक्रं व्योमन्मायया देव एकरूपा अष्टौ च॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः॥ ११॥

१ ग. °तिरोऽत्य°। २ ख. °श्वावि°। ३ ख. °ष्ट्रमाहिषरू°। ४ क. °पुष्ट्यर्थं शोभनप्रजार्थं शोभन°।

सप्तानां द्विखुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेयानाम् । अन्यत्पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ तृतीये द्वादशोऽनुवाकः ।

एतैरेकादशभिरनुवाकैश्चातुर्होत्रीयचयनमन्त्रा उक्ताः । नारायणनाम्ना पुरुषसूक्तनाम्ना च व्यवह्रियमाणोऽनुवाक उच्यते । तस्य विनियोगं महाग्नावापस्तम्ब आह—"पुरस्तात्प्रतीचीं पुरुषाकृतिं चिनोति पुरुषशिरोऽस्याः शिरो भवति, सहस्रशीर्षा पुरुष इत्युपहितां पुरुषेण नारायणेन यजमान उपतिष्ठते" इति । ब्रह्ममेधेऽपि प्रेतदाहोपस्थाने विनियोगं भरद्वाज आह—"नारायणाभ्यामुपस्थानम्" इति । अयं चोत्तरश्चेत्युभावनुवाकौ नारायणसंज्ञौ नारायणाख्येन केनचिदृषिणा दृष्टत्वात्, जगत्कारणस्य नारायणाख्यस्य पुरुषस्य प्रतिपादकत्वाच्च । तत्रास्मिन्द्वादशेऽनुवाके प्रथमामृचमाह—

सहस्रशीर्षा पुरुषः । सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं विश्वतो वृत्वा । अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्, इति ।

सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः **पुरुषः** सोऽयं **सहस्रशीर्षा**, सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः । यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम् । एवमक्षिषु पादेष्वपि योजनीयम् । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलकरूपां **विश्वतो वृत्वा** सर्वतः परिवेष्ट्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठदतिक्रम्य स्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणं ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयामाह—

पुरुष एवेदꣳ सर्वम् । यद्भूतं यच्च भव्यम् ।
उतामृतत्वस्येशानः । यदन्नेनातिरोहति, इति ।

यद्भूतमतीतं जगत्, **यच्च भव्यं** भविष्यज्जगत् । यदपीदं वर्तमानं जगत्, तत्सर्वं **पुरुष एव** । यथाऽस्मिन्कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेऽपि विराट्पुरुषस्यावयवाः,

---

१ क. °होत्रिय° । २ क. ख. अभिहिताः । ३ ख. ग. °शिरो भ° । ४ ग. °तिष्ठेत' इ° । ५ क. °गं भार° । ६ क. रश्चेताबुभा° । ७ क. °ख्यो योऽयं पु° । ८ क. °श्चिपा° ।

तथैवातीतागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यम् । उतापि चामृतत्वस्य देवत्वस्यायमीशानः स्वामी । यद्यस्मात्कारणादन्नेन प्राणिनां भोग्येनान्नेन निमित्तभूतेनातिरोहति स्वकीयकारणावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति । तस्मात्प्राणिनां कर्मफलभोगाय जगदवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुतत्त्वमित्यर्थः ।

अथ तृतीयामाह—

एतावानस्य महिमा । अतो ज्यायाꣳश्च
पूरुषः (१) । पादोऽस्य विश्वा
भूतानि । त्रिपादस्यामृतं दिवि, इति ।

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्त्येतावान्सर्वोऽप्यस्य पुरुषस्य **महिमा** स्वकीयसामर्थ्यविशेषो न तु तस्य वास्तवं स्वरूपम्, वास्तवस्तु पुरुषः, **अतो** महिम्नोऽपि **ज्यायान**तिशयेनाधिकः । एतच्च स्पष्टी क्रियते । **विश्वा भूतानि** कालत्रयवर्तीनि प्राणिजातानि **अस्य** पुरुषस्य **पाद**श्चतुर्थोंऽशः । **अस्या**वशिष्टं **त्रिपा**त्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सद्दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशरूपेऽवतिष्ठते । यद्यपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याम्नातस्य परब्रह्मण इयत्ताया अभावादंशचतुष्टयं न निरूपयितुं शक्यं तथाऽपि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षयाऽत्यल्पमिति विवक्षित्वा पादत्वोपन्यासः ।

अथ चतुर्थीमाह—

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः । पादोऽस्येहाऽऽभवात्पुनः ।
ततो विष्वङ्व्यक्रामत् । साशनानशने अभि, इति ।

योऽयं **त्रिपात्पुरुषः** संसारस्पर्शरहितब्रह्मस्वरूपः सोऽयमूर्ध्व **उदैद**स्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतः सन्नत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्ट उत्कर्षेण स्थितवान् । तस्य योऽयं **पादो** लेशः सोऽयमिह मायायां **पुनराभवत्** । सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मांशत्वं भगवताऽप्युक्तम्—“ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ” इति । **ततो** मायायामागत्यानन्तरं **विष्वङ्**देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन्**व्यक्रामद्**व्याप्तवान् । किं कृत्वा **साशनानशने अभि**लक्ष्य साशनं भोज-

१ ग. पुरुषः । २ ख. °स्तवं वस्तु । ग °स्तववस्तु । ३ क. ख. °तच्चोभयं स्प° । ४ क. °ते । सर्वभू° । ख. °ते । सर्वाणि भू° । ५ ख. °तं तच्च दिवि । ६ क. °त्ताभा° । ७ ग. °क्षितात्वाद्° । ८ ग. तबहुलस्व° । ९ क. °र्वेगावस्थि° । १० क. °मात्मजेश° । ११ ग. मायाऽऽग° । १२ ख. °यामा° ।

नादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातमनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकं तदुभयं यथा स्यात्तथा स्वयमेवंविधो भूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः।

अथ पञ्चमीमाह—

तस्माद्विराडजायत। विराजो अधि पूरुषः।

स जातो अत्यरिच्यत। पश्चाद्भूमिमथो पुरः (२), इति।

विष्वङ्व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेव प्रपञ्च्यते—**तस्मादा**दिपुरुषा**द्विराडजायत** ब्रह्माण्डदेह उत्पन्नः। विविधं राजन्ते वस्तून्यत्रेति विराट्। **विराजो अधि** विराड्देहस्योपरि स्थितमेव देहमधिकरणं कृत्वा **पुरुष**स्तद्देहाभिमानी कश्चित्पुमानजायत। योऽयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्माण्डं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानी देवतात्मा जीवोऽभवत्। एतच्चाऽऽथर्वणिका उत्तरतापनीये स्पष्टमामनन्ति—"स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव" इति। **स जातो** विराट्पुरुषो**ऽत्यरिच्यत**ातिरिक्तोऽभूत्, विराड्व्यतिरिक्तो देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोऽभूत्। **पश्चा**द्देवादिजीवभावादूर्ध्वं **भूमिं** ससर्जेति शेषः। **अथो** भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां **पुरः** ससर्ज। पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि।

अथ षष्ठीमाह—

यत्पुरुषेण हविषा। देवा यज्ञमतन्वत। वसन्तो

अस्याऽऽसीदाज्यम्। ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः, इति।

पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषूत्पन्नेषु ते **देवा** उत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं तत्साधनत्वेन **यज्ञमतन्वत** कंचिद्यज्ञमन्वतिष्ठन्। बाह्यद्रव्यस्याद्याप्यनिष्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात्पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य तेन **पुरुषा**ख्येन(ण) **हविषा** यद्यदा मानसं यज्ञमकुर्वत तदानीम**स्य** यज्ञस्य वसन्तर्तुरेवाऽऽज्यमभूत्, तमेवाऽऽज्यत्वेन संकल्पितवन्तः। एवं **ग्रीष्म** इध्मत्वेन संकल्पितः। **शर**त्पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पिता। पूर्वं पुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पो वसन्तादीनां त्वाज्यादिविशेषरूपत्वेनेति द्रष्टव्यम्।

अथ सप्तमीमाह—

सप्तास्याऽऽसन्परिधयः। त्रिःसप्त समिधः कृताः। देवा

यद्यज्ञं तन्वानाः। अबध्नन्पुरुषं पशुम्, इति।

---

१ क. °यमा°। २ ग जीवोऽ°। ३ ख. °ण त्र°। ४ क. °मानो दे°। ५ ख. °ये साधु समा°। गं. °ये समा°। ६ ख. °राडति°।

अस्य सांकल्पिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि **सप्त** च्छन्दांसि **परिधय आसन्, ऐष्टि-** कस्याऽऽहवनीयस्य त्रयः परिधय औत्तरवेदिकास्त्रय आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिनि- धिरूपः । अत एवाऽऽम्नायते—"न पुरस्तात्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यप- हन्ति"[1] इति । त एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयोऽत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा **समिधस्त्रिः सप्त** त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः **कृताः** । "द्वादश मासाः पञ्चर्तव- स्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविꣳशः" इति श्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्म- त्वेन भाविताः । **यद्यः** पुरुषो वैराजोऽस्ति तं **पुरुषं देवाः** प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपा **यज्ञं तन्वाना** मानसयज्ञं कुर्वाणाः **पशुमबध्नन्**विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र—"पुरुषेण हविषा" इत्युक्तम् ।

अथाष्टमीमाह—

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन् । पुरुषं जातमग्रतः (३) ।

तेन देवा अयजन्त । साध्या ऋषयश्च ये, इति ।

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं **बर्हिषि** मानसे यज्ञे **प्रौक्ष-** प्रोक्षितवन्तः । कीदृशम्, **अग्रतः** सर्वसृष्टेः पूर्वं **पुरुषं जातं** पुरुषत्वेनोत्पन्नम् । एतच्च पूर्वमेवोक्तम्—'तस्माद्विराडजायत विराजो अधि पुरुषः' इति । **तेन** पुरुषरूपेण पशुना **देवा अयजन्त** मानसयागं[3] निष्पादितवन्तः । के ते देवा इति त एवोच्यन्ते साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्राणरूपास्तदनुकूला **ऋषयो** मन्त्रद्रष्टारश्च **ये** सन्ति ते सर्वेऽप्ययजन्त ।

अथ नवमीमाह—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् । पशूꣳ-

स्ताꣳश्चक्रे वायव्यान् । आरण्यान्ग्राम्याश्च ये, इति ।

सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषो यस्मिन्यज्ञे हूयते सोऽयं सर्वहुतस्तादृशात्पूर्वोक्तान्मान यज्ञात्**पृषदाज्यं संभृतं** संपादितम् । दधि चाऽऽज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं संपा तमित्यर्थः । तथा **वायव्यान्**वायुदेवताकाँल्लोकप्रसिद्धान**आरण्यान्पशूꣳश्चक्र** उत्पादित- न् । आरण्या द्विखुरादयस्तथा ये **ग्राम्या** गवाश्वादयस्तानप्युत्पादितवान् । पशूना- न्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने समाम्नातम्—'वायवस्थेत्याह वायुर्वा न्तरिक्षस्याध्यक्षः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैनान्परिद- ति' इति ।

---

१ क. ग. 'ति । ते ह्यादि° । २ ग. यः । ३ क. ख. °नसं यज्ञं नि' ।

अथ दशमीमाह—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः । ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दाꣳसि जज्ञिरे तस्मात् । यजुस्तस्मादजायत (४), इति ।

छन्दांसि गायत्र्यादीनि । स्पष्टमन्यत् ।

अथैकादशीमाह—

तस्मादश्वा अजायन्त । ये के चोभयादतः । गावो

ह जज्ञिरे तस्मात् । तस्माज्जाता अजावयः, इति ।

अश्वव्यतिरिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च ये केचिदूर्ध्वाधोभागयोरुभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति तेऽप्यश्ववदजायन्त । तथा गावोऽजाश्चावयश्च ते सर्वेऽप्युत्पन्नाः ।

अथ द्वादशीमाह—

यत्पुरुषं व्यदधुः । कतिधा व्यकल्पयन् । मुखं

किमस्य कौ बाहू । कावूरू पादावुच्येते, इति ।

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुमत्र ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते—प्रजापतेः प्राणरूपा देवा यद्यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः । तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारै[1]र्व्यकल्पयन्विविधं कल्पितवन्तः[2] । एष सामान्यरूपः प्रश्नः । मुखं किमित्यादयो विशेषप्रश्नाः[3] । अन्यत्स्पष्टम् ।

अथ त्रयोदशीमाह—

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् । बाहू राजन्यः कृतः (५)

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः । पद्भ्याꣳ शूद्रो अजायत, इति ।

योऽयं ब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषः सोऽयमस्य प्रजापतेर्मुखमासीत्, मुखादुत्पन्न इत्यर्थः । योऽयं राजन्यः क्षत्रियजातिः स बाहुत्वेन निष्पादितः बाहुभ्यामुत्पादित इत्यर्थः । तत्तदानीं यौ प्रजापतेरूरू तद्रूपो वैश्यः संपन्नः, ऊरुभ्यामुत्पन्न इत्यर्थः । तथा प[4]द्भ्यां शूद्र उत्पन्नः । इयं च मुखादिभ्यो ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः सप्तमकाण्डे " स मुखतस्त्रिवृतं निरमिमीत " इत्यादौ विस्पष्टमाम्नाता । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेनैव योजनीये ।

अथ चतुर्दशीमाह—

चन्द्रमा मनसो जातः । चक्षोः सूर्यो अजायत ।

---

१ क. ख. °कारैः क° । २ ख. °न्तः । अ° । ३ ग. °श्नाः । अथ । ४ क. ख. पादाभ्यां ।

मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च । प्राणाद्वायुरजायत, इति ।

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादिपशव ऋगादिवेदा ब्राह्मणादिमनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाः, एवं चन्द्रादयो देवा अपि तस्मादेवोत्पन्नाः । चक्षोश्चक्षुषः ।

अथ पञ्चदशीमाह—

नाभ्या आसीदन्तरिक्षम् । शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात् । तथा लोकाꣳ अकल्पयन् (६), इति ।

यथा देवास्तस्मादुत्पन्नास्तथा लोकानप्यन्तरिक्षादीन्प्रजापतेर्नाभ्याद्यवयवेभ्योऽकल्पयन्नुत्पादितवन्तः ।

अथ षोडशीमाह—

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम् । आदित्यवर्णं तमसस्तु पारे । सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाऽभिवदन्यदास्ते, इति ।

यथोक्तविराट्पुरुषध्यानमत्र प्रतिपाद्यते । तत्र मन्त्रद्रष्टा स्वकीयं ध्यानानुभवं प्रकटयति—यद्यः पुरुषः सर्वाणि रूपाणि देवमनुष्यशरीराणि विचित्य विशेषेणोत्पाद्य नामानि च देवोऽयं[1] मनुष्योऽयं पशुरयमित्यादीनि कृत्वाऽभिवदंस्तैर्नामभिरभितो व्यवहरन्नास्ते, एतं पुरुषं विराजं महान्तं सर्वगुणैरधिकमादित्यवर्णमादित्यवत्प्रकाशमानं वेदाहं जानामि, ध्यानेन सर्वदाऽनुभवामीत्यर्थः । स च पुरुषस्तमसः पारेऽज्ञानात्परस्ताद्वर्तते । अतो गुरुशास्त्रोपदेशरहितैर्मूढैरनुभवितुमशक्यं[2] इत्यर्थः ।

अथ सप्तदशीमाह—

धाता पुरस्ताद्यमुदाजहार । शक्रः प्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति । नान्यः पन्था अयनाय विद्यते, इति ।

धाता प्रजापतिर्यं विराट्पुरुषमुदाजहार ध्यातॄणामुपकारार्थं प्रख्यापितवान् । चतस्रः प्रदिशश्चतुर्दिक्षु वर्तिनः सर्वान्प्राणिनः प्रविद्वान्प्रकर्षेण[3] जानञ्शक्र इन्द्रस्तदुपकारार्थं प्रख्यापितवान् । धातुरिन्द्रस्योपदेशात्तं विराट्पुरुषमेवमुक्तप्रकारेण विद्वान्साक्षात्कुर्वन्निहास्मिन्नेव जन्मन्यमृतो मरणरहितो भवति । यदा विराट्पुरुषोऽहमिति साक्षात्करोति तदानीं वर्तमानदेहस्य[4] तत्स्वरूपत्वाभावात्तन्मरणेनायमुपासको न

---

१ ग. 'यं प' । २ क. 'पयमित्य' । ३ क. 'स्य स्वरूप' । ४ ख. तत्स्वरूप' । ५. 'वान्न्यमर' ।

म्रियते । अयनायामृतत्वप्राप्तयेऽन्यः पन्था यथोक्तविराट्पुरुषसाक्षात्कारमन्तरेणान्यो मार्गो न विद्यते । न हि कर्मसहस्रैरप्यमृतत्वं संपादयितुं शक्यते । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन' इत्यादिशास्त्रात् ।

अथाष्टादशीमाह—

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः । तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् । ते ह नाकं महिमानः सचन्ते । यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः (७), इति ।

पुरुषः पुरोऽग्रतोऽजायत कृतोऽकल्पयन्नासन्द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अत्र कृत्स्नानुवाकतात्पर्यं संक्षिप्योपन्यस्यति—देवाः प्रजापतिप्राणरूपा यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः । तस्मात्पूजनात्तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणां धारकाणि प्रथमानि मुख्यभूतान्यासन् । एतावता सृष्टिप्रतिपादकोऽनुवाकभागार्थः संगृहीतः । अथोपासन- तत्फलरूपोऽनुवाकभागार्थः संगृह्यते—यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातना विराडुपास्तिसाधका देवाः सन्ति तिष्ठन्ति तं नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानस्तदुपासका महात्मानः सचन्ते समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ तृतीये त्रयोदशोऽनुवाकः ।

अथोत्तरनारायणाख्यः कश्चिदनुवाकस्तस्य च विनियोगं पुरुषमेधे आपस्तम्ब आह—"उत्तरनारायणेनाऽऽदित्यमुपस्थाय" इति । तत्र प्रथमामृचमाह—

अद्भ्यः संभूतः पृथिव्यै रसाच्च । विश्वकर्मणः समवर्तताधि । तस्य त्वष्टा विदधद्रूपमेति । तत्पुरुषस्य विश्वमाजानमग्रे, इति ।

१ क. ख. 'राडूपोपा° । २ ख. ग. समयन्ति ।

योऽयं विराड्रूपो नारायणाख्यः पुरुषः सोऽयमद्भ्यः संभूतः सर्वत्र[1] व्याप्तेषु जलेषु क्षीरमध्ये मण्डवद्ब्रह्माण्डगोलकमुत्पन्नम्। न केवलमद्भ्य एव किंतु पृथिव्यै रसाच्च भूम्याः संबन्धी योऽयं रसः सारस्तस्मादप्युत्पन्नः। "मण्डस्य योऽयं घनीभावः स पार्थिवः, ये च तन्मध्ये द्रवांशास्त आप्याः, यत्कठिनं सा पृथिवी, यद्द्रवं तदापः" इत्यादिश्रुतेः। विश्वकर्मणो जगत्कर्तुः परमेश्वरादधिसमवर्तताऽऽधिक्येन निष्पन्नो योऽयं ब्रह्माण्डाभिमानी चेतनः पुमान्सोऽयमीश्वरांशस्तस्य विराट्पुरुषस्य रूपं चतुर्दश[3]लोकरूपावयवसंस्थानं विदधन्निष्पादयंस्त्वष्टा विश्वकर्मा[4] जगदीश्वरः। एति प्रवर्तते। पुरुषस्य विराडाख्यस्य संबन्धि तद्विश्वं प्रसिद्धं देवमनुष्यादिरूपं सर्वं जगदग्रे सृष्ट्या[2]जानं सर्वत उत्पन्नम्।

अथ द्वितीयामाह—

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्। आदित्यवर्णं
तमसः परस्तात्। तमेवं विद्वानमृत इह
भवति। नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, इति।

पूर्ववद्व्याख्येयम्।

अथ तृतीयामाह—

प्रजापतिश्चरति गर्भे अन्तः। अजायमानो बहुधा
विजायते (१)। तस्य धीराः परिजानन्ति
योनिम्। मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः, इति।

ब्रह्माण्डरूपे गर्भेऽन्तर्मध्ये प्रजापतिर्विग्रहवान्भूत्वा चरति। स च वास्तवेन रूपेण [सत्]यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे[5]त्यादिश्रुत्या प्रतिपादनादजायमान एव तथाऽपि मायिकेन रूपेण [ब]हुधा स्थावरजङ्गमादिबहुप्रकारो विशेषेण जायते। तस्य प्रजापतेर्योनिं जगत्कारण[रू]पं वास्तवं स्वरूपं धीरा धैर्यवन्तो योगेन निरुद्धेन्द्रिया महात्मानो जानन्ति। [वेध]सो विधातारः[6] सृष्टिकर्तारस्तमेवोपास्य मरीचीनां मरीच्यत्रिप्रमुखानां(णां)महर्षीणां [पद]ं जगदुत्पादकत्वलक्षणमिच्छन्ति।

अथ चतुर्थीमाह—

यो देवेभ्य आतपति। यो देवानां पुरोहितः। पूर्वो यो

---

१ क. ख. सर्वतो। २ क. °ट्च्यम्। म°। ३ ख. °लोका°। ४ क. °र्मा सर्वं ज°। ५ ख. °ह्मेत्येतादृशत्वादजा°। ६ ख. °तारस्तयीक°।

देवेभ्यो जातः । नमो रुचाय ब्राह्मये , इति ।

यः परमेश्वरो देवेभ्यो देवार्थमातपति सर्वत्र प्रकाशते, देवानां देवत्वसिद्ध्यै तत्तद्हृदयेषु चैतन्यरूपेण प्रविश्याऽऽविर्भवति । यश्च देवानां पुरोहितो बृहस्पतिर्भू "बृहस्पतिर्देवानां पुरोहितः" इति श्रुतेः । यश्च देवेभ्यः पूर्वो जातः प्रथमभावी हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नः "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे" इति श्रुतेः । तादृशाय रुचाय रोचमानाय स्वयंप्रकाशाय ब्राह्मये परब्रह्मस्वरूपाय ब्रह्मणा वेदेन प्रतिपाद्याय वा नमो नमस्कारोऽस्तु ।

अथ पञ्चमीमाह—

रुचं ब्राह्मं जनयन्तः । देवा अग्रे
तदब्रुवन् । यस्त्वैवं ब्राह्मणो
विद्यात् । तस्य देवा असन्वशे, इति ।

देवाः सर्वेऽग्रे सृष्ट्यादौ ब्रह्मविद्यासंप्रदायप्रवर्तनकाले[1] ब्राह्मं रुचं परब्रह्मसंबन्धि चैतन्यं जनयन्तो विद्यया प्रादुर्भावयन्तस्तद्ब्रह्मतत्त्वं संबोध्याब्रुवन्वक्ष्यमाणं वाक्यमुक्तवन्तः । किं तद्वाक्यमिति तदुच्यते—हे परमात्मन्यः कश्चिद् ब्राह्मणः पुमांस्त्वामेवं यथोक्तप्रकारेण विद्यात्तस्य ब्रह्मविदः सर्वे देवा वशेऽसन्नधीना भवन्ति, स्वयं हि तेषां देवानामन्तर्यामी परमात्मा भवति, तस्माद्देवा एतदधीना न त्वस्य देवा ईश्वराः । एतमेवार्थं वाजसनेयिनो विस्पष्टमामनन्ति—" य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदꣳ सर्वं भवति तस्य देवाश्च नाभूत्या ईशते, आत्मा ह्येषाꣳ स भवति " इति ।

अथ यजुरात्मानं कंचिन्मन्त्रमाह—

ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ । अहोरात्रे पार्श्वे । नक्ष-
त्राणि रूपम् । अश्विनौ व्यात्तम् । इष्टं मनिषाण ।
अमुं मनिषाण । सर्वं मनिषाण (२), इति ॥

जायते वशे सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

ह्रीर्लज्जाभिमानिनी देवता । लक्ष्मीरैश्वर्याभिमानिनी देवता । हे परमात्मन् ह्रीश्च लक्ष्मीश्च ते तव पत्न्यौ भार्यास्थानीये । ये चाहोरात्रे ते पार्श्वे पार्श्वद्वयस्थानीये

---

[1] ख. °र्तके ब्रा° ।

नक्षत्राण्याकाशे दृश्यमानानि रूपं तव शरीरस्थानीयम् । अश्विनौ यौ देवौ तौ तव व्यात्तं विवृतमुखस्थानीयम् । तथाविध हे विराट्पुरुषेष्टमस्मदपेक्षितमात्मबोधं मनिषाणानुमन्यस्व देहीत्यर्थः । अमुं लोके दृश्यमानं गवाश्वादिकं मनिषाण प्रयच्छ । किं बहुना सर्वं मनिषाणैहिकमामुष्मिकं वा सर्वमिष्टं देहि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अथ तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ।

अथ भर्तृसूक्ताख्यः कश्चिदनुवाकोऽभिधीयते । तस्य च मृत्यवे वेहतामित्यास्मिन्पशौ नारिष्ठहोमानन्तरमुपहोमार्थत्वेन विनियोगो द्रष्टव्यः । तथा चाऽऽपस्तम्ब आह— " मृत्यवे वेहतं तत्र भर्तारमुपजुहुयात् " इति । तत्र प्रथमामाह—

भर्ता सन्भ्रियमाणो बिभर्ति । एको देवो बहुधा निविष्टः । यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुम् । निधाय भारं पुनरस्तमेति, इति ।

योऽयं प्राणाभिमानी देवः सोऽयं भर्ता पोषकः सन्भ्रियमाणोऽन्तर्यामिणा परमेश्वरेण स्वयं धार्यमाणः सन्बिभर्ति देहान्धारयति । स च सूत्रात्मरूपेण स्वयमेक एव देवस्तत्तच्छरीरेषु बहुधा शरीरानुसारेण बहुप्रकारो निविष्टोऽवस्थितः । अत एव प्राणविद्याप्रकरणे तत्तच्छरीरानुसारेण प्राणस्यावस्थितिं काण्वा आमनन्ति—" समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः " इत्यादि । स प्राणो यदा भारं देहरूपं भर्तुं धारयितुं तन्द्रयते तन्द्रीमालस्यं प्राप्नोति, आयुषोऽवसाने हि स्याऽऽलस्यं भवति । तदानीं भारं देहरूपं निधाय क्वचिदुत्सृज्य पुनरस्तमेति, अदर्शनं गच्छति । यथा देहोत्पत्तेः पूर्वमदर्शनं गतस्तथा देहपातादूर्ध्वमपीत्याभिप्रेत्य पुनरित्युक्तम् ।

अथ द्वितीयामाह—

तमेव मृत्युममृतं तमाहुः । तं भर्तारं तमु गोप्तारमाहुः । स भृतो भ्रियमाणो बिभर्ति । य एनं वेद सत्येन भर्तुम्, इति ।

---

१ ग. °नि तव रूपस्थानीयानि । अ° । ५ ख. °त्मकत्वेन स्व° ।

वेदरहस्याभिज्ञाः पुरुषास्तमेव प्राणं मृत्युमाहुः, यदा प्राणो देहान्निर्गच्छति तदैव देहो म्रियतेऽतो मृत्युहेतुत्वान्मृत्युत्वम्। यदा प्राणो देहेऽवस्थितस्तदाऽमृतो देह इत्यमृतत्वहेतुत्वात्तं प्राणममृतमाहुः। शरीरस्थापनहेतुत्वात्तमेव प्राणं भर्तारं देहस्य धारयितारमाहुः। तथा च कौषीतकिनः समामनन्ति—"अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" इति। तथा तमेव प्राणमन्नपानादिस्वीकारहेतुत्वाद्धर्तारं पोषकमाहुः। तथा च च्छन्दोगा अन्नपानस्वीकारसाधनत्वं प्राणस्याऽऽमनन्ति—"यदश्नाति यत्पिबति तेनेतरान्प्राणानवति" इति। यः पुमानेनं प्राणं सत्येन श्रुतिस्मृत्युदितेन सम्यङ्मार्गेण भर्तुं ध्यानकाले चित्ते धारयितुं वेद जानाति स उपासकः पुमान्भृतः परमेश्वरेणाऽऽदौ पोषितो म्रियमाणोऽनेन प्राणवायुना धार्यमाणः सन्बिभर्ति स्वयमितरान्प्राणिनश्च पोषयितुं समर्थो भवति।

अथ तृतीयामाह—

> सद्योजातमुत जहात्येषः। उतो जरन्तं न जहात्येकम् (१)। उतो बहूनेकमहर्जहार।
> अतन्द्रो देवः सदमेव प्रार्थः, इति।

एष प्राणदेवः स्वतन्त्रः सन्सद्योजातमुत तदानीमेवोत्पन्नमपि पुरुषमल्पायुषं जहाति परित्यजति। एकमन्यं वा कंचित्पुरुषमुतो जरन्तं दीर्घेणाऽऽयुषा जरां प्राप्तमपि न जहाति। एकमहरेकस्मिन्नेव दिन उतो बहूननेकानपि पुरुषाञ्जहार संहरति। सोऽयं प्राणदेवः सदमेव सर्वदैवातन्द्र उच्छ्वासनिश्वासमरणामरणबहुमरणविषयव्यापारेष्वालस्यरहितोऽतोऽयं प्रार्थोऽस्माभिः प्रार्थनीयः, उपास्य इत्यर्थः।

अथ चतुर्थीमाह—

> यस्तद्वेद यत आबभूव। संधां च यां संदधे ब्रह्मणैषः।
> रमते तस्मिन्नुत जीर्णे शयाने। नैनं जहात्यहस्सु पूर्व्येषु, इति।

यतो यस्मात्करणादयं प्राण आबभूवाऽऽविर्बभूव। तत्कारणं यः पुमान्वेद जानाति। तथा संधां च संबन्धमपि यो वेद। कीदृशी संधेति सैव विशेष्यते। एष प्राणो ब्रह्मणाऽऽत्मना सह यां संधां संदधे यं संबन्धं प्राप्तवान्। इत्थमिह देहे वस्तव्यमियन्तं कालमिह वस्तव्यमित्येतादृशी संधा तां यो वेद तस्मिन्पुरुषे प्राणाकारं प्राणात्मसंबन्धं वाऽभिजानान उत जीर्णे शयाने तादृशे पुरुषे जरां प्राप्य

---

१ ख ग. °म् तथा देहेऽवस्थितेऽमृ°। २ ग. °दानीं चोत्प°। ३ ग. °न्तं यतो दीर्घायु°।

शयाने सत्यपि तत्रायं प्राणो रमते क्रीडते(ति) । पूर्व्येषु पूर्वकृतैः कर्मभिः संपादि- तेष्वहस्सु बहुष्वपि दिवसेषु नैनं जहाति, एनं जीर्णं पुरुषं स प्राणो न परित्यजति ।

अथ पञ्चमीमाह—

त्वामापो अनु सर्वाश्चरन्ति जानतीः । वत्सं पयसा पुनानाः । त्वमग्निꣳ हव्यवाहꣳ समि- न्त्से त्वं भर्ता मातरिश्वा प्रजानाम् (२), इति ।

हे प्राण त्वां वायुरूपं सर्वा आपोऽनुसंचरन्ति, यत्र वायुः प्रबलं वाति तत्रै- ाधिकं सद्वृष्टिजलं प्रवर्तते । तत्र दृष्टान्तः—यथा जानतीः स्वस्ववत्साभिज्ञा गावः ायसा पुनानाः स्वकीयेन क्षीरेण स्रवन्त्यः पोषयन्त्यो वत्समनुसंचरन्ति तद्वदिति ष्टव्यम् । हे प्राण त्वं हव्यवाहं हविषां वोढारमग्निं समिन्त्से सम्यग्दीपयसि । ायुना ह्यग्निर्दीप्यते । तथा त्वमेव मातरिश्वा वायुरूपः सन्प्रजानां भर्ता धार- ेताऽसि ।

अथ षष्ठीमाह—

त्वं यज्ञस्त्वमु वेवासि सोमः । तव देवा हवमायन्ति सर्वे । त्वमेकोऽसि बहूननुप्रविष्टः । नमस्ते अस्तु सुहवो म एधि, इति ।

हे प्राण त्वं यज्ञप्रवर्तकत्वेन यज्ञरूपोऽसि । प्राणस्य वायुरूपत्वाद्यज्ञप्रवर्तकत्वम् । तथान्यत्राऽऽम्नातम्—'वाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते' इति । सोमं उ सोमयागोऽपि मेव सर्वक्रियाणां वायुप्रेरितत्वात् । किंच सर्वे देवास्तव हवं त्वदीयमाह्वानं प्रत्या- न्त्यागच्छन्ति । वायुना यागक्रियायां प्रवर्तितायां हविरर्थं देवा आगच्छन्ति । च देवतारूपेण त्वमेकोऽसि तथाऽपि बहून्देहाननुप्रविष्टः, तत्तदानुकूल्येन पृथ- ाणि धृत्वा तत्र तत्र स्थितः । हे प्राण ते तुभ्यं नमोऽस्तु । मे मम सुहव एधि, ह्वातुं सुलभो भव ।

अथ सप्तमीमाह—

नमो वामस्तु शृणुतꣳ हवं मे । प्राणापानाव- जिरꣳ संचरन्तौ । ह्वयामि वां ब्रह्मणा तूर्तमे- तम् । यो मां द्वेष्टि तं जहितं युवाना, इति ।

---

१ ख. ग. °त्रैव वाय्वधीनं स° । २ क. ख. 'मया° । ३ क. हविरर्थे ।

अजिरमेजनशीलं गमनस्वभावं शरीरं संचरन्तौ सम्यक्प्रवर्तयन्तौ हे प्राणापानौ वां युवाभ्यां नमोऽस्तु नमस्कारोऽस्तु । मे हवं मदीयमाह्वानं शृणुतम् । ब्रह्मणा मन्त्रेण वां ह्वयामि युवामाह्वयामि । तूर्तं तूर्णं शीघ्रमेतमागच्छतम् । युवानौ तरुणौ युवां यः शत्रुर्मा द्वेष्टि तं जहितं विनाशयतम् ।

अथाष्टमीमाह—

प्राणापानौ संविदानौ जहितम् । अमुष्यासुना
मा संगसाथाम् (३) । तं मे देवा ब्रह्मणा
संविदानौ । वधाय दत्तं तमहꣳ हनामि, इति ।

हे प्राणापानौ वायू संविदानौ परस्परमैकमत्यं गतौ जहितमस्मच्छत्रुं परित्यजतम् । अमुष्य मदीयशत्रोरसुना प्राणेन मा संगसाथां संगतौ मा भूताम् । ये ब्रह्मणा मदीयेन मन्त्रेण संविदाना वैकमत्यं गतौ देवा प्राणापानदेवौ युवां तं मदीयं शत्रुं वधाय वधार्थं दत्तं मह्यं प्रयच्छतं तं शत्रुमहं हनामि विनाशयामि ।

अथ नवमीमाह—

असज्जजान सत आबभूव । यं यं जजान
स उ गोपो अस्य । यदा भारं तन्द्रयते
स भर्तुम् । परास्य भारं पुनरस्तमेति, इति ।

असदव्यक्तं जगत्कारणं जजान प्रथममाकाशात्मनाऽव्यक्तरूपेणोत्पन्नं तस्मात्सतोऽव्यक्तत्वेन सद्रूपादाकाशाद्वायुरूपोऽयं प्राण आबभूवाऽऽभिमुख्येनोत्पन्नः । स वायुरूपः प्राणो यं यं देवमनुष्यादिदेहं जजानोत्पादितवान्स उ स सर्वोऽपि देहोऽस्य प्राणस्य गोपो रक्षकोऽभवत् । प्राणो हि शरीरे प्रविश्य गुप्तो वर्तते, [स] यावदायुस्तावन्तं कालं तत्रावस्थाय यदा देहरूपं भारं भर्तुं तन्द्रयते धारयितुमलसो भवति तदानीमेव तं भारं परास्य परित्यज्य पुनरपि देहोत्पत्तेः प्रागवस्थायामस्तमत्यदर्शनं गच्छति ।

अथ दशमीमाह—

तद्वै त्वं प्राणो अभवः । महान्भोगः प्रजापतेः ।
भुजः करिष्यमाणः । यद्देवान्प्राणयो नव (६) इति ।

—१ ग. °ना नित्यं त° । २ क. देवा देवौ प्राणापानवायू यु° । ३ क. °णं बीजं सत्प्र° ४ क. °णोत्पादितवान्. त° । ५ क. °क्षको भवेत् । ६ ग. (३)

एकं प्रजानां गसाथां नवं ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

यद्यदा त्वं भुजो भोगान्करिष्यमाणः सन्नवदेवान्नवाच्छिद्रवर्तिनश्चक्षुरादीन्दी-प्यमानान्पदार्थान्प्राणयः प्रकर्षेण चेष्टितवानासि तद्वै तदानीमेव त्वं प्राणोऽभवः प्राण-यति प्रकर्षेण चेष्टयतीति व्युत्पत्त्या प्राणनामकोऽभूः । कीदृशस्त्वम्—प्रजापतेर्महा-न्भोगोऽत्यन्तभोगहेतुः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-यारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ तृतीये पञ्चदशोऽनुवाकः ।

अथ मृत्युसूक्ताख्योऽनुवाकोऽभिधीयते । इत आरभ्य सप्तानामनुवाकानां ब्रह्ममेधे विनियोगं भरद्वाज आह—"मृत्युसूक्तेनानुशंसनं[3] सौर्येणाऽऽदित्योपस्थानं[4] सौम्या संग-हनमीयुष्ट इत्यवगाहनं ज्योतिष्मतीभिरुपोषणं चित्तं संतानेनेति हविराहुतीः प्रया-साय स्वाहेति स्रुवाहुतीः" इति । तत्र मृत्युसूक्ते प्रथमामृचमाह—

हरिं हरन्तमनुयन्ति देवाः । विश्वस्ये-शानं वृषभं मतीनाम् । ब्रह्म सरूपमनु मेद-मागात् । अयनं मा विवधीर्विक्रमस्व, इति ।

हरिं हरणशीलं प्राणापहर्तारं मृत्युदेवं सर्वे देवा अनुयन्ति, आनुकूल्येन गच्छन्ति । न कोऽपि देवो मृत्युमुल्लङ्घयितुं क्षमते । कीदृशं हरिम्—हरन्तमायु-षोऽवसाने प्राणानपहरन्तम्, अत एव विश्वस्येशानं सर्वस्य जगतः स्वामिनम्, मतीनां मननीयानां देवानां मध्ये वृषभं श्रेष्ठम् । अस्मिंस्तु कर्मणि सरूपं समा-नरूपमनुकूलमिदं ब्रह्म मन्त्रजातं मामनु यजमानमनुलक्ष्याऽऽगात्, आभिमुख्येन प्राप्नोत् । अतो हे मृत्यो ब्रह्मणा तुष्टः सन्नयनं मा विवधीर्मदीयं मार्गं मा विना-शय, किंतु विक्रमस्व मच्छत्रुविनाशार्थं पराक्रमं कुरु ।

अथ द्वितीयामाह—

मा छिदो मृत्यो मा वधीः । मा मे बलं

---

१ ग. भारद्वाज । २ ग. °नुशास° ३ ग. °नं सौम्यासंगाहनं सौ° । ४ ग °नं हापुण्गाव° ५ ग. °युष्ट्याऽव° । ६ ख ग °णाप्रक्रमप° ।

विवृहो मा प्रमोषीः । प्रजां मा मे रीरिष आयु-
रुग्र । नृचक्षसं त्वा हविषा विधेम, इति ।

हे मृत्यो त्वं मा छिदो मदीयस्य कस्याप्यवयवस्य च्छेदं मा कार्षीः । मा वधीर्मम वधमपि मा कार्षीः । मे मदीयं बलं मा विवृहो मा विनाशय । मा प्रमोषीरन्यदपि मदीयं वस्तु चौर्येण माऽपहर । मे मदीयां प्रजां पुत्रपौत्रादिकां मा रीरिषो हिंसितां मा कुरु । हे उग्र देव मदीयमायुश्च मा रीरिषो मा विनाशय । नृचक्षसं मनुष्येषु प्रख्यातं त्वां हविषा विधेम परिचरेम ।

अथ तृतीयामाह—

सद्यश्चकमानाय । प्रवेपानाय मृत्यवे (१) । प्रास्मा
आशा अशृण्वन् । कामेनाजनयन्पुनः, इति ।

सद्यस्तस्मिन्नेव क्षणे, चकमानाय भयहेतवे प्रवेपानाय तेन भयेन प्राणिनां कम्पयित्रे, प्राणिनो हि मृत्योर्नामग्रहणेनैव भीताः कम्पन्ते । अस्मा ईदृशाय मृत्यवे आशाः सर्वा दिशः प्राशृण्वञ्शृण्वन्ति । सर्वदिग्वर्तिनः प्राणिनो मृत्युदेवस्य महिमानं वाक्येभ्यः प्रकर्षेण शृण्वन्ति । कामेन मृत्योरिच्छया पुनरजनयन्पुनः पुनरपत्यानि जनयन्ति । मृत्यौ प्रतिकूले सत्युत्पादितान्यपत्यानि तदानीमेव म्रियन्तेऽतो मृत्युमाराध्य तदिच्छानुवर्तिनोऽपत्यान्युत्पादयन्ति ।

अथ चतुर्थीमाह—

कामेन मे काम आगात् । हृदयाद्धृदयं मृत्योः ।
यदमीषामदः प्रियम् । तदैतूप मामभि, इति ।

कामेन मृत्योरिच्छया मे काम आगान्मदीयमभीष्टं वस्त्वागच्छतु । मदीयं हृदयं मृत्योर्हृदयान्मृत्युचित्तानुकूल्येन वर्ततामिति शेषः । अतो मृत्योरनुग्रहे सत्यमीषां मदीयानामिन्द्रियाणां यददः प्रियं यदिदं वस्त्वभीष्टं तद्वस्तु मामभिलक्ष्योप समीप ए(ऐ)त्वागच्छतु ।

अथ पञ्चमीमाह—

परं मृत्यो अनुपरेहि पन्थाम् । यस्ते स्व इतरो
देवयानात् । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि ।
मा नः प्रजाꣳ रीरिषो मोत वीरान्, इति ।

---

१ क. पुत्रा० । २ क. °त्युम° । ३ क. °ले सुत्पा° । ४ क. समुत्पा° । ५ ग. °भ्यत्प°।

हे मृत्यो देवयानादितरो यः पन्थास्ते स्वस्तव स्वभूतः, तं परं पन्थां देवयानादितरं तं मार्गमनुपरेहि, अनुक्रमेण प्राप्नुहि । चक्षुष्मते साधुदर्शिने शृण्वतेऽस्मद्विज्ञप्तीनां श्रोत्रे, ते तुभ्यमेकं वचनं ब्रवीमि । नोऽस्मदीयां प्रजां पुत्रादिरूपां, मा रीरिषो मा विनाशय । उतापि च वीराञ्शूरान्भृत्यानपि मा रीरिषः ।

अथ षष्ठीमाह—

प्र पूर्व्यं मनसा वन्दमानः । नाधमानो वृषभं चर्षणीनाम् । यः प्रजानामेकराण्मानुषीणाम् । मृत्युं यजे प्रथमजामृतस्य (२) इति ॥

मृत्यवे वीराँश्चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

यो मृत्युर्मानुषीणां मनुष्यजातियुक्तानां प्रजानामेकराडेक एव राजा तादृशं मृत्युमहं यजे पूजयामि । कीदृशोऽहम्—मनसा [प्र]वन्दमानः प्रकर्षेण नमस्कुर्वाणः, नाधमानोऽपेक्षितं फलं याचमानः । कीदृशं मृत्युम् । प्रपूर्व्यं (पूर्व्यं) प्राणिभ्यः पूर्वस्मिन्कल्पे भवम् । चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभं कामादिवर्षणक्षमम् । ऋतस्य प्रथमजां सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नैकार्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

अथ तृतीये षोडशोऽनुवाकः ।

अथ सूर्योपस्थाने विनियुक्तं मन्त्रमाह—

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमाभासि रोचनम् । उपयामगृहीतोऽसि सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय त्वा भ्राजस्वते, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

---

१ क. °नम् ।

हे सूर्य त्वं तरणिरन्धकारोत्तरणहेतुः, विश्वदर्शतो विश्वैः सर्वैः प्राणिभिर्दर्शनीयः ज्योतिष्कृत्सर्वस्मिँल्लोके प्रकाशकृच्चासि । विश्वं सर्वं जगद्रोचनं दीप्यमानं यथा भवति तथाऽऽभासि सर्वतः प्रकाशयसि । अग्निष्टोमे योऽयमतिग्राह्यस्यो ग्रहोऽस्ति तादृश हे ग्रह भ्राजस्वते दीप्तियुक्ताय यथोक्तमहिमोपेताय सूर्याय त्वां गृह्णामि, अतस्त्वं तदर्थमुपयामगृहीत उपयामेन पृथिवीकार्येण पात्रेण गृहीतोऽसि । एष हविर्धानमण्डपस्थः खरप्रदेशस्ते तव योनिः स्थानम्, अतो भ्राजस्वते दीप्तिमते सूर्याय, त्वां तत्र प्रदेशे सादयामि, ईदृशोऽयमतिग्राह्यो यस्मै सूर्याय गृह्यते किमु वक्तव्यं तस्य माहात्म्यमित्यवेमुपस्थानकाले स्तु .र्थो ग्रहोपन्यासो लिङ्गबलात्तस्यातिग्राह्यस्य ग्रहणेऽप्ययं मन्त्रो विनियुज्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ तृतीये सप्तदशोऽनुवाकः ।

प्रेतदाहस्थानसमीपेऽवटं खात्वा जलं प्रक्षिप्य तेन सेचनं संगाहनं तत्र विनियुक्तां सौमीमृचमाह—

आप्यायस्व मदिन्तम सोम विश्वाभिरू-
तिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

हे मदिन्तमातिशयेन हर्षयुक्त सोम विश्वाभिरूतिभिः सर्वप्रकारैरस्मदीयरक्षणैराप्यायस्व सर्वतो वर्धस्व । नोऽस्मान्प्रति सप्रथस्तमोऽतिशयेन प्रथायुक्तो भव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

---

१ क. यो निरमेनाति° । २ ख. °दृशं ग्रहं भ्रा° । ३ क. °कः । अथ प्रे° । ४ क. वर्धयस्व

अथ तृतीयेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

अथावगाहने विनियुक्तामृचमाह—

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्व्युच्छन्तीमुषसं मर्त्यासः । अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याऽभूदो ते यन्ति ये अपरीषु पश्यान्, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १ ॥

ये मर्त्यासो मनुष्या व्युच्छन्तीं प्रभातं कुर्वतीमुषसमुषःकालदेवतां पूर्वतरामितरेभ्योऽत्यन्तं पूर्वामपश्यन्पश्यन्ति, ते मनुष्या ईयुस्तां देवतां प्राप्नुवन्ति । [सा] अस्माभिरू नु अस्माभिरपि नु क्षिप्रं प्रतिचक्ष्याऽभूत्प्रत्यक्षं दर्शनीयाऽभूत् । येऽन्येऽप्यपरीष्वपररात्रिषु रात्रीणामवसानेषु पश्यान्पश्यान्ति ते ओ यन्ति तेऽपि तां देवतां सर्वथा प्राप्नुवन्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ तृतीय एकोनविंशोऽनुवाकः ।

अथोपोषणे दाहे विनियुक्तानि यजूंष्याह—

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि भास्वतीं त्वा सादयामि ज्वलन्तीं त्वा सादयामि मल्मला भवन्तीं त्वा सादयामि दीप्यमानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादयाम्यजस्रां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं त्वा सादयामि, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

---

१ ख. ग. अव° । २ ग. °नेऽष्टादशीमा° । ३ ख. °क्तामौषसीं द्वितीयाम्° । ४ घ. पुष्टे । ५ ग. °श्या इयु° । ६ ख. °स्माभिः साऽनुक्षणं प्र° । ७ ग. °भिरु नु । ८ क. सर्वदा । ९ क. °णे वि° ।

प्रेतं दग्धुं या समित्प्रक्षिप्यते तां संबोध्योच्यते—हे समित्त्वामस्य प्रेतस्योपा सादयामि स्थापयामि । ज्योतिष्मतीमित्यादिभिर्विशेषणैस्तत्समिन्निष्ठाया ज्वाला उत्तरोत्तराभिवृद्ध्याऽवस्थाविशेषा उच्यन्ते । अत्यल्पप्रकाशोपेता ज्योतिष्मती ईषदधिकप्रकाशोपेता ज्योतिष्कृत् । ततोऽप्यधिकप्रकाशोपेता ज्योतिर्वित् । एवं भास्वत्यादिषु योजनीयम् । मल्मलेति दह्यमानकाष्ठध्वनेरनुकरणम् । लिङ्गानुसारेणा मन्त्र इष्टकोपधानेऽपि विनियोक्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ तृतीये विंशोऽनुवाकः ।

अथ स्रुवाहुतिमन्त्रा उच्यन्ते । तत्र द्वादश मन्त्रानाह—

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा वियासाय स्वाहा संयासाय स्वाहोद्यासाय स्वाहाऽवयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा तप्यत्वै स्वाहा तपते स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा सर्वस्मै स्वाहा, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

प्रेतस्य यमलोके बाधका देवताविशेषाः प्रयासादिशब्दवाच्याः, तन्निर्वचनानि यथायोगमुन्नेयानि । तस्यै तस्यै देवतायै स्रुवेण गृहीतमिदमाज्यं स्वाहुतमस्तु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

अथ तृतीय एकविंशोऽनुवाकः ।

अथ राजगवीहविषो होमार्थोऽयमनुवाक उच्यते । तत्र नव मन्त्रानाह—

चित्तꣳ संतानेन भवं यक्ना रुद्रं तनिम्ना पशुपतिꣳ स्थूलहृदयेनाग्निꣳ हृदयेन रुद्रं लोहि-

---

१ क. °षणैः सामि° । २ क. अत्य° । ३ क. ध. °ने वि° । ४ क. °न्त्रानुवाक उच्यते त° । ५ ग. तपत्यै । ६ क. °गवि ह° । ७ क. °वीयो हो° । ८ क. °मार्थमन्त्रानु° ।

तेन शर्वं मतस्नाभ्यां महादेवमन्तःपार्श्वेनौषि-
ष्ठहनꣳ शिङ्गीनिकोश्याभ्याम् (१), इति ॥

चित्तमेकम् ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयप्रपाठके
एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

अत्र द्वितीयान्ताश्चित्तादिशब्दा देवताविशेषवाचिनः । तृतीयान्ताः संतानादिशब्दाः पशोर्मांसविशेषवाचिनः । संतानाख्येन मांसविशेषेण चित्ताख्यं देवताविशेषं परितोषयाम इति वाक्यशेषः । एवं सर्वत्र योजनीयम् । तदेवमस्मिन्प्रपाठके ब्रह्मचितिब्रह्ममेधयो-रङ्गभूता मन्त्रा उक्ताः । चातुर्होत्रियचितिर्ब्रह्मचितिः[२] । ब्रह्म वै चतुर्होतार इत्याम्नात-त्वात् । तस्यां ब्रह्मचितौ चित्तिः स्रुगित्यादयः सुवर्णं घर्ममित्येवमन्ता अनुवाका विनि-युक्ताः । ब्रह्ममेधे तु कृत्स्नोऽपि प्रपाठको विनियुक्तः । आहिताग्नेर्यो दहनादिसंस्कारः सोऽयं पितृमेधः । आहिताग्नित्वे सति यो ब्रह्मतत्त्वं जानाति तस्य दहनादिसंस्कारो ब्रह्ममेध इत्युच्यते । तस्मिन्ब्रह्ममेधेऽस्य प्रपाठकस्य विनियोगं भरद्वाज आह— "अथात उत्तरं पितृमेधं व्याख्यास्यामो ब्रह्ममेध इत्याचक्षते । तथाऽप्युदाहरन्ति द्विजातीनामपवर्गार्थै[३]स्तत्त्वदर्शिभिः(?) । ऋषिभिस्तपसो योगाद्दृष्टिं[४]तु पुरुषोत्तमम्[५] । होतृंश्च[६] पितृमेधं[७] च संसृज्य विधिरुत्तरः । विहितस्तु समासेन क्रतूनामुत्तमः क्रतुः" इति । तस्य सग्रहैर्होतृभिर्होमो[८] भर्तृसूक्तेन भरणं पत्नीभिरुपसादनं दक्षिणाप्रतिग्रहैर्निर्मार्गो[९] हृदये-[हि]रण्यशकलान्संभारयजुर्भिः पात्रचयनं[१०] ज्योतिष्मतीभिरुपोषणं नारायणाभ्यामुपस्थानं [ब्र]ह्मण एकहोतेति चानुमन्त्रणं चित्तꣳ संतानेनेति हविराहुतीः प्रयासाय स्वाहेति [स्वा]हुतीर्मृत्युसूक्तेनानुशंसनं सौम्या संगाहनं सौर्येणाऽऽदित्योपस्थानमीर्युष्ट[११] इत्यवगाहनं [स्ना]नमेत[१२] ऊर्ध्वं पैतृमेधिकमाथर्वौदनप्राशनात्[१३]परं ब्रह्मेत्याचक्षते तौनसाधारणे श्मशाने [यु]ञ्जीत[१४] *नानाचार्याय[१५] द्विजातीनामेव[१६] संतिष्ठते ब्रह्ममेधः[१७] ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-रीयारण्यकभाष्ये तृतीयप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

---

* ग. पुस्तके टिप्पण्यां तानाचार्यो य इति पाठः ।

---

१ ग °तस्नाभ्यां । २ ख ग. °होत्रीयचि° । ३ क. °वर्गोऽर्थ° । ४ ख. ग. °ष्टिं पु° । [५] क. °मꣳ हो° । ६ ग. °होह्यश्च । ७ क. सꣳसृ° । ग. संसृत्य । ८ क. °पत्नवेशनं । ९ ग. [°म]र्गैर्ह° । १० क. °त्रापनं । ११ ख. °युष्टयाऽ° । ग. °युष्णाव° । १२ ख. °नमेतदूर्ध्वं । [१३] ख. °थर्वद° । १४ क. °ते तां न° । १५ ग. तानाचा° । १६ ख. °चार्योऽयं द्वि° । [१७] ग. °मेवं सं° । १८ क पितृमेधः ।

चित्तिः पृथिव्यग्निः सूर्यं ते चक्षुर्महाहविर्होता वाग्घोता ब्राह्मण एकहोताऽग्निर्यजुर्भिः सेनेन्द्रस्य देवस्य सुवर्णं घर्मं सहस्रशीर्षाऽद्भ्यो भर्ता हरिं तरणिराप्यायस्वेयुष्टे ये ज्योतिष्मतीं प्रयासायं त्रिंशमेकाविंशतिः ॥ २१ ॥

चित्तिरग्निर्यजुर्भिरन्तःप्रविष्टः प्रजापतिः प्रजया संविदानस्तस्य धीरा ज्योतिष्मतीं निपश्यासत् ॥ ५३ ॥

अथ शान्तिः ।

तच्छं योरावृणीमहे । गातुं यज्ञाय । गातुं यज्ञपतये । दैवी स्वस्तिरस्तु नः । स्वस्तिर्मानुषेभ्यः । ऊर्ध्वं जिगातु भेषजम् । शं नो अस्तु द्विपदे । शं चतुष्पदे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

इति शान्तिः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

---

१ ग. °या भर्ता प्रयासाय द्विप° ।

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।)

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
तृतीये कथिता मन्त्रा ब्रह्माग्निब्रह्ममेधयोः ।
प्रवर्ग्यमन्त्राः प्रोच्यन्ते चतुर्थेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥
तद्ब्राह्मणं पञ्चमे स्यात्तावन्योन्याभिकाङ्क्षिणौ ।
तेन प्रपाठकावेतौ व्याख्यास्ये सह सर्वशः ॥ ३ ॥

तत्र चतुर्थस्य प्रथमेऽनुवाके शान्तिपाठार्थो मन्त्रोऽभिधीयते, तस्य च प्रवर्ग्यकर्मादौ [म]हावीरनिष्पत्तेः पूर्वं पाठं बौधायन आह—"अ(आ)मावारयेनैं वा हविषेष्टा नक्षत्रे [अ]पूर्वा शान्तिमुपयन्ति नमो वाचे" इति । आपस्तम्बस्तु प्रवर्ग्यप्रचारादौ महावीरनि[ष्प]त्तेरूर्ध्वं शान्तिपाठमाह—"प्रवर्ग्येण प्रचारिष्यन्तः संवृण्वन्ति द्वाराणि परिश्रयन्ति [अ]न्याः पश्चाद्धोतोपविशति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतो ब्रह्मा यजमानः प्रस्तोता चोत्तरतः [प्र]तिप्रस्थाताऽऽग्नीध्रश्च मदन्तीरुपस्पृश्य प्रथमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा" इति । तस्यानु[वा]कस्य प्रथमभागे स्वाभीष्टानां देवतानामृषीणां च नमस्कारमाह—

हरिः ॐ ।

नमो वाचे या चोदिता या चानुदिता तस्यै वाचे
नमो नमो वाचे नमो वाचस्पतये नम ऋषिभ्यो मन्त्र-
कृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो मा मामृषयो मन्त्रकृतो मन्त्रपतयः ।
परादुर्माऽहमृषीन्मन्त्रकृतो मन्त्रपतीन्परादाम्, इति ।

अनुष्ठेयस्य कर्मणो मन्त्राधीनत्वान्मन्त्राणां च वाग्देवताशरीरस्वरूपत्वात्तस्यै देव[ता]यै प्रथमं नमस्कारः क्रियते । वाक्च द्विविधा, काचित्पूर्वमुदिता व्यवहृता काचिद[नु]दिता व्यवहरिष्यमाणा । तयोर्मध्ये या च वागुदिता तस्या अपि नमोऽस्तु । या [च] पूर्वमनुदिता तस्यै वाचेऽपि नमोऽस्तु । विभज्य नमस्कृत्य पुनः समुदायाकारेण [नम]स्क्रियते । वाचे भागद्वयेऽप्यनुगतायै वाग्देवतायै नमोऽस्तु । सेयं वाग्देवता येन [वाच]स्पतिरूपेण पाल्यते तस्मै वाचस्पतये नमोऽस्तु । यथा देवतानमस्कारस्तद्वदृषि-

१ ख. ग. बोधायन । २ ग. अथामा । ३ ग. 'नमो हविर्ज्येष्ठान° । ४ ग. प्रवणाभिः । [५ ग]. °स्काराः क्रियन्ते । वा° । ६ क. गता° ।

भ्योऽपि नमस्कारोऽस्तु । कीदृशेभ्यः—मन्त्रकृद्भ्यः, मन्त्रं कुर्वन्तीति मन्त्रकृतः यद्यप्यपौरुषेये वेदे कर्तारो न सन्ति तथाऽपि कल्पादावीश्वरानुग्रहेण मन्त्राणां लब्धारो मन्त्रकृत इत्युच्यन्ते । तल्लाभश्च स्मर्यते—

"युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।
लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा" इति ।

त एव महर्षयः संप्रदायप्रवृत्त्या मन्त्राणां पालनान्मन्त्रपतय इत्युच्यन्ते । तथाविधा महर्षयो मां यजमानं मा परादुः परादानमवज्ञां मा कुर्वन्तु, किंत्वनुगृह्णन्तु । अहमपि तान्महर्षीन्मा परादामवज्ञां न करोमि, किंत्वादरेण भजामि ।

द्वितीयभागेन नमस्कारप्रयोजनं दर्शयति—

वैश्वदेवीं वाचमुद्यासꣳ शिवामदस्तां जुष्टां देवेभ्यः, इति ।

अहं वाचमुद्यासं *तत्त्वरूपया वाचा वदिता भूयासम् । कीदृशीं वाचम् वैश्वदेवीं सर्वदेवविषयाम् । शिवां स्तुतिरूपेण देवेभ्यः सुखप्रदाम् । अदस्तामनुपक्षीणां संपूर्णाम्, देवेभ्यो जुष्टां देवानां प्रियाम् ।

तृतीयभागे देवतानुग्रहप्रार्थनारूपामृचं दर्शयति—

शर्म मे द्यौः शर्म पृथिवी शर्म विश्वमिदं जगत् ।
शर्म चन्द्रश्च सूर्यश्च शर्म ब्रह्मप्रजापती, इति ।

द्यौर्लो(द्यौर्द्युलो)कात्मको देवो मे मम शर्म सुखरूपो भवतु । अनुष्ठेये कर्मणि विघ्नपरिहारेणानुगृह्णात्वित्यर्थः । एवं पृथिव्यादिषु योज्यम् । ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु प्रजापतिश्चतुर्मुखः ।

यदुक्तं पूर्वत्र वैश्वदेवीं वाचमुद्यासमिति तस्या वाचो विषयभूतानर्थानस्य[2] चतुर्थभागेन[3] दर्शयति—

भूतं वदिष्ये भुवनं वदिष्ये तेजो वदिष्ये यशो वदिष्ये
तपो वदिष्ये ब्रह्म वदिष्ये सत्यं वदिष्ये, इति ।

भूतमाकाशादिपञ्चमहाभूतरूपम् । भुवनं पृथिव्यादिलोकस्वरूपम् । तेजः शरीरकान्तिः । यशः कीर्तिः । तपो व्रतादिनियमविशेषः । ब्रह्म स्वाध्यायः । सत्यं यथार्थकथनम् । एतत्सर्वं वदिष्ये ममानुकूलं भवत्वित्येतत्प्रार्थयिष्ये ।

---

* मन्त्ररूपाया वाच इति पाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

---

१ ग. °रूपाया वाचो व° । २ ग. °नर्थास्तस्य । ३ ग. °गे द° ।

यथोक्तमन्त्राभिवदनसिद्ध्यर्थं तदाधारभूतं कर्म पञ्चमभागेन प्रार्थयते—

तस्मा अहमिदमुपस्तरणमुपस्तृण उप-
स्तरणं मे प्रजायै पशूनां भूयादुपस्तरण-
महं प्रजायै पशूनां भूयासम्, इति ।

तस्मै पूर्वोक्तभूतादिवदनसिद्ध्यर्थमहमिदं प्रवर्ग्याख्यं कर्मोपस्तरणं मेदाधारभूतमुस्तृणे संपादयामि । मे मदीयानां प्रजानां पशूनां चोपस्तरणमाधारभूतं वस्तु भूयात् । न्याधारासंभवेऽप्यहमेव प्रजानां पशूनां चोपस्तरणमाधारो भूयासम् ।

यथोक्तकर्मसिद्ध्यर्थं विघ्नरूपान्मृत्योः परिपालनं षष्ठभागेन प्रार्थते—

प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणा-
पानौ मा मा हासिष्टम्, इति ।

हे प्राणापानावुभौ वायू मृत्योः सकाशान्मां पालयतम् । तस्मिन्पालनेऽप्युपायः । प्राणापानौ मां यजमानं मा हासिष्टं मा परित्यजतम् ।

अपमृत्युपरिहारे सति प्रयोजनं सप्तमभागेन दर्शयति—

मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु वक्ष्यामि मधु वदिष्यामि
मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुद्यासᳪं शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं
मा देवा अवन्तु शोभायै पितरोऽनुमदन्तु, इति ।

अपमृत्युपरिहारेण लब्धायुरहं मधु मधुरं समीचीनफलसाधनं प्रवर्ग्याख्यं कर्म निष्ये मनसि संकल्पयिष्ये । संकल्पादूर्ध्वं मधु तन्मधुरं कर्म जनिष्ये प्रादुर्भावयिष्ये, नुष्ठातुं प्रारप्स्ये । प्रारम्भादूर्ध्वं तन्मधु मधुरं कर्म वक्ष्यामि, वहनं करिष्यामि, समापर्यन्तं निर्वहिष्यामि । तत्सिद्ध्यर्थं मधु मधुरं मन्त्रजातं वदिष्यामि कथयिष्यामि । केवलं मन्त्रपाठं किंतु वाचमप्युद्देशत्यागरूपामुद्यासं वाचो वदिता भूयासम् । कीदृशीं चम् । देवेभ्यो मधुमतीं देवानामतिप्रियाम्, मनुष्येभ्यः शुश्रूषेण्यां मनुष्योपलतानां पितॄणां श्रोतुमत्यन्तमधुराम् । तमेतादृशं मां यजमानं शोभायै शोभनफलप्त्यर्थं देवाः सर्वेऽवन्तु रक्षन्तु । पितरोऽप्यनुमदन्तु, अनुजानन्तु ॥

१ ग. °थोक्तं म° । २ क. ख. °भिवाद° । ३ ग. महदा° । ४ ग. °थ सू° । ५ क. मधुरं ।

अथाष्टमभागेन स्वाभीष्टसिद्धिहेतुं परमात्मानं प्रणवेनानुस्मृत्य विघ्नत्रयपरिहारार्थं त्रिः शान्तिं पठति—

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

* इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

आध्यात्मिकानां विघ्नानां ज्वरादिरूपाणां शान्तिरस्तु। आधिभौतिकानां रोगोपद्रवादीनां शान्तिरस्तु। आधिदैविकानां यक्षराक्षसोपद्रवादीनां शान्तिरस्तु॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थे द्वितीयोऽनुवाकः।

प्रथमानुवाके शान्त्यर्थं मन्त्रमुक्त्वा द्वितीयानुवाके महावीरनिर्माणार्था मन्त्रा उच्यन्ते। कल्पः—"प्रवर्ग्यं संभरिष्यन्नमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षस्य वा पुण्ये नक्षत्रे तूष्णीं काण्टकीं समिधमाधाय युञ्जते मन इति चतुर्गृहीतं जुहोत्यथ यदि दीक्षितः काण्टकीमेवैतया समिधमादध्याद्यजुरेव वदेदित्येके" इति। पाठस्तु—

युञ्जते मनं उत युञ्जते धियः। विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः। वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इत्। मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः, इति।

विप्रस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य संबन्धिनो विप्रा ऋत्विजो मनो युञ्जते, प्रथमं स्वकीयं मनो विषयेभ्यो निवर्त्य समाहितं कुर्वन्ति। उतापि च धियः प्रवर्ग्यविषयाणि ज्ञानानि युञ्जते संपादयन्ति। कीदृशस्य विप्रस्य—बृहतः प्रभूताग्निचयनोद्योगेन प्रवृद्धप्रवर्ग्योद्योगेनाभिवृद्धस्य। विपश्चितो विदुषः प्रयोगाभिज्ञस्य। कीदृशा विप्राः। होत्रा होमशीलाः, कर्मण्यालस्यरहिता इत्यर्थः। एक इदेक एव सविता विदधे सर्वमिदं निर्मितवान्। कीदृशः— वयुनावित्, ऋत्विग्यजमानाभिप्रायाभिज्ञः। कथमेक एव सर्वमिदं कृतवानिति न विस्मेतव्यम्। त (य) तः सवितुर्देवस्य परिष्टुतिर्मही। परितः सर्वेषु देवेषु श्रूयमाणा स्तुतिर्महती।

* घ. पुस्तके ऽत्रानुवाकसमाप्तिर्नास्ति। किंचाग्रे द्वितीयानुवाकसमाप्तिस्थले प्रथमानुवाकसमाप्तिर्वर्तते। एवं तृतीयाद्यनुवाकसमाप्तिस्थले द्वितीयाद्यनुवाकसमाप्तिः कृताऽस्ति

१ ग. °न प्रव°। २ ग. °नातिबृ°। ३ क. ख °भिज्ञः। ४ ग. वेषु।

अथ ब्राह्मणप्रपाठकस्य द्वितीयानुवाके सोऽयं मन्त्रो विनियुज्यते। तस्योपोद्घातत्वेन प्रथमानुवाके प्रवर्ग्यनिष्पत्तिर्निरूप्यते। तत्राऽऽदौ स्तुत्यर्थमुपाख्यानमाह—

देवा वै सत्रमासत। ऋद्धिपरिमितं यशस्कामाः। तेऽब्रुवन्। यन्नः प्रथमं यश ऋच्छात्। सर्वेषां नस्तत्सहासदिति। तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत्। तस्यै खाण्डवो दक्षिणार्ध आसीत्। तूर्घ्नमुत्तरार्धः। परीणज्जघनार्धः। मरव उत्करः (१)। तेषां मखं वैष्णवं यश आर्च्छत्, इति।

(प्र० ५। अ० १। * वि० १)

पुरा कदाचिद्देवा यशस्कामाः सन्त ऋद्धिपरिमितं साधनद्रव्यसमृद्ध्या परितो निर्मितं प्रौढं सत्रमनुष्ठितवन्तः। अनुष्ठातुं प्रवर्तमानास्ते देवाः परस्परं समयरूपमिदं वाक्यमब्रुवन्। प्रथमं यज्ञफलस्योपक्रमे यद्यशः कीर्तिरूपं नोऽस्मानृच्छात्प्राप्नुयात्तद्यशो नोऽस्माकं सर्वेषां सहासत्साधारणमेवास्तु, न त्वेकस्यैव साधारणमिति। एवं परस्परं भाषां कृत्वा प्रवृत्तानां तेषां देवानां यत्कुरुक्षेत्रं पुराणप्रसिद्धं सैव वेदिरासीत्। तस्यै कुरुक्षेत्ररूपायास्तस्या वेदेः खाण्डवतूर्घ्नपरीणच्छब्दवाच्याः पुण्यदेशविशेषा दक्षिणादिदिग्भागा अभवन्। मरवो जलरहिता भूप्रदेशा उत्कररूपा अभवन्। वेदेरुत्तरभागे पांशुतृणादयो यत्र प्रक्षिप्यन्ते सोऽयमुत्करः। तस्यां वेद्यामुपतिष्ठतां तेषां देवानां मध्ये वैष्णवं मखं विष्णुस्वामिकं सत्रं यशः प्राप्नोत्। तस्मिन्सत्रे विष्णुशब्दवाच्यो यज्ञाभिमानी देवो गृहपतित्वेन दीक्षितः, अतो विष्णुः सत्रं कृतवानित्येवं विष्णुनाम्ना यश आसीत्।

तस्मिन्सत्रे विष्णुनामकस्य पुरुषस्येतरदेवैः सह यशोनिमित्तं कलहं दर्शयति—

तन्न्यकामयत। तेनापाक्रामत्। तं देवा अन्वायन्। यशोऽवरुरुत्समानाः। तस्यान्वागतस्य। सव्याद्धनुरजायत। दक्षिणादिषवः। तस्मादिषुधन्वं पुण्यजन्म। यज्ञजन्मा हि (२)। तमेकꣳ सन्तम्। बहवो नाभ्यधृष्णुवन्। तस्मादेकमिषुधन्विनम्। बहवोऽनिषुधन्वा नाभिधृष्णुवन्ति, इति।

(प्र० ५। अ० १। वि० २)

विष्णुः सत्रं कृतवानित्येतादृशं यद्यशस्तस्मिन्सत्र आसीत्, तद्यशो ममैवास्तु नान्येषामित्येवं विष्णुर्नितरामकामयत। कामयित्वा च तेन यशसा सहेतरदेवसकाशात्स्वयमपाक्रामत्। तदानीमन्ये देवास्तद्यशोऽवरोद्धुमिच्छन्तस्तं विष्णुमन्वगच्छन्। तैर्देवैरन्वागतस्य विष्णोः सव्यहस्तादेकं धनुरुत्पन्नम्। दक्षिणहस्ताद्बहवो बाणा उत्पन्नाः। विष्णोः संकल्पमात्रेण तदुत्पत्तिः। यस्मात्कारणाद्यज्ञजन्मा यज्ञा-

* वि० इति चिह्नेन भाष्यकृत्कृतानुवाकविभागो ज्ञातव्यः।

१ क. ख. सत्रं।

जन्मोत्पत्तिर्यस्येषुधन्वसमूहस्य सोऽयं यज्ञजन्मा। यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्यज्ञस्यै विष्णुरूपत्वाद्विष्णोरुत्पन्नं यज्ञादेवोत्पन्नं भवति। तस्माद्यज्ञजन्मत्वादिषुधन्वस्वरू पुण्यजन्मेत्युच्यते यज्ञस्य पुण्यरूपत्वात्। * वामहस्ते धनुर्दक्षिणहस्ते बाणान्धृत्वाऽः स्थितं तं यज्ञपुरुषमेकमेव सन्तमितर इषुधन्वरहिता देवा बहवः सन्तोऽपि नाभ्य धृष्णुवन्, अभिभवितुं नाशक्नुवन्। यस्मादेवमत्र तस्माल्लोकेऽपीषुभिर्धनुषा चोपे मेकं पुरुषं तद्रहिता बहवः पुरुषा अभिभवितुं न शक्नुवन्ति।

अथ यज्ञपुरुषस्य गर्वप्रसङ्गेन दीक्षितनियमं विधत्ते—

सोऽस्मयत। एकं मा सन्तं बहवो नाभ्यधर्षिषुरिति। तस्य सिष्मियाणस्य तेजोऽपाक्रामत्। तद्देवा ओषधीषु न्यमृजुः। ते श्यामाका अभवन्। स्मयाका वै नामैते (३)। तत्स्मयाकाना१५ स्मयाकत्वम्। तस्माद्दीक्षितेनापिगृह्य स्मेतव्यम्। तेजसो धृत्यै, इति। (प्र० । ५ । अ० १ । वि० ३)

स धन्वी यज्ञपुरुषोऽस्मयत स्मयं[२] हास्यं कृतवान्। हास्याभिप्रायश्च तेनैवोच्यते— अहमेक एवैते तु देवाः शतसहस्रसंख्याकास्तथाऽपि मामभिभवितुं न शक्ताः, इत्येवं सिष्मियाणस्य गर्वेण स्मयं कृतवतस्तस्य यज्ञपुरुषस्य सकाशात्तदीयं तेजोऽपाक्रामत्, गर्वेण प्रयत्ने शिथिले सति सामर्थ्यमपगतम्। पुनरपि कथंचित्तत्स्वी करिष्यतीति मत्वा ते देवास्तत्तेजोऽन्यत्र नीत्वा तेन यथा न ज्ञायते तथा गूढं कर्तुं कासुचिदोषधीषु निमृष्टवन्तः। ते चौषधिविशेषा यज्ञसंबन्धिना तेजसा युक्ताः [श्यामाका अभवन्। ते च] श्यामकाभिधा धान्यविशेषाः स्मयाका इत्येतादृशं नामार्हन्ति। यस्मादेतस्य नाम्नो योग्यास्तस्मात्स्मयाकानां स्मयादुत्पन्नानां धान्यानां स्मयाकत्वम्। स्मयाकनामाभिज्ञव्यवहारे[५] प्रसिद्धम्। यस्मादत्र स्मयं कुर्वतो यज्ञपुरुषात्तेजोऽपक्रान्तं तस्मात्कारणात्तेजसः स्वस्मिन्नेवावधारणार्थं[६] मुखमपिधाय दीक्षितेन स्मेतव्यम्। यद्यपि दीक्षाप्रकरणे कृष्णाविषाणया कण्डूयतेऽपिगृह्य स्मयत इति विधिरस्ति तथाऽपि प्रसङ्गादत्र स एवानूद्यत इत्यवगन्तव्यम्।

अथ प्रवर्ग्यघर्ममहावीरसम्राट्शब्दानां निर्वचनानि प्रस्तोष्यमाणहविष्प्रशंसार्थं दर्शयति—

स धनुः प्रतिष्कभ्यातिष्ठत्। ता उपदीका अब्रुवन्वरं वृणामहै। अथ व इम१५ रन्धयाम। यत्र क्व च खनाम। तदपोऽभितृणदामेति। तस्मा-

* अत्र सकलादर्शपुस्तकेषु वामहस्ते इषद्धनुरित्येव पाठः।

१ क. ख. °तेरे दे°। २ क. ख. °र्ये कु°। ३ क. °याक°। ४ ख. नां स्म°। ५ ... °रेण प्र°। ६ क. ख. °स्मिन्नव°।

दुपदीका यत्र क्व च खनन्ति । तदपोऽभितृन्दन्ति (४) ।
वारे वृतꣳ ह्यासाम् । तस्य ज्यामप्यादन् । तस्य धनुर्विप्रवमाणꣳ
शिर उदवर्तयत् । तद्द्यावापृथिवी अनुप्रावर्तत । यत्प्रावर्तत ।
तत्प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वम् । यद्घ्राꣳ३ इत्यपतत् । तद्घर्मस्य
घर्मत्वम् । महतो वीर्यमपप्तदिति । तन्महावीरस्य महावीरत्वम्
(५) । यदस्याः समभरन् । तत्सम्राजः सम्राट्त्वम्, इति ।
(प्र० ५ । अ० १ । वि० ४.)

स यज्ञपुरुषो युयुत्सून्देवानितस्ततः प्रतीक्षमाणो धनुः प्रतिष्कभ्य स्वकीयस्य नुष ऊर्ध्वकोटिं चिबुकस्याधस्तात्कण्ठसमीपे दृढमवष्टभ्य तथैव स्थितवान्। तदानीमे-स्य प्रतीकारमन्विष्यतो देवान्प्रति ताः प्रसिद्धाः उपदीकाः पिपीलिकासमानाः द्रजन्तवो वल्मीकस्य निर्मातार इदमब्रुवन्। हे देवाः प्रथमं तावद्वयमिममेकं वरं र्थयामहे। अथानन्तरं वो युष्मदर्थमिमं यज्ञपुरुषं रन्धयामः साधयामः। कोऽसौ इति सोऽभिधीयते—भूमौ यत्र क्वापि वयं मुखेन खनाम तत्रापोऽभिप्राप्य तृण-म द्रवीकरवामेति। तस्मात्कारणादुपदीका वल्मीकनिष्पादका जीवा यत्र क्वापि नन्ति तत्क्षेत्रमपोऽभिप्राप्य तृन्दन्ति द्रवीकुर्वन्ति। हि यस्मात्कारणादासामुप-कानां तद्द्रवीकरणसामर्थ्यं वारे वृतं वरेण संपादितं तस्मात्तद्युक्तम्। ततो लब्ध-ा उपदीकाः शनैर्भूमौ तत्समीपे समागत्य तस्य धनुषोऽधः क्वापि लग्नां ज्यामपि ं चाऽऽदन्भक्षितवत्यः। ततस्तद्धनुर्विप्रवमाणं विस्तारेणोर्ध्वं प्रवर्तमानं धनुस्तस्य ज्ञपुरुषस्य शिर उदवर्तयत्, छित्त्वोर्ध्वं प्रावर्तयत्। तच्च शिर ऊर्ध्वं द्युलोकपर्यन्तं वा ततो भारेण भूमावधः पतितं, तस्मादिदं शिरो द्यावापृथिवी उभे अप्यनुक्रमेण वर्तत। तस्मादनयैव व्युत्पत्त्या तस्य यज्ञशिरसः प्रवर्ग्यनाम संपन्नम्। भूमौ पतन-ायामुत्पन्नस्य ध्वनेरनुकरणे यो 'घ्राँ' इति शब्दस्तथाविधशब्दोपेतत्वादस्य शिरसो नाम संपन्नम्। महतो यज्ञपुरुषस्य सकाशाद्वीर्यमपप्तत्सारभूतं शिरः पतितं ोऽनयैव व्युत्पत्त्या महावीरनाम संपन्नम्। यद्यस्मात्कारणादस्याः पृथिव्याः ाशात्समभरन्देवास्तच्छिरः समादाय प्रोषितवन्तस्तस्मात्सम्यग्राजमानत्वात्सम्राडिति म संपन्नम्।

एवं यज्ञशिरसो नामचतुष्टयनिर्वचनमुक्त्वाऽवशिष्टस्य यज्ञशरीरस्य फलं प्रत्यप्रयो-(क)त्वकथनेन तच्छिरः प्रशंसति—

तꣳ स्तृतं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत । अग्निः प्रातःसवनम् । इन्द्रो माध्यं-
दिनꣳ सवनम् । विश्वे देवास्तृतीयसवनम् । तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन

१ ग. °वष्टभ्य त । २ क. ख. 'षो ज्या°। ३ क. ख. °पि चाऽऽद°। ४ क. तच्छिर°। तच्चा शि°। ५ क. ग. °रणो यो। ६ ग. फलप्रयो°। ७ क. °न्द्रो मध्यं°।

यजमानाः नाऽऽशिषोऽवारुन्धत । न सुवर्गं लोकमभ्यजयन्, इति ।
(प्र० ९ । अ० १ । वि० ९)

तं स्तुतं शिरोराहित्येन हिंसितं तं यज्ञपुरुषदेहमग्न्यादयो देवास्त्रेधा गृहीतवन्तः। तत्राग्निः प्रातःसवनं जग्राह । इन्द्रस्तु माध्यंदिनं सवनं गृहीतवान् । विश्वे देवास्तु तृतीयसवनं जगृहुः । अपशीर्ष्णा प्रवर्ग्याख्यशिरोरहितेन पूर्वोक्तसवनत्रययुक्तेन तेन यज्ञेन यजमाना अग्न्यादयो देवा आशिषः स्वापेक्षितानि कर्मफलानि नावारुन्धत न प्राप्तवन्तः स्वर्गलोकमपि नाभ्यजयन् ।

अथ प्रवर्ग्यसहितस्य यज्ञस्य फलहेतुत्वं दर्शयति—

ते देवा अश्विनावब्रुवन् (६) । भिषजौ वै स्थः । इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति । तावब्रूतां वरं वृणावहै । ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति । ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् । तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । यत्प्रवर्ग्यः । तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः । अवाऽऽशिषोऽरुन्धत । अभि सुवर्गं लोकमजयन्, इति ।
(प्र० ९ । अ० १ । वि० ६)

प्रवर्ग्यरहितेन यज्ञेन फलमलभमानास्ते देवा अश्विनौ प्रत्येतदब्रुवन् । हेऽश्विनौ युवामस्माकं मध्ये चिकित्सकौ स्थः, तस्मादिदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तं पुनरपि यज्ञशरीरे । प्रवर्त(त्यर्प)यतमिति । तावश्विनौ प्रत्यर्पणार्थं वरमुत्कोचरूपं लाभविशेषं वृणावहै, इत्युक्त्वा कोऽसौ वर इत्याशङ्क्य तं वरमुक्तवन्तौ । अत्रास्मिन्सोमयागे नावपि चिकित्सकयोरावयोरपि युष्मत्साम्येन ग्रह एव गृह्यताम्, न तु यत्किंचित्तुच्छं लेपादिकमिति । ततस्ताभ्यामश्विभ्यामेतमाश्विनं ग्रहमगृह्णन्, तौ चाश्विचिकित्सया यज्ञस्य शिरः प्रत्यर्पयता(धत्ता)म् । प्रतिधानं नाम शरीरे पुनः संधानम् । प्रवर्ग्य इ(र्ग्ये)त्येतन्नामकं यत्कर्म तदेव यज्ञशरीरे प्रतिहितं शिरः, तेन तादृशेन [स]शीर्ष्णा प्रवर्ग्याख्यशिरोयुक्तेन यज्ञेन यजमाना देवाः स्वापेक्षितान्यन्यफलानि स्वर्गं च प्राप्नुवन् ।

देवा वै सत्रमासतेत्यारभ्यैतावता महता प्रबन्धेन प्रवर्ग्याख्यं कर्म +प्रसाध्य तत्कर्म विधत्ते—

यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति । तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानः अवाऽऽशिषो रुन्धे । अभि सुवर्गं लोकं जयति ।

+ प्रशंस्येति तै० पाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

१ क. 'स्तु मध्यं'. २ ग. 'वास्तृती°' । ३ ग. लेशादि°'

तस्मादेष आश्विनप्रवया इव । यत्प्रवर्ग्यः (७), इति ।

(प्र० ५ । अ० १ । वि० ७)

उत्करो ह्येते तृन्दन्ति महावीरत्वमब्रुवन्नजयन्सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

यदि प्रवर्ग्याख्यं कर्मानुतिष्ठेत् । तर्हि यज्ञस्य शिर एव प्रतिसमाहितवान्भवति । : सशीर्ष्णा शिरःसहितेन यज्ञेन यजमानः पुमानाशासनीयान्यन्यफलानि प्राप्नोति ि चाभिजयति । यस्मादश्विभ्यां समाधानं कृतं तस्मात्कारणाद्यः प्रवर्ग्याख्यः कर्म-ापोऽस्ति स एष आश्विनप्रवया इति । आश्विनमन्त्राः प्रवयसः प्रवृद्धा अस्मिन्प्रवर्ग्ये ःयमाश्विनप्रवयाः । इवशब्द एवकारार्थः ।

एतदेव ब्राह्मणरूपे प्रपाठके प्रथमानुवाके प्रवर्ग्याख्यं कर्म विधाय द्वितीयानुवा-ो युञ्जते मन इत्येतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ वि० १)

मन्त्रे देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्युक्तत्वादयं मन्त्रः सावित्रः, तद्धोमः प्रसूत्यै प्रस-संपद्यते ।

तत्र द्रव्यं विधत्ते—

चतुर्गृहीतेन जुहोति । चतुष्पादः पशवः । पशूने-वावरुन्धे । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० २)

स्रुवेण जुह्वां चतुर्वारं गृहीतं यदाज्यं तेन जुहुयात् । चतुःसंख्यासाम्यात्पशुप्राप्ति-प्रतिष्ठा च ।

पुनरपि चतुःसंख्यां प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

छन्दाꣳसि देवेभ्योऽपाक्रामन् । न वो भागानि हव्यं वक्ष्याम इति । तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन् । पुरोनुवाक्यायै याज्यायै (१) । देवतायै वषट्काराय । यच्चतुर्गृहीतं जुहोति । छन्दाꣳ-स्येव तत्प्रीणाति । तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० ३)

नानाविधच्छन्दोयुक्तपुरोनुवाक्याद्याभिमानिनो देवा हविर्भाग्भ्यो देवेभ्योऽपरक्ताः ...गच्छन् । किं ब्रुवन्तो गता इति तदुच्यते—हे देवा भागरहितानि वयं ...मदीयानि हवींषि न वक्ष्यामो हविर्वहनं न करिष्याम इति ब्रुवन्तः । ...होमकाले यच्चतुर्ग्रहणं तच्छन्दसां प्रीतिकरं भवतीति तेषां

भागमकल्पयन् । तत्र प्रथमग्रहणं पुरोनुवाक्याख्याया गायत्रीदेवतायास्तुष्टिकरम् द्वितीयग्रहणं याज्याख्यायास्त्रिष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरम् । तृतीयग्रहणं देवताख्याया जगतीदेवतायास्तुष्टिकरम् । चतुर्थग्रहणं वषट्काराख्याया अनुष्टुब्देवतायास्तुष्टिकरम् अतश्चतुर्गृहीतेन होमे सति छन्दोदेवताः प्रीणन्ति । ताश्च प्रीताः सत्यो हव्यं वहन्ति ।

तत्र द्वौ पक्षौ । सोमयागसंकल्पादिकं कृत्वा दीक्षणीयेष्टेः प्रागेव प्रवर्ग्यसाधनं महावीरादिकं संपादनीयमित्येकः पक्षः । दीक्षायां समाप्तायां प्रवर्ग्यानुष्ठानकाले संपादनीयमित्यपरः पक्षः । तत्र प्रथमपक्षे सावित्रहोमो विहितः । द्वितीयपक्षे मीमांसया होमं निवार्य केवलमन्त्रपाठं विधत्ते—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३ इ न होतव्या३मिति । हविर्वै दीक्षितः । यज्जुहुयात् । हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदध्यात् । यन्न जुहुयात् । (२), इति।

(प्र० ६ । अ० २ । वि० ४)

तत्र होमपक्षो न युज्यते । दीक्षितो हविःसंपादकत्वाद्धविरेव । तथा सति यदि हविर्जुहुयात्तदानीं हविःसंपादकं यजमानमेवाग्नौ प्रक्षिपेत् ।

अहोमपक्षे तु—

यज्ञपरुरन्तरियात् यजुरेव वदेत् । न हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदधाति । न यज्ञपरुरन्तरेति, इति ।

(प्र० ६ । अ० २ । वि० ६)

यज्ञस्य होमलक्षणमङ्गमन्तरितं भवेत् । ततो दोषद्वयपरिहारायाऽऽहुतिप्रक्षेपं परित्यज्य यजुरेव पठेत् । यद्यपि युञ्जते मन इत्येषर्गेव तथाऽपि यजुर्वेदपठितत्वात् यज्यतेऽनुष्ठान इति व्युत्पत्त्या वा यजुरित्युच्यते । अत्र होमाभावाद्यजमानस्य प्रक्षेपो न भवति । मन्त्रस्य पठितत्वाद्यज्ञाङ्गमपि नान्तरितं भवति ।

कल्पः—"देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमादत्ते" इति । पाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे । अश्विनोर्बाहुभ्याम् । पूष्णो हस्ताभ्यामाददे, इति ।

हेऽभ्रे प्रेरकस्यान्तर्यामिणो देवस्य प्रेरणे सत्यश्विनोः संबन्धिभ्यां बाहुदण्डाभ्यां पूष्णः संबन्धिभ्यां हस्ताभ्यां च त्वामाददे स्वी करोमि ।

१ क. ख. °क्याया । २ ग. °म् । दे° । ३ क. ख. °णं ज° । ४ ग. °यागे सं° । ५ ग. °ति । यन्न जुहुयात्पुनस्तत्र । ६ क. °त् । य° । ७ क. ख. इति ऋगेषा त° । ८ ख. °युज्य° ।

तस्या अभ्रेः खादिरत्वं विधत्ते—

गायत्री छन्दाᳪस्यत्यमन्यत । तस्यै वषट्कारोऽभ्यद्य शिरोऽच्छिनत् । तस्यै द्वेधा रसः परापतत् । पृथिवीमर्धः प्राविशत् । पशूनर्धः । यः पृथिवीं प्राविशत् (३) । स खादिरोऽभवत् । यः पशून् । सोऽजाम् । यत्खादिर्यभ्रिर्भवति । छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः संभरति, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० ६)

गायत्रीदेवता सोमाहरणगर्वेणेतराणि च्छदांसि त्रिष्टुबादीन्यहमतिलङ्घितवती-त्यमन्यत । तदा वषट्काराभिमानी देवः क्रुद्धः सन्नभ्यद्याऽऽभिमुख्येन प्राप्य तस्या गायत्र्याः शिरोऽच्छिनत् । तस्माच्छिन्नप्रदेशान्निर्गतो रसो द्वेधा भूत्वा पृथिवीं पशूंश्च प्राविशत् । पृथिव्यां प्रविष्टः स भागः खदिरवृक्षोऽभूत् । पशुषु प्रवेष्टुं गतो भागोऽजां प्राविशत् । अतोऽभ्रिः खादिरी कर्तव्या । तथा सति च्छन्दसां संब-न्धिना रसेन यज्ञस्य शिरः प्रवर्ग्यरूपं संपादितं भवति । गायत्र्यां हि त्रिष्टुप्संबद्धं जगतीसंबद्धं चाक्षरद्वयमन्तर्भूतमिति कद्रूश्चेत्यत्र प्रतिपादितम् । ततो गायत्रीरसः सर्व-च्छन्दसां रसो भवति । महावीराख्यं पात्रं निष्पादयितुं मृत्खननार्थेऽभयतस्तीक्ष्णा याममात्री काष्ठकुद्दालरूपाऽभ्रिरित्युच्यते । व्यामात्रत्वादिलक्षणानि पञ्चमकाण्ड उखा-संभरणप्रस्तावे दर्शितानि । अत एव सूत्रकारेण तल्लक्षणमतिदिश्यते— साग्निक्या व्याख्यातेति ।

खदिरेण सह विकल्पार्थं पक्षत्रयं विधत्ते—

यदौदुम्बरी । ऊर्ग्वा उदुम्बरः । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः संभ-रति । यद्वैणवी । तेजो वै वेणुः (४) । तेजसैव यज्ञस्य शिरः संभरति । यद्वैकङ्कती । भा एवावरुन्धे, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० ७)

औदुम्बरफलस्योपदंशरूपेण भक्ष्यत्वादूर्गूपत्वम् । 'अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेणुं प्राविशत्' इत्युक्तत्वाद्वेणोस्तेजोरूपत्वम् । 'अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्च्छत्' इत्युक्तत्वाद्वैकङ्कतत्वेन भा दीप्तिः प्राप्नोति ।

अभ्र्यादाने मन्त्रं विनियुज्य व्याचष्टे—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमादत्ते प्रसूत्यै । अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० ८)

अभ्रिरसि नारिरसि । अध्वरकृद्देवेभ्यः ।

---

१ क. ख. खादिरेण । २ क. ख. °यं क्रमेण वि° ।

कल्पः—'अभ्रिरसि नारिरसीत्यभ्रिं मन्त्रयते' इति। अध्वरकृद्देवेभ्य इत्येतावान्मन्त्रशेषः। हे खननहेतो त्वं केनापि न ह्रियसे न भज्यस इत्यभ्रिः, असि। नृणां महावीरार्थिनामुपकार(रि)त्वान्नारिरसि। देवेभ्यो देवार्थेऽध्वरकृद्यागनिष्पादिकाऽसि।

अस्मिन्मन्त्रे पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

वज्र इव वा एषा। यदभ्रिः। अभ्रिरसि
नारिरसीत्याह शान्त्यै। (९), इति।
(प्र० ५। अ० २। वि० ९)

तीक्ष्णाग्रत्वाद्वज्रसमानत्वम्। न ह्रियसे नृणामुपकर्त्री चेत्युपलालनादुग्रस्य शान्तिः। अथवाऽरिर्न भवसीति नारिरित्युपलालनम्।

उत्तरभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अध्वरकृद्देवेभ्य इत्याह। यज्ञो वा अध्वरः।
यज्ञकृद्देवेभ्य इति वावैतदाह, इति।
(प्र० ५। अ० २। वि० १०)

कल्पः—"उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इति ब्रह्माणमामन्त्रयत उपोत्तिष्ठति ब्रह्मो[1]भावुत्तरमर्धर्चं[2] जपतः" इति। तस्या ऋचः पाठस्तु—

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (१)। देवयन्तस्त्वेमहे। उपप्र-
यन्तु मरुतः सुदानवः। इन्द्र प्राशूर्भवा सचा, इति।

हे ब्रह्मणस्पते मन्त्रस्य पालक मृत्खननदेशं प्रति गन्तुमस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ। देवयन्तो देवानिच्छन्तो वयं त्वां ब्रह्माणमीमहे प्रार्थयामहे। सुदानवः शोभनस्य फलस्य दातारो मरुतो देवा उपप्रयन्तु समीपे प्रकर्षेण गच्छन्तु। हे इन्द्र सचाऽस्माभिः सह प्राशूः प्रकर्षेण शीघ्रगामी भव।

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याह। ब्रह्मणैव यज्ञस्य शिरोऽच्छैति, इति।
(प्र० ५। अ० २। वि० ११)

ऋत्विजा ब्रह्माख्येनै(णै)व सह यज्ञस्य शिरोरूपं प्रवर्ग्यपात्रमच्छ प्राप्नोति गच्छति।[3]

कल्पः—" आददते कृष्णाजिनमनुनयन्त्यजां पुँच्छगलाम[4]श्वं वृषाणमिति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति यत्र मृदं[5] खनिष्यन्तः स्युः " इति।

पाठस्तु—

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिः। प्र देव्येतु सूनृता। अच्छा वीरं

१ क. °भा उत्त°। २ क. °मर्धं च जप इ°। ३ ग. क्रियते। ४ ख. पूंगछला°। ग. पुंछ लम°। ५ ग. °मामभि°।

नर्यं पङ्क्तिराधसम् । देवा यज्ञं नयन्तु नः, इति ।

ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रस्य पालक ऋत्विग्ब्रह्मा प्रैतु प्रथमतो गच्छतु । सूनृता यज्ञसंबन्धिनी मन्त्रगतप्रियवाक्यरूपा देवी प्रकर्षेणैतु गच्छतु । किमर्थमिति तदुच्यते—नर्यं नृभ्यो यजमानेभ्यो हितं पङ्क्तिराधसं पाङ्क्तस्य यज्ञस्य साधकं वीरं महावीराख्यं पात्रमच्छ प्राप्तुं देवाः सर्वे नोऽस्मदीयं यज्ञं नयन्तु ।

प्रथमपादे प्रैतुशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्याह । प्रेत्यैव यज्ञस्य शिरोऽच्छैति, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १२)

प्रेत्यैव प्रथमतो गत्वैव ।

द्वितीयपादे सूनृताशब्देन प्रियवाक्ययुक्तस्य यज्ञस्य विवक्षां दर्शयति—

प्र देव्येतु सूनृतेत्याह । यज्ञो वै सूनृता, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १३) ।

तृतीयपादे पङ्क्तिराधसशब्देन धानाकरम्भादिपञ्चहविर्युक्तस्य यज्ञस्य विवक्षां दर्शयति—

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसमित्याह (६) । पाङ्क्तो हि यज्ञः, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १४)

चतुर्थपादे देवा यज्ञं नयन्तु न इत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

देवा यज्ञं नयन्तु न इत्याह । देवानेव यज्ञनियः कुरुते, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १५)

यज्ञनियो यज्ञस्य नेतॄन्प्रवर्तकान् ।

देवी द्यावापृथिवी अनु मेऽमꣳसाथाम् ।

कल्पः—“ उत्तरेण मृत्खननं कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुत्तरलोमाऽऽस्तीर्य देवी द्यावापृथिवी इति मृत्खननमभिमन्त्रयते ” इति । अनु मेऽमꣳसाथामिति मन्त्रशेषः । हे द्यावापृथिव्यौ मे मदीयं व्यापारमन्वमꣳसाथां युवयोरनुमतं कुरुतम् ।

मन्त्रस्य देवतयोरभ्यनुज्ञायां तात्पर्यं दर्शयति—

देवी द्यावापृथिवी अनु मेऽमꣳसाथामित्याह ।

आभ्यामेवानुमतो यज्ञस्य शिरः संभरति, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १६)

ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः (२) ॥

कल्पः—"ऋध्यासमद्येति मृत्खनेऽभ्रिया प्रहृत्य मखस्य शिर इत्युपादाय" इति। अद्यास्मिन्यज्ञ ऋध्यासं कर्मणा समृद्धो भूयासम् । इदं मृद्रूपं **मखस्य शिरो** यज्ञस्य शिरःस्थानीयं प्रवर्ग्यपात्ररूपम् ।

मन्त्रद्वयं सहैव व्याचष्टे—

ऋध्यासमद्य मखस्य शिर इत्याह । यज्ञो वै मखः ।

ऋध्यासमद्य यज्ञस्य शिर इति वावैतदाह, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १७)

मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे ।

कल्पः—"मखाय त्वेति हरति मखस्य त्वा शीर्ष्णे इति कृष्णाजिने निवपति" इति । मृत्तिके त्वां **मखाय** यज्ञार्थं हरामीति शेषः । तथा त्वां **मखस्य** यज्ञस्य **शीर्ष्णे** शिरोरूपप्रवर्ग्यार्थं निर्वपामीति शेषः ।

मन्त्रद्वयं सहैव व्याचष्टे—

मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्ण इत्याह । निर्दिश्यैवैनद्धरति (७) इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० १८)

निर्दिश्यैव यज्ञार्थमिह हरणनिर्वपणे कथयित्वैवैनन्मृत्स्वरूपं **हरति** निर्वपति चेति द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तं **सूत्रकारेण**—"एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति तूष्णीं चतुर्थं यावतीं मृदं प्रवर्ग्यपात्रेभ्य आप्तां मन्यते" इति । तदिदं विधत्ते—

त्रिर्हरति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो

यज्ञस्य शिरः संभरति । तूष्णीं चतुर्थं हरति ।

अपरिमितादेव यज्ञस्य शिरः संभरति, इति ।

(प्र० ५ । अ० २ वि० १९)

वक्ष्यमाणसंभारेभ्यो मृदः प्राथम्यं विधत्ते—

मृत्खनादग्रे हरति । तस्मान्मृत्खनः करुण्यतमः । इति ।

(प्र० ५ । अ० २ । वि० २०)

ये च वराहविहतादयः संभारास्तेभ्योऽग्रे प्रथममेव, मृदं खात्वा **तस्मान्मृत्खनाद्ग**र्तान्मृदं **हरेत्** । यस्मादयं **मृत्खनः** स्वकीयां वेदनामगणयित्वा यजमानोपकारार्थं मृदं प्रयच्छति । तस्मादयमतिशयेन **करुण्यः** कृपालुः । ततो मृत्खनादेव मृदं हरेत् । न त्वन्यतो यतः कुतश्चिन्मृदानेया ।

---

१ क. ख इत्यपा° । २ ग °स्मिन्दिन ऋ° । ३ ए. ग. °यं द्वया । ४ ग. निर्वप° ।

इयत्यग्र आसीः ।

कल्पः—"एवमितरान्संभारानभिमन्त्रणे विकारः, इयत्यग्र आसीरिति वराहविह-
" इति । येन प्रकारेण मृदो हरणमुक्तं तेनैव प्रकारेणेतरे सर्वे संभाराः संपादनीयाः ।
भिमन्त्रणे तु तत्र तत्र मन्त्रविशेषोऽस्ति । 'देवी द्यावापृथिवी' इति पूर्वत्र मृदोऽ-
न्त्रणम् । इह त्वियत्यग्र आसीरिति मन्त्रः । वराहो दंष्ट्र्या यं मृद्विशेषं संपादयति
मृत्स्वरूपं वराहविहतम् । हे वराहविहतेयत्यग्र एतावति पुरोदेशे त्वमासीः ।

अभिमन्त्रितस्य वराहविहतस्याऽऽहरणे मन्त्रान्दर्शयति—

ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः । मखाय
त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे, इति ।

एते मन्त्राः पूर्ववद्व्याख्येयाः ।

एतेषां वराहविहतसंभारमन्त्राणां तात्पर्यं दर्शयति—

इयत्यग्र आसीरित्याह । अस्यामेवाच्छम्ब-
× ट्कारं यज्ञस्य शिरः संभरति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० २१)

यावद्वराहविहतमस्ति, एतावती सर्वा भूमिर्वराहेणोद्धृतत्वात् । एतच्चाऽऽधानब्राह्मणे—
वराहो रूपं कृत्वा' इत्यादिना विस्पष्टमाम्नातम् । अतो वराहविहतसंभारेणास्यामेव
स्यामपि पृथिव्यामच्छम्बट्कारमल्पोऽप्यंशो व्यर्थो यथा न भवति तथा कृत्वा यज्ञस्य
ः संपादितं भवति ।

कल्पः—"देवीर्वम्रीरिति वल्मीकवपाम्" इति । अभिमन्त्रयत इति शेषः ।
स्तु—

देवीर्वम्रीरस्य भूतस्य प्रथमजा ऋतावरीः, इति ।

वल्मीकस्य निष्पादिकाः क्षुद्रजन्तुस्वरूपा वम्र्यः । हे वम्र्यो देव्यो यूयमस्य
स्य प्राणिजातस्य प्रथमजाः प्रथमत उत्पन्नाः । ऋतावरीर्यज्ञवत्यः संभाररूपेण
निष्पादकत्वात्तादृश्यो भवथेति शेषः ।

अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितायां वल्मीकवपायाः संभरणमन्त्रानाह—

ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः (३) मखाय

× अच्छं वषट्कारमिति ग. पुस्तके शोधितः पाठः ।

१ क. मन्त्रे वि° । २ क. ख. 'संभरणेनास्या° । ३ ग. °तान्वल्मी° ।

त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

वल्मीकवपायाः संभरणं विधत्ते—

ऊर्जं वा एतꣳ रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति (८) । यद्वल्मीकम् । यद्वल्मीकवपासंभारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो श्रोत्र-मेव । श्रोत्रꣳ ह्येतत्पृथिव्याः । यद्वल्मीकः, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २२)

वल्मीकं यद्विद्यते तदेतदुपदीकाः पूर्वोक्ता वम्र्यः, पृथिव्याः सकाशादन्नहेतुमेव रसं मृदमुद्धृत्य निष्पादयन्ति । अतो वल्मीकवपायाः संभरणेन भूमिसारमूर्जमेव प्राप्नोति । अपि च कर्णशष्कुल्याकारसाम्याद्वल्मीको भूमेः श्रोत्रमेव । तस्माद्वल्मीकवपा प्रशस्ता ।

श्रोत्रवेदनं प्रशंसति—

अबधिरो भवति । य एवं वेद, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २३)

इन्द्रस्यौजोऽसि ।

कल्पः—“ इन्द्रस्यौजोऽसीति पूतीकान् ” इति । हे पूतीकसमूहेन्द्रस्यौजो बलमसि अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितानां पूतीकानां संभरणमन्त्रानाह—

ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः । मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

पूतीकसंभरणं विधत्ते—

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स यत्र यत्र पराक्रमत (९) । तन्नाध्रियत । स पूतीक-स्तम्बे पराक्रमत । सोऽध्रियत । सोऽब्रवीत् । ऊतिं वै मे धा इति । तदूतीकानामूतीकत्वम् । यदूतीका भवन्ति । यज्ञायैवोतिं दधति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २४)

पुरा कदाचिदिन्द्रो वृत्रवधार्थं वज्रमुद्यम्य प्रेरितवान् । तदानीं स इन्द्रो यत्र यत्र देशे पराक्रमत वज्रप्रक्षेपलक्षणं पराक्रमं कृतवांस्तत्र सर्वत्र नाध्रियत पलायत

१ क. ख. °कर्ण° । २ ग. अथैनं । ३ ग. पूतिक° ।

स्तेन वज्रेण धृतः प्रहृतो नाऽऽसीत् । ततः स इन्द्रो विचार्य पूतीकस्तम्बसमीपे
ाचिद्वस्थितं वृत्रं प्रति पराक्रमत वज्रप्रक्षेपलक्षणं पराक्रमं कृतवान् । तदानीं स
: पू ीकस्तम्बेनावरुद्धमार्गः पलायितुमशक्तस्तेन वज्रेणाध्रियत प्रहृतोऽभूत् । तदानीं
तुष्टः स इन्द्रोऽब्रवीत्पूतीकस्तम्बं प्रत्येवमब्रवीत् । हे पूतीकस्तम्ब म ऊतिं मदीय-
क्रमरक्षां धा धृतवानसि इत्यूतीधारकत्वात्तेषां * पूतीकोनामूतीकेति नाम संपन्नम् ।
संभरणे सति यज्ञस्य रक्षां ते संपादयन्ति ।

अग्निजा असि प्रजापते रेतः ।

कल्पः— "अजलोमानि कृष्णाजिनलोमानि च संसृज्याग्निजा असि प्रजापते रेतः"
। हे द्विविधलोमसंघ त्वमग्निजा असि । आग्नेयी वा एषा यदजेत्यजाया आग्ने
श्रवणात्, अग्निर्देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वेति श्रवणाच्चोभयस्याग्नि
भिप्रेत्य तल्लोम्नामग्निजत्वमुक्तम् । महावीरदार्ढ्यहेतुत्वात्प्राजापत्ये(त्य)सृष्टौ लोम्नां
त्वम् ।

अनेनाभिमन्त्रितस्य द्विविधलोमसंघस्य संभरणमन्त्रानाह—

ऋध्यासमद्य । मखस्य शिरः (४) ।
मखाय त्वा । मखस्य त्वा शीर्ष्णे, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येम्य ।

जापते रेत इत्यनेन प्रजापतिसृष्टाया गायत्र्या रसोऽजां प्राविशत्, स एव विप-
इत्येतद्दर्शयति—

अग्निजा असि प्रजापते रेत इत्याह । य एव रसः
पशून्प्राविशत् (१०) । तमेवावरुन्धे, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० २९)

पूर्वोक्तानां मृत्तिकावराहविहतवल्मीकवपापूतीकाजकृष्णाजिनलोमरूपाणां संभाराणां
ख्यां प्रशंसति—

पञ्चैते संभारा भवन्ति । पाङ्क्तो यज्ञः । यावा-
नेव यज्ञः । तस्य शिरः संभरति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० २१)

ानाकरम्भादिहविष्पञ्चकयोगात्पाङ्क्तो यज्ञो यावानस्ति तस्य सर्वस्य शिरः
गतया पञ्चसंख्यया संपादितं भवति ।

---

* मूलस्थोतीकानामिति पदस्य व्याख्यानमेतदिति भाति ।

---

१ ख. पूतक° । २ ख. पूतिक° । ३ ख. °त्पूतिक° । ४ ग. °कानां पूतीक इति ।

एतेषां संभारद्रव्याणां कृष्णाजिने संभरणं विधत्ते—

यद्ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा संभरेत् । ग्राम्यान्पशूञ्शुचाऽर्पयेत् । कृष्णाजिनेन संभरति । आरण्यानेव पशूञ्शुचाऽर्पयति । तस्मात्समावत्पशूनां प्रजायमानानाम् (११) । आरण्याः पशवः कनीयाꣳसः । शुचा ह्यताः, इति । (प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २७ ।)

ग्राम्याणां गवादिपशूनां **चर्मणा** संभरणे सति तान्**पशूञ्शुचा** शोकेन रोगादि जनितेन **योजयेत्** । तन्मा भूदिति **कृष्णाजिनेनैव** सर्वं संभरणीयम्, कृष्णमृगस्या रण्यजत्वादा**रण्यानेव** पशून्महावीरजनितेन संतापेन योजयति । यस्मादारण्येनैव संभरणादारण्याः पशवः शुचा योजिताः, **तस्मात्समावत्प्रजायमानानां** साम्ये नोत्पद्यमानानामपि द्विविधानां **पशूनां** मध्य **आरण्या** एव **पशवः** कनिष्ठाः न हि जना गवाश्वादिषु यावन्तमादरं तावन्तं कृष्णाजिनमृगेषु कुर्वन्ति ।

कृष्णाजिनस्य सलोमके भागे संभरणं विधत्ते—

लोमतः संभरति । अतो ह्यस्य मेध्यम्, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० २ । विभा० २८ ।)

लोमतो लोमवति प्रदेशे संभरेत् । **अतो** लोम[व]तः प्रदेशादस्य कृष्णाजिन **मेध्यं** यागयोग्यः संभारः संपद्यते ।

कल्पः—"आयुर्धेहि प्राणं धेहीत्यश्वेनावघ्राप्य" इति । पाठस्तु—

आयुर्धेहि प्राणं धेहि । अपानं धेहि व्यानं धेहि । चक्षुर्धेहि श्रोत्रं धेहि । मनो धेहि वाचं धेहि । आत्मानं धेहि प्रतिष्ठां धेहि । मां धेहि मयि धेहि, इति ।

हे, अश्व मृदमाघ्राय यजमानस्याऽऽयुरादीन्संपादय । **मां** यजमानं **धेहि** पोष अपेक्षितं धनादिकं **मयि** यजमाने **धेहि** स्थापय ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—"बहव आर्याः परिगृह्य हरन्त्युत्तरेण विहारमुद्धते च सिकतोपोप्ते परिश्रिते निदधति" इति । तदेतदार्यैर्नयनमार्याणां च बहुत्वं स्थापन विशेषं च क्रमेण विधत्ते—

परिगृह्याऽऽयन्ति । रक्षसामपहत्यै । बहवो हरन्ति । अपचिति-

---

१ क समेधं ।

मेवास्मिन्दधाति । उद्धते सिकतोपोप्ते परिश्रिते निदधाति शान्त्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० २९)

आयन्त्यागच्छेयुः । आर्याणां परिग्रहणेन रक्षांस्यपहतानि भवन्ति । तेषां बहुत्वेनास्मिन्द्रव्ये पूजा कृता भवति । भूमेरुद्धननेन सिकतावापेन परितस्तिरोधानकरणेन च तस्मिन्देशेऽवस्थापितस्य द्रव्यस्योपद्रवपरिहाररूपा शान्तिर्भवति ।

मधु त्वा मधुला करोतु ।

कल्पः—"मधु त्वा मधुला करोत्विति मदन्तीभिरुपसृजति" इति । हे संभारसमूहरूप द्रव्य **मधु त्वा** पूर्वमपि मधुरं महावीरनिष्पादनयोग्यं मृदुरूपं त्वामयं मदन्तीसंसर्गः पुनरपि **मधुला** माधुर्ययुक्तं सौकार्य्यं(कुमार्य)युक्तं **करोतु** ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं मदन्तीमेलनं विधत्ते—

मदन्तीभिरुपसृजति (१२) । तेज एवास्मिन्दधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० ३०)

तप्ता आपो मदन्त्यः, तन्मेलनादस्मिन्द्रव्ये तेजः संपादितं भवति ।

यद्यपि जलमेलनादेव महावीरनिष्पादनसामर्थ्यरूपं तेजः संपद्यते । तथाऽपि मन्त्रेणैव सामर्थ्यातिशयाय मन्त्रपाठ इत्येतद्दर्शयति—

मधु त्वा मधुला करोत्वित्याह । ब्रह्मणैवास्मिन्तेजो दधाति , इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ विभा० ३१)

अथास्मिन्द्रव्ये मेलयितव्यं द्रव्यान्तरं विधत्ते—

यद्ग्राम्याणां पात्राणां कपालैः सꣳसृजेत् । ग्राम्याणि
पात्राणि शुचाऽर्पयेत् । अर्मकपालैः सꣳसृजति । एतानि
वा अनुपजीवनीयानि । तान्येव शुचाऽर्पयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० ३२)

गृहेषु पाकाद्यर्थानि भाण्डानि ग्राम्यपात्राणि तदीयकपालैः संसर्गे सति तानि शुचा शोकेन स(भ)ङ्गरूपेण योजितानि भवन्ति । तस्मा भूदित्यर्मकपालैर्मिश्रयेत । अर्मशब्देन चिरंतने जीर्णग्रामदेशेऽवस्थिता भाण्डांशा उच्यन्ते । तानि प्राणिभिरुपजीवितुमयोग्यानि यतस्तेषां शुचा योजनेऽपि न कश्चिद्बाधः ।

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

शर्कराभिः सꣳसृजति धृत्यै । अथो शंत्वाय, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० २ । विभा० ३३)

---

१ ग. पꣳसृ° । २ क. . 'ति । सं° । ३ क ख. 'क्तं क° । ४ क. ख. °शे ना° ।

शर्करा: क्षुद्रपाषाणाः, तत्संसर्गे सति महावीरस्य **धृतिर्दार्ढ्यं** भवति। अपि च शं सुखं कुर्वन्तीति शर्करानामनिरुक्तेस्तद्योगः **शंत्वाय** सुखसिद्धये भवति। एतच्चाऽऽधानप्रकरणे समाम्नातम्—'शं वै नोऽभूदिति। तच्छर्कराणाꣳ शर्करत्वम्' इति।

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

अजलोमैः सꣳसृजति। एषा वा अग्नेः प्रिया तनूः। यदजा। प्रिययैवैनं तनुवा सꣳसृजति। अथो तेजसा, इति।

(प्रपा० ५। अनु० २। विभा० ३४)

अजाग्न्योः प्रजापतिमुखजत्वेन सोदरत्वात्प्रियत्वम्। अपि चाग्नेः स्वेनैव तेजोरूपत्वात्तेजसा द्रव्यं संसृष्टं भवति—

द्रव्यान्तरं विधत्ते—

कृष्णाजिनस्य लोमभिः सꣳसृजति। यज्ञो वै कृष्णाजिनम्। यज्ञेनैव यज्ञꣳ सꣳसृजति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० २। विभा० ३५)

अवघ्रातप्रस्तावे यज्ञो देवेभ्यो निलायत कृष्णो रूपं कृत्वेत्युक्तत्वात्कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वम्। तल्लोमरूपेण **यज्ञेनैव** महावीरद्रव्यरूपो **यज्ञः संसृष्टो** भवति।

याज्यायै न जुहुयादविशद्वेणुः शान्त्यै पङ्क्तिराधसमित्याह हरति दिहन्ति पराक्रमताविशत्प्रजायमानानाꣳ सृजति शंत्वायाष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

महावीरनिर्माणाय देशविशेषं ब्राह्मणगततृतीयानुवाके विधत्ते—

परिश्रिते करोति। ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै, इति।

(प्रपा० ५। अ० ३। विभा० १)

योऽयं देशः परिश्रितः कटादिभिरावृतस्तस्मिन्परिश्रिते महावीरं **करोति**। तदेतद्ब्रह्मवर्चसपरिग्रहाय भवति।

तत्र नियमं कंचिद्विधत्ते—

न कुर्वन्नभिप्राण्यात्। यत्कुर्वन्नभिप्राण्यात्। प्राणाञ्शुचाऽर्पयेत्। अपहाय प्राणिति। प्राणानां गोपीथाय, **इति**।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० २)

सोऽयं तदानीं **नाभिप्राण्यात्**तदाभिमुख्येन श्वासं न कुर्यात्। तत्करणे स्वकीय **प्राणा** दुःखेन योजिता भवन्ति। तस्मान्मुखमपहाय परतो नीत्वा श्वासं कुर्यात्। त **प्राणानां** रक्षणाय भवति।

निगमान्तरं विधत्ते—

न प्रवर्ग्यं चाऽऽदित्यं चान्तरेयात् । यदन्तरेयात् । दुश्चर्मा स्यात् । (१) । तस्मान्नान्तराय्यम् । आत्मनो गोपीथाय, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ३)

यत्र प्रवर्ग्यपात्राणि तिष्ठन्ति तत्र सूर्यश्चेत्प्राच्यां वसेत्तदानीं स्वयं प्रतीच्यां तिष्ठेत् । सूर्यस्य प्रतीच्यामवस्थाने स्वयं प्राच्यां तिष्ठेत् । एवं सति प्रवर्ग्यादित्ययोर्मध्येऽन्तरायो न भवेत् । अन्तराये तु कुष्ठरोगी स्यात् । अतः स्वशरीररक्षार्थमन्तरायं न कुर्यात्[१] ।

मृत्पात्रनिर्माणे साधनं विधत्ते—

वेणुना करोति । तेजो वै वेणुः । तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ४)

कुम्भनिर्माणार्थं कुम्भकाराः काष्ठेन यं व्यापारं कुर्वन्ति तमत्र वेणुना कुर्यान्नतु दारुणा । " अग्निर्देवेभ्यो निलायत स वेणुं प्राविशत् " इति श्रुत्या वेणोस्तेजस्त्वं तप्तघृताधारत्वात्प्रवर्ग्यपात्रमपि तेजः । अतो वेणुरूपेण तेजसा प्रवर्ग्यरूपं तेजः समृद्धं करोति ।

मखस्य शिरोऽसि (५) ।

कल्पः—" संपिष्टय[२] मृदं मखस्य शिरोऽसीति पिण्डं कृत्वा " इति । हे मृत्पिण्ड त्वं यज्ञस्य शिरःस्थानीयोऽसि ।

प्रवर्ग्यार्थस्य द्रव्यस्य शिरःस्थानीयत्वं विशदयति—

मखस्य शिरोऽसीत्याह । यज्ञो वै मखः । तस्यैतच्छिरः । यत्प्रवर्ग्यः (२) । तस्मादेवमाह, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ५)

प्रथमानुवाके धनुष्कोटयोच्छिन्नं यज्ञपुरुषस्य शिरो द्यावापृथिव्योरनुवर्तनात्प्रवर्ग्यनाम संपन्नमित्युक्तम् । तस्मान्मखस्य शिरोऽसीतिमन्त्रोक्तमुपपन्नम् ।

यज्ञस्य पदे स्थः ।

कल्पः—" यज्ञस्य पदे स्थ इत्यङ्गुष्ठाभ्यां निगृह्य " इति । आर्द्रस्य पिण्डस्योपर्यङ्गुष्ठद्वयग्रहेण निष्पन्नबिन्दुद्वयाकारे हे लाञ्छने युवां यज्ञस्य पादौ भवथः ।

एतयोर्यज्ञपादत्वे शास्त्रप्रसिद्धिं दर्शयति —

यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह । यज्ञस्य ह्येते पदे । अथो प्रतिष्ठित्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ६)

१ ९. 'रक्षणार्थं' । २ क. सपाक्ष्य । ख. संप्रक्ष्य ।

समानरूपत्वेन द्वित्वेन च पादसादृश्यादित्थं कर्तव्यम् । अपि च पादद्वयसादृश्येन प्रतिष्ठार्थमेतद्भवति ।

कल्पः—" महावीरं करोति त्र्युद्धिं पञ्चोद्धिमपरिमितोद्धिं वा प्रादेशमात्रमूर्ध्वसानुमु· पारिष्टादासेचनवन्तं मध्ये संनतं वार्यव्यप्रकारं गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमीति प्रथमं त्रैष्टुभेनेति द्वितीयं जागतेनेति तृतीयमपि वा सर्वैरेकैकम्" इति । पाठस्तु—

गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमि । त्रैष्टुभेन त्वा छन्दसा करोमि । जागतेन त्वा छन्दसा करोमि, इति ।

हे प्रथम महावीर त्वां गायत्रच्छन्दोदेवतासामर्थ्येन निष्पादयामि । एवं द्वितीयतृ· तीययोर्महावीरयोस्त्रैष्टुभजागतमन्त्रौ व्याख्येयौ ।

मन्त्रेषु गायत्र्यादिपदानामुपयोगं दर्शयति—

गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमीत्याह । छन्दोभिरेवैनं करोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ७)

एतेषां मन्त्राणां पाठेन महावीरस्य च्छन्दोदेवताभिर्निष्पादनं भवति ।

एकैकस्मिन्महावीरे कक्ष्यात्रयं विधत्ते—

त्र्युद्धिं करोति । त्रय इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्त्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ८)

भाण्डस्योपरि भाण्डान्तरप्रक्षेपे यादृश आकारो भवति तादृश आकार उद्धिरित्यु· च्यते । ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थितभाण्डत्रयवत्त्रिविधा उद्ध्यो(द्धयो) यस्य महावीरस्य सोऽयं त्र्युद्धिः । तत्र त्रित्वसाम्याल्लोकत्रयप्राप्तिः पूर्वं व्याख्याता ।

छन्दःप्रतिपादकैर्मन्त्रैस्तन्निष्पादनं विधत्ते—

छन्दोभिः करोति (३) । वीर्यं वै छन्दाꣳसि । वीर्येणैवैनं करोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ९)

वीर्यप्रदत्वाद्गायत्र्यादिच्छन्दसां वीर्यरूपत्वम् ।

मखस्य रास्नाऽसि ।

कल्पः—"मखस्य रास्नाऽसीत्युपबिलं रास्नां करोति" इति ।

बिलस्य समीपे वर्तमान हे वलयाकर त्वं यज्ञस्य रास्ना रशनाऽसि । य काञ्चीदाम कण्ठाभरणं वा तद्वत् ।

---

१ ख. °यव्यं प्र° । २ ग. °रस्येदं छ° । ३ ग. °तादिभि° । ४ ग. °व्याविंतं भ° । ५ °मिः ॥ पू° । ६ ग °ख्यातैश्छन्दः° । ७ ग. रसना° ।

अदितिस्ते बिलं गृह्णातु। पाङ्क्तेन छन्दसा।

कल्पः—"अदितिस्ते बिलं गृह्णात्विति वेणुपर्वणा बिलं करोति" इति। पाङ्क्तेन छन्दसेति मन्त्रशेषः। हे महावीर पङ्क्तिच्छदोदेवतया सहादितिर्भूमिर्देवी ते तव बिलं गृह्णातु स्वी करोतु।

तमेतं मन्त्रं विनियुङ्क्ते—

यजुषा बिलं करोति व्यावृत्त्यै, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० १०)

लौकिकेषु मृत्पात्रेषु मन्त्रमन्तरेणैव कुम्भकारा बिलं कुर्वन्ति। अत्र तु मन्त्रेणेति व्यावृत्तिः।

महावीरस्य प्रादेशपरिमाणं हस्ताभिनयेन विधत्ते—

इयन्तं करोति। प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम्, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० ११)

यज्ञपुरुषस्य शिरश्चिबुकयोर्मध्यवर्ति प्रादेशमात्रम्। प्रजापतिश्च वैश्वानरविद्यायां प्रादेशमात्रत्वेनोपास्यः। यस्त्वेतदेवं प्रादेशमात्रमिति च्छन्दोगैराम्नातत्वात्। अतः प्रादेशमात्रो महावीरः प्रजापतिना यज्ञमुखेन च सदृशो भवति।

तदेव[3] परिमाणमनूद्य प्रशंसति—

इयन्तं करोति। यज्ञपरुषा। संमितम्, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० १२)

यज्ञस्य परुरङ्गमैन्द्रवायवादिग्रहपात्रं तेन सादृश्यं प्रादेशमात्रत्वे संपद्यते। पुनरप्यनूद्य प्रशंसति—

इयन्तं करोति। एतावद्वै पुरुषे वीर्यम्। वीर्यसंमितम् (४), इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० १३)

पुरुषशरीरे वीर्यं दर्शनश्रवणादिसामर्थ्यं प्रादेशपरिमिते मुखे विद्यते। अतो वीर्यसादृश्यमेतस्य भवति।

अथ[4] परिमाणाभावरूपं पक्षान्तरं विधत्ते—

अपरिमितं करोति। अपरिमितस्यावरुद्ध्यै, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० १४)

परिमाणनियत्यभावेनापि निमित्तेन[5] बहुलं फलं संपद्यते।

---

१ ख. ग. °मिर्देवी। २ ग. प्राजापत्यत्वे°। ३ ग. °देवं प°। ४ ग. यतः। ५ ग. °मितत्वेन°

यदुक्तं सूत्रकारेण—'उपबिलं ग्रीवां करोति' इति, तदत्र विधत्ते—

परिग्रीवं करोति धृत्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० १९)

ग्रीवायाः परितः परिग्रीवं तत्र वलयाकारो धारणायोपयुज्यते ।

सूर्यस्य हरसा श्राय ।

कल्पः—"सूर्यस्य हरसा श्रायेत्युत्तरतः सिकतासु प्रतिष्ठाप्य" इति । हे महावीर **सूर्यस्य हरसा** तेजसाऽऽतपेन श्राय पक्वः शुष्को भव ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

सूर्यस्य हरसा श्रायेत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० १६)

मखोऽसि (६) ॥

कल्पः—"मखोऽसीत्यनुवीक्षते" इति । हे महावीर त्वं यज्ञसाधनत्वान्मखो यज्ञस्वरूपोऽसि ।

एते शिरं ऋतावरीर्रदध्यासमद्य मखस्य शिरः शिरः

शिरोऽसि नवं च ॥

इयति देवीरिन्द्रस्यौजोऽस्याग्निजा अस्यायुर्धेहि प्राणं पञ्च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ चतुर्थे तृतीयेऽनुवाकः[1] ।

द्वितीये महावीरनिर्माणमुक्तं तृतीये तत्संस्कारा उच्यन्ते । कल्पः—"वृष्णो अश्वस्येति सकृद्गार्हपत्ये प्रदीप्य प्रथमकृतं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्य धूपयति वृष्णो अश्वस्य निष्पदसि" इति । पाठस्तु—

वृष्णो अश्वस्य निष्पदसि । वरुणस्त्वा धृतव्रत

आधूपयतु । मित्रावरुणयोर्ध्रुवेण धर्मणा, इति ।

---

१ ग. 'थ कृष्णदृक्षे भ° ।

हे महावीर त्वं वृष्णः सेचनसमर्थस्याश्वस्य संबन्धि निष्पन्निःसृतं यच्छकृत्त-न तद्रूपोऽसि । तादृशं त्वां धृतव्रतः स्वीकृतनियमो वरुणो देव आधूपयतु सर्वतो तं करोतु । मित्रावरुणयोः संबन्धी ध्रुवो धर्मास्थितः पुण्यविशेषस्तद्रूपेण द्रव्येण गत्वित्यन्वयः ।

अनेन मन्त्रेण साध्यं धूपनं विधत्ते—

अश्वशकेन धूपयति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयोनित्वाय, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १७)

शकशब्देन शकृदुच्यते । अश्वस्य प्रजापत्यक्षिजन्यत्वात्प्राजापत्यत्वम् । अतोऽ-श्विधूपेन सर्वकारणभूतप्रजापतिसंबन्धासिद्धेः सयोनित्वं भवति ।

मन्त्रोक्तमश्वं शकृच्चाऽऽदित्यरूपेण च्छन्दोरूपेण च प्रशंसति—

वृष्णो अश्वस्य निष्पदसीत्याह । असौ वा आदित्यो वृषाऽश्वः तस्य च्छन्दाꣳसि निष्पत् । (९) । छन्दोभिरेवैनं धूपयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १८)

कल्पः—"अग्रेण गार्हपत्यमवटं खात्वा लोहितपचनीयैः संभारैरवस्तीर्य तेषु महावी-रं विहरति, लोहितपचनीयैः संभारैः प्रच्छाद्य गार्हपत्ये मुञ्जानादीप्योपोषत्यर्चिषे त्वेति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशमपि वा सर्वैः सर्वतः" इति । पाठस्तु—

अर्चिषे त्वा । शोचिषे त्वा । ज्योतिषे त्वा । तपसे त्वा, इति ।

अर्चिरादयः शब्दा ज्वालाविशेषवाचिनः । हे महावीर त्वामर्चिरादिभ्यः समर्प-यामि ।

एतैर्मन्त्रैर्यजमानस्य शरीरकान्तिः संपद्यत इति दर्शयति—

अर्चिषे त्वा शोचिषे त्वेत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० १९)

कल्पः—"पच्यमानान्मैत्र्योपचरत्यभीमं महिना दिवमित्युत्तरया वा" इति । तयो-र्ऋचोः पाठस्तु—

अभीमं महिना दिवम् । मित्रो बभूव सप्रथाः । उत श्रवसा पृथिवीम् (१) । मित्रस्य चर्षणीधृतः । श्रवो देवस्य सानसिम् । द्युम्नं चित्रश्रवस्तमम्, इति ।

---

१ ग. °स्य प्राजापत्या द्विज° । २ ग. °न्दाꣳसीति नि° । ३ क. मुञ्जानादीप° ।

दिवं दीप्यमानामिमं महावीरमभिलक्ष्य मित्रो देवः सप्रथा विस्तारसहितो बभूव स्वकीर्त्या मैत्र्या विस्तृतवान् । उतापि च पृथिवीमभिलक्ष्य श्रवसा कीर्त्या सप्रथा बभूव। अस्यां सर्वस्यां पृथिव्यां महावीरस्य कीर्तिं विस्तृतवानित्यर्थः । दिवं दिवि द्युलोक इति वा व्याख्येयम् । चर्षणीधृतो मनुष्यान्मैत्र्या धारयतो मित्रस्य देवस्य सानसिं दानशीलं श्रवः श्रवणं कीर्तिरूपं सर्वे वदन्तीति शेषः । द्युम्नं मित्रेण दत्तं धनं चित्रश्रवस्तममतिशयेन विचित्रकीर्तियुक्तं वर्तते ।

मन्त्रयोः फलं दर्शयति—

वारुणोऽभीद्धः । मैत्रियोपैति शान्त्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० २०)

सिद्ध्यै त्वा ।

कल्पः—"पक्वेषु सिद्ध्यै त्वेति धृष्टिमादाय भस्मापोह्य" इति । हे महावीर त्वां सिद्ध्यै समीचीनस्वरूपसिद्ध्यै महावीरगतभस्मापोहनसिद्ध्यर्थं त्वां स्वी करोमीति शेषः ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

सिद्ध्यै त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० २१)

कल्पः—"प्रथमकृतं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्योद्वासयति देवस्त्वा सवितोद्वपतु" इति । पाठस्तु—

देवस्त्वा सवितोद्वपतु । सुपाणिः
स्वङ्गुरिः । सुबाहुरुत शक्त्या, इति ।

हे महावीर त्वां सविता देवः स्वशक्त्योद्वपतु । इतोऽवटादूर्ध्वं नयतु । कीदृशः सविता सुपाणिः शोभनाभ्यामुद्यमनकुशलाभ्यां पाणिभ्यां युक्तः । स्वङ्गुरिः शोभनाभिरुद्वपनक्षमाभिरङ्गुलीभिर्युक्तः । उतापि च सुबाहुः शोभनाभ्यां बाहुभ्यां युक्तः । पाणिशब्देन मणिबन्धादूर्ध्वमङ्गुल्याधारभाग उच्यते । बाहुशब्देन मणिबन्धादर्वाचीनभागः ।

सवितृशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह । सवितृप्रसूत
एवैनं ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० २२)

---

१ ख. धृष्टिमा° । २ क. °मनानुकूलकु° । ख. °मनानुकूला° ।

सवित्रा प्रेरितः सन्मन्त्रेण देवताभिश्च सहोद्वपनं कृतवान्भवति ।

कल्पः—"उद्वास्यापद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्युत्तरतः सिकतासु प्रति-ष्ठाप्य" इति । पाठस्तु—

अपद्यमानः पृथिव्याम् । आशा दिश आपृण ।

उत्तिष्ठ बृहन्भव (२) । ऊर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वम्, इति ।

हे महावीर त्वं **पृथिव्यां** भूमावपद्यमानोऽसि । भङ्गमप्राप्नुवन्नाशा दिशः प्राच्याद्या मुख्यदिश आग्नेय्याद्या अमुख्यदिशश्चाऽऽपृण सर्वतः पूरय, सर्वत्र प्रसिद्धो भव । उत्तिष्ठोत्सहस्व । **बृहन्भव** स्वव्यापारेण प्रख्यातो भव । इह सिकतासूर्ध्वमुखः स्थिरस्त्वं तिष्ठ ।

दिश आपृणेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

अपद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्याह (६) ।
तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनुविभाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० २३)

यस्मान्महावीरस्य सर्वदिङ्मू(क्पू)र्तिः प्रार्थ्यते तस्मान्महावीरेणाभिन्नोऽग्निः स्वतेजसा सर्वा दिशः प्रकाशयति—

ऊर्ध्वस्तिष्ठेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उत्तिष्ठ बृहन्भवोर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वमित्याह प्रतिष्ठित्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० २४)

कल्पः—"सूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्ष इत्यनुवीक्षते" इति । पाठस्तु—

सूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्षे । ऋजवे त्वा ।

साधवे त्वा । सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वा, इति ।

हे महावीर त्वां **सूर्यस्य** चक्षुषाऽहमनुक्रमेण वीक्षे । **ऋजवे** आर्जवयुक्तायै भूम्यै त्वामीक्षे । **साधवे** समीचीनायान्तरिक्षाय त्वामीक्षे । **सुक्षित्यै** शोभननिवासाय द्युलोकाय त्वामीक्षे । **भूत्यै** ऐश्वर्ययुक्ताभ्यो दिग्भ्यस्त्वामीक्षे । त्वद्वीक्षणेन सर्वे लोकाः स्वकार्यक्षमा भवन्तीत्यर्थः ।

सूर्यस्य चक्षुषेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यः प्रवर्ग्यमन्वीक्षते । सूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्ष इत्याह । चक्षुषो गोपीथाय, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० २५)

---

१ क ख. प्रार्थ्यते ।

स्वचक्षुषा प्रवर्ग्यं पश्यन्नन्धो भवितुं समर्थो भवति, अतः स्वचक्षुषो **गोपीथाय** सूर्यस्य चक्षुषेत्युक्तम् ।

ऋज्वादिशब्दैः पृथिव्यादयो वक्ष्यन्त इत्येतद्दर्शयति—

ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वेत्याह । इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षꣳ साधु । असौ सुक्षितिः (७) । दिशो भूतिः । इमानेवास्मै लोकान्कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २६)

इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामि ।

कल्पः—" अथैनान्प्रदक्षिणं सिकताभिः पर्यूहति । इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामीति । विशेति राजन्यस्य पशुभिरिति वैश्यस्य " इति । अह-मध्वर्युः, आमुष्यायणममुष्य देवदत्तस्य पुत्रम् । अमुं यज्ञदत्तनामानं महावीररूपेणाव-स्थितम् । **विशा** प्रजया **पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन** चैतत्रितयरूपाभिः सिकताभिरिदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा **पर्यूहामि** परितः स्थिरं करोमि ।

मन्त्रपाठेन तदर्थस्तथैव फलतीत्येतद्दर्शयति—

इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहा-मीत्याह । विशैवेनं पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० २७)

क्षत्रियवैश्ययोर्मन्त्रप्रयोगे विशेषं दर्शयति—

विशेति राजन्यस्य ब्रूयात् । विशैवैनं पर्यूहति । पशु-भिरिति वैश्यस्य । पशुभिरेवैनं पर्यूहति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ३ । विभा० २८)

पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेनेत्येतावत्क्षत्रियं प्रति परित्यजेत् । वैश्यं प्रति तु **विशा ब्रह्म वर्चसेने**त्येतावत्परित्यजेदित्यर्थः ।

कल्पः—" अथैनान्प्रभूतेनाजापयसाऽऽच्छृणत्ति गायत्रेण त्वा छन्दसाऽऽच्छृणद्मी त्यैतैस्त्रिभिस्त्रिभिरेकैकमपि वा सर्वैरेकैकम् " इति । पाठस्तु—

गायत्रेण त्वा छन्दसाऽऽच्छृणद्मि । त्रैष्टुभेन त्वा छन्द-साऽऽच्छृणद्मि । जागतेन त्वा छन्दसाऽऽच्छृणद्मि । छृणत्तु त्वा वाक् । छृणत्तु त्वोर्क् । छृणत्तु त्वा हविः । छृन्धि वाचम् । छृन्ध्यूर्जम् । छृन्धि हविः, इति ।

---

१ क 'त्रिभिरे' ।

हे महावीर त्वां गायत्रच्छन्दोदेवतारूपेणाजक्षीरेणाऽऽच्छृणद्मि सर्वतः सिञ्चामि। एवं त्रैष्टुभजागतमन्त्रयोरपि योज्यम्। तथा वागन्नहविरभिमानिन्यो देवतास्त्वां सिञ्चन्तु त्वमपि वागादीन्सिञ्च।

एतन्मन्त्रसाध्यं सेचनं विधत्ते—

असुर्यं पात्रमनाच्छृण्णम् (८)। आच्छृणत्ति। देवत्राऽकः, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० २९)

अनाच्छृण्णं क्षीरसेचनरहितं पात्रमसुर्यमुष्णत्वेनात्युग्रत्वादसुरेभ्यो हितं न तु देवेभ्योऽतो देवार्थमासिञ्चेत्। तेन शान्तं शीतलं पात्रं देवेषु करोति।

तत्र द्रव्यं विधत्ते—

अजक्षीरेणाऽऽच्छृणत्ति। परमं वा एतत्पयः। यदज-
क्षीरम्। परमेणैवैनं पयसाऽऽच्छृणत्ति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० ३०)

सर्वव्याधिहरत्वादजक्षीरस्य परमत्वम्। तत्र सेचने देवस्त्वा सवितेत्यादिकं यजुर्वि-नियुङ्क्ते—

यजुषा व्यावृत्त्यै, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० ३१)

उष्णशान्त्यर्थे लौकिके सेचने मन्त्रो नास्ति। अत्र तु यजुषा मन्त्रेण सिञ्चेदिति तद्व्यावृत्तिः।

मन्त्रगतांश्छन्दोवाचकशब्दान्प्रशंसति—

छन्दोभिराच्छृणत्ति। छन्दोभिर्वा एष क्रियते।
छन्दोभिरेव छन्दाꣳस्याच्छृणत्ति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० ३२)

पूर्वं गायत्रेण च्छन्दसा करोमीत्येवं छन्दोयुक्तैर्मन्त्रैरेष महावीरः कृतः, अतोऽय-मेव च्छन्दांसि। अत्रापि च्छन्दोवाचकशब्दयुक्तैर्मन्त्रैः सेचने सत्यत्रत्यैश्छन्दोभिरिव पूर्वोक्तानि च्छन्दांसि सिक्तानि भवन्ति।

वागादिदेवता महावीरं सिञ्चन्तीत्येतदुक्तं महावीरस्तु वागादीन्सिञ्चतीत्यत्र प्रयो-जनं दर्शयति—

छृन्धि वाचमित्याह। वाचमेवावरुन्धे। छृन्ध्यूर्जमित्याह।
ऊर्जमेवावरुन्धे। छृन्धि हविरित्याह। हविरेवाकः, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ३। विभा० ३३)

---

१ क. ख. °णाजाक्षी°। २ ग. °वागूर्क्शब्दा°। ३ क. तत्रापि। ४ ग. °वागूर्क्शब्द°।

तैरेतैर्मन्त्रैर्वागन्नप्राप्तिर्हविष्टसिद्धिश्च भवति ।

देवं पुरश्चर सघ्यासं त्वा (३) ।

पृथिवीं भव वाक्षट् च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

कल्पः—"अथैनान्कृष्णाजिन उपानह्याऽऽसजति देव पुरश्चर सघ्यासं त्वा" इति। **पुरश्चर** पुरतोवर्तमान हे महावीर देव द्योतनात्मक त्वां **सघ्यासं** कृष्णाजिने बद्ध्वा क्वचिदूर्ध्वदेशे सक्तं कुर्याम् ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

देव पुरश्चर सघ्यासं त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (९), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ३ । विभा० ३४)

स्याद्यत्प्रवर्ग्यैश्छन्दोभिः करोति वीर्यसंमितं छन्दाꣳसि निष्पत्पृणेत्याह

सुक्षितिरनाच्छृण्णं छन्दाꣳस्याच्छृणत्त्यष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीया-

रण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये महावीरसंस्कारा उक्ताः । चतुर्थे प्रैषा उच्यन्ते । कल्पः—"प्रोक्षणीनामावृत्त्या प्रोक्षणीः सꣳस्कृत्य ब्रह्माणमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण" इति । पाठस्तु—

ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण प्रचरिष्यामः । होतर्घर्ममभिष्टुहि ।

अग्नीद्रौहिणौ पुरोडाशावधिश्रय । प्रतिप्रस्था-

तर्विहर । प्रस्तोतः सामानि गाय, इति ।

हे **ब्रह्मन्**वयं सर्वे प्रवर्ग्याख्येण कर्मणा **प्रचरिष्यामो**ऽनुष्ठानं संपादयिष्यामः । **होत**स्त्वं **घर्मं** प्रवर्ग्यं ब्रह्मजज्ञानमित्यादिभिर्मन्त्रैरभिष्टुतं कुरु । आग्नीध्र **रौहिणाख्यौ पुरोडाशावधिश्रय** श्रपणार्थं कपालस्योपरि स्थापय । हे **प्रतिप्रस्थात**र्विहरणं कुरु तच्च विहरणं **बौधायनेन** दर्शितम्—"अथ प्रतिप्रस्थाता प्रवर्ग्यं विहरत्याहवनीकार्ष्म(श्म)र्यमयान्परिधीन्परिदधाति" इत्यादि । दे **प्रस्तोतः** प्रवर्ग्यर्थानि सामानि गाय

१ क. ख. °थैतान्कृ° । २ क. ख. °वृत्ता प्रो° । ३ क प्रचारमनु° । ४ ग. °धीन्प्रहराति ।

कल्पः—"यजुर्युक्त५ सामभिराक्तखं त्वेत्युपांशूक्त्वोमिन्द्रवन्तः प्रचरतेत्युच्चैरनुजा-ति" इति । पाठस्तु—

यजुर्युक्त५ सामभिराक्तखं त्वा । विश्वैर्देवै-
रनुमतं मरुद्भिः । दक्षिणाभिः प्रततं पार-
यिष्णुम् । स्तुभो वहन्तु सुमनस्यमानम् ।
स नो रुचं धेह्यहृणीयमानः । भूर्भुवः सुवः ।
ओमिन्द्रवन्तः प्रचरत (१), इति ॥

अहृणीयमानो द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

हे प्रवर्ग्य त्वां स्तुभः सामसु प्रयुज्यमानाः स्तोभा वहन्तु विघ्नपरिहारेण समाप्ति-न्तं निर्वहन्तु । कीदृशं त्वाम् । यजुर्युक्तं यजुरुपलक्षितैर्मन्त्रैः संबद्धम् । सामभि-रक्तखमाक्तान्याप्यायितानि खानीन्द्रियाण्यवयवा यस्य प्रवर्ग्यस्य सोऽयमाक्तखस्ताहृ-। सामगानेन हि प्रवर्ग्य आप्यायितो भवति । तथा विश्वैर्देवैर्मरुद्भिरनुमतमङ्गी-म् । प्रवर्ग्यमुद्वासयिष्यन्नजामग्नीधे ददातीत्यादिभिर्दक्षिणाभिः प्रततं विस्तीर्णम् । यिष्णुं निर्विघ्नेन समाप्तिं गन्तुं शक्तम् । सुमनस्यमानं यजमाने स्नेहातिशयेन नस्ययुक्तम् । हे प्रवर्ग्य स त्वमहृणीयमानः केनाप्यहिंस्यमानो नोऽस्मदर्थं धेहि महतीं ज्वालां धारय । भूरादयस्त्रयो लोका अनुगृह्णन्तु । प्रणवशब्दवाच्यः त्माऽप्यनुगृह्णातु । हे, ऋत्विजो यूयमिन्द्रवन्त इन्द्रदेवतास्वामिकाः सन्तः प्रचरत र्ममनुतिष्ठत । अयमनुवाकः स्पष्टार्थबुद्ध्या ब्राह्मणेनोपेक्षितः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे प्रैषा उक्ताः । पञ्चमे तु खरगतेष्वङ्गारेषु महावीरस्थापनमुच्यते । तत्राऽऽदौ प्रैषमन्त्रे पाठान्तरं दर्शयति—

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामः । होतर्घर्ममभिष्टुहि, इति ।

---

१ ग. °स्मदर्थो रु° ।

पूर्वमाम्नाते मन्त्रे प्रवर्ग्येणेति शब्दोऽस्ति । अस्मिंस्त्वसौ नास्तीत्येतावान्
विशेषः ।

ब्रह्मन्निति संबोधनस्य तात्पर्यं दर्शयति--

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतर्घर्ममभिष्टुहीत्याह । एष
वा एतर्हि बृहस्पतिः । यद्ब्रह्मा । तस्मा एव
प्रतिप्रोच्य प्रचरति । आत्मनोऽनार्त्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० १)

एतर्हि कर्मकाले यो ब्रह्माऽस्ति एष एव बृहस्पतिस्थानीयः । **तस्मै** बृहस्पतये
कथयित्वा प्रचारे सति स्वस्याऽऽर्तिर्वैकल्यनिमित्तापराधो न भवति ।

कल्पः—" यमाय त्वा मखाय त्वेति सर्वं पारिघर्म्यमभिपूर्वं त्रिः प्रोक्षति " इति ।
पाठस्तु—

यमाय त्वा मखाय त्वा । सूर्यस्य हरसे त्वा, इति ।

हे घर्म पात्रसमूह **यमाय** नियमार्थं त्वां प्रोक्षामीति शेषः । तथा **मखाय** यज्ञा
त्वां प्रोक्षामि । **सूर्यस्य हरसे** सूर्यसंबन्धितेजोर्थं सूर्यमण्डलपर्यन्तं ज्वालोद्गमार्थं त्वां
प्रोक्षामि ।

यममखसूर्यशब्दैः सूचिताभिः प्रवर्ग्यदेवताभिः सर्वाभिः संपादितां प्रवर्ग्यसमृ
दर्शयति—

यमाय त्वा मखाय त्वेत्याह । एता वा एतस्य
देवताः । ताभिरेवैनꣳ समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २)

प्रोक्षणद्रव्यं विधत्ते—

मदन्तीभिः प्रोक्षति । तेज एवास्मिन्दधाति (१), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३)

तप्ता आपो मदन्त्यः, ताभिः प्रोक्षणे यजमाने कान्तिः संपद्यते ।

तत्रानुक्रमं विधत्ते —

अभिपूर्वं प्रोक्षति । अभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४)

पूर्वं प्रथमं महावीरमभिलक्ष्याभिपूर्वं तदादिकमेव प्रोक्षेत्, न तु विपर्ययेण ।
सति यजमाने पितृपुत्रादिक्रमेणैव तेजः संपद्यते ।

---

१ ग. घर्म्य ।

आवृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० ५)

अग्नित्रयसाध्यत्वेन सवनत्रयरूपत्वेन वा यज्ञस्याऽऽवृत्तित्रयोपेतत्वम्, अपि च त्रिगुणावृत्त्यां सिध्यतीत्या(त्यति)शये सति यज्ञयोग्यता संपद्यते ।

होतर्घर्ममभिष्टुहीति प्रैषस्योक्तत्वाद्धोतृकृत्यमनुवचनं विधत्ते—

होताऽन्वाह । रक्षसामपहत्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० ६)

होतुरनुवचनं यज्ञविघातिनां रक्षसां वधाय भवति ।

अयं चानुवाकप्रकार **आश्वलायनेन** स्पष्टमभिहितः—“ स्पृष्टोदकं प्रवर्ग्येण चारि-सूत्तरेण खरं परिव्रज्य पश्चादस्योपविश्य प्रेषितोऽभिष्टुयादृगावानमृचमृचमनवानमुक्त्वा त्यावस्येद्ब्रह्मजज्ञानम् ” इत्यादिः ।

तत्रैकस्या ऋचो मध्ये श्वासराहित्यं विधत्ते—

अनवानम् । प्राणानाꣳ संतत्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० ७)

अवानः श्वासस्तद्रहितं यथा भवति तथा पठेत् । तच्च यजमानप्राणानामविच्छे-भवति ।

तास्वृक्षु गायत्रीधर्ममतिदिशति—

त्रिष्टुभः सतीर्गायत्रीरिवान्वाह (२) । गायत्रो हि प्राणः । प्राणमेव यजमाने दधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० ८)

यद्यपि ब्रह्मजज्ञानमित्यादयस्त्रिष्टुभस्तथाऽपि गायत्रीवदनुवचनं कुर्यात् । गाय-रूपं ध्यात्वा पठेदित्यर्थः । प्राणस्य गायत्रत्वाद्गायत्रीसमानानुवचनेन यजमाने स्थैर्येण स्थापयति । गायत्र्या रक्ष्यमाणत्वात्प्राणस्य गायत्रत्वम् । तद्रक्ष्यत्वं च स्य **वाजसनेयिनः** समामनन्ति—“प्राणा वै गयास्तत्प्राणांस्तत्रे तद्यद्गयांस्तत्रे द्गायत्री नाम” इति ।

अनुवचनकाले व्यापारान्तरेण व्यवधानं निवारयति—

संततमन्वाह । प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्यै । अथो रक्षसामपहत्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० ९)

---

१ ग. °त्या मध्यत्वातिश° । २ ख. एवं चानुवचनप्रकार । ३ क. ख. °ध्यत्सूत्त° ४ क. मृ° । ५ ग. °मन्ववा° । ६ ख °णुष्याव° । ७ ग. °वश्येद्ब्र° । ८ ख. त्यादि । त° । ९ ख. तासु गा° । १० ख. °रूपत्वं ध्या° ।

एकामृचमुक्त्वा प्राणानामवसानं कृत्वाऽपि पुनरप्यन्यामृचमेव ब्रूयात्, न त्वन्तरा वाग्व्यापारं कुर्यात्। तदिदं सांतत्यम्। एतेन प्राणा अविच्छिन्ना भवन्ति, अन्नं च न विच्छिद्यते, रक्षांसि चापहन्यन्ते।

ऋचां बहुत्वं विधत्ते—

यत्परिमिता अनुब्रूयात्। परिमितमवरुन्धीत। अपरिमिता अन्वाह। अपरिमितस्यावरुद्ध्यै, इति।
(प्रपा० ५। अनु० ४। विभा० १०)

ऋचामल्पत्वे फलमप्यल्पं स्यात्। अतः फलबाहुल्याय बह्वीरनुब्रूयात्।

यदुक्तं सूत्रकारेण—"अथैतं प्रचरणीयं महावीरं शफाभ्यां परिगृह्याविच्छिन्नाग्रे वेदेनोपरिष्टात्संमार्ष्टि" इति। तत्र वेदस्य दर्भमयत्वं वारयितुं मौञ्जत्वं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य (३)। यत्प्रवर्ग्यः ऊर्ङ्मुञ्जाः। यन्मौञ्जो वेदो भवति। ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः समर्धयति, इति।
(प्रपा० ५। अनु० ४। विभा० ११)

प्रवर्ग्यस्य यज्ञशिरस्त्वं प्रथमानुवाके प्रपञ्चितम्। मुञ्जास्तृणविशेषाः, तेषां प[शु]भिर्भक्ष्यत्वादूर्ग्रूपत्वम्। अतो वेदस्य मौञ्जत्वे सत्यूर्ग्रूपेण वेदेन यज्ञस्य शि[रः] समृद्धं करोति।

कल्पः—"प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहेति स्रुवेणाऽऽहवनीये सप्तैकादश प्राणाहुतीर्हुत्वा" इति। पाठस्तु—

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय स्वाहा। चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा। मनसे स्वाहा वाचे सरस्वत्यै स्वाहा। दक्षाय स्वाहा क्रतवे स्वाहा। ओजसे स्वाहा बलाय स्वाहा, इति।

प्राणादिदेवेभ्यः स्वाहुतमिदमस्तु। वाच इत्यनेन सरस्वती विशेष्यते, शब्दा[त्मि]काया वाग्देवताया इत्यर्थः। दक्ष उत्साहः। क्रतुः संकल्पः। ओजोऽष्टमो धा[तुः] तत्कार्यं बलम्।

एतैर्मन्त्रैः साध्यान्होमान्विधत्ते—

प्राणाहुतीर्जुहोति। प्राणानेव यजमाने दधाति, इति।
(प्रपा० ५। अनु० ४। विभा० १२)

---

१ ख. °क्त्वा प्रणवेनाव°। २ ग. प्राणनाव°। ३ क. ख्यामच्छि°। ४ क. ख. °स्य।

तत्र सप्तसंख्यापक्षं विधत्ते—

सप्त जुहोति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति, इति ।

(प्र० ५ । अ० ४ । वि० १३)

शिरोगतसप्तच्छिद्रवर्तिप्राणानां सप्तत्वात्संख्यया तत्प्राप्तिः ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्तु (१) ।

कल्पः—"देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्विति स्रुवेणोपर्याहवनीये महावीरमक्त्वा" इति । हे महावीर त्वां सविता देवो मध्वा मधुरेण घृतेनानक्तु अक्तं करोतु ।

मध्वेति प्रयोगाद्यजमानस्य तेजोव्याप्तिं दर्शयति—

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्वित्याह (४) । तेजसैवैनमनक्ति, इति ।

(प्र० ५ । अ० ४ वि० १४)

पृथिवीं तपसस्त्रायस्व ।

कल्पः—"पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेत्यपरस्मिन्खरे राजतं रुक्मं निधाय" इति । हे रुक्म पृथिवीमेतां तपसस्त्रायस्व, अग्निसंतापाद्रक्ष ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति—

पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति । हिरण्यमुपास्यति । अस्या अनतिदाहाय, इति ।

(प्र० ५ । अ० ४ । वि० १५)

अस्याः पृथिव्या इत्यर्थः ।

रुक्मस्योपरि प्रदीप्तानां मुञ्जानां प्रक्षेपं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निः
सर्वा देवताः । प्रलवानादीप्योपास्यति ।
देवतास्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।

(प्र० ५ । अ० ४ । वि० १६)

अग्नेः सर्वदेवतात्वं ते देवा अग्नौ तनूः संन्यदधतेति श्रुतेरवगन्तव्यम् । प्रलवाः पर्णं लूना मुञ्जामुष्टयः, तानग्नौ सर्वतः प्रदीप्य रुक्मस्योपरि निदध्यात् । एवं सत्य ...पामु देवतास्वेव प्रवर्ग्यरूपं यज्ञशिरःस्थापनं भवति । प्रदीपनप्रकारस्तु सूत्रकारे ण ...मुक्तः—"द्वयान्मुञ्जप्रलवानादाय दक्षिणेषामग्राणि[१] गार्हपत्ये प्रदीपयत्यर्चिषे[२] त्वेति, ...मग्नेरुत्तरेषां मूलानि शोचिषे त्वेति, तेषां मूलै[३]र्दक्षिणेषां मूलानि ज्योतिषे त्वेति, तेषां ...रुत्तरेषामग्राणि तपसे त्वा" इति ।

---

१ ख. °णि तप° । २ ग. °पयाम्यर्चि° । ३ क. तेषां मूलैरु° ।

प्रदीप्तमुञ्जस्थापने कंचिद्विशेषं विधत्ते—

अप्रतिशीर्णाग्रं भवति । एतद्धि बर्हिर्ह्येषः (९), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० १७)

दीप्तमुञ्जानामग्रं प्रतिशीर्णमितस्ततो विप्रसृतं यथा न भवति तथा समुद्ध्यैव स्थापयेत् । यस्मादयं प्रवर्ग्य एतद्बर्हिर्मुञ्जरूपबर्हिर्युक्तः, तस्माद्वेद्यास्तरणबर्हिष इवाप्रतिशीर्णत्वं युक्तम् ।

अर्चिरसि शोचिरसि ज्योतिरसि तपोऽसि ।

कल्पः—"तान्व्यत्यस्तानुपरि रुक्मे निदधाति, अर्चिरसि शोचिरसि ज्योतिरसि तपोऽसि" इति । हे दक्षिणमुञ्जाग्रभाग त्वमर्चिर्ज्वालारूपोऽसि । हे उत्तरमुञ्जमूलभाग त्वं शोचिः शुचिरूपोऽसि । हे दक्षिणमुञ्जमूलभाग त्वं ज्योतिः प्रकाशरूपोऽसि । हे, उत्तरमुञ्जाग्रभाग त्वं तपः संतापरूपोऽसि ।

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

अर्चिरसि शोचिरसीत्याह । तेज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० १८)

शरीरकान्तिः श्रुताध्ययनसंपत्तिश्चेत्युभयविधप्रकाशस्तेन मन्त्रेण यजमाने संपद्यते[1]

कल्पः—"सꣳसीदस्व महाꣳ असीति तेषु महावीरं प्रतिष्ठाप्य" इति । पाठस्तु—

सꣳसीदस्व महाꣳ असि । शोचस्व देववीतमः । विधूममग्ने अरुषं मियेध्य । सृज प्रशस्त दर्शतम्, इति ।

हे महावीर सꣳसीदस्व[2] त्वमेतेषु प्रदीप्तमुञ्जेषु सम्यगुपविश । महाꣳ असि गुणैरधिकोऽसि, अतो देववीतमोऽतिशयेन देवैः काम्यो भूत्वा शोचस्व दीप्यस्व हे मियेध्य मेधार्ह, प्रशस्तोत्कृष्टाग्ने, अरुषमरोषणमनुग्रं दर्शतं द्रष्टुं शक्यं शा धूमं विशेषेण सृज ।

प्रौढस्य कर्मणो हेतुत्वान्महच्छब्दार्थः प्रसिद्ध इत्येतद्दर्शयति—

सꣳसीदस्व महाꣳ असीत्याह । महान्ह्येषः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० १९)

कल्पः—"अञ्जन्ति यं प्रथयन्त इति स्रुवेण महावीरमनक्त्याभिपूरयति च"[3] इति ।

पाठस्तु—

अञ्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्राः । वपावन्तं

---

१ ग °माने सं° । २ ग. °दस्वात एवं° । ३ क. ख. °ति वा" इ° ।

नाग्निना तपन्तः । पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठः ।
आघर्मो अग्निमृतयन्नसादीत् (२), इति ।

विप्रा ब्राह्मणा ऋत्विजो वपावन्तं मध्ये रन्ध्रयुक्तं यं महावीरं प्रथयन्तो न ख्यापयन्त इवाञ्जन्ति घृतेनाक्तं कुर्वन्ति । कीदृशा विप्राः । अग्निना न तपन्तः ज्वालयाऽत्यन्तं दाहमकुर्वन्तः । अञ्जनाभावे ह्यतितापेन महावीरस्य भङ्गोऽपि प्रसज्येत । स घर्मो विप्रैरक्तो महावीर ऋतयन्नृतं यज्ञं निष्पादयन्नग्निमेतमसादीदासन्नं प्राप्तवान् । तत्र दृष्टान्तः—पितुरुपसि, उपान्तिके, प्रेष्ठः पुत्रो न प्रियतमः पुत्र इव ।

कल्पः—“ अध्यधि महावीरमसंस्पृशन्यजमानः प्राञ्चं प्रादेशं धारयमाणो जपत्यनाधृष्या पुरस्तादित्येतैर्यथालिङ्गम् ” इति । पाठस्तु—

अनाधृष्या पुरस्तात् । अग्नेराधिपत्ये । आयुर्मे दाः ।
पुत्रवती दक्षिणतः । इन्द्रस्याऽऽधिपत्ये । प्रजां मे दाः ।
सुषदा पश्चात् । देवस्य सवितुराधिपत्ये । प्राणं मे दाः ।
आश्रुतिरुत्तरतः (३) । मित्रावरुणयोराधिपत्ये । श्रोत्रं
मे दाः । विधृतिरुपरिष्टात् । बृहस्पतेराधिपत्ये । ब्रह्म
मे दाः क्षत्रं मे दाः । तेजो मे धा वर्चो मे
धाः । यशो मे धास्तपो मे धाः । मनो मे धाः, इति ।

पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि वर्तमाने हे देवतेऽनाधृष्या केनाप्यतिरस्कार्या त्वमग्नेराधिपत्ये वर्तमाना सती, आयुर्मे दा मे देहि । एवं दिगन्तरेषु योज्यम् । पुत्रवती पुत्रयुक्ता देवता । सुषदा सुखेनोपविष्टा । आश्रुतिः सर्वत्र प्रख्याता । विधृतिः सर्वस्य विधारयित्री । ब्रह्म मन्त्रजातं, क्षत्रं बलं तत्सर्वशो देहि । तेजः शरीरकान्तिः, वर्चो दीप्तिः, यशः ख्यातिः, तपो नियमविशेषः, मनश्चित्तदार्ढ्यम् । एतत्सर्वं धाः सम्पादय ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयितुमादौ ब्रह्मवादिनां प्रश्नोत्तरमाह—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । एते वाव त ऋत्विजः । ये दर्शपूर्णमासयोः ।
अथ कथा होता यजमानायाऽऽशिषो नाऽऽशास्त इति । पुरस्ता-

१ ख. °था मन्तं । २ ग. °दो तावद्ब्रह्म° ।

दाशीः खलु वा अन्यो यज्ञः । उपरिष्टादशीरन्यः (६), इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० २०)

दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मा होताऽध्वर्युरग्नीदित्याम्नाता ऋत्विजो ये सन्ति त ऋत्विजः सर्वेऽप्येत एवात्रापि वर्तन्ते । अथैवं सति तत्र होता यजमानस्याऽऽयुराद्याशिषः प्रार्थितवान्, सूक्तवाकमाशास्तेऽयं यजमानोऽसावित्यादिमन्त्रपाठात् । अत्र तु स एव होता कथा कथमाशिषो नाऽऽशास्त इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तत्राभिज्ञस्यैतदुत्तरम् । द्विविधो हि यज्ञः पुरस्तादाशीरुपरिष्टादाशीश्चेति । तथा सति यत्र प्रधानकर्मण ऊर्ध्वमाशीराशासनीया तत्रैव होतुस्तत्कर्तव्यता, इह तु पुरस्तादाशीरिति कृत्वा होता नाऽऽशास्ते ।

अथ मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

अनाधृष्या पुरस्तादिति यदेतानि यजूꣳष्याह ।
शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽवरुन्धे, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० २१)

महावीरस्योपरि प्रादेशधारणेनैतेषु यजुःषु यजमानेन पठितेषु यज्ञशिरोरूपमहावीरसकाशादेव यजमानः सर्वा अप्याशिषः प्राप्नोति । एतेषां च यजुषां प्रधानकर्मणः पुरा पठनीयत्वादयं यज्ञः पुरस्तादाशीः ।

कास्ता मन्त्रोक्ता आशिष इत्याशङ्क्य दिग्भेदेन व्यवस्थितास्ता दर्शयति—

आयुः पुरस्तादाह । प्रजां दक्षिणतः । प्राणं पश्चात् । श्रोत्रमुत्तरतः । विधृतिमुपरिष्टात् । प्राणानेवास्मै समीचो दधाति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० २२)

विधृतिशब्देन ब्रह्मक्षत्रादयः सर्वेपि विधेयत्वादुपलक्ष्यन्ते । अनेन मन्त्रपाठेन यजमानोऽस्मै स्वदेहार्थं प्राणान्समीचोऽनुकूलानवस्थापयति ।

कल्पः —"मनोरश्वाऽसि भूरिपुत्रेत्युत्तरतः पृथिवीमभिमृशति" इति । पाठस्तु—

मनोरश्वाऽसि भूरिपुत्रा । विश्वाभ्यो
मा नाष्ट्राभ्यः पाहि (४) । सूपसदा
मे भूया मा मा हिꣳसीः, इति ।

हे भूमे त्वं मनोरश्वा मनुष्यजातेर्व्यापिका सती, भूरिपुत्रा बहुभिः पुत्रैर्युक्ताऽसि ये प्राणिनो भूमेरुत्पन्नास्ते सर्वेऽपि भूमेः पुत्राः । तादृशी त्वं विश्वाभ्यो नाष्ट्रा

१ क. ख. °र्युराग्नीध्र इत्या° । २ क. ख. मन्त्रार्थता° । ३ क. ख. °ता द° । ४ ग. वि यैत्वा° । ५ क. ख. °हाय पा° ।

नाशकारणेभ्यः सर्वेभ्यो मां पाहि, मे मम सूपसदा सुखेन सेवितुं योग्या भूयाः, मा हिꣳसीः, हिंसितं मा कुरु।

अनेन मन्त्रेण साध्यं भूमिस्पर्शं विधत्ते——

ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्मदितोः । यं दिशोऽनु-
व्यास्थापयन्ति (७) । मनोरश्वाऽसि भूरिपुत्रेती-
मामभिमृशति । इयं वै मनोरश्वा भूरिपुत्रा ।
अस्यामेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २३)

लोके यं पुरुषं मनुष्या दिशो व्यास्थापयन्ति बह्वीर्दिशोऽनुक्रमेण विविधं संचा- रयन्ति, एष संचारी पुरुषो दिशोऽनुलक्ष्योन्मदितोरीश्वर उन्मत्तो भवितुं समर्थो भवति, दिग्भ्रमं प्राप्नोतीत्यर्थः। तस्यानेन मन्त्रेण भूमिस्पर्शे सत्युन्मादो न भवति।

मा हिꣳसीरित्यस्य तात्पर्यं दर्शयति——

सूपसदा मे भूया मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै, इति।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० २४)

कल्पः--"तपो ष्वग्ने अन्तराꣳ अमित्रानिति गार्हपत्यादुदीचोऽङ्गारान्निरुह्य" इति। पाठस्तु——

तपो ष्वग्ने अन्तराꣳ अमित्रान्। तपा शꣳसमर-
रुषः परस्य । तपा वसो चिकितानो अचि-
त्तान्। वि ते तिष्ठन्तामजरा अयासः इति।

हे अग्नेऽन्तरान्देवयजनमध्ये गूढत्वेन वर्तमानानमित्रान्रक्षोरूपाञ्शत्रून्सुतपः(पो) सुष्ठु तपस्तप्तान्कुरु(र्वेव)। अररुषः, अररुर्वै नामासुर आसीदिति श्रुतस्याररुनाम- कस्य परस्य शत्रोः शꣳसं संस्तवं तप विनाशय। हे वसो वासहेतो वह्ने चिकि- तानोऽभिज्ञस्त्वमचित्तानस्मासु चित्तरहितान्विरोधिनस्तप। ते सर्वेऽप्यमित्रा विति- ष्ठन्तां परस्परमेलनं परित्यज्य विविधं यथा भवति तथा तिष्ठन्तु। ततो वयमजरा वयोहानिरहिताः, अयास आयासरहिताश्च भूयास्मेति शेषः।

चितः स्थ परि चितः । स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्व ।

कल्पः—" चितः स्थ परिचित इति प्रदक्षिणमङ्गारैः पर्यू(र्यु)ह्य " इति। स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वेति मन्त्रशेषः।

हेऽङ्गारा यूयं गार्हपत्यात्पृथक्कृताः सन्तश्चितो महावीरसमीपे संचिताः परिचितः

स्थ पारितः समूहरूपा भवथ । हे महावीर मरुद्भिरङ्गाररूपैर्देवैः स्वाहा परिश्रयस्व सुष्ठु पारितो व्याप्तो भव । स्वाहाशब्दो निपातत्वादनेकार्थवाची ।

मन्त्रे पूर्वभागस्य तात्पर्यं दर्शयति—

चितः स्थ पारि चित इत्याह । अपचितिमेवास्मिन्दधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० २९)

अङ्गारेषु पारितः सेवकवत्स्थितेषु मध्ये स्थितस्य महावीरस्य राज्ञ इव पूजा संपद्यते।

उत्तरभागे मैरुच्छब्देन विवक्षितमर्थं दर्शयति—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः प्रवर्ग्यः । तस्य मरुतो रश्मयः (८) । स्वाहा मरुद्भिः पारिश्रयस्वेत्याह । अमुमेवाऽऽदित्यꣳ रश्मिभिः पर्यूहति । तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लोके रश्मिभिः पर्यूढः । तस्माद्राजा विशा पर्यूढः । तस्माद्ग्रामणीः सजातैः पर्यूढः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ । विभा० ३६)

यज्ञशिरोरूपः प्रवर्ग्य आदित्यस्थानीयः, देवतात्वेन भाविता अङ्गारा रश्मिस्थानीया अतो महावीरस्याङ्गारैः पर्यूहणेनात्राऽऽदित्यमेव रश्मिभिः पारितो व्यापयति यस्मादेवं तस्मात्स्वर्गे लोकेऽप्यादित्यो रश्मिभिर्व्याप्तो दृश्यते । तथा भूलोकेऽपि महावीरवन्मुख्यो राजाऽङ्गारवदुपसर्जनभूतया प्रजया व्याप्तो भवति एकस्मिन्ग्रामे ग्रामणीर्मुख्यः पुरुषः सजातैः सहोत्पन्नैरुपसर्जनैः पुरुषैः पारि व्याप्तो दृश्यते ।

कल्पः—“ वैकङ्कतैः पारिधिभिः पारिधत्तो मा असीति प्राञ्चावध्वर्युर्निदधाति ऽ असीत्युदञ्चौ प्रतिप्रस्थाता । एवमवशिष्टानां पूर्वेण पूर्वेण मन्त्रेणाध्वर्युरुत्तरोत्तरेण प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्युरेव दक्षिणतस्त्रयोदशं निदधात्यन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसि ” इ पाठस्तु—

मा असि । प्रमा असि । प्रतिमा असि (५) । संमा असि । विमा असि । उन्मा असि । अन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसि, इति ।

हे पारिधे प्रागग्रत्वेन दक्षिणदिग्वर्ती, उत्तरदिग्वर्ती वा त्वं मा असि महास्थानं मातुमियत्तया पारिच्छेत्तुं समर्थोऽसि । तथा हे पारिधे, उदगग्रत्वेन प्राग्दि

१ ग. ॰चीति । म॰ । २ क. ख. महच्छ॰ । ३ ग. ॰धातीति । ४ ख. ग. पूर्वपू॰ । ॰ग्वत्युत्तरदि॰ ।

श्चिमदिग्वर्ती वा त्वं प्रमा आसि प्रकर्षेण मातुं समर्थोऽसि। तृतीयपञ्चममन्त्रौ प्रथमन्त्रवद्व्याख्येयौ। चतुर्थषष्ठमन्त्रौ द्वितीयमन्त्रवद्व्याख्येयौ। एवं त्रिभिर्मन्त्रैर्विषमसंख्योपेतैरध्वर्युर्दिग्द्वये प्रागग्रान्षट्परिधीन्परिदधाति। समसंख्योपेतैर्मन्त्रैः प्रतिप्रस्थाता दिग्द्वय उदगग्रान्षट्परिधीन्परिदधाति। हे[1] त्रयोदशपरिधे त्वमन्तरिक्षस्य लोकस्यान्तर्धिरसि महावीराद्व्यवधानकरोऽसि। अनेन मन्त्रेणोर्ध्वलोकदिग्व्यवधानबुद्ध्या दक्षिभागेऽध्वर्युरेकं परिधिं परिदध्यात्।

तैर्मन्त्रैः परिधेयानां परिधीनां वृक्षविशेषं विधत्ते—

अग्नेः सृष्टस्य यतः। विकङ्कतं भा आर्च्छत्। यद्वैकङ्कताः परिधयो भवन्ति। भा एवावरुन्धे, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ४। विभा० २७)

प्रजापतिसृष्टस्य पलायमानस्याग्नेस्तेजो विकङ्कतं वृक्षं[2] प्रति प्राविशत्, अतो वैकङ्कतपरिधिभिस्तत्तेजः प्राप्नोति।

परिधीनां संख्यां विधत्ते—

द्वादश भवन्ति (९)। द्वादश मासाः संवत्सरः। संवत्सरमेवावरुन्धे, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ४। विभा० २८)

अधिकमेकं परिधिं विधत्ते—

अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः। यत्त्रयोदशः परिधिर्भवति। तेनैव त्रयोदशं मासमवरुन्धे, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ४। विभा० २९)

ज्योतिःशास्त्रविदः कदाचित्कदाचित्[3]संक्रान्तिरहितोऽधिकमासस्त्रयोदशोऽस्तीत्येवमाहुः। त्रयोदशेन परिधिना तन्मासप्राप्तिर्भवति।

अन्तर्धेरेव तात्पर्यं दर्शयति—

अन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसीत्याह व्यावृत्त्यै, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ४। विभा० ३०)

एतावती महावीरस्य सीमा, इत ऊर्ध्वमन्तरिक्षलोक इति विभागो व्यावृत्तिः।

दिवं तपसस्त्रायस्व।

कल्पः—"दिवं तपसस्त्रायस्वेति सौवर्णेन रुक्मेणापिधाय" इति। महावीरस्योपरि धानत्वेन स्थाप्यमान हे रुक्म दिवं द्युलोकं तपसो वह्नितापात्त्रायस्व पालय।

---

१ क. ख. एवं। २ ग. °क्षं प्रा°। ३ क. °चित्सं°।

एतन्मन्त्रसाध्यं रुक्मस्थापनं विधत्ते—

दिवं तपसस्त्रायस्वेत्युपरिष्टाद्धिरण्यमधि निदधाति। अमुष्या अनतिदाहाय। अथो आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ४। विभा० ३१)

उपरितनरुक्मव्यवधानेन द्युलोकस्यातिदाहो न भवति। अपि चोर्ध्वाधोभागताभ्यां रुक्माभ्यामेनं महावीरमुभयतो दृढं परिगृह्णाति।

कल्पः—"आभिर्गीर्भिरिति तिसृभिरभिमन्त्र्य" इति। तत्र प्रथमामाह—

आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनम्। आप्यायय हरिवो वर्धमानः। यदा स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि। भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम, इति।

हे हरिवोऽश्वयुक्तेन्द्रत्वेन स्तूयमान महावीराऽऽभिर्गीर्भिरस्मदीयस्तुतिभिर्वर्धमानस्त्वमतोऽस्मात्कर्मण ऊनं यदङ्गं नोऽ(तन्नोऽ)स्मदर्थमाप्याययाभिवर्धय। य यस्मिन्काले स्तोतृभ्यः स्तोत्रनुग्रहार्थं महि गोत्रा महतो मेघान्रुजासि भग्नान्करो अध तदा वयं ते तवानुग्रहाद्भूयिष्ठभाजः स्याम प्रभूतधनानां लब्धारो भूयास्म।

अथ द्वितीयामाह—

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यत् (६)। विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि। विश्वा हि माया अवसि स्वधावः। भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु, इति।

हे पूषन्पोषक महावीराऽऽदित्यत्वेन स्तूयमान ते तव शुक्रं शुद्धं स्वरूपमनेकप्रकारम्। उदयकाले रक्तवर्णं रूपमन्यत्, मध्याह्नकाले श्वेतवर्णं रूपम इत्येवमनेकप्रकारत्वम्। तथा ते तव यजतं पूजनमप्यन्यत्। प्रातःकाले मि चर्षणी धृत इत्यादिभिर्मन्त्रैः पूज्यसे, मध्याह्न आ सत्येनेत्यादिभिः। तथाविधया दिते अहनी अपि विषुरूपे नानारूपे। अहःशब्दश्छत्रिन्यायेन रात्रिमप्युपलक्ष अहः प्रकाशोपेतं रात्रिस्तमोयुक्तेति नानारूपत्वम्। एवं विचित्रकार्यकृदपि त्वं द्यौरिवासि, आकाशं यथैकरूपं तद्वत्त्वमपि सर्वत्र पक्षपातराहित्यादेकरूपोऽसि। प्रमीयन्ते पदार्था आभिश्चित्तवृत्तिभिस्ताश्चित्तवृत्तयो मायाः। कव्यदानवाचिना शब्देन कृत्स्नमप्यन्नमुपलक्ष्यते। हे स्वधावोऽन्नवन्विश्वा हि मायाः सर्वा अप्य यचित्तवृत्तीरवसि रक्षसि। हे पूषंस्ते तव रातिर्भद्राऽस्तु फलप्रदानं समीचीनं

१ क. °कार्ये कदाऽपि।

अथ तृतीयामाह—

अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्वं । अर्हन्निष्कं यजतं
विश्वरूपम् । अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्भुवम् ।
न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति, इति ।

हे रुद्र महावीर रुद्रत्वेन स्तूयमान, अर्हन्योग्यः सन्सायकानि बाणान्धन्व धनुश्च बिभर्षि हस्तयोर्धारयसि । तथैवार्हन्योग्यः सन्यजतं पूजासाधनं विश्वरूपं नानाविधं निष्कमाभरणं बिभर्षि कर्णकण्ठहस्तादौ धारयसि । तथैवार्हन्योग्यः सन्नभ्भुवमबादिभ्यः पञ्चभूतेभ्य उत्पन्नमिदं जगद्दयसे पालयसि । अतो हे रुद्र त्वदोजीयस्त्वत्तो बलवत्तरं वस्तु किमपि नैवास्ति ।

एतन्महावीरस्य सायकादिधारणासंभवमाशङ्क्य स्तुतित्वेन परिहरति—

अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्वेत्याह (१०) । स्तौत्येवैनमेतत्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ विभा० ३२)

अनेनैव न्यायेन पूर्वोक्तमन्त्रद्वयार्थासंभवशङ्काऽपि परिहर्तव्या ।

गायत्रमसि । त्रैष्टुभमसि । जागतमसि ।

कल्पः—"धवित्राण्यादत्ते गायत्रमसीति प्रथमं त्रैष्टुभमसीति द्वितीयं जागतमसीति तृतीयम्" इति । वायुना ज्वालोत्पादकं व्यजनं धवित्रम् । हे प्रथमधवित्र त्वं गायत्रमसि गायत्रीछन्दोदेवतारूपमसि । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यमादानं विधत्ते—

गायत्रमसि त्रैष्टुभमसि जागतमसीति धवित्राण्यादत्ते । छन्दोभिरेवैनान्यादत्ते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ४ विभा० ३३)

गायत्रादिशब्दैर्महावीरस्य व्यवहारश्छन्दोदेवताभिरादानसिद्ध्यर्थो द्रष्टव्यः ॥

मधु मधु मधु (७) ।

अनक्त्वसादीदुत्तरतः पाहि प्रतिमा असि यजतं
ते अन्यज्जागतमस्येकं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

---

१ क. °जाध° । २ ग. °व्वा । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् । क° । ३ ग. °ति । मते° । ४ ग. °यज्ञादि° ।

कल्पः—"तैरेनं त्रिरूर्ध्वमुपवीजयतीति मधु मधु" इति । तृतीयो मधुशब्दो मन्त्र-शेषः । हे धवित्रत्रय मधु समीचीनं ज्वालोत्पादनं यथा भवति तथा वायुं कुर्वीति शेषः।

एतन्मन्त्रसाध्यां क्रियां विधत्ते—

मधु मध्विति धूनोति । प्राणो वै मधु
प्राणमेव यजमाने दधाति, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३४)

समीचीनवायुरूपत्वात्प्राणस्य मधुत्वम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—" तेषामेकं प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छत्येकमाग्नीध्रायाऽऽग्नीध्रप्रथमास्त्रिः प्रदक्षिणमूर्ध्वं धून्वन्तः परियन्ति" इति । तदिदं विधत्ते—

त्रिः परियन्ति । त्रिवृद्धि प्राणः, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३५)

प्राणापानव्यानाख्यवृत्तिभेदात्प्राणस्य त्रैगुण्यं प्रदक्षिणत्रयेण सिध्यति ।

तमेव विधिमनूद्य पुनः प्रशंसति—

त्रिः परियन्ति । त्र्यावृद्धि यज्ञः (११) । अथो रक्षसामपहत्यै, इति।
(प्रपा० ९ । अनु ४ । विभा० ३६)

सवनत्रयानुष्ठानेन यज्ञस्याऽऽवृत्तित्रयम् । अपि च प्रदक्षिणत्रयेण रक्षांस्यपहन्यन्ते।

यदुक्तं सूत्रकारेण—"अध्वर्युप्रथमा अनभिधून्वन्तास्त्रिः परियन्ति" इति । तदिदं विधत्ते—

त्रिः पुनः परियन्ति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा
ऋतवः । ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३७)

पूर्वोक्ताः प्रदक्षिणावृत्तयस्तिस्र एताश्च विपरीतावृत्तयस्तिस्र इत्येवं षट्संपत्तिः। चतुर्थावृत्तिं निषेधति—

यो वै घर्मस्य प्रियां तनुवमाक्रामति । दुश्चर्मा
वै स भवति । एष ह वा अस्य प्रियां तनुवमाक्रा-
मति। यस्त्रिः परीत्य चतुर्थं पर्येति । एता५ ह वा
अस्योग्रदेवो राजनिराचक्राम (१२) । ततो वै
स दुश्चर्माऽभवत् । तस्मात्त्रिः परीत्य न चतुर्थं
परीयात् । आत्मनो गोपीथाय, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३८)

---

१ क. ख. °था कु° । २ क. ख. °तास्त्रि° ।

घर्मस्य महावीरस्य प्रियशरीराक्रमणे त्वग्दोषः स्यात्। यः पुमानपेक्षितं प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा ततश्चतुर्थं प्रदक्षिणमनपेक्षितमपि कुर्यात्, स एव प्रियशरीरमाक्रामतीति त्वग्दोषं प्राप्नुयात्। न चैतद्वार्तामात्रं किंतु कश्चिद्राजनिनामकः पुरुष उग्रदेव उग्राणामृत्विजां शास्त्रार्थमुल्लङ्घयतां स्वामी सन्कदाचिदेतां प्रियतनूमाचक्राम। ततोऽपराधात्कुष्ठरोगवानभूत्। अतः स्वदेहरक्षार्थं चतुर्थावृत्तिं न कुर्यात्।

पवित्राणि प्रशंसति—

प्राणा वै पवित्राणि, इति।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ३९)

यदुक्तं सूत्रकारेण—" तमभिमुखाः पर्युपविशन्ति पुरस्तादध्वर्युर्दक्षिणतः प्रतिप्रस्थातोत्तरत आग्नीध्रोऽव्यतिषङ्गमूर्ध्वं धून्वन्तः " इति। तत्र पवित्रदण्डानां यः परस्परसंश्लेषाभावस्तामिमं विधत्ते—

अव्यतिषङ्गं धून्वन्ति। प्राणानामव्यतिषङ्गाय क्लृप्त्यै, इति।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४०)

प्राणादिवृत्तीनां सांकर्यपरिहारेण स्वव्यापारसामर्थ्यार्थो पवित्राणामयमव्यतिषङ्गः। तमभिमुखाः पर्युपविशन्तीति यदुक्तं तद्विधत्ते—

विनिषद्य धून्वन्ति। दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्ति, इति।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४१)

पुरस्तादध्वर्युरित्याद्यभिधानाद्दिक्षु प्रतिष्ठा।

ऊर्ध्वाभिमुखत्वेन वायूत्पादनं विधत्ते—

ऊर्ध्वं धून्वन्ति। सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै, इति।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४२)

स्वर्गस्योर्ध्ववर्तित्वादूर्ध्वधूननेन तत्प्राप्तिः।

सर्वासु दिक्षु धूननं विधत्ते—

सर्वतो धून्वन्ति। तस्मादयꣳ सर्वतः पवते, इति।

(प्रपा० ९ । अनु० ४ । विभा० ४३)

दधातीवान्वाह यज्ञस्याऽऽहैष उपरिष्टादाशीरन्यो व्यास्थापयन्ति रश्मयो भवन्ति धन्वेत्याह यज्ञश्चक्राम समष्ट्यै द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

१ ग. 'पं म प्रा'। २ क. ख. 'र्थ्यार्थं प'।

यस्मान्महावीरस्य सर्वासु दिक्षु वायुमुत्पादयन्ति तस्माल्लोकेऽप्ययं वायुः सर्वासु दिक्षु संचरति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ चतुर्थे षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे महावीरस्थापनमुक्तम् । षष्ठे तस्याभिमन्त्रणमुच्यते । कल्पः—“अध्वर्युर्महावीरमभिमन्त्रयते दश प्राचीर्दश भासि दक्षिणेत्यनुवाकेन” इति । तत्राऽऽदावेकामृचमाह—

दश प्राचीर्दश भासि दक्षिणा । दश प्रतीचीर्दश भास्युदीचीः । दशोर्ध्वा भासि सुमनस्यमानः । स नो रुचं धेह्यहृणीयमानः, इति ।

हे महावीर प्राचीः प्राग्दिग्वर्तिन्यो ज्वाला दशसंख्याका यथा भवन्ति तथा भासि त्वं दीप्यसे । एवं दक्षिणादिषु योज्यम् । ताभिरेताभिः सर्वाभिर्ज्वालाभिः सौमनस्यं प्राप्त(प्तः), स त्वमहृणीयमानः केनाप्यहिंस्यमानः सन्नोऽस्मदर्थं रुचं धेहि तेजो धारय ।

अथ दिग्भेदेन देवताविशेषप्रतिपादकानि पञ्च यजूंषि तत्र प्रथमं यजुराह—

अग्निष्ट्वा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण छन्दसा । स मा रुचितो रोचय, इति ।

हे महावीर त्वां पूर्वस्यां दिशि वसुभिर्देवैर्गायत्रीछन्दोदेवतया च सहाग्निर्देवो रोचयतु दीपयतु । पुरतो रुचितो दीपितः स त्वं मां रोचय प्रकाशय ।

अस्मिन्मन्त्रे यदग्नेर्दीपकत्वं तन्मुख्यमेव न तूपचारितमित्येवकारेण दर्शयति—

अग्निष्ट्वा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण छन्दसेत्याह । अग्निरेवैनं वसुभिः पुरस्ताद्रोचयति गायत्रेण छन्दसा, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १)

रोचयेत्ययं लोट्प्रत्ययो न विध्यर्थः किंत्वाशीरर्थ इत्येतद्दर्शयति—

स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २)

---

१ ग. °चयतिनत्य° ।

अथ दक्षिणादिदिग्देवताविषयाणि चत्वारि यजूंष्याह—

इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु त्रैष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचय । वरुणस्त्वाऽऽदित्यैः पश्चाद्रोचयतु जागतेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचय (१) । द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचय । बृहस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रोचयतु पाङ्क्तेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचय, इति ।

पूर्वोक्ताग्निविषययजुर्वदिन्द्रादिविषयाणि चत्वारि यजूंषि व्याख्येयानि । तेषु चतुर्ष्वपि यजुःष्वप्यावृत्तिमेवकारेण लोट्प्रत्ययस्याऽऽशीरर्थत्वं च पूर्ववद्दर्शयति

इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु । त्रैष्टुभेन छन्दसेत्याह । इन्द्र एवैनꣳ रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयति त्रैष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वरुणस्त्वाऽऽदित्यैः पश्चाद्रोचयतु जागतेन छन्दसेत्याह । वरुण एवैनमादित्यैः पश्चाद्रोचयति जागतेन छन्दसा (१) । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसेत्याह । द्युतान एवैनं मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्यानुष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । बृहस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रोचयतु पाङ्क्तेन छन्दसेत्याह । बृहस्पतिरेवैनं विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रोचयति पाङ्क्तेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, (२) । इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ५ । विभा० । ३)

अथ यजुरन्तरमाह—

रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसि ।
रोचिषीयाहं मनुष्येषु, इति ।

हे देव द्योतमान घर्म महावीर त्वं देवेषु मध्ये रोचितः प्रकाशितोऽसि । अतः प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये रोचिषीय प्रकाशितो भूयासम् । अस्मिन्मन्त्रे भागद्वयगतयोरर्थयोः प्रसिद्धिमवश्यंभावित्वं च हिशब्देनैवकारेण[च?]दर्शयति-

रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसीत्याह । रोचितो ह्येष देवेषु । रोचिषीयाहं मनुष्येष्वित्याह । रोचत एवैष मनुष्येषु, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ५ । विभा० ४)

अथ यजुरन्तरमाह—

सम्राड्घर्म रुचितस्त्वं देवेष्वायुष्माꣳस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यसि । रुचितोऽहं मनुष्येष्वायुष्माꣳस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासम्, इति ।

हे घर्म महावीर त्वं देवेषु मध्ये बहुगुणयुक्तोऽसि । के ते गुणा इति त उच्यन्ते सम्राट्साम्राज्ययुक्तः, रुचितः प्रकाशितः, आयुष्मान्दीर्घेणाऽऽयुषा युक्तः, तेजस्वी महत्या कान्त्या युक्तः, ब्रह्मवर्चसी श्रुताध्ययनसंपन्नः । त्वत्प्रसादादहमपि मनुष्येषु मध्ये रुचितत्वादिगुणयुक्तो भूयासम् ।

अत्रापि हिशब्दैवकाराभ्यां मन्त्रभागौ पूर्ववद्व्याचष्टे—

सम्राड्घर्म रुचितस्त्वं देवेष्वायुष्माꣳस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यसीत्याह । रुचितो ह्येष देवेष्वायुष्माꣳस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी । रुचितोऽहं मनुष्येष्वायुष्माꣳस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भूयासमित्याह । रुचित एवैष मनुष्येष्वायुष्माꣳस्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ९ । विभा० ९)

अथ यजुरन्तरमाह—

रुगसि । रुचं मयि धेहि[1] (२) । मयि रुक्, इति ।

हे महावीर रुगसि त्वमेव दीप्तिरूपोऽसि । अतो मयि रुचं दीप्तिं धेहि सं त्वदनुग्रहाद्रुग्दीप्तिर्मयि तिष्ठत्विति शेषः ।

धेहीत्यस्य लोट्प्रत्ययस्याऽऽशीरर्थत्वं दर्शयति—

रुगसि रुचं मयि धेहि मयि रुगित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ९ अनु० ९ विभा० ६)

अथ यजुरन्तरमाह—

दर्श पुरस्ताद्रोचसे । दर्श दक्षिणा । दर्श प्रत्यङ् । दर्शोदङ् । दर्शोर्ध्वो[2] भासि सुमनस्यमानः । स

१ ग. °हि । म° । २ ग. °शोर्ध्वा भा° ।

नः सम्राडिषमूर्जं धेहि । वाजी वाजिने पवस्व ।
रोचितो घर्मो रुचीय (२), इति ॥
रोचय धेहि नवं च ॥
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अनुवाकादौ दश प्राचीरिति योऽर्थ उक्तः सोऽत्रोपसंह्रियते । हे महावीर पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि दश दीप्तयो यथा भवन्ति तथा त्वं रोचसे दीप्यसे । एवं दक्षिणादिषु दिक्षु द्रष्टव्यम् । अतः सुमनस्यमानः सौमनस्यं प्राप्तः सम्राट्साम्राज्यं प्राप्तः त्वं नोऽस्माकमिषमूर्जं च धेहि संपादय । वाजी समृद्धान्नस्त्वं वाजिने समृद्धान्नाय मह्यं पवस्व सर्वं भोग्यं शोधय । एवमनेन प्रकारेण घर्मो महावीरो रोचितोऽस्माभिः प्रकाशितः, अतस्त्वत्प्रसादादहमपि रुचीय प्रकाशवान्भूयासम् ।

यदुक्तं सूत्रकारेणोपोत्तिष्ठन्नध्वर्युराह रुचितो घर्म इति तदिदं कालसहितं दर्शयते—

तं यदेतैर्यजुर्भिररोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्रब्रूयात् ।
अरोचुकोऽध्वर्युः स्यात् । अरोचुको यजमानः । अथ
यदेनमेतैर्यजुर्भी रोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्राह ।
रोचुकोऽध्वर्युर्भवति । रोचुको यजमानः (३), इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ५ । विभा० ७)

पश्चाद्रोचयति जागतेन छन्दसा स मा रुचितो रोचयेत्याहाऽऽशिषमेवैतामाशास्ते शास्तेऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

तं महावीरं यद्येतैरनुवाकोक्तैर्यजुभिर्मन्त्रैररोचयित्वा प्रकाशितमकृत्वा प्रथमत घर्मो महावीरो रुचितः प्रकाशित इति प्रब्रूयात्तदाऽध्वर्युयजमानौ दीप्तिरहितौ स्याताम् । यजुष्पाठादूर्ध्वं तु नायं दोषः, तस्मादुत्तरकाल एव रुचितो घर्म इति वाक्यमध्वर्युर्ब्रूयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

---

१ घ. (३)। २ घ. ॥ ५ ॥ ३ क. ख. सर्वभो°

अथ चतुर्थे सप्तमेऽनुवाकः ।

षष्ठे महावीराभिमन्त्रणमुक्तम् । अथ सप्तमे महावीरावेक्षणमुच्यते । कल्पः— "यथालोकमवस्थाय सर्व ऋत्विजो यजमानश्चाधीयन्तो महावीरमवेक्षन्ते, अपश्यं गोपाम्" इति । तस्यानुवाकस्याऽऽदावेकामृचमाह—

अपश्यं गोपामनिपद्यमानम् । आ च परा च पथिभिश्चरन्तम् । स सध्रीचीः स विषूचीर्वसानः । आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः, इति ।

अहं महावीरमपश्यं दृष्टवानस्मि । कीदृशम् । गोपां कर्मनिष्पादनेन रक्षकम् अनिपद्यमानं विनाशरहितम्, अथवाऽऽदित्यरूपेण पतनरहितम् । तथा पथिभि र्नानामार्गैराचरन्तं च पराचरन्तं च, आदित्यरूपः सन्नाभिमुख्येन प्रातःकाले सम गच्छन्तं सायंकाले पराङ्मुखत्वेन गच्छन्तम् । स महावीर आदित्यरूपः सध्रीची सहावस्थिता अपि विषूचीर्नानादेशेषु विभज्य गच्छन्तीरपि प्रजाः सर्वा वसान स्वकीयरश्मिभिराच्छादयन्निव वर्तते । अथवैकत्रावस्थितास्तत्र तत्र पृथगवस्थिता मरीचीः स्वस्मिन्नाच्छादयन्वर्तते । स च भुवनेष्वन्तः सर्वेषु लोकेषु मध्य आव वर्ति पुनः पुनरावर्तते । सोऽयं मन्त्र उपरिष्टाद्व्याख्यास्यते ।

तत्र प्रथमं तावत्प्रवर्ग्यस्य कालं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । ग्रीवा उपसदः । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । ग्रीवास्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० १)

प्रवर्ग्यस्य यज्ञशिरोरूपत्वादुपसदां च यज्ञग्रीवारूपत्वादुभयोः सामीप्यायो दनुष्ठानात्प्रागेव प्रवर्ग्यकर्मानुतिष्ठेत् । तप्ते घृते पयःप्रक्षेपः प्रवृञ्जनं तद्यस्मिन्कर्मणि विद्यते सोऽयं प्रवर्ग्यः, स कर्मविशेषो यथा संपद्यते तथा प्रवृञ्जनं कुर्यादित्यर्थः प्रवर्ग्योपसदोः सामीप्ये सति यथा लोके ग्रीवायां शिरः प्रतिहितं भवति तथैव द्यते । ग्रीवास्विति वचनव्यत्ययः ।

प्रवर्ग्यस्याऽऽवृत्तिं विधत्ते—

त्रिः प्रवृणक्ति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ६ । विभा० २)

---

१ ग. °ध्रीचीरेकत्र स° । २ क. ख. °षूचीः खननदे° । ३ क. ख. °श्च स्व° । °सदोऽनु° । ५ ग. °वर्ग्यं क° ।

उपसदां दिनत्रयेऽनुष्ठेयत्वात्तत्समीपवर्ती प्रवर्ग्योऽपि दिनत्रयेऽनुष्ठेयः । तथा सति लोकत्रयार्थं यज्ञशिरः प्रतिहितं भवति ।

सायं प्रातश्चेति कालद्वयानुष्ठानं प्रशंसति—

षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः (१) ।
ऋतुभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३)

एकैकस्मिन्दिने कालभेदेन द्विरनुष्ठानात्षट्संख्या संपद्यते[1] । तत ऋतुभ्यः सकाशा-द्यज्ञशिरः संपादितं भवति ।

दिनषट्कपक्षं विधत्ते—

द्वादशकृत्वः प्रवृणक्ति । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरादेव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ४)

षट्सु दिनेषु कालद्वयानुष्ठानेन द्वादशत्वम् ।

द्वादशसु दिनेष्वनुष्ठानाविधिमभिप्रेत्य प्रशंसति—

चतुर्विꣳशतिः संपद्यन्ते । चतुर्विꣳशतिरर्धमासाः ।
अर्धमासेभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ५)

द्वादशस्वपि दिनेषु कालद्वयानुष्ठानेन चतुर्विंशतिसंपत्तिः । अग्निष्टोमे त्रिष्वेव दिने-ष्पसदोऽग्निचयने षट्सु दिनेष्वहीने सत्रे[2] च द्वादशसु दिनेषु तदनुसारेण प्रवर्ग्यावृत्तिः । च सूत्रकारेण संगृहीतम्—"त्र्युपसत्के षट्कृत्वः षडुपसत्के द्वादशकृत्वो द्वादशो-त्के चतुर्विंशतिकृत्वः" इति ।

विकल्पितं पक्षान्तरं विधत्ते—

अथो खलु । सकृदेव प्रवृज्यः । एकꣳ हि शिरः (२), इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ६)

पक्षान्तरोपन्यासायाथोशब्दः शिरस एकत्वात्तत्स्थानीयोऽयं[3] प्रवर्ग्यः सकृदेवानुष्ठेयो त्वावृत्त्येति केषांचित्पक्षः । एतच्च सूत्रकारेण विस्पष्टमुदाहृतम्—"सुत्यायां प्रवृञ्ज-के समामनन्ति । तत्र मीमांसा । यदा पुरस्तादरुणः स्यादथ प्रवृज्य उपकाश उप-षं समर्यांविषित[4] उदितानुदित उदिते वा प्रातः संगवे[5] मध्यंदिने[6] वा पवमाने स्तुत ग्नीध्रागारे प्रवृञ्ज्यः सकृदेव प्रवृज्य इति विज्ञायते" इति ।

---

[1] क ख. संपद्यन्ते । [2] ग. °त्रे द्वा° [3] ग. °नीयः प्र° । [4] ग. °यास्तविषि° । [5] ग. °मे । [6] ग. माध्यंदिने ।

प्रवर्ग्यस्याग्निष्टोमसंबन्धं विधत्ते—

अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति । एतावान्वै यज्ञः । यावानग्निष्टोमः ।
यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ७)

यावन्तः सोमयागाः सन्ति तेषु सर्वेष्वप्यग्निष्टोमः संचार्यतः सर्वयज्ञात्मकः, तत्रा- नुष्ठिते सति कृत्स्नेऽपि यज्ञे शिरः प्रतिहितं भवति । अनारभ्याधीतस्य प्रवर्ग्यस्य यद्यपि पुरस्तादुपसदामितिवाक्येनैव प्रकृतिभूताग्निष्टोमसंबन्धः प्राप्तः, तथाऽपि शाखान्तरगतं न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति निषेधमपोद्य प्रतिप्रसवार्थं पुनर्विधानम् । निषेधस्त्वतिरात्रेऽपि चरितार्थो भविष्यति, तस्यापि विकल्पितः प्रथमयज्ञत्वात् । तथाचाऽऽपस्तम्ब आह— "अग्निष्टोमः प्रथमयज्ञोऽतिरात्रमेके पूर्वं समामनन्ति" इति ।

पुरस्तादुपसदामितिवाक्येनोक्थ्येऽप्युपसद्भावात्पूर्वं प्रवर्ग्यस्यापि प्राप्तौ निषेधयति[2]—

नोक्थ्ये प्रवृञ्ज्यात् । प्रजा वै पशव उक्थानि ।
यदुक्थ्ये प्रवृञ्ज्यात् । प्रजां पशूनस्य निर्दहेत्, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ८)

एह्यू षु ब्रवाणीत्यादीनि शस्त्राण्यत्रोक्थशब्देनावि(भि)धीयन्ते तान्यर्हतीत्युक्थ्य क्रतुः, तत्र प्रवृञ्जनेनोक्थशस्त्रसाध्याः प्रजाः पशवश्च दह्येयुः (रन्), तस्मात्तत्र न प्रवृञ्ज्यात् ।

उक्थ्यविशेषे प्रतिप्रसवं विधत्ते—

विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति (३) । पृष्ठानि वा अच्युतं
च्यावयन्ति । पृष्ठैरेवास्मा अच्युतं च्यावयित्वाऽवरुन्धे, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ९)

रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतसामसाध्यानि पृष्ठस्तोत्राणि सर्वाण्यपि यस्मिन्वि श्वजिद्यागे विद्यन्ते सोऽयं सर्वपृष्ठः । यद्यपि विश्वजिदुक्थ्यसंस्थो नात्र प्रसिद्धः, तथा शाखान्तरे तत्सद्भावमभिप्रेत्य नोक्थ्ये प्रवृञ्ज्यादिति निषेधं वारयितुं पुनर्विधि सर्वत्र पृष्ठस्तोत्राणि अच्युतं[4] न च्युतमपि दोषं च्यावयन्ति विनाशयन्ति । अत्र पृष्ठस्तोत्रैरेवाच्युतं निषेधप्रयुक्तं प्रबलमपि दोषं च्यावयित्वा प्रवर्ग्यफलमपि प्राप्नोति

तदेवं बुद्धिस्थं प्रवर्ग्यविधिविचारं परिसमाप्य प्रकृतस्यैव मन्त्रस्य प्रथमपादे भागं व्याचष्टे—

अपश्यं गोपामित्याह । प्राणो वै गोपाः ।

---

१ ग. °नोक्थेऽप्यु° । २ क. निषेधति ३ क. ख. °ब्देन वि° । ४ क. ख. °तं प्रच्यु°

प्राणमेव प्रजासु वियातयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १०)

प्राणो हि स्वावस्थानेन शरीराणि गोपायतीति गोपाः । मन्त्रे च प्राणत्वेन स्तुतिमभिप्रेत्य महावीरे गोपाशब्दः प्रयुक्तः । अतो गोपामपश्यमित्युक्ते सति सर्वासु प्रजासु प्राणमेव प्रसारितवान्भवति ।

आदित्यरूपेण स्तुतिमभिप्रेत्य पुनरपि व्याचष्टे—

अपश्यं गोपामित्याह । असौ वा आदित्यो गोपाः । स हीमाः प्रजा गोपायति । तमेव प्रजानां गोप्तारं कुरुते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ११)

आदित्यो ह्युदयेन प्रकाशं कृत्वा सर्वाः प्रजा गोपायतीति गोपाः, तद्रूपत्वेन स्तुतत्वान्महावीरो गोपाः । एतत्पाठेन यजमानमेव प्रजानां गोप्तारं करोति ।

प्रथमपादस्योत्तरभागोक्तादित्यरूपेणावस्थितस्य महावीरस्य भूमौ पतनाभावः प्रसिद्ध इति दर्शयति—

अनिपद्यमानमित्याह (४) । न ह्येष निपद्यते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १२)

द्वितीयपादोक्तं नानामार्गैरादित्यस्याऽऽगमनं परागमनं च प्रसिद्धमिति दर्शयति—

आ च परा च पथिभिश्चरन्तमित्याह ।

आ च ह्येष परा च पथिभिश्चरति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १३)

यदाऽयमादित्य उदयं प्राप्तः सर्वाः प्रजा अभितो विशेषेण पश्यति तदानीं स्वेन सह वर्तमाना दूरे विविधं प्रसृताश्च मरीचीर्वस्त्रवद्वसानो[१] वर्तत इत्येतत्प्रसिद्धमित्येतादृशं तृतीयपादाभिप्रायं दर्शयति—

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इत्याह । सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वसानः प्रजा अभिविपश्यति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १४)

चतुर्थपादोक्ता भुवनमध्ये सूर्यस्याऽऽवृत्तिः प्रसिद्धेति दर्शयति—

आ वरीवर्ति भुवनेष्वन्तारित्याह । आ ह्येष वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १५)

---

१ क. °रीचीः शस्त्रद्वयं वसा° । २ ख. °स्त्रद्वयं वसा° ।

अथ वसन्तर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

अत्रं प्रावीः । मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूचीभ्याम् । अनु वां देववीतये, इति ।

हे महावीरात्रास्मिन्कर्मणि **मधुमाध्वीभ्यां** सहितस्त्वं **प्रावीः** रस्मान्प्रकर्षेण रक्षितवानसि । **मधुशब्दो** वसन्तावयवचैत्रमासाभिमानिदेवमाचष्टे, **माध्वीशब्दस्तत्पत्नीम्** । तथा द्वितीयो **मधुशब्दो** वसन्तावयववैशाखमासाभिमानिदेवमाचष्टे, **माधूचीशब्दस्तत्पत्नीम्** । ताभ्यां सहितस्त्वं प्रावीरित्यन्वयः । **वां** वसन्तदेवौ युवामनुसृत्य **देववीतये** देवप्राप्त्यर्थम्, महावीरमवेक्ष इति शेषः ।

मन्त्रस्य वसन्तर्तुपरतां दर्शयति—

अत्र प्रावीर्मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूचीभ्यामित्याह ।
वासन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १६)

अस्मै यजमानार्थं वसन्तसंबन्धिनावृत्ववयवौ चैत्रवैशाखमासौ स्वोचितभोगप्रदानसमर्थौ करोति ।

अथ ग्रीष्मर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

समग्निरग्निना गत । सं देवेन सवित्रा । सꣳ सूर्येण रोचते (१), इति ।

अग्निशब्दाभ्यामत्युष्णौ ग्रीष्मावयवौ ज्येष्ठाषाढमासौ विवक्षितौ । तत्रैकोऽग्निर्ज्येष्ठमासरूपो द्वितीयेनाग्निनाऽऽषाढमासरूपेण **संगतो**ऽभूत् । तदुभयमासवर्तिनावादित्यं सवितृसूर्यशब्दाभ्यां विवक्ष्येते । अयं महावीराख्यो देवो ज्येष्ठमासे **सवित्रा संगतः** आषाढमासे **सूर्येण** संगत्य **रोचते** ।

अस्य मन्त्रस्य ग्रीष्मर्तुपरतां दर्शयति—

समग्निरग्निना गतेत्याह (५) । ग्रैष्मावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १७)

वसन्तवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

तस्यैव मन्त्रस्यार्थान्तरं दर्शयति—

समग्निरग्निना गतेत्याह । अग्निर्ह्येवैषोऽग्निना संगच्छते, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० १८)

---

१ क. ख. °यवार्धवै° । २ क. ख. °वतामा° । ३ क. °म्, अवे° । ४ ग. °क्षत इ° । ५ ग. गतः । ६ क. °मासरूपेण वि° । ७ ख. तत्रैव । ८ ख. °स्यार्थं द° ।

एष महावीररूपोऽग्निरादित्यरूपेणाग्निना संगच्छत इत्ययमर्थः प्रसिद्धः।
पुनरपि ग्रीष्मर्तुरूपेणैव स्तावकं मन्त्रान्तरमाह--

स्वाहा समग्निस्तपसा गत। सं देवेन सवित्रा। सꣳ सूर्येणारोचिष्ट, इति।

स्वाहाशब्दो निपातत्वादनेकार्थः। अग्निवदुष्णरूपो ज्येष्ठमासस्तपसा तापयुक्तेऽषाढमासेन स्वाहा सुष्ठु समागतः संगतोऽभूत्। सं देवेनेत्यादि पूर्ववत्।
अस्य मन्त्रस्य पूर्वमन्त्रेण सह समानार्थतां दर्शयति--

स्वाहा समग्निस्तपसा गतेत्याह। पूर्वमेवोदितम्। उत्तरेणाभिगृणाति, इति।
(प्रपा० ५। अनु० ६। विभा० १९।)

ग्रीष्मविषयत्वं पूर्वस्मिन्मन्त्रेऽभिहितमेव ग्रीष्ममुत्त(मेवोत्त)रमन्त्रेणापि श्रुतिर्ब्रूते।
अथ वर्षर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह--

धर्ता दिवो विभासि रजसः। पृथिव्या धर्ता। उरोरन्तरिक्षस्य धर्ता। धर्ता देवो देवानाम्। अमर्त्यस्तपोजाः, इति।

हे महावीर वर्षर्तुरूपेण **दिवो** द्युलोकस्य **रजसो** मेघादिरञ्जनोपेतस्य **धर्ता** [सन्] **विभासि** प्रकाशसे। तथौषधीजननेन **पृथिव्या** अपि **धर्ता**, स्वकीयवृष्टिप्र[दान]णेनोरोर्विस्तीर्णस्यान्तरिक्षस्यापि **धर्ता**, हविर्द्वारेणोपकारकत्वाद्देवानामपि **धर्ता** [एको] देवः। अत एवामर्त्यो मरणरहितः, दीक्षादिरूपेण तपसा जायते सिध्यतीति [तपो]जाः।

अस्य मन्त्रस्य वर्षर्तुपरतां दर्शयति--

धर्ता दिवो विभासि रजसः पृथिव्या
इत्याह। वार्षिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति।

वसन्तमन्त्रवद्व्याख्येयम्।

(प्रपा० ५ अनु० ६। विभा० २०)

शारदर्तु(शरदृतु)रूपेण स्तावकं मन्त्रमाह--

हृदे त्वा मनसे त्वा। दिवे त्वा सूर्याय त्वा (२)। ऊर्ध्वमिममध्वरं कृधि। दिवि देवेषु होत्रा यच्छ, इति।

हे महावीर त्वां **हृदे** हृदयार्थमवेक्ष इति शेषः। **मनसे** मनोर्थं त्वामवेक्षे। अत्र [हृदयम]नःशब्दाभ्यामनुकूलभोगार्थत्वेन चिन्त्यमानावाश्वयुजकार्तिकमासावुपलक्ष्येते। तन्मा-

ग. गतः।

सद्वयोचितभोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः। तथा **दिवे** द्युलोकप्राप्त्यर्थं, **सूर्याय** सूर्यप्राप्त्यर्थं, त्वामवेक्षे। **इममस्मदीयमध्वरं** यागमूर्ध्वं **कृधि**, उन्नतं कुरु। **होत्रा इमा** होमक्रिया **दिवि** द्युलोके **देवेषु** मध्ये **यच्छ** देहि कथयेत्यर्थः।

अस्य मन्त्रस्य शारदर्तु(शरदृतु)परतां दर्शयति—

हृदे त्वा मनसे त्वेत्याह। शारदावेवास्मा ऋतू कल्पयति (६), इति।

(प्रपा० ९। अनु० ६। विभा० २१)

वसन्तवाक्यवद्व्याख्येयम्।

मन्त्रचरमभागेन(ण)सर्वेषां लोकानां होमक्रियाभिसंबन्धं दर्शयति—

दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्याह। होत्राभिरेवेमाँल्लोकान्संदधाति, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ६। विभा० २२)

अथ हेमन्तर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

विश्वासां भुवां पते। विश्वस्य भुवनस्पते।
विश्वस्य मनसस्पते। विश्वस्य वचसस्पते।
विश्वस्य तपसस्पते। विश्वस्य ब्रह्मणस्पते।

जम्बूद्वीपादयो या भुवस्तासां **भुवां विश्वासां** सर्वासां हे **पते** पालक हेमन्तर्तुरू महावीर त्वामवेक्ष इति शेषः। **भुवनो** भवनस्य लोकजातस्य, **मनसो**ऽन्तःकरणजातस्य **वचसो** वाक्यजातस्य, **तपसस्त**पोजातस्य, **ब्रह्मणो** वेदजातस्य, **पते** पालक त्वामवेक्षे।

अस्य मन्त्रस्य हेमन्तर्तुपरतां दर्शयति—

विश्वासां भुवां पत इत्याह। हैमन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ६। विभा० २३)

वसन्तवाक्यवद्व्याख्येयम्।

शै(शि)शिरर्तुरूपेण स्तावकं मन्त्रमाह—

देवश्रूस्त्वं देव घर्म देवान्पाहि, इति।

हे **घर्म** प्रवर्ग्य **देव** शै(शि)शिरर्तुरूप, **देवश्रू**र्देवेषु **श्रूयमाणस्त्वं देवा**न्हविष्प्रदानेन **पाहि** रक्ष।

अस्य मन्त्रस्य शै(शि)शिरर्तुपरतां दर्शयति—

देवश्रूस्त्वं देव घर्म देवान्पाहीत्याह। शैशिरावेवास्मा ऋतू कल्पयति, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ६। विभा० २४)

---

१ क. ख. °न्तरू°।

वसन्तवाक्यवद्व्याख्येयम् ।

अथ बहूनि वाक्यानि नानाविधैः स्तावकान्युच्यन्ते । तत्रैकवाक्यतामाह—

तपोजां वाचमस्मे नियच्छ देवायुवम् (३), इति ।

हे महावीरास्मेऽस्मभ्यं **तपोजां** तपस उत्पन्नां **देवायुवं** देवानिच्छन्तीं **वाचं** मन्त्ररूपां **नियच्छ** नितरां देहि ।

तपोजामित्यनेन यज्ञयोग्या मन्त्ररूपा वाग्विवक्ष्यते तस्यास्तपस्विना पुरुषेण लभ्यमानत्वादित्येतद्दर्शयति—

तपोजां वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमित्याह । या वै मेध्या वाक् । सा तपोजाः । तामेवावरुन्धे, (७), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० २५)

वाक्यान्तरमाह—

गर्भो देवानाम्, इति ।

अयं महावीरो **देवानां** संबन्धी **गर्भ**रूपः, देवैरपेक्षितस्य हविषोऽत्र गर्भरूपेणावस्थानात् ।

मन्त्रार्थस्य प्रसिद्धिं दर्शयति—

गर्भो देवानामित्याह । गर्भो ह्येष देवानाम्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० २६)

वाक्यान्तरमाह—

[1]**पिता मतीनाम्**, इति ।

देवैर्हविष्प्रदानार्थं तदा तदा मन्यन्त इति मतयः प्रजास्तासां प्रजानां महावीरः प्रदानेन पालकत्वात्**पिता** ।

मतिशब्देन प्रजाविवक्षां दर्शयति—

पिता मतीनामित्याह । प्रजा वै मतयः । तासामेष एव पिता । यत्प्रवर्ग्यः । तस्मादेवमाह, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० २७)

वाक्यान्तरमाह—

पतिः प्रजानाम्, इति ।

अयं महावीरः पूर्वोक्तरीत्या पालकत्वात्प्रजानां स्वामी ।

---

१ क. °म् । मन्त्रान्तरमा° । २ ख. °नां पाता म° । ग. °नां मातुं म° ।

अस्य वाक्यस्यार्थप्रसिद्धिं दर्शयति—

पतिः प्रजानामित्याह । पतिर्ह्येष प्रजानाम्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० २८)

वाक्यान्तरमाह—

मतिः कवीनाम्, इति ।

ये कवयः शास्त्रार्थाभिज्ञाः, तेषामभिज्ञानसाधनबुद्धिरूपोऽयं महावीरः । अ-
कर्मण्यनुष्ठिते तेन सुकृतेन प्रज्ञोदयात् ।

अस्मिन्नर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—

मतिः कवीनामित्याह (८) । मतिर्ह्येष कवीनाम्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० २९)

वाक्यान्तरमाह—

सं देवो देवेन सवित्राऽयतिष्ट । सꣳ सूर्येणारुक्त, इति ।

अयं महावीरो देवो देवेन सवित्रा संयुज्यायतिष्ट यजमानमनुग्रहीतुं प्र-
कृतवान् । तथा सूर्येण संयुज्यारुक्त दीप्तवान् ।

अत्र देवशब्दद्वयेनाऽऽदित्यमहावीरौ विवक्षिताविति दर्शयति—

सं देवो देवेन सवित्राऽयतिष्ट सꣳ सूर्येणारुक्तेत्याह ।

अमुं चैवाऽऽदित्यं प्रवर्ग्यं च सꣳशास्ति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३०)

सम्यक्कथयतीत्यर्थः ।

वाक्यान्तरमाह—

आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं घर्म वर्चोदा असि, इति ।

हे घर्म महावीर त्वमस्मभ्यमायुस्तेजसोः प्रदाताऽसि ।

अस्य वाक्यस्याऽऽयुष्परतां दर्शयति—

आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं घर्म वर्चोदा असी-
त्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३१)

वाक्यान्तरमाह—

पिता नोऽसि पिता नो बोध, इति ।

---

१ ख. ग. °स्यार्थे प्र° । २ क. °र्मणाऽनु° ।

हे महावीर नोऽस्माकं पालकत्वात्पिताऽसि अतः पिता जनक एव भूत्वा नोऽस्मा-
न्बोध, इदं कुर्विति सन्मार्गं बोधय ।

महावीरे प्रवृत्तस्योत्तरकर्तव्यताया बुध्यमानत्वाद्बोधकत्वमस्यावश्यमस्तीत्येतद्द-
र्शयति—

पिता नोऽसि पिता नो बोधेत्याह । बोधयत्येवैनम्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३२)

वाक्यान्तराण्याह—

आयुर्धास्तनूधाः पयोधाः । वर्चोदा वरिवोदा
द्रविणोदाः (४) । अन्तरिक्षप्र उरोर्वरीयान् ।
अशीमहि त्वा मा मा हिꣳसीः, इति ।

अयं महावीरो दीर्घमायुः शरीरपाटवं क्षीरसमृद्धिं च संपादयति । तथा कान्तिं धनं च प्रयच्छति । अन्तरिक्षं स्वोत्पन्नया ज्वालया प्र(प्रा)ति पूरयतीत्यन्तरि-क्षप्राः । अत एवोरोर्विशालादपि वस्तुनो वरीयानतिशयेन *विवृत्तः(तः) । तादृश हे महावीर त्वामशीमहि व्याप्नुयाम व्याप्नुवन्तं मां मा हिꣳसीर्हिंसितं मा कुरु ।

अथाग्निरूपेण +स्तुतये कांचिद्देवता(दृच?)माह—

त्वमग्ने गृहपतिर्विशामसि । विश्वासां मानुषीणाम् । शतं
पूर्भिर्यविष्ठ पाह्यꣳहसः । समेद्धारꣳ शतꣳ हिमाः ।
तन्द्राविणꣳ हार्दिवानम् । इहैव रातयः सन्तु, इति ।

हेऽग्ने त्वं मानुषीणां मनुष्यजातियुक्तानां विश्वासां सर्वासां विशां प्रजानां पतिरसि गृहस्वामी भवसि । हे यविष्ठ युवतम पूर्भिर्धनादीनां पूरणैः शतं शत-संवत्सरमायुः पाहि रक्ष । तथा शतꣳ हिमाः शतसंवत्सरान्समेद्धारं सम्यगभिवृ-द्धियुक्तं मामंहसः पाहि पापाद्रक्ष । कीदृशं माम् । तन्द्राविणं त्वत्पालनात्पूर्वं तन्द्रा-युक्तं कर्मण्यलसम् । हार्दिवानं त्वत्पालनादूर्ध्वं हृदयगतकर्मोत्साहवन्तम् । रातयः दातव्यानि फलदानानीहैवास्मिन्नेव कर्मणि सन्तु ।

---

* "विस्तृत" इति तै० पु० पाठः, इति ग. पुस्तकटिप्पणी । + "स्तुतामेकामृचमाह" इति पु पाठः, इति ग. पुस्तके टिप्पणी ।

---

१ ग. इदमिदं । २ क. स्तूयते । ख. स्तुयते । ३ ग. तन्द्रीयु° ।

कल्पः—"अनुवाकशेषं तु परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता पत्नीं वाचयति त्वष्टीमती ते सपेय" इति। पाठस्तु—

त्वष्टीमती ते सपेय। सुरेता रेतो दधाना। वीरं विदेय तव संदृशि। माऽहꣳ रायस्पोषेण वियोषम् (५), इति॥

रोचते सूर्याय त्वा देवायुवं द्रविणोदा दधाना द्वे च॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः॥ ७॥

हे महावीर ते तव प्रसादादहं पत्नी त्वष्टीमती सिक्ते रेतसि रूपाणां विकर्त्रा *त्वष्टृशब्देन युक्ता सती सपेय पत्या संगच्छेय। ततः संगमादूर्ध्वं सुरेताः शोभनेन पुत्रोत्पादने(के)न रेतसा युक्ता सती रेतो दधाना तादृशमेव पतिसंबद्धं रेतो धारयन्ती तव संदृशि त्वदीयकटाक्षे सति वीरं विदेय कर्मणि शूरं पुत्रं लभेय। अहं त्वत्प्रसादाद्रायस्पोषेण धनपुष्ट्या मा वियोषं वियुक्ता मा भूवम्।

अस्मिन्ननुवाके मन्त्रसंख्यां दर्शयति—

नवैतेऽवकाशा भवन्ति। पत्नियै दशमः। नव वै पुरुषे प्राणाः (९)। नाभिर्दशमी। प्राणानेव यजमाने दधाति। अथो दशाक्षरा विराट्। अन्नं विराट्। विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ६। विभा० ३३)

अवकाशयन्तेऽर्थं प्रकाशयन्त इत्यवकाशा मन्त्राः। ते चात्र नवसंख्याका भवन्ति अपश्यं गोपामित्येको मन्त्रः, अत्र प्रावीरित्याद्या ऋतुविषयाः षण्मन्त्राः, तपोजामित्यादि मा मा हिꣳसीरित्यन्तं वाक्यजातमेको मन्त्रः, त्वमग्न इत्यादिको रातयः सन्विंत्यन्त एको मन्त्रः। एवं नवसंख्याकाः। त्वष्टीमतीत्यादिकः पत्न्या दशमो मन्त्रः पुरुषशरीरेऽपि च्छिद्रगताः प्राणा नवसंख्याकास्तदपेक्षया नाभिर्दशमी, अतो मन्त्रगतसंख्यासाम्याद्यजमाने प्राणानेव सुस्थितान्करोति। अपि च विराड्द्वाराऽन्नमाप्नोति।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं महावीरावेक्षणं विधत्ते—

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत। तद्देवा होत्राभिः प्रत्यदधुः। ऋत्विजोऽवेक्षन्ते।

---

* "त्वष्ट्रा देवेन" इति तै० पु० पाठः, इति ग. पुस्तकटिप्पणी।

---

१ ग. त्वष्टीम°। २ ग. त्वष्टीम°। ३ ग. त्वष्टीम°। ४ ग. °का ऋत्विजां भ°। ५ °न्निवर्तयन्तिको मन्त्र एकः। ए°। ६ ग °स्थिरान्क°।

एता वै होत्राः। होत्राभिरेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति (१०), इति।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३४)

यदा धनुष्कोट्या यज्ञपुरुषस्य शिरश्छिन्नं तदा देवास्तच्छिरो होत्राभिर्यज्ञशरीरे प्रतिहितवन्तः। होमनिष्पादिका ऋत्विजां याः प्रत्यवेक्षणादिक्रिया **एता** एव होत्रा-स्तस्मादृत्विजामवेक्षणेन **होत्राभिरेव यज्ञस्यः शिरः** प्रतिहितं भवति।

अग्निष्ट्वेत्यादिमन्त्रैरुपस्थानादूर्ध्वकालीनत्वमवेक्षणस्य विधत्ते—

रुचितमवेक्षन्ते। रुचिताद्वै प्रजापतिः प्रजा

असृजत। प्रजानाꣳ सृष्ट्यै, इति।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३५)

रुचिधात्वर्थप्रतिपादकैरग्निष्ट्वेत्यादिकैर्मन्त्रैरभिमन्त्रितो महावीरो रुचितः, तादृशं पश्चादवेक्षेरन्। पुरा **प्रजापतिः** प्रवर्ग्याद्रुचितादेव **प्रजाः** सृष्टवान्, अतोऽत्रापि सृष्ट्यै तद्भवति।

पूर्वोक्तमेवानूद्य पुनः प्रशंसति—

रुचितमवेक्षन्ते। रुचिताद्वै पर्जन्यो वर्षति।

वर्षुकः पर्जन्यो भवति। सं प्रजा एधन्ते, इति।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३६)

पूर्वोक्ताद्रुचितात्प्रवर्ग्यादेव कर्मानुष्ठानद्वाराऽऽदित्यप्राप्त्या मेघो **वर्षति**, अतोऽत्रापि रुचितावेक्षणे **पर्जन्यो** वर्षणशीलो **भवति, प्रजाश्च** सम्यग्वर्धन्ते।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

रुचितमवेक्षन्ते। रुचितं वै ब्रह्मवर्चसम्।

ब्रह्मवर्चसिनो भवन्ति (११), इति।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३७)

ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्ती **रुचितं** विद्वत्सभायां प्रकाशितं भवति। अतो रुचितावेक्षणेन ब्रह्मवर्चसयुक्ता **भवन्ति**।

अवेक्षणे पूर्वोक्तमन्त्रान्विधत्ते—

अधीयन्तोऽवेक्षन्ते। सर्वमायुर्यन्ति, इति।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३८)

अधीयन्तोऽपश्यं गोपामित्यादिमन्त्रान्पठन्त ऋत्विजोऽवेक्षेरन्, ततो मन्त्रसामर्थ्यात्सर्वायुष्प्राप्तिः।

क. ख. °ति प्रत्यवे°। २ ग. वर्धन्ते।

पत्न्याः कंचिद्विशेषं विधत्ते—

न पत्न्यवेक्षेत । यत्पत्न्यवेक्षेत । प्रजायेत । प्रजां त्वस्यै निर्दहेत् । यन्नावेक्षेत । न प्रजायेत । नास्यै प्रजां निर्दहेत् । तिरस्कृत्य यजुर्वाचयति । प्रजायते । नास्यै प्रजां निर्दहति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ३९)

अत्रायं विचारः, किं पत्न्यवेक्षेत न वेति । अवेक्षणपक्षे प्रजोत्पत्तिलक्षणे गुणे सत्यपि तदीयां प्रजां महावीरो निर्दहेदित्येष महान्दोषः, अतो नावेक्षेतेत्येकः पक्षः। अनवेक्षणपक्षे निर्दाहाभावेऽपि प्रजोत्पत्तिर्न स्यादित्यन्यो दोषः, अतो दोषद्वयनिवृत्तये पत्नीं केनचिद्व्यवधानेन तिरस्कृत्य त्वष्टीमतीति मन्त्रं पठेत्(पाठयेत्) ।

तस्मिन्मन्त्रे सपेयेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह । सपाद्धि प्रजाः प्रजायन्ते (१२), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ६ । विभा० ४०)

ऋतवो हि शिरः सर्वपृष्ठे प्रवृणक्त्यनिपद्यमानमित्याह गतेत्याह शारदावेवास्मा ऋतू कल्पयति रुन्धे कवीनामित्याह प्राणाः प्रतिदधाति भवन्ति वाचयति चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

स्त्रीपुरुषयोः समवायात्प्रजोत्पत्तिः प्रसिद्धा तस्मात्सपेयेत्युच्यते ।

अत्र मीमांसा । तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

"न प्रवृञ्ज्यादाद्ययज्ञे क्रतौ सोऽनुष्ठितावुत ।
प्रतिषेधः क्रतौ युक्त उक्ता ह्यस्याऽऽद्ययज्ञता ॥
प्रवृणक्त्युपसद्भ्यः प्रागिति वाक्यात्*क्रतौ विधेः ।
आद्यप्रयोगे प्राथम्यान्निषेधः क्वचिदेव सः" ॥

ज्योतिष्टोमे प्रवर्ग्याख्यं कर्म प्रकृत्य श्रूयते—न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति । सो[1] निषेधो ज्योतिष्टोमक्रतौ द्रष्टव्यो न तु तदीयप्रथमप्रयोगे । कुतः । एष वाव प्रथमयज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति तस्य प्रथमयज्ञत्वाभिधानादिति चेत् । मैवम् पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्तीति वाक्ये क्रतौ प्रवर्ग्यस्य विहितत्वात् । न

* न्यायमालानुरोधेनायं पाठ. । अत्र तु भाष्यपुस्तकेषु क्रतोर्विधेरित्येव पाठ उपलभ्यते स. नातीव समञ्जसः ।

१ ग. °णक्तिरति ।

निषेधवाक्ययोः समानबलत्वादनिर्णयः, प्रतिषेधवाक्ये प्रथमशब्देन *निषेधस्य परत्वनिर्णयात्। प्रथमद्वितीयादिशब्दाः क्रियाया आवृत्तौ मुख्याः, तत्संबन्धाद्द्र-पत्रर्यन्ते। प्रथममध्येतव्यत्वात्प्रथम(मं) काण्डं तदनन्तरमध्येतव्यत्वाद्द्वितीय(य)-इम्। एवमादावुत्पन्नत्वात्प्रथमः पुत्रः, तदनन्तरमुत्पन्नत्वाद्द्वितीयः पुत्रः। तथाऽपि सति) प्रयोगक्रियाया आवृत्तिविशेषे प्रथमशब्दो मुख्यः, तदावृत्तिविशेष(षय,तया ब्दो(यज्ञे) लाक्षणिकः। त्वत्पक्षे क्रतौ मुख्यो यज्ञशब्दः प्रयोगे लाक्षणिकः इति चेत्। बाढम्। तथाऽप्यसंजातविरोधिनि लाक्षणिकत्वकल्पनात्काम(द्वर)मुत्त-तत्कल्पनं, तस्माज्ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे प्रवर्ग्यस्य निषेधः। ननु सप्तसंस्था-य ज्योतिष्टोमस्य प्रथमसंस्थारूपोऽग्निष्टोमः, तत्रायं निषेधः पर्यवस्यति। विधिश्च श्रूयते—अग्निष्टोमे प्रवृणक्तीति। एवं तर्ह्यधिकारिभेदेन विधिनिषेधयोर्व्यवस्थाऽ-तथा च श्रूयते—कामं तु योऽनूचानः स्यात्तस्य प्रवृञ्ज्यादिति। तस्मादनूचान-रिक्त[=कर्तृके]प्रथमप्रयोग एवायं निषेधः॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-यारण्यके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः॥ ७॥

अथ चतुर्थेऽष्टमोऽनुवाकः।

ष्टमे महावीरावेक्षणमुक्तम्। अष्टम आज्ययुक्ते महावीरे+ पयःप्रक्षेपणं प्रवृञ्जनमु-। कल्पः—"सावित्रेण रशनामादाय" इति। पाठस्तु—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे। अश्विनोर्बा-

हुभ्याम्। पूष्णो हस्ताभ्यामाददे, इति।

तीयानुवाके (प्रपा० ४ अनु० २ पृ० २२४) व्याख्यातोऽयं मन्त्रः। नेन मन्त्रेण साध्यमादानं विधत्ते—

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामादत्ते प्रसूत्यै।

---

* निषेधस्येति पदं न्यायमालाविस्तरानुसारेण स्थापितमादर्शपुस्तकेषु तु नास्ति। चिह्नान्तर्गतं न्यायमालाविस्तरानुरोधेन स्थापितमादर्शपुस्तकेषु तु नोपलभ्यते। :प्रक्षेपणमुच्यत इति तै० पु० पाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी।

१ क. ख. ग. 'दयं नि'। २ क. ख. ग. °यः। तथा सति प्र°। ३ क. ख. °यः। त°। याग क्रियाया। ५ क. ख. ग. °थेऽपि प्रं°। ६ ख. ग. प्रयोगो। ७ ख. 'र्यनि°। ८ ग. । ९ ग. °णक्तिवति। १० ख. °कारभे°। ११ ख. ग. आज्ये म°। १२ ग °णं विधत्ते प्र°।

अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू
आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै, इति ।
(प्रपा० ५ । अ० ७ । विभा० १)

अदित्यै रास्नाऽसि ।

कल्पः—" अदित्यै रास्नाऽसीत्यभिमन्त्र्य " इति । हे रशने त्वमदित्यै भूमिरूपायै धेन्वै रास्ना बन्धनार्था रशनाऽसि ।

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

आददेऽदित्यै रास्नाऽसीत्याह यजुष्कृत्यै, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २)

आददे इत्येष पूर्वमन्त्रशेषः स्पष्टार्थत्वात्पाठ एव तस्य व्याख्यानम् । यजु मन्त्रेण कृतिर्निष्पादनं यजुष्कृतिः, तत्सिद्ध्यर्थमनेनाभिमन्त्रणम् ।

इड एहि । अदित एहि । सरस्वत्येहि ।

कल्पः—"पूर्वया द्वारोपनिष्क्रम्य त्रिरुपांशु घर्मदुघामाह्वयति । इड एहि । अदित एहि । सरस्वत्येहि" इति । इडादीनि गोनामधेयानि तैः संबोध्येहीत्याह्वयति ।

मन्त्रतात्पर्यं दर्शयति—

इड एह्यदित एहि सरस्वत्येहीत्याह । एतानि वा
अस्यै देवनामानि । देवनामैरेवैनामाह्वयति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३)

वक्ष्यमाणाह्वानेन पुनरुक्तिं वारयितुं देवनामानीति विशेष्यते । इडादीनि देवप्रसिद्धानि गोनामानि, मन्त्रपाठे सति तैरेवेयमाहूता भवति ।

असावेहि । असावेहि । असावेहि (१) ।

कल्पः—" प्रत्येत्य दोग्ध्रे निदान इत्यादाय दक्षिणया द्वारोपनिष्क्रम्य त्रिरसावेहि । असावेहि । असावेहि " इति । घर्मदुघामाह्वयतीत्यनुवर्तते । मनुष्यैर्व्यक्तं संङ्केतितं गङ्गादिकं धेनुनाम 'असौ' इति शब्देन निर्दिश्यते, हे गङ्गे समागच्छ ।

पूर्वाह्वानाद्व्यावृत्तिमन्त्रं दर्शयति—

असावेह्यसावेह्यसावेहीत्याह । एतानि वा अस्यै मनुष्य-
नामानि (१) । मनुष्यनामैरेवैनामाह्वयति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ४

---

१ क. °न्त्रविशे° । २ क. ख. °दुघमा° । ३ क. ख गोर्नाम° । ४ क. °हि
५ क. ख. °दुघमा° । ६ क. साङ्केतिकं ।

द्विविधाह्वानगतां संख्यां प्रशंसति—

षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतुभिरेवैनामाह्वयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ५)

त्रीणि देवनामानि त्रीणि मनुष्यनामानीत्येवं षट्संपत्तिः ।

अदि॑त्या उ॒ष्णीष॑मसि ।

कल्पः—"अदित्या उष्णीषमसीति रशनया घर्मदुघामभिदधाति" इति । हे रशनेऽत्या भूमिरूपाया धेनोरुष्णीषस्थानीयाऽसि ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

अदित्या उष्णीषमसीत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ६)

वा॒युर॑स्यै॒डः ।

कल्पः—"वायुरस्यैड इति वत्सम्" इति । अभिदधातीत्यनुवर्तते । इडाया अपत्यो वत्सः, तादृशस्त्वं वायुस्वरूपोऽसि ।

वायुत्वमुपपादयति—

वायुरस्यैड इत्याह । वायुदेवत्यो वै वत्सः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ७)

वत्सापाकरणे वायवः स्थेत्याम्नानाद्वायुदेवत्यत्वम् । अत एवान्यत्र ब्राह्मणे वायु- । इत्युक्तम् ।

पू॒षा त्वोपाव॑सृजतु । अ॒श्विभ्यां॒ प्रदा॑पय ।

कल्पः—"पूषा त्वोपावसृजत्वित्युपावसृज्य" इति । अश्विभ्यां प्रदापयेति मन्त्रः । हे वत्स त्वां पूषाख्यो देवः स्तनपानार्थं मुञ्चतु, त्वं चाश्विदेवार्थं पयः प्रदापय।

मन्त्रस्य पूर्वभागे पूषेत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

पूषा त्वोपावसृजत्वित्याह । पौष्णा वै देवतया
पशवः (२) । स्वयैवैनं देवतयोपावसृजति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ८)

ोषकत्वादेवायं पशूनां देवः ।

त्तरभागेऽश्विशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

अश्विभ्यां प्रदापयेत्याह । अश्विनौ वै देवानां
भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ९)

---

१ क. ख. °दुघप° ।

अस्मै वत्साय क्षीरं भेषजमित्येतत्प्रत्यक्षम् । अश्विभ्यां तु हविष्प्रदानद्वारा भेषजम् ।

कल्पः—"यस्ते स्तनः शशय इति घर्मदुघामभिमन्त्रयते" इति । पाठस्तु—

यस्ते स्तनः शशयो यो मयोभूः । येन विश्वा
पुष्यासि वार्याणि । यो रत्नधा वसुविद्यः
सुदत्रः । सरस्वति तमिह धातवेऽकः, इति ।

हे धेनो ते तव यः स्तनः शशयः शयानः स्थैर्येणावस्थितः, यश्च स्तनो मयोभूः सुखस्य भावयिता, येन च स्तनेन विश्वा सर्वाणि वार्याणि वैरणीयानि वत्सादि शरीराणि पुष्यासि पुष्टानि करोषि, यश्च स्तनो रत्नधा रत्नवन्महार्घं क्षीरं धारयति अत एव वसुविदुत्तमं वस्तु लभते, यश्च स्तनः सुदत्रः शोभनदानशीलः, बहुक्षी ददातीत्यर्थः । हे सरस्वति, एतन्नामयुक्ते धेनो तं स्तनमिह कर्माणि धातवे धा देवानां क्षीरं पातुमकर्योग्यं कुरु ।

स्तनवर्णनेन धेनोरेव स्तुतिः संपद्यत इत्येतद्दर्शयति—

यस्ते स्तनः शशय इत्याह । स्तौत्येवैनाम्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १०)

उस्र घर्मꣳ शिꣳष । उस्र घर्मं
पाहि (२) । घर्माय शिꣳष ।

कल्पः—"उस्र घर्मꣳ शिꣳष । उस्र घर्मं पाहि । घर्माय शिꣳषेति निदाय वत्स इति । निदाय बद्ध्वेत्यर्थः । हे उस्र वत्स घर्मम(र्मं क्ष)*रणयोग्यं क्षीरं शिं वशेषय । हे उस्र क्षीराख्यं घर्मं पाहि पालय यथा सुरक्षितं भवति तथा कुरु किमर्थमिति तदुच्यते—घर्माय प्रवर्ग्यार्थं शिंषावशेषय ।

घर्मायेत्येतच्चतुर्थ्यन्तस्य तात्पर्यं दर्शयति—

उस्र घर्मꣳ शिꣳषोस्र घर्मं पाहि घर्माय शिꣳषे-
त्याह । यथा ब्रूयादमुष्मै देहीति । तादृगेव तत्, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ११)

---

* "रक्षणयोग्यम्" इति तै० पु० पाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

---

१ क. ख. °द्वारेण भे° । २ क. ख. °दुघम° । ३ ग. विश्वाः । ४ ग. विश्वाः । ५ प्रेरणीयानि । ६ क. घर्मं श्रवण° । ख. घर्म श्रयण° ।

लोके हि बालपुत्रार्थं क्षीरं देहीति गृहस्वामिनं बालस्य माता याचते तद्वदिदं द्रष्टव्यम् ।

बृहस्पतिस्त्वोपसीदतु ।

कल्पः—"बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्युपसीदति" इति । हे धेनो त्वा त्वां दोग्धृरूपो बृहस्पतिरुपसीदतु समीपे प्राप्नोतु ।

बृहस्पतिशब्दतात्पर्यं दर्शयति—

बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्याह (३) । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनामुपसीदति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० १२)

देवानां मध्ये बृहस्पतेः परब्रह्मरूपत्वात्तेनैवोपसदनं कृतं भवति ।

दानवः स्थ पेरवः । विष्वग्वृतो लोहितेन ।

कल्पः—"दानवः स्थ पेरव इति स्तनान्संमृश्य" इति । विष्वग्वृतो लोहितेनेति मन्त्रशेषः । हे स्तना यूयं दानवः क्षीरदानकुशलाः, पेरवो वत्सेन पातुं योग्याः, लोहितेन रक्तेन विष्वग्वृतः पृथग्भूत्वा वर्तमानाः स्थ । न हि स्तनदोहने रक्तमायाति ।

पानयोग्यत्वकथनेन शुद्धिः सूचितेत्येतद्दर्शयति—

दानवः स्थ पेरव इत्याह । मेध्यानेवैनान्करोति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० १३)

विष्वग्वृत इत्यनेन क्षीरस्य रक्ताद्व्यावृत्तिर्विवक्षितेति दर्शयति—

विष्वग्वृतो लोहितेनेत्याह व्यावृत्त्यै, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० १४)

अश्विभ्यां पिन्वस्व । सरस्वत्यै पिन्वस्व ।
पूष्णे पिन्वस्व । बृहस्पतये पिन्वस्व । इन्द्राय
पिन्वस्व । इन्द्राय पिन्वस्व (३) ।

कल्पः—"अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व बृहस्पतये पिन्वस्वेति पयसि दोग्ध्रे दोग्धि" इति । स्थूले दोहनपात्रे दुह्यादित्यर्थः । इन्द्राय पिन्वस्व । इन्द्राय पिन्वस्वेति मन्त्रशेषः । हे धेनोऽश्विसरस्वत्यादिदेवार्थं पिन्वस्व हविः प्रभूतं देहि । प्रभूतदातृत्वं धेनोः प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति—

अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व बृहस्पतये

---

१ ग. वत्सेन । २ ग. वृष्णीयसि ।

पिन्वस्वेत्याह । एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पिन्वते, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १५)

बृहस्पत्यादिवदिन्द्रस्य संबन्धमात्रेण परितोषो न भवति किंतु हविर्भागोऽप्यस्ती-त्येतद्दर्शयति —

इन्द्राय पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्वेत्याह । इन्द्रमेव भागधेयेन समर्धयति, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १६)

भागाधिक्येनेन्द्रमन्त्रावृत्तिं दर्शयति—

द्विरिन्द्रायेत्याह (४) । तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १७)

गायत्रोऽसि । त्रैष्टुभोऽसि । जागतमसि ।

कल्पः—"उपोत्तिष्ठन्तावग्नीधे पयसी प्रदाय *पूर्वांवतिद्रुत्य शफोपयमानादत्ते गायत्रोऽसीति प्रथमं त्रैष्टुभोऽसीति द्वितीयं जागतमसीति तृतीयमित्यु(मु)पयमनं प्रतिप्रस्थाता" इति । ततस्य महावीरस्य हस्ताभ्यां ग्रहीतुमशक्यत्वात्संदंशवदुभयतः काष्ठद्वयमध्ये महावीरं संदष्टं कृत्वा काष्ठद्वयस्य मूलद्वयमग्रद्वयं च धृत्वाऽध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावानयतः, तौ काष्ठविशेषौ शफावित्युच्येते । महावीरस्याधस्ताद्धार्यमाणः काष्ठविशेष उपयम इत्युच्यते । हे प्रथमशफ त्वं गायत्रीछन्दःसंबन्धयसि । हे द्वितीयशफ त्वं त्रिष्टुप्छन्दःसंबन्धयसि । हे उपयम त्वं जगतीछन्दःसंबन्धयसि ।

एतन्मन्त्रसाध्यमादानं विधत्ते—

गायत्रोऽसि त्रैष्टुभोऽसि जागतमसीति शफो-
पयमानादत्ते । छन्दोभिरेवैनानादत्ते, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १८)

गायत्रादिशब्दप्रयोगेण च्छन्दोभिरादानं सिध्यति ।

सहोर्जो भागेनोप मेहि ।

कल्पः—" सहोर्जो भागेनोप मेहीति पय आह्रियमाणं प्रतीक्षते " इति । आग्नीध्रेणाऽऽनीयमान हे पय ऊर्जो रसस्य भागेन सह मामुपेहि मत्समीपे समागच्छ ।

एतन्मन्त्रबलेनोर्जो रसस्य भागः संपादितो भवतीति दर्शयति—

सहोर्जो भागेनोप मेहीत्याह । ऊर्ज एवैनं भागमकः, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० १९)

* " पूर्व(र्वे)वद्रु[वौ]द्रुत्य " इति तै० पु० पाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

१ ग. °ग्नीध्रे प° । २ ख. °वभिद्रु° । ग. °वभिद्रुत्य । ३ क. 'मनमित्यु' । ४ उपयमन ।

इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्य ।
घर्मं पात वसवो यजता वट् ।

कल्पः—“ इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येति महावीरे गोपय आनयति ” इति । घर्मं पात वसवो यजता वडिति मन्त्रशेषः । हे इन्द्र हेऽश्विनौ यूयं त्रयोऽपि मधुनः संबन्धिनं घर्मं घृतसहितं क्षीरं पात पिबत । कीदृशस्य मधुनः, सारघस्य सरघा मधुमक्षिकास्ताभिर्निष्पादितं सारघं तादृशस्य । मधुनः संबन्धेन हविषस्तद्वन्मधुररसत्वम् । हे वसवो देवा यजत यागं कुरुत । वट्, इदं हविर्दत्तमस्तु ।

अस्मिन्मन्त्र इन्द्रशब्देन सहाश्विशब्दस्य प्रयोगाभिप्रायं दर्शयति—

अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतावब्रूताम् । आवाभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट्क्रियाता इति । इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येत्याह । अश्विभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट्करोति । अथो अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति (५), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २०)

धनुष ऊर्ध्वकोट्या छिन्नमेतद्यज्ञस्य शिरः पुनस्तद्देहे प्रतिदधतावश्विनौ तस्मिकाल इदं वचनमब्रूताम् । पूर्वभाविभ्यामावाभ्यामेव वषट्कारेण हविः प्रदातव्यमिति । अतस्ताभ्यां प्रार्थितत्वादश्विनाविति मन्त्र उच्यते । तेनैताभ्यां प्रथमतो हविर्दत्तं भवति । अपि च पूर्वं भागरहितावश्विनाविदानीं भागेन समृद्धं (द्धौ) करोति । शिरःप्रतिधानवेलायामितरदेवान्प्रति पूर्वाभ्यामिति वरस्य वृतत्वाद्देवान्तरापेक्षयाऽश्विनोः पूर्वत्वमतो नान्येभ्यो देवेभ्यो घर्मो दीयते किंत्विन्द्रसहिताश्विभ्यामेव ।

मन्त्रस्योत्तरभागे वसुशब्देन वसूनामपि भागसिद्धिं दर्शयति—

घर्मं पात वससो यजता वडित्याह ।
वसूनेव भागधेयेन समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २१)

अत्र मीमांसया वषट्शब्दं (वट्शब्दं) प्रशंसति —

यद्वषट्कुर्यात् । यातयामाऽस्य वषट्कारः स्यात् । यन्न वषट्कुर्यात् । रक्षाꣳसि यज्ञꣳ हन्युः । वडित्याह । परोक्षमेव वषट्करोति नास्य यातयामा वषट्कारो भवति । न यज्ञꣳ रक्षाꣳसि घ्नन्ति (६), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २२)

अत्रेदं विचार्यते—वषट्शब्दः प्रयोक्तव्यो न वेति । तत्प्रयोगे सतीदानीमेव

१ क. ख. सति नीरसमे ।

गतसारत्वात्सोमयागे भविष्यति वषट्कारो निःसारो भवेत् । तदप्रयोगे वज्रो वै वषट्कार इति श्रुतस्य वज्रस्याभावाद्रक्षांसि यज्ञं विनाशयेयुः । अत उभयदोषपरिहाराय द्वितीयाक्षरं परित्यज्य वडित्येव प्रयोक्तव्यम् । तथा सति संपूर्णत्वाभावात्प्रत्यक्षो **वषट्कारो** न भवति । अंश एव ततः (अंशात एव) सद्भावात्परोक्षस्तिरोहितो **वषट्कारो भवति** । ततः संपूर्णवषट्कारो न गतसारः, एकदेशस्यापि विद्यमानत्वाद्वज्रसद्भावेन **रक्षांस्यपि यज्ञं न** विनाशयन्ति ।

स्वाहा॑ त्वा॒ सूर्य॑स्य र॒श्मये॑ वृष्टि॒वन॑ये जुहोमि ।

कल्पः—"स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्युद्यन्तमूष्माणमनुमन्त्रयते" इति । **वृष्टिवनये** वृष्टिप्रदानाय **सूर्यस्य रश्मये** हे ऊष्मंस्त्वां **स्वाहा जुहोमि** स्वाहाकारयोग्यामाहुतिमाहुतिद्रव्यं कृत्वा **जुहोमि** ।

सूर्यायेत्यनुक्त्वा रश्मय इत्युक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति —

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्याह । यो वा अस्य पुण्यो रश्मिः । स वृष्टिवनिः । तस्मा एवैनं जुहोति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २३)

सूर्यो न साक्षाद्वृष्टिं प्रयच्छति किंतु पुण्यरश्मिद्वाराऽतः साक्षाद्रश्मय एव वृष्टिप्रदानायाऽऽहुतिर्युक्ता ।

मधु॑ ह॒विर॑सि ।

कल्पः— "मधु हविरसीत्यजापयः" इति । महावीर आनयतीत्यनुवर्तते । हेऽजा त्वं **मधुरं हविरसि** ।

स्वादु कर्तुं मधुशब्दप्रयोग इति दर्शयति—

मधु हविरसीत्याह । स्वदयत्येवैनम्, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २४)

सूर्य॑स्य॒ तप॑स्तप ।

कल्पः—"सूर्यस्य तपस्तपेत्यूष्माणम्" इति । उद्यन्तमनुमन्त्रयत इत्यनुवर्तते ऊष्मन्**सूर्यस्य तपः** सूर्यसंबन्धिनं तापमपि तप त्वमतिशयेन तप्तं कुरु ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

सूर्यस्य तपस्तपेत्याह । यथा यजुरेवैतत्, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २५)

---

१ क. ख. °यागे भ° । २ ग. °हुतिं द्र° ।

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामि (४)।

कल्पः—"द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति शफाभ्यां महावीरं परिगृह्य" इति। महावीर त्वां द्यावापृथिवीदेवतारूपाभ्यां शफाभ्यां परिगृह्णामि।

मन्त्रबलाद्द्यावापृथिवीपरिग्रहः सिध्यतीति दर्शयति—

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीत्याह। द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं परिगृह्णाति (७), इति।
(प्रपा० ५। अनु० ७। विभा० २६)

अन्तरिक्षेण त्वोपयच्छामि।

कल्पः—"प्रच्छिन्नाग्रेण वेदेन भस्म प्रमृज्यान्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्युपयमनेन तिप्रस्थातोपयच्छति" इति। हे महावीर त्वामन्तरिक्षदेवतारूपेणोपयमनाख्यकाष्ठपाणोपयच्छामि, शफनामकाभ्यां काष्ठाभ्यामुद्ध्रियमाणे त्वयि तयोः सहायरूपेणानेनास्तादुद्यच्छामि।

मन्त्रबलादन्तरिक्षदेवतासाहाय्यं सिध्यतीति दर्शयति—

अन्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्याह। अन्तरिक्षेणैवैनमुपयच्छति। न वा एतं मनुष्यो भर्तुमर्हति, इति।
(प्रपा० ५। अनु० ७। विभा० २७)

देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुँ शकेयम्।

कल्पः—"देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुँ शकेयमित्यादायोत्थाय" इति। हे महावीर देवानां पितृणां वाऽनुमतिं प्राप्तोऽहं त्वां भर्तुं धारयितुं शक्तो भूयासम्।

एतत्पाठेनोभयानुमतिसिद्धिं दर्शयति—

देवानां त्वा पितृणामनुमतो भर्तुँ शकेयमित्याह। देवैरेवैनं पितृभिरनुमत आदत्ते, इति।
(प्रपा० ५। अनु० ७। विभा० २८)

कल्पः—"तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीति हरति" इति। पाठस्तु—

तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहि। दिविस्पृङ्मा मा हिँसीः। अन्तरिक्षस्पृङ्मा मा हिँसीः। पृथिविस्पृङ्मा मा हिँसीः। सुवरसि

१ ग. °मि। अ°। २ ख. °दुपयच्छा°। ३ क. ख. °ति। इ°। ४ क. ख. °ति। न वा एतं मनुष्यो भर्तुमर्हति। दे°।

सुवर्मे यच्छ । दिवं यच्छ दिवो मा पाहि (५), इति ॥

एहि पाहि पिन्वस्व गृह्णामि नवं च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽ-
ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

हे प्रवर्ग्य त्वं तेजोरूपोऽसि । अतस्तेजोरूपमाहवनीयमनुलक्ष्य प्रेहि प्रकर्षेण गच्छ। अत्युष्णस्त्वं द्युलोकादीन्स्पृशन्नपि मा [मा] हिꣳसीः, तापं मा कुरु । सुवरसि त्वमेव स्वर्गरूपोऽसि । अतः स्वर्गसुखं मे प्रयच्छ । तत्सुखाधारं दिवं द्युलोकं मे प्रयच्छ। दिवो द्युलोकान्मां पाहि । तत्र राक्षसप्रवेशं निवार्य पालय ।

मन्त्रस्य पूर्वभागे तेजोऽनुप्रेहीत्यस्य तात्पर्यं दर्शयति—

वि वा एनमेतदर्धयन्ति । यत्पश्चात्प्रवृज्य पुरो जुह्वति ।
तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० २९)

आहवनीयस्य पश्चिमभागे गार्हपत्यस्योत्तरदेशे प्रवर्ग्यं कृत्वा पुरः पूर्वस्यां दिश्या हवनीये जुह्वतीति यदस्ति एतेनैनं प्रवर्ग्यं [व्यर्धयन्ति] समृद्धिरहितं कुर्वन्ति प्रवृञ्जनेनैव तेजसो गतत्वात् । अतस्तेजोऽनुप्रेहीत्युक्त्या द्रव्ये तेजः संपादितं भवति

मध्यमभागस्याहिंसापरत्वं दर्शयति—

दिविस्पृङ्मा मा हिꣳसीरन्तरिक्षस्पृङ्मा मा हिꣳसीः पृथि-
विस्पृङ्मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै (८), इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३०)

तृतीयभागस्याऽऽशीःपरत्वं दर्शयति—

सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो
मा पाहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ७ विभा० ३१)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

---

१ ग. (४) । २ क. ख. °सि स्व° । ३ ग. °र्गसुखरू° । ४ क. ख. स्वार्ग्यं सु° । ५ ख. यच्छ । ६ क. तत्राक्षिशब्दम° । ख. तत्र क्ष१(अ१)शब्दप° । ७ क. ख. पुनः । ८ °सोऽग°

अथ चतुर्थे नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे महावीरे घृतयुक्ते क्षीरप्रक्षेपलक्षणं प्रवृञ्जनमुक्तम् । नवमे तस्य प्रवर्ग्यद्रव्य-स्याऽऽहवनीये याग उच्यते । कल्पः—" प्रभञ्जनवानं पञ्च वातनामानि व्याचष्टे समुद्राय त्वा वाताय स्वाहेत्युपान्य पञ्चोत्तराण्यग्नये त्वा वसुमते स्वाहा " इति । पाठस्तु—

समुद्राय त्वा वाताय स्वाहा । सलिलाय त्वा वाताय स्वाहा । अनाधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अप्रतिधृष्याय त्वा वाताय स्वाहा । अवस्यवे त्वा वाताय स्वाहा । दुवस्वते त्वा वाताय स्वाहा । शिमिद्वते त्वा वाताय स्वाहा । अग्नये त्वा वसुमते स्वाहा । सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहा । वरुणाय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहा (१) । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहा । सवित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहा । यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहा, इति ।

अत्र वातायेति विशेष्यनिर्देशः । समुद्रादिशब्दा विशेषणभूता नामधेयविशेषवाचिनः । हे प्रवर्ग्य त्वां समुद्रनामकाय वाताय स्वाहा कथयामीत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् । एवमुत्तरेष्वपि योज्यम् । षष्ठसप्तमौ मन्त्रौ विकल्पार्थौ[4] । वसुयुक्ताग्नयेऽग्निनामकाय वातविशेषाय त्वां स्वाहा कथयामि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ऋभ्वादिभिर्युक्ताय सवितृनामकाय वाताय कथयामि । अङ्गिरोभिः पितृभिश्च युक्ताय यमनामकाय वाताय कथयामि । अयमपि मन्त्रो विकल्पार्थः ।

एतैर्मन्त्रैः साध्यं वातनामकथनं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । आत्मा वायुः । उद्यत्य वातनामान्याह । आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ७ । विभा० ३२)

आहवनीयं प्रति नेतुं प्रवर्ग्यमुद्यत्य वातनामकथनेन वायोरात्मत्वादात्मन्येव =यज्ञस्य शिरः प्रतिहितो(तं) भवति ।

= 'यज्ञशिरः प्रतिहितं भवति' इति तै० पुस्तकपाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

१ ख. °ल्पः—"वृञ्ज° । ग. °ल्प.—"प्रभञ्जनावानं । २ ग. °त्यपि प° । ३ ग °श° । ४ ग. विकल्पौ । ५ ख. ग. साध्यवा° । ६ ग. °मुद्धृत्य । ७ ख. ग. °ज्ञस्याग्निः प्र° ।

तत्कथनमध्ये श्वासं वारयति—

अनवानम् । प्राणानाᳪ संतत्यै, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ३३)

अवानं श्वासः स यथा न भवति तथा पठेत् । तच्च प्राणानामविच्छेदाय भवति मन्त्रसंख्यां विधत्ते—

पञ्चाऽऽह (९) । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः प्रतिदधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ३४)

धानाकरम्भादिहविष्पञ्चकयोगेन यज्ञः पाङ्क्तः । स च यावानस्ति तस्य सर्वं शिरो नामपञ्चकेन प्रतिहितं भवति ।

उत्तरपञ्चकस्य प्रथममन्त्रेऽग्निशब्देनाऽऽदित्यो विवक्षित इति दर्शयति—

अग्नये त्वा वसुमते स्वाहेत्याह । असौ वा आदित्योऽग्निर्वसुमान् । तस्मा एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ३५)

हविष्प्रक्षेपाभावेऽपि स्वाहाशब्दप्रयोगमात्रेण जुहोतीत्युच्यते ।

द्वितीयमन्त्रादौ सोमादिशब्दैः प्रसिद्धार्थतामेव विवक्षितां दर्शयति—

सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहेत्याह । चन्द्रमा वै सोमो रुद्रवान् । तस्मा एवैनं जुहोति । वरुणाय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहेत्याह (१०) । अप्सु वै वरुण आदित्यवान् । तस्मा एवैनं जुहोति । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मण एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ३६)

अनन्तरमन्त्रे सवितृशब्देन संवत्सरस्य विवक्षां दर्शयति—

सवित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहेत्याह । संवत्सरो वै सवितर्भुमान्विभुमान्प्रभुमान्वाजवान् । तस्मा एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ३७)

अनन्तरमन्त्रे यमशब्देन प्राणस्य विवक्षां दर्शयति—

यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेत्याह । प्राणो वै यमोऽङ्गिरस्वान्पितृमान् (११) । तस्मा एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ३८)

वातानां मन्त्रानुपसंहरति—

एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ३९)

समुद्रादिभ्यो यमान्तेभ्यस्त्रयोदशमन्त्रोक्ताभ्यो देवताभ्यो होमः कृतो भवति ।
अनुष्ठेयमन्त्रसंख्यां प्रशंसति—

दश संपद्यन्ते । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ४०)

*त्रयोदशसु त्रयाणां विकल्पार्थत्वेन पूर्वपञ्चकमुत्तरपञ्चकं चेत्येवमनुष्ठेयमन्त्राणां दशत्वसंपत्तिः, अतो विराजाऽन्नप्राप्तिः ।

अथ रौहिणपुरोडाशौ विधत्ते—

रौहिणाभ्यां वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् । तद्रौहिणयो रौहिणत्वम् । यद्रौहिणौ भवतः । रौहिणाभ्यामेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति, इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ४१)

स्वर्ग(र्गे) रोहत्याभ्यां पुरोडाशाभ्यामिति रौहिणौ ताभ्यां स्वर्गप्राप्तिः ।
रौहिणपुरोडाशयोर्दक्षिणोत्तरयोरपि होममन्त्रावुत्तरानुवाक आम्नास्यमानावपि पुरोडाशविधिप्रसङ्गादिहैवोपहृत्य व्याख्यास्ये(ये)ते —

अहर्ज्योतिः केतुना जुषता॑ सुज्योतिर्ज्योतिषा॑ स्वाहा रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषता॑ सुज्योतिर्ज्योतिषा॑ स्वाहेत्याह । आदित्यमेव तदमुष्मिँल्लोकेऽह्ना परस्ताद्दाधार । रात्रिया अवस्तात् । तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लोकेऽहोरात्राभ्यां धृतः (१२), इति ।
(प्रपा० ९ । अनु० ७ । विभा० ४२)

मनुष्यनामानि पशवः सीदन्त्वित्याहेन्द्रायेत्याहार्धयति घ्नन्ति गृह्णात्याहिꣳसायै पञ्चाऽऽहाऽऽदित्यवते स्वाहेत्याह पितृमानेति चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अहर्देवता केतुनाऽध्यक्षरूपेणाऽऽदित्यमण्डलेन सह ज्योतिर्जुषतां प्रकाशं सेवताम् । ज्योतिषां मध्ये सुज्योतिः शोभनज्योतीरूपमहरादित्य स्वाहुतमिदमस्तु । रात्रिदेवतामन्त्रोऽपि व्याख्येयः । तत्तेन मन्त्रद्वयेन स्वर्गलोकात्परस्तादुपरिभागेऽह्नदेवतया सहितमादित्यं धारयति । अवस्तादधोभागे रात्रिदेवतया सहितमादित्यं धारयति । यस्मादेवं तस्मात्स्वर्गेऽसावादित्यो देवताद्वयेन धृतो वर्तते ।

विश्वा आशा दक्षिणसत् ।

कल्पः—"अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रामन्विश्वा आशा दक्षिणसदिति

* 'त्रयोदशमन्त्रेषु' इति तै. पुस्तकपाठ इति ग. पुस्तकटिप्पणी ।

१ ग. °राडन्नाराडन्नत्वप्रा° । २ ख. °न्नत्वप्रा° । ३ क. °हणमाभ्यां । ४ क. ख. °न्त्रव्या° । ५ ग. णाऽभिक्रा° । ६ क. दिक्रम° । ख. °तिक्रम्य विश्वा ।

ब्रह्माणमीक्षते" इति । दक्षिणदेशे सीदतीति **दक्षिणसद्** सोऽयं **विश्वा आशाः** सर्वदिग्वर्तिनो देवान्प्रीणात्विति शेषः ।

उक्तार्थपरत्वं मन्त्रस्य दर्शयति—

विश्वा आशा दक्षिणसदित्याह । विश्वानेव देवान्प्रीणाति । अथो दुरिष्ट्या एवैनं पाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १)

अनेन मन्त्रेण देवप्रीतिर्भवति । यागे संभावितदोषाच्च यजमानं पालयति ।

विश्वान्देवानयाडिह ।

कल्पः—" विश्वान्देवानयाडिहेति होतारम् " इति । ईक्षत इत्यनुवर्तते । इ कर्मणि होता **विश्वान्देवानयाडिष्टवान्** ।

अयाट्शब्देन सर्वदेवानां भागसमृद्धिं दर्शयति—

विश्वान्देवानयाडिहेत्याह । विश्वानेव देवान्भागधेयेन समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० २)

कल्पः—"स्वाहाकृतस्य घर्मस्येति घर्ममभिमन्त्र्य" इति । पाठस्तु—

स्वाहाकृतस्य घर्मस्य । मधोः पिबतमश्विना ।
स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय । शं यजुर्भिः, इति ।

अश्विना हेऽश्विनौ **स्वाहाकृतस्य** स्वाहाकारेण समर्पितस्य **मधोर्म**धुरस्य घर्म प्रवर्ग्यद्रव्यस्य रसं **पिबतम्** । यजुर्भिर्यजुर्देवताभिः सहिताय **यज्ञियाय** यज्ञयोग्या ग्नये **शं** सुखं यथा भवति तथा स्वाहुतमस्तु ।

मन्त्रस्य पूर्वभागेणाश्विनोर्भागसमृद्धिं दर्शयति—

स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विनेत्याह । अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ३

उत्तरभागे स्वाहेत्युच्चारेण प्रवर्ग्येऽभिघारणं हविष्ट्वं च संपद्यत इति दर्शयति—

स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भिरित्याह । अभ्येवैनं घारयति । अथो हविरेवाकः (१), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ४

कल्पः—" अश्विना घर्मं पातमिति वषट्कृते जुहोति " इति । पाठस्तु—

अश्विना घर्मं पातꣳ हार्दिवानम् (२) ।

अहर्दिवाभिरूतिभिः। अनु वां द्यावा-
पृथिवी मꣳसाताम्। स्वाहेन्द्राय, इति।

हेऽश्विनौ घर्मं प्रवर्ग्यहविः पातं पिबतम्। कीदृशम्। हार्दिवानं हृदयप्रियातिशयो हार्दी सोऽस्यास्तीति हार्दिवा तादृशम्। अहरहन्यस्मिन्दिने दिवाभिर्द्योतमानाभिरूतिभिरस्मद्विषयर(र १)क्षणाक्रियाभिर्निमित्तभूताभिः पातमिति पूर्वत्रान्वयः। हेऽश्विनौ वां युवां द्यावापृथिव्यौ देवते अनुमंसातामनुमतौ कुरुताम्। इन्द्रायेदं स्वाहुतमस्तु।

स्वाहेन्द्रा वट्।

कल्पः—"स्वाहेन्द्रा वडित्यनुवषट्कृते" इति। जुहोतीत्यनुवर्तते। इन्द्रेत्ययं शब्दः परमैश्वर्ययोगात्स्विष्टकृदग्निमाचष्टे। स्वाहाशब्द आहुतियोग्यतामाह। तादृशाय वषाडिदं हविः समर्पितम्।

अश्विना घर्मं पातमित्युक्त्या तयोर्भोगसमृद्धिं दर्शयति—

अश्विना घर्मं पातꣳ हार्दिवानमहर्दिवाभिरूतिभि-
रित्याह। अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ५)

अनुमꣳसातामिति पदेन द्यावापृथिव्योरनुज्ञा प्रार्थ्यत इति दर्शयति—

अनु वां द्यावापृथिवी मꣳसातामित्याहानुमत्यै, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ६)

चतुर्थ्यन्तस्येन्द्रशब्दस्य प्रथमतः प्रयोगे कारणं दर्शयति—

स्वाहेन्द्राय स्वाहेन्द्रा वडित्याह।
इन्द्राय हि पुरो हूयते, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ७)

यस्मात्प्रधानदेवतारूपायेन्द्राय प्रथमत आहुतिः पश्चात्स्विष्टकृद्देवताया आहुतिर्युक्ता, तस्मादिन्द्रायेति मुख्यदेवताविवक्षया प्रथमप्रयोगः।

अत्रानुष्ठानक्रमं विधत्ते—

आश्राव्याऽऽह घर्मस्य यजेति। वषट्कृते जुहोति।
रक्षसामपहत्यै। अनुयजति स्वगाकृत्यै, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ८)

---

१ ग. °वर्य ह°। २ क. °याभिः प°। ३ ग. °न्द्राय व°। ४ ग. इन्द्र इत्य°। क. ख. °न्द्रपदस्य।

प्रथममाश्रावणं कृत्वा ततो **घर्मस्य यजेति** ब्रूयात् । हे होतर्घर्मस्य प्रवर्ग्यस्यानुष्ठानार्थं **यज** याज्यां पठ । एवं प्रैषमुक्त्वा ततो होत्रा याज्यापाठेन **वषट्कृते** सत्यश्विना घर्ममित्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् । एतच्च रक्षसामपघाताय भवति । ततोऽनुवषट्कारे होत्रा प्रयुक्ते सति स्वाहेन्द्रा वडिति मन्त्रेण यजेत् । तच्च **स्वगाकृत्यै** स्वाधीनकरणायोपयुज्यते ।

कल्पः—"घर्ममपातमश्विनेत्यनुवाकशेषेणोपस्थाय" इति । पाठस्तु—

घर्ममपातमश्विना हार्दिवानम् । अहर्दिवाभिरूतिभिः । अनु वां द्यावापृथिवी अमꣳसाताम् । तं प्राव्यं यथावट् । नमो दिवे । नमः पृथिव्यै (३) । दिवि धा इमं यज्ञम् । यज्ञमिमं दिवि धाः । दिवं गच्छ । अन्तरिक्षं गच्छ । पृथिवीं गच्छ । पञ्च प्रदिशो गच्छ । देवान्घर्मपान्गच्छ । पितॄन्घर्मपान्गच्छ (४) इति ॥

आदित्यवते स्वाहा हार्दिवानं पृथिव्या अष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

हेऽश्विनावस्मिन्नहनि द्योतमानैरक्षणक्रियानिमित्तं हृदयप्रियातिशययुक्तं प्रवर्ग्यद्रव्यमपातं युवां पीतवन्तौ । द्यावापृथिव्यौ च युवयोरनुमतिं दत्तवत्यौ । प्रकृष्टरक्षाहेतुं **तं प्राव्यं** [प्रवर्ग्यद्रव्यं?] **यथावट्** स्विष्टकृद्देवतायै यथावद्दत्तवानस्मि । द्यावापृथिव्योः प्रसादादस्य कर्मणो निष्पत्तेस्ताभ्यां **नमो**ऽस्तु । हेऽश्वीन्द्ररूप प्रवर्ग्यदेवास्मदीयमिमं **यज्ञं दिवि धा** द्युलोके स्थापय । द्विरुक्तिरादरार्था । हे प्रवर्ग्य द्युप्रभृतिकं लोकत्रयं प्राप्नुहि । तथोर्ध्वदिक्सहिताः प्राच्यादिपञ्च दिग्देवताः प्राप्नुहि । प्रवर्ग्यस्य पातारो ये देवा ये च पितरस्तानुभयान्प्राप्नुहि ।

होममन्त्रेण सहोपस्थानमन्त्रस्य समानार्थतां दर्शयति—

घर्ममपातमश्विनेत्याह (२) । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ९)

१ ग. °व्यै । दि° । २ क. ख. ग पितॄन्व° । ३ ग. °च्छ (३) । ४ ख. °नलक्ष
५ ग. °त्यौ । प्राव्यं प्र° ।

अमँस्सातामित्यस्यातीतार्थवाचिशब्दस्य सिद्धानुज्ञापरत्वं दर्शयति—

अनु वां द्यावापृथिवी अमँस्सातामित्याहानुमत्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १०)

अनन्तरमन्त्रभागस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

तं प्राव्यं यथावण्णमो दिवे नमः पृथिव्या इत्याह । यथायजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ५ अनु० ८ । विभा० ११)

हविषः स्वर्गप्राप्तिपरत्वमनन्तरभागस्य दर्शयति—

दिवि धा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिवि धा

इत्याह । सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १२)

दिवं गच्छेति प्रार्थनाया हविषो लोकत्रयप्रतिष्ठापनार्थतां दर्शयति—

दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह ।

एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठापयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १३)

अथोत्तरवाक्यानां सर्वदिक्षु देवेषु पितृषु च हविषः प्रतिष्ठापनार्थतां दर्शयति—

पञ्च प्रदिशो गच्छेत्याह (३) । दिक्ष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति । देवान्घर्मपान्गच्छ । पितॄन्घर्मपान्गच्छेत्याह । उभयेष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १४)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ चतुर्थे दशमोऽनुवाकः ।

आहवनीये प्रवर्ग्यद्रव्येण होमो नवमेऽभिहितः । दशमे तद्द्रव्यशेषेणाग्निहोत्रहोमिधीयते । तत्राऽऽदौ किंचिदनुमन्त्रणमुच्यते । कल्पः—"उपर्याहवनीये धार्य प्रतिप्रस्थाता शृतदध्ना पूरयतीषे पीपिह्यूर्जे पीपिहीति विक्षरन्तमनुमन्त्रयते" इति । न्तु—

इषे पीपिहि । ऊर्जे पीपिहि । ब्रह्मणे पीपिहि । क्षत्राय पीपिहि । अद्भ्यः पीपिहि । ओषधीभ्यः पीपिहि । वनस्पतिभ्यः पीपिहि ।

१ क. °चिनः श° । २ ख. पितॄन्घ° । ३ ग. °ये ध्यार्थे° । ४ ख. शृतं द° । ५ ग. पूर्जे । ६ क. घ. ऊर्जे ।

द्यावापृथिवीभ्यां पीपिहि । सुभूताय पीपिहि । ब्रह्मवर्चसाय पीपिहि (१) । यजमानाय पीपिहि । मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहि, इति ।

आहवनीयस्योपरि महावीरं धारयित्वा तत्रत्ये तप्ते घृते तप्तस्य दध्नः प्रक्षेपे सति प्रवर्ग्यो विक्षरति विशेषेण पात्रस्योर्ध्वं यदोद्गच्छति तदानीमुद्गच्छन्तं प्रवर्ग्यं संबोध्येद-मुच्यते—हे प्रवर्ग्य, इषेऽन्नार्थं पीपिहि त्वं प्रवृद्धो भव । तथोर्जे रसार्थं ब्राह्मणाय च प्रवृद्धो भव । सुभूतं शोभनं प्राणिजातम् । मह्यं ज्यैष्ठ्यायाध्वर्योर्मम प्रशस्तत्वाय प्रवर्ग्यस्याभिवृद्ध्या सर्वमिदमभिवर्धत इत्यर्थः ।

एतस्याभिवृद्धेर्मन्त्रोक्ताया वृष्टिहेतुत्वं दर्शयति—

यत्पिन्वते । वर्षुकः पर्जन्यो भवति । तस्मात्पिन्वमानः पुण्यः, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १५)

पिन्वते वर्धते पात्रस्योपर्युद्गच्छतीत्यर्थः ।

हविष उद्गमनं दिग्विशेषेण प्रशंसति—

यत्प्राङ्पिन्वते । तद्देवानाम् । यद्दक्षिणा । तत्पितृणाम् (४) । यत्प्रत्यक् । तन्मनुष्याणाम् । यदुदङ् । तद्रुद्राणाम्, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १६)

इत्थमभिवृद्धिं प्रशस्य प्रागुदग्दिशोः संधौ क्षरणं विधत्ते—

प्राञ्चमुदञ्चं पिन्वयति । देवत्राऽकः, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १७)

प्रागुदङ्मध्यवर्तिनमेतं प्रवर्ग्यमिष्टं **पिन्वयति,** अभिवृद्धं कुर्यात् । महावीरे तस्मिन्प्रदेशे दधिप्रक्षेपेणाभिवर्धयेत् । तेन देवत्रा देवेष्वकरेतं प्रवर्ग्यं करोति ।

पक्षान्तरं विधत्ते—

अथो खलु । सर्वा अनुदिशः पिन्वयति । सर्वा दिशः समेधन्ते, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १८)

पात्रमध्ये **सर्वा दिशो**ऽनुलक्ष्य दधिप्रक्षेपेण तद्धविरुद्गमयेत् । तेन सर्वा अपि सम्यग्वर्धन्ते ।

पात्रादुद्गतस्य हविषः परिधिभ्यो बहिर्देशे पतनं वारयितुं विधत्ते—

अन्तःपरिधि पिन्वयति (५) । तेजसोऽस्कन्दाय, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० १९)

---

१ ग. वारयित्वा । २ क. ख. °र्ग्यद्रव्यं पि° । ३ क. °दुद्धत° ।

परिधीनामन्तरेव यथा पतति तथाऽभिवर्धयेत्। तथा सत्यविनाशितं तेजो भवति। त्रेषु चतुर्थीविभक्तेस्तात्पर्यं दर्शयति—

इषे पीपिह्यूर्जे[1] पीपिहीत्याह। इषमेवोर्जं यजमाने दधाति, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ८। विभा० २०)

उत्तरमन्त्रेष्वप्येतदनुसंधेयम्।

सर्वेषां यजमानार्थत्वे समाने सति पुनर्यजमानायेत्युक्तेस्तात्पर्यमाह—

यजमानाय पीपिहीत्याह। यजमानायैवै[2]तामाशिषमाशास्ते, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ८। विभा० २१)

यजमानस्य फलान्तरानुशासनायेयमुक्तिरित्यर्थः।

अध्वर्योः स्वार्थे मह्यमित्युक्तिरिति दर्शयति—

मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह। आत्मन एवैतामाशिषमाशास्ते, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ८। विभा० २२)

त्विष्यै त्वा। द्युम्नाय त्वा। इन्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वा।

कल्पः—"अथैनं दिशोऽनुप्र[3]हावयति त्विष्यै त्वा द्युम्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा यै त्वा" इति। हे प्रवर्ग्य त्विष्यै दीप्तिसिद्धये त्वां प्राच्यां दिशि हुतं करोमि। म्नाय धेना[4]प्तिसिद्धये त्वां दक्षिणस्यां दिशि हुतं करोमि। इन्द्रियाभिवृद्धये[5] त्वां च्यां दिशि हुतं करोमि। भूत्या ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थमुदीच्यां दिशि हुतं करोमि।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

त्विष्यै त्वा द्युम्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा
भूत्यै त्वेत्याह। यथायजुरेवैतत्, इति।

(प्रपा० ९। अनु० ८। विभा० २३)

धर्मोऽसि सुधर्मा मे न्यस्मे। ब्रह्माणि धारय। क्षत्राणि धारय। विशं धारय। नेत्त्वा वातः स्कन्दयात् (२)।

कल्पः—"प्रत्याक्रम्योपयमने शेषमानीयान्तर्वेद्युपयमनं निधाय[6] पूर्वस्मिन्खरे राजतं निधाय तस्मिन्महावीरं प्रतिष्ठापयति धर्मोऽसि सुधर्मा मे न्यस्मे ब्रह्माणि धारयेति ब्राह्मणस्य] क्षत्राणि धारयेति राजन्यस्य विशं धारयेति वैश्यस्य[7]" इति। नेत्त्वा वातः

---

१ ग. 'पिह्यूर्जे। २ घ. °मानमेवै°। ३ ग. °प्रज्ञाव°। ४ ख. ग. धनाप्ति°। ५ ग. °र्यवृ°। ६ क. ख. विधाय। ७ क. °ति। हे।

स्कन्दयादिति [मन्त्रशेषः]। हे महावीर **धर्माऽसि** त्वं धारणशक्तियुक्तोऽसि **मे** मम **सुधर्मा** सुष्ठु धारको भवेति शेषः। **अस्मे** अस्मासु **ब्रह्माणि** ब्राह्मणजात्युचितानि कर्माणि [नि]**धारय** नितरां संपादय। **क्षत्राणि** क्षत्रियजात्युचितानि कर्माणि **धारय**। **विशं** प्रजां **धारय**। **वातो** वायुस्त्वां नेत्स्कन्दयान्नैव शोषयतु।

मन्त्रपाठेन ब्राह्मणजात्युचिते कर्मणि यजमानस्य स्थापनं दर्शयति—

धर्माऽसि सुधर्मा मे न्यस्मे ब्रह्माणि धारये-
त्याह (६)। ब्रह्मन्नेवैनं प्रतिष्ठापयति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० २४)

मन्त्रशेषस्य निगदव्याख्यातत्वमभिप्रेत्य तत्स्वरूपमात्रमुपदर्शयति—

नेत्त्वा वातः स्कन्दयादिति, [इति]।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० २५)

ब्राह्मणादिविषयेषु मन्त्रत्रयेष्वनुषङ्गद्योतनाय पृथगुपदर्शनम्।

कल्पः—"यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेत्" इति। पाठस्तु—

अमुष्य त्वा प्राणे सादयामि। अमुना सह निरर्थं गच्छ। योऽस्मान्द्वेष्टि। यं च वयं द्विष्मः, इति।

हे महावीर द्वेष्टा द्वेष्यश्चेत्युभयविधस्यामुष्य शत्रोः **प्राणे** त्वां **सादयामि** **अमुना** शत्रुणा **सह** त्वं **निरर्थं गच्छ** प्रयोजनाभावं प्राप्नुहि, तदीयं प्रयोजनं कुर्वित्यर्थः।

अनेन मन्त्रेणाभिचारप्रयोगं विधत्ते—

यद्यभिचरेत्। अमुष्य त्वा प्राणे सादयाम्यमुना
सह निरर्थं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात्। यमेव
द्वेष्टि। तेनैनꣳ सह निरर्थं गमयति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० २६)

यं शत्रुं यजमानो **द्विष्यात्**, शत्रुश्च **यमेव** यजमानं **द्वेष्टि**, **एनं** द्वेष्यं द्वेष्टारं चेत्युभयविधं शत्रुं स यजमानस्तेन महावीरेण **सह निरर्थं** पुरुषार्थाभावं प्रापयति।

कल्पः—"अथैताञ्छाकलानुपयमने जुहोति पूष्णे शरसे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम्" इति। पाठस्तु—

पूष्णे शरसे स्वाहा। ग्रावभ्यः स्वाहा। प्रतिरेभ्यः स्वाहा। द्यावापृथिवीभ्याꣳ

---

१ क. ख. निरन्तरं।

स्वाहा । पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहा, इति ।

अनिष्टस्य हिंसकः शराः, तादृशाय **शरसे पूष्णे** पोषकाय देवाय स्वाहुतमिदमस्तु । **ग्रावभ्यः** पाषाणजन्यध्वनिरूपाभ्यो वाग्देवताभ्यः । **प्रतिरेभ्योऽ**भिवृद्धिहेतुभ्यः प्राणदेवेभ्यः ।

प्रथममन्त्रे पूषञ्श(श)ब्देन बहुदेवताविवक्षां दर्शयति—

पूष्णे शरसे स्वाहेत्याह । या एव देवता हुतभागाः । ताभ्य एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २७)

द्विविधा हि **देवता** हुतभागा अहुतभागाश्चेति । तथा चान्यत्राऽऽम्नातम्—"हुतादो वा अन्ये देवा अहुतादोऽन्ये" इति । तासु **हुतभागाः** सर्वा अप्यत्रोपलक्षितास्ताभ्यः सर्वाभ्य एनमुक्तं शकलं **जुहोति** ।

ग्रावशब्देन तज्जन्यध्वनिविवक्षां दर्शयति—

ग्रावभ्यः स्वाहेत्याह । या एवान्तरिक्षे वाचः (७) । ताभ्य एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २८)

प्रतिरशब्देन प्राणविवक्षां दर्शयति—

प्रतिरेभ्यः स्वाहेत्याह । प्राणा वै देवाः प्रतिराः । तेभ्य एवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० २९)

द्यावापृथिवीशब्देन मुख्यार्थविवक्षां दर्शयति—

द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहेत्याह । द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं जुहोति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३०)

घर्मपेभ्य इति विशेष्येण(षणेन)[2] सोमयागं कृत्वा पितृलोकगतानां पितृणां विवक्षां दर्शयति—

पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहेत्याह । ये वै यज्वानः । ते पितरो घर्मपाः । तेभ्य एवैनं जुहोति (८), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३१)

यज्वनां स्वकीययागकाले प्रवर्ग्यपानमस्तीति ते घर्मपाः ।

रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहा (३) ।

---

१ ङ 'नमक्तश' । २ क. °शेषेण ।

कल्पः—"षष्ठं शकलं सर्वेषु लेपेष्वङ्क्त्वाऽनन्वीक्षमाण उदञ्चं निरस्यति रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहा" इति। रुद्राः सहस्रसंख्याका होतार आह्वातारो यस्य मुख्यरुद्रस्य तस्मै रुद्रहोत्रे मुख्यरुद्राय स्वाहुतमिदं शकलमस्तु।

अनेन मुख्यरुद्रस्य भागसमृद्धिं दर्शयति—

रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह। रुद्र-
मेव भागधेयेन समर्धयति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ३२)

अस्य शकलस्याऽऽज्यपयःपिष्टलेपेषु सर्वेष्वञ्जनं विधत्ते—

सर्वतः समनक्ति। सर्वत एव रुद्रं निरवदयते, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ३३)

सर्वाञ्जनेन क्रूरदेवस्य रुद्रस्य सर्वतोऽपसारणं कृतं भवति।

शकलपरित्यागस्य दिग्विशेषं विधत्ते—

उदञ्चं निरस्यति। एषा वै रुद्रस्य दिक्।
स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ३४)

ऐशान्याः समीपे वर्तत इत्युदीच्यपि रुद्रस्य दिग्भवति।

हस्तेन जलस्पर्शनं विधत्ते—

अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ३५)

रुद्रार्थशकलस्पर्शेन यज्ञयोग्यत्वं विनष्टं पुनर्जलस्पर्शेन तद्योग्यता संपद्यते।

शकलपरित्यागकाले तद्दर्शनं निषेधति—

नान्वीक्षेत। यदन्वीक्षेत (९)। चक्षुरस्य
प्रमायुकꣳ स्यात्। तस्मान्नान्वीक्ष्यः, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ३६)

प्रमायुकं विनश्वरम्।

अहर्ज्योतिः केतुना जुषताम्। सुज्योति-
र्ज्योतिषाꣳ स्वाहा। रात्रिर्ज्योतिः केतुना
जुषताम्। सुज्योतिर्ज्योतिषाꣳ स्वाहा।

कल्पः—" प्रतिप्रस्थाता दक्षिणं रौहिणं प्रतिष्ठितं जुहोत्यहर्ज्योतिः वे

---

१ ग. 'ष्वक्त्वा'। २ ग प्रतितिष्ठन्तं।

जुषतां सुज्योतिज्योतिषा५ स्वाहा । रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषतां सुज्योतिज्योतिषा५ स्वाहा " इति । तावेतौ मन्त्रौ पूर्वस्मिन्ननुवाके ब्राह्मणोदाहरणप्रसङ्गेन व्याख्यातौ ।

अपीपरो माऽह्नो रात्रियै मा पाहि । एषा ते अग्ने समित् । तया समिध्यस्व । आयुर्मे दाः । वर्चसा माऽऽञ्जीः । अपीपरो मा रात्रिया अह्नो मा पाहि (४) । एषा ते अग्ने समित् । तया समिध्यस्व । आयुर्मे दाः । वर्चसा माऽऽञ्जीः ।

कल्पः—" अपीपरो माऽह्नो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माऽऽञ्जीरिति सायं समिधमादधाति, अपीपरो मा रात्रिया अह्नो मा पाहीति प्रातः " इति । तन्मन्त्रशेषस्तु—" एषा ते अग्ने समित् । तया समिध्यस्व । आयुर्मे दाः । वर्चसा माऽऽञ्जीः " इति । हेऽग्ने मां यजमानमपीपरः पारं नीतवानसि । तस्मादह्नो रात्रेश्च सकाशान्मां पाहि । हेऽग्ने ते तवैषा समिदाधीयते, तया समिधा त्वं समिध्यस्व संदीप्तो भव । मे मह्यमायुः, दा देहि । वर्चसा तेजसा मां यजमानमाञ्जीः, अक्तं कुरु । संयोजयेत्यर्थः । अपीपरो मा रात्रिया इति मन्त्रोऽपि तद्वद्व्याख्येयः । अहःशब्दस्य रात्रिशब्दस्य च पाठे पौर्वापर्यमात्रं विशेषः ।

मन्त्रद्वयेऽपि यजमानस्याऽऽयुर्वर्चःप्राप्तिं दर्शयति—

अपीपरो माऽह्नो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माऽऽञ्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति । *अपीपरो मा रात्रिया अह्नो मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माऽऽञ्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० ८ । विभा० ३७)

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ।

कल्पः—" अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति सायमग्निहोत्रं जुहोति सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातः " इति । योऽयमग्निः स ज्योतिःस्वरूपः, यश्च ज्योतिः-

* एतदादि दधातीत्यन्तं घ. पुस्तके त्रुटितम् ।

१ ग. °दधाति । २ ग. पाठपौ° । ३ ग. 'होतीति ।

स्वरूपः सोऽप्यग्निः । अग्नेर्ज्योतिषश्चात्यन्तमभेदं द्योतयितुं व्यतिहारेण द्विरुपन्यासः। तस्मादग्नये स्वाहुतमिदमस्तु । सूर्यमन्त्रोऽप्येवं व्याख्येयः ।

मन्त्रद्वयस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्याह । यथायजुरेवैतत्, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ३८)

भूः स्वाहा ।

कल्पः—"अथाप उपस्पृश्य तूष्णीं काण्टकीं समिधमाधायैतस्मादेव शेषादुपयमनेनाग्निहोत्रं जुहोति[2] भूः स्वाहा" इति । भूः सत्तास्वभावः सदेव[3] सौम्येदमग्र आसीदित्यादिशास्त्रप्रतिपाद्यस्य परमात्मनः स्वरूपभूतो योऽग्निस्तस्मै स्वाहुतमिदमस्तु ।

अत्र मीमांसया भूः स्वाहेति मन्त्रं प्रथमप्रवर्ग्यकालीनाग्निहोत्रविषयत्वेन व्यवस्थापयति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रा३ं न होतव्या३मिति (१०) । यद्यजुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुती[5] जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । भूः स्वाहेत्येव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुती[6] जुहोति । नाग्निः पराभवति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ३९)

अत्र प्रथमप्रवर्ग्ये प्रातःकालीने तदीयद्रव्येणाग्निहोत्रं जुहुयान्न वेति विचारे होमपक्षे प्रथमाम्नातेनाग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रेण होतव्यम् । स च मन्त्रो नित्याग्नि सायंकालीनः, अतो यथापूर्वमनुष्ठानं न स्यात् । अहोमपक्षे त्वाहुत्यभावात् क्षुधया पराभूतो भवेत् । अतो दोषद्वयपरिहाराय भूः स्वाहेति मन्त्रेण प्रथमप्र काले जुहुयात् । ततः सायमग्निर्ज्योतिरिति मन्त्रः । परेद्युः प्रातः सूर्यो ज्योति मन्त्रः । एवं सति यथापूर्वं नित्याग्निहोत्रवदेवेमा[7] आहुतीर्जुहोति । अग्निश्चाऽऽ सद्भावान्न पराभवति ।

कल्पः—"हुतꣳ हविर्मधु हविरिति भक्षयित्वा" इति । पाठस्तु—

हुतꣳ हविः । मधु हविः । इन्द्रतमेऽग्नौ । पिता नोऽसि मा मा हिꣳसीः । अश्याम ते देव घर्म । मधुमतो

---

१ ग. °यमेना° । २ ग. 'होतीति । ३ क. ख. °व सोम्ये' । ४ क. ख. द्विति ५ क. ख. घ. °तीर्जुहु' । ६ ग. °तीर्जुहो° ७ क. ख. °देवायमिमा ।

वाजवतः पितुमतः। अङ्गिरस्वतः स्वधाविनः।

अशीमहि त्वा मा मा हिꣳसीः, इति।

इदं प्रवर्ग्याख्यं हविरुत्तराग्नौ हुतम्। तच्च हविर्मधु स्वादुभूतम्। कुत्र हुतमिति व्यते—इन्द्रतमेऽग्नावतिशयेन परमैश्वर्ययुक्ते जाठरे प्राणरूपेऽग्नौ। हे प्रवर्ग्य त्वं ऽस्माकं पिता पालकोऽसि, अतो मां मा हिंसीः। हे घर्म प्रवर्ग्य देव मधुमतो र्ययुक्तस्य वाजवतः शरीरव्यापित्वेन गतियुक्तस्य पितुमतोऽन्नसाधनत्वेनान्नयुक्त- ङ्गिरस्वतोऽङ्गसौष्ठवहेतोः स्वधाविनोऽमृतयुक्तस्य ते तव सारमश्याम भक्षयेम। वा स्वधाविन इत्युत्तरत्रान्वेतव्यम्। यस्मात्स्वधाविनोऽमृतत्वार्थिनो वयं त्वाम- प्राहि तस्मान्मां मा हिंसीः।

मधुशब्देन स्वादुत्वं विवक्षितमिति दर्शयति—

हुतꣳ हविर्मधु हविरित्याह। स्वदयत्येवैनम्, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ४०)

अग्निशब्देन प्राणविवक्षां दर्शयति—

इन्द्रतमेऽग्नावित्याह (११)। प्राणो वा इन्द्र- तमोऽग्निः। प्राण एवैनमिन्द्रतमेऽग्नौ जुहोति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ४१)

मा मा हिꣳसीरिति प्रार्थनायाः क्षरणादिर्हिंसापरिहारार्थत्वं दर्शयति—

पिता नोऽसि मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ४२)

अश्यामेत्यस्य लिङ्प्रत्ययस्याऽऽशीरर्थविवक्षां दर्शयति—

अश्याम ते देव घर्म मधुमतो वाजवतः पितुमत इत्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ४३)

मा हिꣳसीरित्यनेन देवताशरीरभक्षणप्रयुक्तहिंसानिवारणविवक्षां दर्शयति—

स्वधाविनोऽशीमहि त्वा मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै, इति।

(प्रपा० ५। अनु० ८। विभा० ४४)

उक्तमन्त्रसाध्यं भक्षणं विधत्ते—

तेजसा वा एते व्यृध्यन्ते। ये प्रवर्ग्येण चरन्ति।

---

१ ख. °क्ते मज्जठ°। २ क. भक्षयाम। ३ क. °नोऽग्ने त्वा°। ४ ख. ग. °नाया अक्ष°।

प्राश्नन्ति । तेज एवाऽऽत्मन्दधते (१२), इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ४५)

प्रवर्ग्यप्रचरणप्रयासेन क्षीणा शक्तिर्हविर्भक्षणेन समाहिता भवति ।

नियमान्विधत्ते—

संवत्सरं न माꣳसमश्नीयात् । न रामामुपेयात् ।
न मृन्मयेन पिबेत् । नास्य राम उच्छिष्टं
पिबेत् । तेज एव तत्सꣳश्यति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ४६)

प्रवर्ग्यानुष्ठायी संवत्सरमात्रं मांसं न भक्षयेत् । स्त्रियं नोपेयात् । मृन्मये कारकादिना जलं न पिबेत् । अस्य यजमानस्योच्छिष्टं रामो रमणीयः पुत्रो पिबेत् । तत्तेन नियमेन स्वकीयं तेज एव सम्यक्तीक्ष्णी करोति ।

यथोक्तं संवत्सरमांसवर्जनादिव्रतं प्रशंसति—

देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । विभ्राजि
सौर्ये ब्रह्म संन्यदधत । यत्किंच दिवाकीर्त्यम् । तदेतेनैव
व्रतेनागोपायत् । तस्मादेतद्व्रतं चार्यम् । तेजसो गोपीथाय ।
तस्मादेतानि यजूꣳषि विभ्राजः सौर्यस्येत्याहुः, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ४७)

देवाश्चासुराश्च यदा परस्परं योद्धुं संनद्धा आसंस्तदानीं ते देवा विजयं प्रा मिच्छन्तः सूर्यस्य पुत्रे विभ्राण्नामके देवे ब्रह्म वेदजातं सम्यङ्निहितवन्तः । स विभ्राड्देवो वेदे यत्किंचिद्दिवाकीर्त्यमहन्येव पठनीयमनुवाकजातमस्ति, तत्सर्वमिमं पूर्वोक्तनिरूपणेनैव व्रतेन युक्तो रक्षितवान्, तस्मात्कारणाद्दिवाकीर्त्येन प्रवर्ग्या येनानुष्ठानं कुर्वता पुरुषेण पूर्वोक्तमेतद्व्रतं चरणीयम् । यस्माद्विभ्राण्नामको दे दिवाकीर्त्यानि नमो वाचे या चोदितेत्यादीनि यजूंषि रक्षितवान्, तस्मादेतानि यजूं सूर्यपुत्रस्य विभ्राड्देवस्य संबन्धीनीत्येवमभिज्ञाः कथयन्ति । तदीयानुष्ठाने तेजोरक्ष व्रतचरणम् ।

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्यः ।
स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्यः (५) ॥

ब्रह्मवर्चसाय पीपिहि स्कन्दयाद्रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहाऽह्नो

१ ग. मृण्मये । २ ग. मृण्मये । ३ घ. देनानि । ४ क. स्पर्धया । ५ क. °ब्रह्म न्यदधत । स° ।

मा पाहम्रौ सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

कल्पः—" अग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहृत्य सम्राडासन्द्यां संसादयति स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्य इति सायम् " इति । हे घर्मपात्रसमूह त्वां सूर्यस्य रश्मिभ्यः स्वाहा समर्पयामि । ततस्त्वां नक्षत्रेभ्यः समर्पयामि ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यं घर्मपात्रसाधनं विधत्ते—

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः सꣳसादयति ।
स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्य इति सायम् । एता वा एतस्य
देवताः । ताभिरेवैनꣳ समर्धयति (१३), इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ८ । विभा० ४८)

अकरश्विनेत्याह प्रदिशो गच्छेत्याह पितृणामन्तःपरिधि पिन्वयति धारयेत्याह
वाचो घर्मपास्तेभ्य एवैनं जुहोत्यन्वीक्षेत होतव्या३मित्यग्ना-
वित्याह दधतेऽगोपायत्सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

सूर्यो नक्षत्राणि चेत्येताः प्रवर्ग्यपात्रसमूहस्य स्वामिभूताः, अतस्ताभिरेव देवताभिरेनं पात्रसमूहं समृद्धं[२] करोतीति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ चतुर्थ एकादशोऽनुवाकः ।

दशमे प्रवर्ग्यशेषेणाग्निहोत्रहोम उक्तः, एकादशे प्रवर्ग्योद्वासनमुच्यते । कल्पः—
"मुद्वासयिष्यन्नजामग्नीधे ददाति पष्ठौहीं(हीं) ब्रह्मणे धेनुं होत्रे रुक्ममध्वर्यवेऽपरं वेस्मिन्खरे न्युप्योच्छिष्टखरं संकृष्योत्तरेणाऽऽहवनीयं सम्राडासन्दीं प्रतिष्ठाप्य सर्वं परिघर्मं समाधायौदुम्बर्यां स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा घर्म या ते दिवि शुगित्येलिङ्गं जुहोत्यपि वा प्रतिप्रस्थाता त्रीन्सन्नखाञ्शलाकान्मु(मु)ष्टीनादाय तेषामेकमाह-

---

१ ग. °सद्द्यां संपाद° । २ क. ख. °रोमीति । ३ ग. °नजमग्नीध्रे द° । ४ ग. °वाह्यन्तौ । ५ ग. °वे पदप° । ६ ग. °रे न्यस्योच्छि° । ७ क. ख. परिघर्म्यं । ८ क. °हीतम ।

वनीये प्रदीप्याऽऽस्यदघ्ने धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति घर्म या ते दिवि शुक्" इति।
पाठस्तु—

घर्म या ते दिवि शुक् । या गायत्रे छन्दसि । या ब्राह्मणे ।
या हविर्धाने । तां त एतेनावयजे स्वाहा, इति ।

हे घर्म प्रवर्ग्य ते तव संबन्धिनी शुक्संतापः । या दिवि द्युलोके या गायत्रे छन्दसि या ब्राह्मणे पुरुषे या हविर्धाने मण्डपे च विद्यते, तां सर्वां ते त्वदीयां शुचमेतेन होमेनाहमवयजे नाशयामि ।

कल्पः—"तस्मिन्नपरं प्रदीप्याऽऽहवनीये पूर्वं प्रत्हृत्य नाभिदघ्ने धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति घर्म या तेऽन्तरिक्षे शुगिति, तस्मिन्नपरं प्रदीप्याऽऽहवनीये पूर्वं प्रहृत्य जानुदघ्ने धारयति तमध्वर्युरभिजुहोति घर्म या ते पृथिव्या५ँ शुक्" इति । पाठस्तु—

घर्म या तेऽन्तरिक्षे शुक् । या त्रैष्टुभे छन्दसि । या राजन्ये । याऽऽग्नीध्रे । तां त एतेनावयजे स्वाहा (१) ।
घर्म या ते पृथिव्या५ँ शुक् । या जागते छन्दसि । या वैश्ये । या सदसि । तां त एतेनावयजे स्वाहा, इति ।

एतौ मन्त्रौ प्रथममन्त्रवद्व्याख्येयौ ।

एतन्मन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते—

घर्म या ते दिवि शुगिति तिस्र आहुतीर्जुहोति ।
छन्दोभिरेवास्यैभ्यो लोकेभ्यः शुचमवयजते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १)

अस्य घर्मस्य संबन्धिनीं शुचं छन्दोदेवताभिरेव सहायभूताभिर्लोकत्रयादपनयति प्रदीप्यमानस्य शलाकामुष्टेर्धारणे क्रमेण मुखनाभिजानुप्रमाणानि हस्तेनाभि विधत्ते—

इयत्यग्रे जुहोति । अथेयत्यथेयति । त्रय इमे
लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यः शुचमवयजते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २

अग्रे प्रथममियत्यास्यदघ्ने देशे [धारयित्वा] जुहोति । अथानन्तरमि नाभिदघ्ने देशे धारयित्वा जुहोति । अथानन्तरमियति जानुदघ्ने देशे धार जुहोति । एते च त्रयो देशा लोकत्रयरूपाः, अतो लोकेभ्यः शुचं निराकरो

अनु नोऽद्यानुमतिः । अन्विदनुमते त्वम् ।

कल्पः—"आहवनीय एवैनमनुप्रहरत्यनु नोऽद्यानुमतिरिति परिश्रिते प्रतिप्रस्थाता त्नीमुदानयत्यन्विदनुमते त्वम्" इति । अनु नोऽद्यानुमतिरित्येकस्या ऋचः प्रतीकम् । अन्विदनुमते त्वमित्यपरस्या ऋचः प्रतीकम् । एते ऋचाविदं वामास्ये हविरित्यनुवाके व्याख्याते ।

अनयोर्देवतानुरूपतां दर्शयति—

अनु नोऽद्यानुमतिरित्याहानुमत्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३)

कल्पः—"दिवस्त्वा परस्या(स्पा)या इति । प्रथमेऽभिप्रव्रजन्ति" इति । पाठस्तु—

दिवस्त्वा परस्पायाः । अन्तरिक्षस्य तनुवः
पाहि । पृथिव्यास्त्वा धर्मणा (२) ।
वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे, इति ।

सर्वे मिलित्वा प्रवर्ग्योद्वासनदेशं प्रति यदा गच्छन्ति तदा मार्गं त्रेधा विभज्य प्रथमे भागे मन्त्रेणानेन प्रव्रजन्ति । हे प्रवर्ग्य दिवो द्युलोकस्य परस्या(स्पा)या अतिशयेन पालननिमित्तं त्वां वयमनुक्रामाम, त्वं चान्तरिक्षस्य संबन्धिनीस्तनुवः प्राणिशरीराणि पाहि रक्ष । तथा पृथिव्या धर्मणा धारणनिमित्तं त्वां वयमनुक्रामाम, तदनुक्रमग्रहणं नव्यसे नूतनाय सुविताय शोभनगमनाय संपद्यताम् ।

अस्य मन्त्रस्य लोकत्रयधारणे तात्पर्यं दर्शयति—

दिवस्त्वा परस्पाया इत्याह । दिव एवेमाँल्लोकान्दाधार, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ४)

दिवो द्युलोकदेवताया रक्षणेन लोकत्रयं धृतं भवतीत्यर्थः ।

कल्पः—"ब्रह्मणस्त्वा परस्या(स्पा)या इति द्वितीये" इति । अनेन मन्त्रेण द्वितीये मार्गभागे प्रव्रजेयुरित्यर्थः । पाठस्तु—

ब्रह्मणस्त्वा परस्पायाः । क्षत्रस्य तनुवः पाहि । विशस्त्वा
धर्मणा । वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे, इति ।

---

१ ग. व्याख्यास्येते । २ क. °तारू° । ३ ग. °न्ति । प्र° । ४ क. ख. ग. परस्पायाः । ख. °म, त° । ६ क. ख. ग परस्याया । ७ क. ख. ग. परस्पायाः ।

पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

लोकविषयमन्त्रानन्तरं ब्राह्मणादिजातिविषयमन्त्रेण लोकेषु प्रजानां धारणं सिध्यतीति दर्शयति—

ब्रह्मणस्त्वा परस्पाया इत्याह । (१) । एष्वेव लोकेषु प्रजा दाधार, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ५)

कल्पः—"प्राणस्य त्वा परस्पाया इति तृतीये" इति । अनेन मन्त्रेण मार्गस्य तृतीयभागे प्रव्रजेयुः । पाठस्तु—

प्राणस्य त्वा परस्पायै । चक्षुषस्तनुवः पाहि । श्रोत्रस्य त्वा धर्मणा । वयमनुक्रामाम सुविताय नव्यसे, इति ।

चक्षुषस्तनुव इत्यनेन चक्षुष्मन्ति शरीराणीत्ययों विवक्षितः । अन्यत्पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ब्रह्मक्षत्रादिप्रजाविषया(य)[मन्त्रा]नन्तरं प्राणचक्षुरादिविषयमन्त्रेण प्रजासु प्राणधारणसिद्धिं दर्शयति—

प्राणस्य त्वा परस्पाया इत्याह । प्रजास्वेव प्राणान्दाधार इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ६)

प्रवर्ग्यस्य पूर्वदिश्युद्वासनं विधत्ते—

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः प्रवर्ग्यः । तं यद्दक्षिणा प्रत्यञ्चमुदञ्चमुद्वासयेत् । जिह्मं यज्ञस्य शिरो हरेत् । प्राञ्चमुद्वासयति । पुरस्तादेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति (२) । प्राञ्चमुद्वासयति । तस्मादसावादित्यः पुरस्तादुदेति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ७)

प्रवर्ग्यस्य यज्ञशिरोरूपस्य दक्षिणादिषु तिसृषु दिक्षूद्वासने सति शिरो जिकुटिलं यथा भवति तथा हृतं स्यात् । अतः पुरस्तादेवाऽऽर्जवेन यज्ञशिरःप्रतिनाय प्रवर्ग्यं प्राङ्मुखमेवोद्वासयेत् । किंच प्रवर्ग्यस्याऽऽदित्यरूपत्वादादित्यस्य च पुरस्तादेवोदयात्प्रागुद्वासनं युक्तम् ।

शफादीनां तत्र नयनं विधत्ते—

शफोपयमान्धवित्राणि धृष्टी इत्यन्ववहरन्ति ।

---

१ क. ख. ग. °रस्याया । २ क. ख ग. °रस्याया । ३ क. ख ग. °रस्यायै । ४ क. ग °रस्याया । ५ घ °स्य प्र° । ६ ग. तत्राऽऽन° ।

सात्मानमेवैनꣳ सतनुं करोति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ८)

तप्तस्य महावीरस्य हस्तेन स्प्रष्टुमशक्यत्वात्तद्धारणार्थौ काष्ठविशेषौ शफौ । उपयमः त्रविशेषः । धृष्टी अङ्गारनिर्हरणाद्यर्थौ साधनविशेषौ । साधनान्तराणामप्युपदर्शनार्थं तिशब्दः । एतानि सर्वाण्यपि महावीरमनुप्रवर्ग्योद्वासनदेशे हरेयुः । तेनैनं प्रवर्ग्यमासहितं शरीरसहितं करोति ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति । य एवं वेद, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ९)

साधनानां कारणं वृक्षविशेषं विधत्ते—

औदुम्बराणि भवन्ति । ऊर्ग्वा[1] उदुम्बरः[3] । ऊर्जमेवावरुन्धे, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १०)

उदुम्बरफलस्य भक्ष्यत्वेनोर्ग्रूपत्वात्तद्वृक्षेणोर्क्प्राप्तिः ।

गमनकाले साधनभूतं सामगानं विधत्ते—

वर्त्मना वा अन्वित्य (३) । यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति । साम्ना प्रस्तोताऽन्ववैति । साम वै रक्षोहा । रक्षसामपहत्यै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ११)

गमनवेलायां प्रस्तोतुं सामगानेन सहितः × प्रस्तोता तान्सर्वाननुगच्छेत् । साम्नो क्षोघ्नत्वात्तद्गानं रक्षोपघाताय भवति ।

यदुक्तं सूत्रकारेण—" सर्वे सहपत्नीकास्त्रिः साम्नो निधनमुपयन्त्यर्धाध्वे[5] द्वितीयं प्यापरेणोत्तरवेदिं तृतीयम् " इति । तदिदं[6] विधास्यन्नादौ प्रस्तोतुर्निधनावृत्तिं विधत्ते—

त्रिर्निधनमुपैति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षाꣳस्यपहन्ति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १२)

पञ्चभागयुक्तस्य साम्नश्चरमो भागो निधनं तत्त्रिवारं पठेत् । तेन लोकत्रयाद्रक्षसापहतिर्भवति ।

× रक्षांसि चोरवन्मार्गेणैव पृष्ठत आगत्य यज्ञं हन्तुं गच्छन्ति । अतस्तत्परिहाराय सामगानेन हित इति ते० पुस्तकपाठः । इति ग. पुस्तके ।

१ ख. °त्मन (ना) स° । २ क. घ. उर्ग्वा । ३ क. व. °रः । उर्ज° । ४ क. ख. न वि° । ५ ग. °र्धाध्वे द्वि° । ६ ग. °दिदमुत्तरं वि° । ७ घ. °क्षाꣳसि ह° ।

पत्नीसहितानां सर्वेषां प्रस्तोतृनिधनभागोच्चारणं विधत्ते—

पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी । रक्षसामपहत्यै (४), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १३)

सर्वेष्वपि पुरुषेषु बाधकानि रक्षांस्यनुगच्छन्ति, अतः सर्वोऽपि **पुरुषो रक्षस्वी**। निधनपाठेन तानि रक्षांस्यपहन्यन्ते ।

उद्वासनदेशे हिरण्यस्थापनं विधत्ते—

यत्पृथिव्यामुद्वासयेत् । पृथिवी॑ शुचाऽर्पयेत् । यदप्सु । अपः शुचाऽर्पयेत् । यदोषधीषु । ओषधीः शुचाऽर्पयेत् । यद्वनस्पतिषु । वनस्पतीञ्छुचाऽर्पयेत् । हिरण्यं निधायोद्वासयति । अमृतं वै हिरण्यम् (५) । अमृत एवैनं प्रतिष्ठापयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १४)

प्रवर्ग्यस्य दाहकत्वात्पृथिव्यादीनां दाहो मा भूदिति हिरण्ये तदुद्वासनम् । अग्निसंयोगेऽपि विनाशाभावाद्धिरण्यममृतम् । अतस्तत्रैव प्रवर्ग्यं **प्रतिष्ठापयति** ।

कल्पः—"उदकुम्भमादायाध्वर्युर्वल्गुरसि शंयुधाया इति त्रिः प्रदक्षिणमुत्तरवेदिं परिषिञ्चन्पर्येति" इति । पाठस्तु—

वल्गुर॑सि शं॒युधा॑याः (३) । शिशु॒र्जन॑धायाः, इति ।

हे परिषेक त्वं **शंयुधायाः** सुखप्राप्तेर्दुःखवियोगस्य धारको **वल्गुः** सुन्दरोऽसि । **जनधाया** जनस्य धारकः शिशुर्बालवदुपलालनीयोऽसि । उत्तरवेदिपरत्वेन व्याख्येयम् ।

एतन्मन्त्रसाध्यं परिषेचनं विधत्ते—

वल्गुरसि शंयुधाया इति त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति । त्रिवृद्वा अग्निः । यावानेवाग्निः । तस्य शुच॑ शमयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १५)

आहवनीयादिरूपेणाग्नेस्त्रिगुणत्वात्त्रिर्वारंपरिषेचनेन सर्वस्याग्नेः शोकः शाम्यति ।

शं च॒ वक्षि॒ परि॒ च॒ वक्षि॑ ।

कल्पः - "निधाय कुम्भं शं च वक्षि परि च वक्षीति त्रिः परिषिञ्चन्प्रतिपर्येति" इति । हे उत्तरवेदे **शं च वक्षि** सुखमपि वहसि, **परि च वक्षि** दुःखपरिहारमपि वहसि ।

---

१ ब °त् । यद्दो° । २ क. 'वारं प° । ३ ग. 'वेदि शं ।

एतन्मन्त्रसाध्यां प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

त्रिः पुनः पर्येति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतुभिरेवास्य शुच१ँ शमयति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १६)

त्रीणि प्रदक्षिणानि त्रीण्यप्रदक्षिणानीति षट्संपत्तिः ।

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्य ।

कल्पः—"चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्युत्तरवेदिमभिमृश्य" इति । **चतुःस्रक्तिः** कोणचतुष्टयोपेतोत्तरवेदिः, इयमृतस्य यज्ञस्य नाभिस्थानीया । यद्वा, **ऋतस्य** सत्यभूताया भूमेर्नाभिस्थानीया ।

मन्त्रस्य भूमिनाभिपरत्वं दर्शयति—

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्याह (६) इयं वा ऋतम् । तस्या एष एव नाभिः । यत्प्रवर्ग्यः । तस्मादेवमाह, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १७)

प्रवर्ग्यहोमाधारत्वादुत्तरवेदिः प्रवर्ग्य इत्युच्यते ।

सदो विश्वायुः शर्म सप्रथाः ।

कल्पः—" सदो विश्वायुरित्युत्तरेणोत्तरवेदिं खरौ न्युप्यानुव्यूहति " इति । **शर्म** सप्रथा इति मन्त्रशेषः । **सदो** भूप्रदेशविशेष उत्तरवेद्युत्तरदेशरूपः । **विश्वायुः** सर्वायुर्हेतुः । अत एव **सप्रथाः** ख्यातियुक्तः । **शर्म** सुखहेतुः ।

सदःशब्देन[1] भूमिविवक्षां दर्शयति—

सदो विश्वायुरित्याह । सदो हीयम्, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १८)

अप द्वेषो अप ह्वरः । अन्यद्व्रतस्य सश्चिम ।

कल्पः—"अप द्वेषो अप ह्वर इति मार्जालीयदेश उच्छिष्टखरम् " इति । न्युप्येतीत्यनुवर्तते । अन्यद्व्रतस्य सश्चिमेति मन्त्रशेषः । **द्वेषो** द्वेष्टा शत्रुरपनीतः, **ह्वरः** कुटिलकारी चापनीतः । **व्रतस्या**नुष्ठीयमानस्य कर्मणोऽन्यत्सश्चिम[3] पूर्वोक्तद्वेषकौटिल्यग्रामतिरिक्तं क्षेमेणानुष्ठानं वयं संपादितवन्तः ।

अनेन मन्त्रेण शत्रुनिराकरणं दर्शयति—

अप द्वेषो अप ह्वर इत्याह भ्रातृव्यापनुत्त्यै, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० १९)

---

१ ग. शर्मशब्देन । २ ग सश्चिमः । ३ ग 'श्चिम. पू° ।

कल्पः—“घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति” इति । पाठस्तु—

घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषम् । तेन वर्धस्व चाऽऽ च प्यायस्व । वर्धिषीमहि च वयम् । आ च प्यासिषीमहि (४), इति ।

हे घर्मैतन्मधुमिश्रं दधि ते तवान्नम् । एतच्च पुरीषं संपूर्णम् । तेन मधुमिश्रेण दध्ना त्वं वर्धस्वाऽऽप्यायस्व च । अभिवृद्धिः स्वरूपबाहुल्यम् । आप्यायनं मानसः परितोषः । त्वत्प्रसादाद्वयमपि वृद्धिमाप्यायनं च प्राप्नवाम ।

एतन्मन्त्रसाध्यं पूरणं विधत्ते—

घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति । ऊर्ग्वा अन्नाद्यं दधि । ऊर्जैवैनमन्नाद्येन समर्धयति (७), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २०)

ऊर्क्शब्देन स्वादुत्वमुच्यते । अन्नाद्यशब्देनोदरपूर्तिहेतुत्वम् ।

वेदनं प्रशंसति—

अनशनायुको भवति । य एवं वेद इति, ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २१)

अशनेच्छाशीलोऽशनायुको दरिद्रः । अनशनायुकस्तृप्तः ।

कल्पः—“अथैनमुपतिष्ठन्ते रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्वः” इति । रन्तिरित्यादयः पारिजानाद्दहीनामित्यन्ता बहवो मन्त्राः । तेषु प्रथमं मन्त्रमाह—

रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्वः । तस्य ते पद्वद्धविर्धानम् । अग्निरध्यक्षाः । रुद्रोऽधिपतिः, इति ।

रन्तिनामको द्युलोकवर्ती यो गन्धर्वोऽस्ति हे प्रवर्ग्य तद्रूपस्त्वमसि । तस्य ते तादृशस्य गन्धर्वरूपस्य तव हविर्धानं पद्वद्धविर्धानाख्यमण्डपाद्विसदृशम् । उत्तरवेद्यां प्राक्शिरस्त्वेनावस्थितस्य तवाधोभागवर्तित्वात् । योऽयमग्निरुत्तरवेदिगतः सोऽयमध्यक्षास्तव स्वामी । योऽयं रुद्रः क्रूरो देवः सोऽयमधिपतिरनिष्टनिवारणेनाधिकपालकः ।

मन्त्राक्षरैः प्रवर्ग्यमहिम्नः स्पष्टप्रतिभानं दर्शयति—

रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व इत्याह । रूपमेवास्यैतन्महिमानꣳ रन्तिं बन्धुतां व्याचष्टे, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २२)

---

१ ग. °ण पात्राणि पू° । २ ग. °वृद्धिस्व° । ३ ग. मानसः । ४ ख. उर्ग्वा । ५ क. अनश° । ६ क. °ष्ठते र° । ७ ग. °ह । पाठस्तु—र° ८ ग. ते यद्व° । ९ ग. °नं ह° १० ग. °वेदिं ग° ।

रन्तिर्बन्धुत्वं रमणहेतुत्वात् । मन्त्रस्य यत्स्वरूपमस्ति रन्त्यादिशब्दोपेतमेतदेव प्रवर्ग्यस्य बन्धुत्वलक्षणं महिमानं प्रकाशयति ।

द्वितीयं मन्त्रमाह—

समहमायुषा । सं प्राणेन । सं वर्चसा । सं पयसा । सं गौपत्येन । सꣳ रायस्पोषेण (५), इति ।

अहमस्य प्रवर्ग्यस्य प्रसादादायुरादिना रायस्पोषान्तेन फलषट्केन संगतो भूयासम् ।

मन्त्रस्याऽऽशीरर्थतां दर्शयति—

समहमायुषा सं प्राणेनेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २३)

तृतीयं मन्त्रमाह—

व्यसौ । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः, इति ।

योऽस्माकं द्वेष्टा यश्चास्माभिर्द्वेष्य उभयविधोऽसौ शत्रुः प्रवर्ग्येण विनाशितः । मन्त्रस्य परविनाशपरत्वेनाभिचाररूपतां दर्शयति –

व्यसौ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह । अभिचार एवास्यैषः, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २४)

अस्य शत्रोरेष मन्त्रपाठो यजमानेन कृतोऽभिचारः । तेनासौ विनश्यतीत्यर्थः ।

चतुर्थं मन्त्रमाह—

अचिक्रदद्वृषा हरिः । महान्मित्रो न दर्शतः । सꣳ सूर्येण रोचते, इति ।

अयं प्रवर्ग्यो वृषा कामानां वर्षयिता हरिः पापस्य हर्ता तादृशः सन्नचिक्रदत् । क्रन्दनमुत्साहेनाऽऽक्रन्दनं कृतवान् । स च प्रवर्ग्यो महान्गुणैरधिकः । मित्रो न मित्र इव दर्शतो दर्शनीयः । तादृशः सूर्येण संभूय रोचते प्रकाशयति ।

प्रथमपादे विशेषणयोः प्रसिद्धिं दर्शयति—

अचिक्रदद्वृषा हरिरित्याह । वृषा ह्येषः (८) । वृषा हरिः, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २५)

यथा वृषत्वं प्रसिद्धं तथा हरित्वमपीति वक्तुं द्वेधेति पुनरुक्तिः ।

---

१ क. °तः । परस्पर° । २ ख. °नाऽऽस्क्रन्द° । ग. °नाऽऽस्फोटनं । ३ म. वृष इति ।

द्वितीयपादस्य स्तुतिपरतां दर्शयति—

महान्मित्रो न दर्शत इत्याह । स्तौत्यैवैनमेतत्, इति ।

(प्रपा० ५ अनु० ९ । विभा० २६)

पञ्चमं मन्त्रमाह—

चिदसि समुद्रयोनिः । इन्दुर्दक्षः श्येन ऋतावा । हिरण्यपक्षः शकुनो भुरण्युः । महान्त्सधस्थे ध्रुव आनिषत्तः (६) । नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीः, इति ।

हे प्रवर्ग्य त्वं चिदादिविशेषणविशिष्टोऽसि । **चित्**भिज्ञः । **समुद्रयोनि**र्यो... समुद्रस्यापि कारणभूतः । इन्दुश्चन्द्रवदाह्लादकारी । **दक्ष** उत्साहवान् । **श्येनः** श्ये... वद्वेगवान् । **ऋतावा** कर्मफलयुक्तः । **हिरण्यपक्षः**, चित्याग्नावनुष्ठीयमानः सन्सुव... समानपक्षोपेतः । **शकुनः** पक्ष्याकारः । **भुरण्यु**र्जगद्धरणसमर्थः । **महा**न्गुणैरधिकः **सधस्थे** कर्मकर्तृभिः सहावस्थानप्रदेशे **ध्रुवः** स्थिरः । **आनिषत्त** आभिमुख्येनो... विष्टः । हे प्रवर्ग्य **ते** तुभ्यं **नमो**ऽस्तु मा मा हिंसीः ।

समुद्रयोनिशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति—

चिदसि समुद्रयोनिरित्याह । स्वामेवैनं योनिं गमयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २७)

समुद्रादिकं जगत्कर्मरूपां स्वकीयां **योनिं** प्रापयति । यद्वा समुद्रो योनिर्य... प्रवर्ग्यस्येति बहुव्रीहिः । समुद्रसदृशः परमात्मा तस्य कारणम्, ततो मन्त्रपा... स्वकीययोनिप्राप्तिः ।

वैकल्यप्रयुक्तहिंसापरिहारार्थतां नमस्कारस्य दर्शयति—

नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २८)

षष्ठं मन्त्रमाह—

विश्वावसुꣳसोमगन्धर्वम् । आपो ददृशुषीः । तदृतेना व्यायन् । तदन्ववैत् । इन्द्रो रारहाण आसाम् । परि सूर्यस्य परिधीꣳरपश्यत्, इति ।

सोमस्य परिमोषको गन्धर्वः **सोमगन्धर्वः** । स च **विश्वावसुनामकः** । अत ए...

१ ख. °त्तः(६)॥२१॥ न° । २ ग. ऋतवा । ३ क ख. चित्यग्ना° । ४ ग. ते नमः । मां ।

सोमप्रकरणे श्रूयते—"तꣳ सोममाह्रियमाणं गन्धर्वो विश्वावसुः पर्यमुष्णात्" इति । सोमस्यापहर्तारं तं विश्वावसुमापो ददृशुषीः, अब्देवता दृष्टवत्यः । ताभ्योऽब्देवता ऋतेन यज्ञेन निमित्तेन तत्तदा व्यायन्विशेषेण गन्धर्वसमीपं प्रत्यागच्छन् । इन्द्रो देवस्त-दपां गमनमन्ववैदनुक्रमेण ज्ञातवान् । स चेन्द्र आसामपां समीपे रारहाणो भृशं गच्छन्सूर्यस्य परिधीन्परिधिसदृशान्रश्म्यभिमानिनो देवान्पर्यपश्यत्परितो वेष्टयितृनव-लोकितवान् । यदा गन्धर्वः सोमं मुष्णाति तदानीमापो दृष्ट्वा तत्र गताः । इन्द्रश्च तद-भिज्ञायापां सहायार्थं गन्धर्वमवरोद्धुं सूर्यरश्मीन्प्रेषितवानित्यर्थः ।

विश्वावसुवृत्तान्तस्मरणस्य विकलाङ्गसमाधानार्थत्वं दर्शयति—

विश्वावसुꣳ सोमगन्धर्वमित्याह । यदेवास्य क्रियमाण-स्यान्तर्यन्ति । तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० २९)

अनुष्ठीयमानस्य प्रवर्ग्यस्य यदङ्गमृत्विजोऽन्तर्हितं कुर्वन्ति, तदङ्गमेतेन वृत्तान्तस्मर-णेन समृद्धं करोति । गन्धर्वेणाऽऽपादितस्य वैकल्यस्याद्भिरिन्द्रेण च समाहितत्वात्तदनु-स्मरणस्य समाधानार्थत्वं युक्तम् ।

सप्तमं मन्त्रमाह—

विश्वावसुरभि तन्नो गृणातु । दिव्यो गन्धर्वो रजसो विमानः । यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म (७) । धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्यात्, इति ।

अस्मिन्कर्मणि यद्वा घ यदेव किंचिदङ्गं यथाशास्त्रमनुष्ठितम्, उतापि च यदङ्गं न विद्म वयं विस्मृतवन्तः, तत्सर्वं नोऽस्मभ्यं विश्वावसुर्गृ(रभिगृ)णातु कथयतु । कीदृशः । दिव्यो गन्धर्वः, दिवि भवो गन्धर्वजातिः । अतः सर्वज्ञ इत्यर्थः । रजसो विमानः, रञ्जकस्य गीतस्य विशेषेण निर्माता । धियो हिन्वानः, बुद्धेः प्रीणयिता । स गन्धर्वो नोऽस्मदीया धिय इद्बुद्धीः सर्वा अप्यव्याद्रक्षतु ।

पूर्वमन्त्रे यथाऽङ्गवैकल्यसमाधानहेतुत्वं तद्वदस्यापि वैकल्यसमाधानहेतुतां दर्शयति—

विश्वावसुरभि तन्नो गृणात्वित्याह (९) । पूर्वमेवोदितम् । उत्तरेणाभिगृणाति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३०)

१ क. ख. ता अब्दे° । २ क. °प्रेरित° । ३ ग °द्वा य स° । ४ ग. °द्वा घ य° । ५ ग. °णातु । इ° ।

चतुर्थपादे धीरक्षणेनर्तुसमृद्धिर्विवक्षितेति दर्शयति—

धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्यादित्याह । ऋतूनेवास्मै कल्पयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३१)

ऋतवो यदा स्वस्वकार्यकरास्तदा प्राणिनां बुद्धयः स्वस्था भवन्ति । अतो धीरक्षणमृतुषु प्रवाहरूपेण प्रवर्तते ।

अष्टममन्त्रमाह —

सस्निमविन्दच्चरणे नदीनाम् । अपावृणोद्दुरो अश्मव्रजानाम् । प्राऽऽसां गन्धर्वो अमृतानि वोचत् । इन्द्रो दक्षं परिजानादहीनम्, इति ।

यः पूर्वो गन्धर्वोऽस्ति सोऽयं **नदीनां** गङ्गायमुनादीनां **चरणे** प्रवाहरूपे प्रवर्तके **सस्निमविन्दच्छुद्धिं** लब्धवान् । नदीप्रवहणेन पङ्कादिप्रक्षालनाच्छुद्धिं दृष्टवान् । अश्मसु पाषाणेषु व्रजन्ति प्रवहन्तीत्यश्मव्रजा नद्यः । तासां **दुरो** द्वाराण्यपावृणोदपनीतवान् । नदीषु प्रवेष्टुं द्वारस्थानीयास्तीर्थभूता मार्गा अश्मभिर्येऽवरुद्धास्तत्र पाषाणानपनीय नदीः सेवितुं योग्याः कृतवान् । तत **आसां** नदीनाम**मृतानि** शुद्धिकारणानि जलानि स **गन्धर्वः प्रवोच**त्प्राणिनामग्रे कथितवान् । तत **इन्द्रो दक्षं** कुशलं गन्धर्व**महीनं** क्वापि वैकल्यरहितं **परिजाना**त्परितो ज्ञातवान् ।

अत्र जलवाचिनाऽमृतशब्देन मरणरहितानां प्राणानामपि सूचनं दर्शयति—

प्राऽऽसां गन्धर्वो अमृतानि वोचदित्याह । प्राणा वा अमृताः । प्राणानेवास्मै कल्पयति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३२)

अमृतशब्दपाठेन यजमानस्य प्राणान्सुस्थितान्करोति ।

एतत्त्वं देव घर्म देवो देवानुपागाः ।

कल्पः—"एतत्त्वं देव घर्म देवो देवानुपागा इत्यभिमन्त्र्य" इति । हे **घर्म देव त्वं देवो** देवतारूपः सन्नेतदस्माकं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा **देवानुपागाः** प्राप्तवानसि ।

अत्र प्रवर्ग्यस्य देवत्वं सर्वदेवप्रापणं च प्रसिद्धमित्येतद्दर्शयति —

एतत्त्वं देव घर्म देवो देवानुपागा इत्याह । देवो ह्येष सन्देवानुपैति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३३)

---

१ क. स्नग° ।

कल्पः—" इदमहं मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्य " इति । पाठस्तु—

इदमहं मनुष्यो मनुष्यान् । सोमपीथानु मेहि ।
सह प्रजया सह रायस्पोषेण, इति ।

अहं यजमानो मनुष्यः सन्निदं प्रत्यक्षं यथा भवति तथा मनुष्यान्प्राप्नोमीति शेषः । हे सोमपीथ सोमपान [मा] मामाभिमुख्येनान्विहि प्राप्नुहि । न केवलं त्वमेव किं तु प्रजया रायस्पोषेण च सह, तदुभयमपि मां प्राप्नोतु ।

यजमानस्य मनुष्यत्वं मनुष्यप्राप्तिश्च प्रसिद्धेत्येतद्दर्शयति—

इदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह (१०) ।
मनुष्यो हि । एष सन्मनुष्यानुपैति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३४)

सोमपानप्रार्थनायां कारणं दर्शयति—

ईश्वरो वै प्रवर्ग्यमुद्वासयन् । प्रजां पशून्त्सोमपीथ-
मनूद्वासः सोमपीथानु मेहि । सह प्रजया सह राय-
स्पोषेणेत्याह । प्रजामेव पशून्त्सोमपीथमात्मन्धत्ते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३५) ।

यः प्रवर्ग्यमुद्वासयति, असौ तदानीं तं प्रवर्ग्यमनु स्वकीयां प्रजां पुत्रादिकां पशून्गवादीन्सोमपीथं करिष्यमाणं सोमपानं चोद्वास इश्वरे उद्वासयितुं समर्थो भवति । प्रवर्ग्योद्वासनमनु सर्वमिदं नश्यतीत्यर्थः । अतः सोमपीथेत्यादिमन्त्रपाठेन प्रजादिकं आत्मनि संपादयति ।

कल्पः—" सुमित्रा न आप ओषधय इति मार्जालीयदेश उच्छिष्टखरे मार्जयित्वा " इति । पाठस्तु—

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु । दुर्मित्रास्तस्मै
भूयासुः । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः, इति ।

एता आपः, तत्कार्या (र्यभूता) ओषधयश्च नोऽस्माकं सुमित्राः सुस्निग्धाः सन्तु । यो द्वेष्टा यश्च द्वेष्यः, तस्मा उभयस्मै दुर्मित्राः शत्रवः सन्तु ।

प्रथमपादस्याऽऽशीःपरतां दर्शयति—

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्त्वित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३६)

---

१ ग. °ष्यतत्प्रा° ।

उत्तरभागस्य शत्रुविषयाभिचारत्वं दर्शयति—

दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह । अभिचार एवास्यैषः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३७)

उद्वयं तमसस्परि । उदु त्यं चित्रम् ।

कल्पः—“ उद्वयं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थायोदु त्यं चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्युपतिष्ठंत ईत्येके ” इति । उद्वयमिति मन्त्रः समास्त्वाऽग्न इत्यनुवाके व्याख्यातः उदु त्यं जातवेदसं चित्रं देवानामिति मन्त्रद्वयमुदु त्यामित्यनुवाके व्याख्यातम् ।

एतन्मन्त्रद्वयसाध्यं होमं विधत्ते—

प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः प्रवर्ग्यमुद्वासयति । उदु त्यं चित्रमिति सौरीभ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । अयं वै लोको गार्हपत्यः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । असौ खलु वा आदित्यः सुवर्गो लोकः । यत्सौरी भवतः । तेनैव सुवर्गाल्लोकान्नैति(११), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ९ । विभा० ३८)

प्रवर्ग्यस्योद्वासनेन स्वयमेवास्माल्लोकाद्भ्रष्टो भवति । गार्हपत्यस्यैतल्लोकरूपत्वेन तत्र होमे सति स्वयमस्मिँल्लोके प्रतिष्ठितो भवति । आदित्यस्य स्वर्गलोकरूपत्वात्सौरमन्त्रेण स्वर्गादपि भ्रंशो न भवति ।

ब्रह्मणस्त्वा परस्पाया इत्याह दधात्यन्वित्य रक्षस्वी रक्षसामपहत्यै वै हिरण्यमाहाधयाति ह्येष गृणात्वित्याह मनुष्यानित्याहास्यैषोऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

कल्पः—“इमम् षु त्यमस्मभ्यमित्याहवनीये जुहोत्युपतिष्ठन्त(तः?) इत्येके” इति

पाठस्तु—

इमम् षु त्यमस्मभ्यꣳ सनिम् । गायत्रं नवीयाꣳसम् । अग्ने देवेषु प्रवोचः (८), इति ।

याऽऽग्नीध्रे तां त एतेनावयजे स्वाहा घर्मणा शंयुधायाः प्यासिषीमहि पोषेण निषत्तो विश्व सन्त्वष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

१ ख. °ष्ठन्त इ° । २ ग. इति । ३ ग. °साध्यहो° । ४ ग. °रस्याया । ५ ख.ग. °होतीत्यु°

हेऽग्ने देवेषु मध्येऽस्मभ्यं सनिं फलदानं प्रवोचः प्रकर्षेण कथय । न केवलं फलदानं किं तु त्यामिमम् षु तं शास्त्रप्रसिद्धमिममस्माभिरिदानीमनुष्ठितं प्रवर्ग्यमपि सुष्ठु देवेषु क्षेपय(कथय?) । कीदृशं प्रवर्ग्यम् । गायत्रं गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तम् । अत एव पूर्वत्राऽऽम्नातम्— "छन्दोभिर्वा एष क्रियते" इति । नवीयांसमतिशयेन नूतनं सर्वाङ्गसंपूर्णमित्यर्थः ।

शाखान्तरे यानि प्रवर्ग्यसामानि तेषामाधारभूता ये मन्त्रास्तान्विधत्ते—

प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयोऽदुह्रन् । तदेभ्यो न व्यभवत् । तदग्निर्व्यकरोत् । तानि शुक्रियाणि सामान्यभवन् । तेषां यो रसोऽत्यक्षरत् । तानि शुक्रयजूꣳष्यभवन् । शुक्रियाणां वा एतानि शुक्रियाणि । सामपयसं वा एतयोरन्यत् । देवानामन्यत्पयः । यद्गोः पयः (१) । तत्साम्नः पयः । यदजायै पयः । तद्देवानां पयः । तस्माद्यत्रैतैर्यजुर्भिश्चरन्ति । तत्पयसा चरन्ति । प्रजापतिमेव तद्देवान्पयसाऽन्नाद्येन समर्धयन्ति, इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० १० । विभा० १)

पुरा कदाचिद्देवाः सर्वे प्रजापतिं कामधेनुं कृत्वा शुक्रं पयः प्रवर्ग्यरूपं क्षीरं दुग्धवन्तः । तदेकमेव भूत्वा देवेभ्यो न व्यभवत्, बहूनां देवानामर्थे विविधं नाभूत् । अतः सर्वेषां भोगाय न पर्याप्तम् । तदानीमग्निस्तदेकं पयो विविधमकरोत् । तानि विविधानि पयांसि शुक्रियाणि प्रवर्ग्यसंबन्धीनि सामान्यभवन् । तेषां च पयोरूपाणां साम्नां यो रसोऽत्यक्षरत्तेभ्योऽस्रवत्, तानि सामभ्यः स्रुतानि साराणि शुक्रयजूंषि प्रवर्ग्यसंबन्धिनो मन्त्रा आसन् । शुक्रियाणां प्रवर्ग्यसंबन्धिनां साम्नां संबन्धीनि प्रवर्ग्ययोग्याण्येतानि यजूंषि । इत्थं प्रवर्ग्याङ्गमन्त्रोत्पत्तिरुक्ता, अथ द्रव्यमुच्यते—एतयोर्वक्ष्यमाणयोर्द्वयोः पयसोर्मध्येऽन्यदेकं सामपयसं साम्नां प्रियं क्षीरम् । अन्यद्देवानां प्रियम् । तदुभयं विभज्य प्रदर्श्यते— तत्र गव्यं सामदेवतायाः प्रियम् । अजाक्षीरं देवानां प्रियम् । यस्मादेवं मन्त्रोत्पत्तिः क्षीरद्वयं चैतादृशं तस्मात्तत्र कर्मण्येतैर्यजुर्भिः प्रवर्ग्यमन्त्रैश्चरन्त्यनुतिष्ठन्ति, तत्तत्र कर्माणि द्विविधेन पयसा चरन्ति । शुक्रियमन्त्रैः क्षीरद्वयं जुहुयादिति मन्त्रद्रव्यविशिष्टकर्मविधिरयं द्रष्टव्यः । तेन कर्मणा प्रजापतिं देवांश्चान्नसमृद्धान्कुर्वन्ति ।

तद्वेदनं प्रशंसति—

एष ह त्वै साक्षात्प्रवर्ग्यं भक्षयति । यस्यैवं

---

१ क. ख. 'षु शा° । २ ख. क्षेपय । ३ ग. 'दुह्रन् । ४ क. ग. °न्ययद्दे° । ५ ख. °वेदनं । ग. तत्तद्वे° ।

विदुषः प्रवर्ग्यः प्रवृज्यते, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० २)

एवं विदुषः प्रवर्ग्यमाहात्म्यविदो **यस्य प्रवर्ग्य**म(र्ग्यो ऽ)नुष्ठीयते **स एष** साक्षान्मुख्यं प्रवर्ग्यफलमनुभवति ।

तस्य प्रवर्ग्यस्य काम्यमुद्वासनदेशं विधत्ते—

उत्तरवेद्यामुद्वासयेत्तेजस्कामस्य । तेजो वा उत्तरवेदिः ।
(२)। तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्धयति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० ३)

उत्तरवेदेरग्न्याधारत्वात्प्रवर्ग्यहविषश्च तत्स्वरूपत्वादुभयोस्तेजस्त्वम् ।

तमेव देशं फलान्तराय विधत्ते—

उत्तरवेद्यामुद्वासयेदन्नकामस्य । शिरो वा एतद्यज्ञस्य ।
यत्प्रवर्ग्यः । मुखमुत्तरवेदिः । शीर्ष्णैव मुखꣳ
संदधात्यन्नाद्याय । अन्नाद एव भवति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० ४)

प्रवर्ग्यस्य शिरोरूपत्वादुत्तरवेदेर्मुखत्वात्तत्रास्योद्वासने सत्यन्नं भोक्तुं शिरसा मुखसंधानं कृतं भवति । ततोऽयमन्नादो भवत्येव ।

उत्तरवेद्यामुद्वासनं प्रशंसति—

यत्र खलु वा एतमुद्वासितं वयाꣳसि पर्यासते । परि वै
ताꣳ समां प्रजा वयाꣳस्यासते (३) । तस्मादुत्तर-
वेद्यामेवोद्वासयेत् । प्रजानां गोपीथाय, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० ५)

यत्र यस्मिन्संवत्सरे कस्मिन्देशविशेष उद्वासितमेतं प्रवर्ग्यं **वयांसि** पक्षिणः **पर्यासते** परित आगत्योपविशन्ति, **तां समां** तं संवत्सरं सर्वमपि पक्षिणः **प्रजाः** पुत्रान्**पर्यासते** पुत्रादिशवदेहेषु[3] प्रविशन्ति, प्रजा म्रियन्त इत्यर्थः । अतस्तेजोन्नकामस्येऽपि प्रजारक्षणार्थमुत्तरवेद्यामेवोद्वासयेत् ।

तत्रापि देशविशेषं विकल्पितं विधत्ते—

पुरो वा पश्चाद्वोद्वासयेत् । पुरस्ताद्वा एतज्ज्योतिरुदेति ।
तत्पश्चान्निम्रोचति । स्वामेवैनं योनिमनूद्वासयति, इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० ६)

---

१ क. ख एत । २ ग. साधनं ३ ख. °दिग्देहे° ।

उत्तरवेदेः पूर्वभागे पश्चिमभागे वा प्रवर्ग्यमुद्वासयेत्। प्रवर्ग्यस्वरूपमिदमादित्यज्योतिः पुरस्तादुदेति पश्चादस्तमेति। ततस्तयोरुभयोरपि तदीयस्थानत्वात्स्वकीय एव स्थानमनुसृत्योद्वासयति।

अन्यं देशविशेषं विधत्ते—

अपां मध्य उद्वासयेत्। अपां वा एतन्मध्याज्ज्योतिरजायत। ज्योतिः प्रवर्ग्यः। स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठापयति (४), इति।

(प्रपा० ५। अनु० १०। विभा० ७)

एतदौर्वविद्युत्स्वरूपं ज्योतिरपां मध्यादजायत। प्रवर्ग्यश्च ज्योतिःस्वरूपः। तस्मादेनं प्रवर्ग्यं स्वकीय एव स्थाने प्रतिष्ठापयति।

देशान्तरं विधत्ते—

यं द्विष्यात्। यत्र स स्यात्। तस्यां दिश्युद्वासयेत्। एष वा अग्निर्वैश्वानरः। यत्प्रवर्ग्यः। अग्निनैवैनं वैश्वानरेणाभिप्रवर्तयति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० १०। विभा० ८)

यजमानो यं पुरुषं द्विष्यात्स द्वेष्यो यस्यां दिशि तिष्ठति तस्यां दिशि प्रवर्ग्यमुद्वासयेत्। प्रवर्ग्यस्य वैश्वानराग्निरूपत्वादेनं द्वेष्यमभिलक्ष्य वैश्वानराग्निनैव प्रवर्तयति। अग्निना तमभितो दहतीत्यर्थः।

तत्रैव कंचिद्विशेषं विधत्ते—

औदुम्बर्यां शाखायामुद्वासयेत्। ऊर्वा उदुम्बरः। अन्नं प्राणः। शुग्घर्मः (५)। इदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य शुचा प्राणमपिदहामीत्याह। शुचैवास्य प्राणमपिदहति। ताजगार्तिमार्च्छति, इति।

(प्रपा० ५। अनु० १०। विभा० ९)

उदुम्बरवृक्षस्य येयं शाखा तस्यां प्रवर्ग्यमुद्वासयेत्। उदुम्बरस्यान्नरूपत्वात्, अन्नस्य प्राणस्थितिहेतुत्वात्, घर्मस्य च संतापरूपत्वात्, तदनुसारेणोद्वासनकाल इदमित्यादिमन्त्रं पठेत्। आमुष्यायणस्य देवदत्तपुत्रस्यामुष्य यज्ञदत्तस्य प्राणमिदं यक्ष्यं यथा भवति तथा शुचा संतापेनापिदहामि सर्वतो दग्धं करोमि। एतन्मन्त्रपाठेनास्य द्वेष्यस्य प्राणं संतापेन दहत्येव। तदानीमेवासावार्तिं प्राप्नोति।

देशान्तरं विधत्ते—

यत्र दर्भा उपदीकसंतताः स्युः। तदुद्वासयेद्वृष्टिकामस्य। एता

---

१ क. °तदेव वि°। २ क. ख. यक्ष्यमाणो। ३ क. ग. °तू। उर्वी

वा अपामनू*ज्झावर्यो नाम । यद्दर्भाः । असौ खलु वा आदित्य
इतो वृष्टिमुदीरयति । असावेवास्मा आदित्यो वृष्टिं निय-
च्छति । ता आपो नियता धन्वना यन्ति (६), इति ।
(प्रपा० ५ । अनु० १० । विभा० १०)

गोः पय उत्तरवेदिरासते स्थापयति घर्मो यन्ति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

यस्मिन्देशे दर्भा उपदीकसंतताः स्तम्बैरविच्छिन्ना भवन्ति । वृष्टिकामस्तत्रोद्वास-येत् । य एते दर्भा एता एवापा[1]मनूज्झावर्य इत्येतन्नामभाजो भवन्ति । [2]अनूज्झा अनुक्रमगताः प्रवाहाः, तद्युक्ता न[3]द्योऽनूज्झावर्यः । आपो वै दर्भा इति श्रुत्यन्तराद्द-र्भाणामविच्छिन्नप्रवाहोपेतनदीरूपत्वम् । प्रव[4]र्ग्यश्चाऽऽदित्यरूपत्वादादित्यवद्वृष्टिप्रदः । अतो दर्भेषु तदुद्वासने सत्यादित्यो द्युलोकाद्वृष्टिं प्रेरयति । ताश्चाऽऽपो धन्वना मरुदेशेन सह नियताः प्रवर्तन्ते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ चतुर्थे द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे प्रवर्ग्योद्वासनमुक्तम् । तत्र महावीरे द्रव्यपूरणावसरे घर्मैत[5]स्तेऽन्नमि-मन्त्रात्पूर्वं त्रयो मन्त्रा अपेक्षिताः, तेऽत्र द्वादशेऽभिधीयन्ते ।

महीनां पयोऽसि विहितं देवत्रा ।

कल्पः—"महीनां पयोऽसीति महावीरे गोपय आनयति" इति । विहितं देवत्रे मन्त्रशेषः । हे द्रव्य देवत्रा देवनिमित्तं विहितं संपादितं महीनां गवां पयोऽसि ।

ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनाꣳ रसः ।

कल्पः—"ज्योतिर्भा असि वनस्पतीनामोषधीनाꣳ रस इति मधु" इति । महा-आनयतीत्यनुवर्तते । हे मधुद्रव्य वनस्पतीनामोषधीनां च रसभूतस्त्वं ज्योति ज्योतिषा प्रकाशकोऽसि ।

---

*अत्र ग. पुस्तके मूले टीकायां च 'अनुज्जावर्यः' इति पाठः ।

---

१ ग. °मनुज्जाव । २ ग. अनुज्जा । ३ ग. °द्योऽनुज्जाव । ४ ग. °र्ग्यस्याऽऽदि ५ ग. °तर्षा प्र° ।

वाजिनं त्वा वाजिनोऽवनयामः । ऊर्ध्वं मनः सुवर्गम् ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

कल्पः—"वाजिनं त्वा वाजिनोऽवनयाम इति दधि" इति । महावीर आनयतीत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वं मनः सुवर्गमिति मन्त्रशेषः । ऊर्ध्वमुपरि वर्तमानं मनो मननीयं स्वर्गं प्राप्तुं हे दधिद्रव्य वाजिनमन्नवन्तं त्वां वाजिनोऽन्नवन्तो वयमवनयामो महावीरे प्रक्षिपामः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

अथ चतुर्थे त्रयोदशोऽनुवाकः ।

त्रयोदशमारभ्य प्रायेण घर्मप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । कल्पः—"यदि घर्मः स्कन्देत् । अस्कान्द्यौः पृथिवीमिति द्वाभ्यामभिमन्त्रयते" इति । तत्र प्रथमामाह—

अस्कान्द्यौः पृथिवीम् । अस्कानृषभो युवा गाः । स्कन्नेमा विश्वा भुवना । स्कन्नो यज्ञः प्रजनयतु, इति ।

द्यौर्द्युलोकाख्यो देवः पृथिवीं देवतां प्रत्यस्कान्स्ववीर्यं स्कन्दितवान् । तथा युवा यौवनोपेत ऋषभो गा बह्वीः प्रत्यस्कान्स्वकीयं वीर्यं स्कन्दितवान् । इमा विश्वा भुवनैतानि सर्वाणि भूतजातानि, स्कन्ना स्कन्नवीर्यरूपाणि । अतोऽत्रापि स्कन्नो द्रव्यस्कन्दनयुक्तो यज्ञः प्रजनयतु प्रजामुत्पादयतु ॥

अथ द्वितीयामाह—

अस्कानजनि प्राजनि । आ स्कन्नाज्जायते वृषा । स्कन्नात्प्रजनिषीमहि, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

अस्कान्द्रव्यं स्कन्नमभूत्, तेनाजनि किंचिदपत्यमुत्पन्नम् । प्राजनि प्रकर्षेणापत्यस्यापत्यमुत्पन्नम् । स्कन्नाद्द्रव्याद्वृषा सेचनसमर्थः पुत्र आजायते । अतो वयं स्कन्नाद्द्रव्यात्प्रजनिषीमहि प्रकर्षेणापत्यमुत्पादयामः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

---

१ ध. वस्वन्तो । २ ङ. °तु । अ° ।

अथ चतुर्थे चतुर्दशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"यदि घर्मेण चरत्सु विद्युदापतेद्या पुरस्ताद्विद्युदापतदित्येतैर्यथालिङ्गं जुहुयात्" इति । पाठस्तु—

या पुरस्ताद्विद्युदापतत् । तां त एतेनावयजे स्वाहा ।
या दक्षिणतः । या पश्चात् । योत्तरतः । योपरिष्टा-
द्विद्युदापतत् । तां त एतेनावयजे स्वाहा, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

या विद्युदशनिरूपा पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यापतत्पतितवती[1], तां विद्युतं ते त संबन्धिनैतेन होमेनावयजे नाशयामि[2] । अत्र त इत्यभिधानाद्घर्मः संबोधनीयः । य दक्षिणत इत्यादिषु त्रिषु विद्युदित्यादिकमनुषञ्जनीयम् । अनुषङ्गद्योतनायैवोत्तमे मन्त्रे पुनः पठ्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चदशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"प्राणाय स्वाहा पूष्णे स्वाहेत्येतावनुवाकौ घर्मप्रायश्चित्तानि" इति घर्मविषये यद्विकल्यं तद्वारयितुमनुवाकद्वयहोमः । तत्रैकमनुवाकमाह—

प्राणाय स्वाहा व्यानाय स्वाहाऽपानाय
स्वाहा । चक्षुषे स्वाहा श्रोत्राय स्वाहा ।
मनसे स्वाहा वाचे सरस्वत्यै स्वाहा, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

वाक्शब्देन वक्तव्यशब्दमात्रत्वशङ्कां वारयितुं देवतावाचकस्य सरस्वतीशब्दस्य प्रयोगः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

---

१ म. ०ती, इति तां । २ ग. नाशयाम ।

अथ चतुर्थे षोडशोऽनुवाकः ।

अनुवाकान्तरमाह—

पूष्णे स्वाहा पूष्णे शरसे स्वाहा । पूष्णे प्रपथ्याय स्वाहा पूष्णे नरंधिषाय स्वाहा । पूष्णेऽङ्घृणये स्वाहा पूष्णे नरुणाय स्वाहा । पूष्णे साकेताय स्वाहा, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

पोषको देवः **पूषा** । स एव विशेषणभेदाद्भिद्यते । **शरसे** शत्रूणां हिंसकाय । प्रपथ्याय प्रकृष्टस्वर्गमार्गाहिताय । नरान्मनुष्यान्धिनोति प्रीणयतीति **नरंधिषः**, तस्मै । अङ्घृणिरञ्जनेन दीप्यमानः, तस्मै । नॄ नय इति धातोर्नरुणशब्दः । प्राणिनां स्वस्वमार्गेषु नेता **नरुणः**, तस्मै । आ समन्ताज्ज्ञानमाकेतस्तेन सह वर्तत इति **साकेतः**, तस्मै ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

अथ चतुर्थे सप्तदशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"घर्मेष्टकामुपदधात्युदस्य शुष्माद्भानुरित्यनुवाकेन" इति । एतच्च महाग्निचयने द्रष्टव्यम् । तथा च तत्र सूत्रकारेणोक्तम्—"घर्मेष्टकामुपधाय कुलायिनी तयोः प्रोगे मन्त्रौ" इति । पाठस्तु—

* उदस्य शुष्माद्भानुर्नाऽऽर्त बिभर्ति । भारं पृथिवी न भूम । प्र शुक्रैतु देवी मनीषा । अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी । अर्चन्त एके महि साम मन्वत । तेन सूर्यमधारयन् । तेन सूर्यमरोचयन् । घर्मः शिरस्तदयमग्निः । पुरीषमसि सं

* उदस्येत्यादिभूमेत्यन्तस्य वाक्यस्यार्थ ऋग्वेदभाष्येऽप्युक्त स यथा—"अस्य यज्ञस्य शुष्माद्भानुः सूर्य उदार्तोच्छ्रति । भूम भूतानि पृथिवीव भारं लोकस्यायं यज्ञो बिभर्ति च" । तत्र प्रकरणानुरोधेन यज्ञप्रशंसाऽत्र त्वग्निप्रशंसेति विशेषः ।

१ ख. ग. प्रवर्ग्ये ।

प्रियं प्रजया पशुभिर्भुवत् । प्रजापतिस्त्वा सादयतु ।
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपा-
ठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

भानुः सूर्योऽस्याग्नेः शुष्माद्बलादुदेति । उच्छब्देनाऽऽकाङ्क्षितत्वादेतीत्यध्याहर्तव्यः । स च भानुर्नाऽऽर्त । आर्तिं *न प्राप्तः । पुनः पुनरुदयं गच्छतोऽप्यग्निबलसाहाय्यादार्तिस्तस्य न विद्यते । पृथिवी न भूमिरिव भूमिप्रयातं(?) भारं बिभर्ति । यथा पृथिवी प्राणिनां भारं सहते तथाऽयं रश्मिभारं सहते । तस्याग्नेः प्रसादाच्छुभ्रा निर्मला मनीषा देवी कर्मणि मनः प्रेरयन्ती देवता प्रकर्षेणैतु प्राप्नोतु । किंनिमित्तमित्येतदुच्यते । अस्मत् । निमित्तार्थे पञ्चमी, अस्माननुग्रहीतुमित्यर्थः । बुद्धिप्राप्तौ दृष्टान्तः । सुतष्टो वर्धकिना सुष्ठुतक्षणेन निष्पादितो वाजी वेगवान्रथो न रथ इव । एके महात्मानस्तमग्निमर्चन्तो महि पूजार्हं साम सर्वेषु समं मन्वत मनसि निश्चितवन्तः । तेनाग्नितेजसा सूर्यमधारयन्पोषितवन्तः । "उद्यन्तं वावाऽऽदित्यमग्निरनुसमारोहति" इति श्रुतम् । तेनाग्नितेजसा सूर्यमरोचयन्दीप्तियुक्तमकुर्वन् । घर्मः शिरो यदिदं प्रवर्ग्यरूपं यज्ञस्य शिरोऽस्ति, तदयं चीयमानोऽग्निरेव । अतो हेऽग्ने त्वं पुरीषमिष्टकोपादानमृत्स्वरूपमसि । तच्च स्वरूपं प्रजया पशुभिः समेत्य प्रियं भुवत् । यजमानानां प्रियं भवति । तथाविधाग्निरूपे हे घर्मेष्टके प्रजापतिस्त्वामत्र क्षेत्रे सादयतु स्थापयतु । अङ्गिरस्वदङ्गिरोभिरिव तया प्रजापतिदेवतयोपाहिता सती ध्रुवा सीद स्थिरा भूत्वा तिष्ठ ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

अथ चतुर्थेऽष्टादशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"कुलायिनीं यास्ते अग्न आर्द्रा योनय इत्यनुवाकेन" इति । उपदधातीत्यनुवर्तते । पाठस्तु—

यास्ते अग्न आर्द्रा योनयो याः कुलायिनीः ।

---

* एतदादिदेवेत्यन्तो ग्रन्थः क. ख पुस्तकयोस्त्रुटितः ।

१ क. ख. ह्वदे पा° ।

ये ते अग्न इन्दवो या उ नाभयः । यास्ते अग्ने तनुव ऊर्जो नाम । ताभिस्त्वमुभयीभिः संविदानः । प्रजाभिरग्ने द्रविणेह सीद । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

हेऽग्ने ते त्वदीया आर्द्रा योनयोऽश्वत्थवृक्षादिरूपा आर्द्राः कारणविशेषाः सन्ति । "अश्वत्थाद्धव्यवाहाद्धि जातामग्नेस्तनुं यज्ञियां संभरामि" इति श्रुतेः । याश्च ...ायिनीराहवनीयादिस्थानविशेषाः सन्ति । हेऽग्ने ते त्वदीया इन्दवश्चन्द्रप्रभृतयः ...स्थानविशेषा ये सन्ति । या उर्णुना (उ ना)भयो याश्चोर्णुना(याश्च ना)भ्यादिस्थानविशेषाः सन्ति । हेऽग्ने ते त्वदीया याश्चान्यास्तनुव ऊर्जो नामौषध्यादिरूपा... ...कत्वेनोर्ड्नामधारिण्यः सन्ति । ताभिः सर्वाभिर्युक्तस्त्वमुभयीभिर्दैवीभिर्मानुषीभिश्च प्रजाभिः संविदान ऐकमत्यं गतस्त्वमिह क्षेत्रे द्रविणास्माकं धननिमित्तं हेऽग्ने सीद तिष्ठ । प्रजापतिरित्यादि पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

अथ चतुर्थ एकोनविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"अध्वर्युरग्निमभिमृशत्यग्निरसि वैश्वानरोऽसीत्यनुवाकेन" इति । पाठस्तु—

अग्निरसि वैश्वानरोऽसि । संवत्सरोऽसि । परिवत्सरोऽसि । इदावत्सरोऽसीदुवत्सरोऽसि । इद्वत्सरोऽसि वत्सरोऽसि । तस्य ते वसन्तः शिरः । ग्रीष्मो दक्षिणः पक्षः । वर्षाः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो मध्यम् । पूर्वपक्षाश्चितयः । अपरपक्षाः पुरीषम् । अहोरात्राणीष्टकाः । तस्य ते मासाश्चार्धमासाश्च कल्पन्ताम् । ऋतवस्ते

१ ग उर्णुना° । २ क, ख. °न्ति । हेऽ° । ३ क. ख. °ग्ने त इ° । ४ क. ख. °भ्यो नाम्या° । ५ क. ख °हाः । ऐष्टिकया चित्याऽध्व° ।

कल्पन्ताम् । संवत्सरस्ते कल्पताम् । अहोरात्राणि ते कल्पन्ताम् । एति प्रेति वीति समित्युदिति । प्रजापतिस्त्वा सादयतु । तया देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवः सीद, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

इष्टकाभिर्निष्पन्न हे देव त्वमग्निरसि । अङ्गारैर्विनेष्टकाशरीरमात्रेणैवाग्नित्वम् । **वैश्वानरो** विश्वेषां नराणामुपकारकोऽसि । प्रभवादीनामेकैकपञ्चके वर्तमानाः शब्दाः संवत्सरादयः । सर्वेष्वनुगतो वत्सरः । त्वमेवं षड्विधोऽसि । **तस्य** तथाविधस्य ऊर्जरूपस्य वसन्ताद्यृतवः शिरआद्यवयवाः । चैत्रादिमासेषु ये शुक्लपक्षास्ते चितिरूपाः । ये च कृष्णपक्षास्ते पुरीषरूपाः । यान्यहोरात्राणि तानीष्टकारूपाणि । **तस्य ते** तादृशस्य तव मासादयः स्वस्वकार्यक्षमा भवन्तु । इतिशब्दशिरस्का आप्रविसमुद उपसर्गा अत्र निर्दिष्टाः । तैरुचितक्रियां संयोज्याग्निः स्तोतव्य इति तात्पर्यार्थः । उचितक्रियाणां च बहूनां संभवान्महती स्तुतिः संपद्यते । प्रजापतिरित्यादि पूर्ववत् । अग्निविशेषणत्वाद्ध्रुव इति (पुं)लिङ्गनिर्देशः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ चतुर्थे विंशोऽनुवाकः ।

भूर्भुवः सुवः ।

[कल्पः—]“भूर्भुवः सुवः, इति सर्वप्रायश्चित्तानि” इति । त्रयो लोकाः सुखप्रदा भवन्त्विति मन्त्रत्रयस्यार्थः ।

कल्पः—“यदि महावीरः पद्येतोर्ध्व ऊ षु ण ऊतय इति द्वाभ्यामुच्छ्रयीत” इति पाठस्तु—

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये । ऊर्ध्वो नः पाह्यꣳहसः, इति ।

एतच्च मन्त्रयोः प्रतीकद्वयम् । तौ च मन्त्रावञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यनुवाके व्याख्यातौ ।

---

१ ग. °ज्याग्निहोत्रं स्तोतव्यमिति । २ ख. °ति । क°।

कल्पः—"यदि भिद्येत विधुं दद्राणमिति संदध्यात्" इति। पाठस्तु—

विधुं दद्राणꣳ समने बहूनाम्। युवानꣳ सन्तं पलितो जगार। देवस्य पश्य काव्यं महित्वाऽद्या ममार। स ह्यः समान, इति।

बहूनां कर्मणां समने समीचीनचेष्टारूपेऽनुष्ठाने दद्राणं भूयः प्रवर्तमानं विधुमनु-
ानस्य विधातारं महावीरं युवानं यौवनोपेतपुरुषवद्दृढमेव सन्तं पलितो वयोहीनस-
शः शैथिल्यविशेषो जगार निगीर्णवान्। देवस्य जगद्विधातुः परमेश्वरस्य काव्य-
भिज्ञानरूपं महित्वा महिमानं पश्य हे जनसमूहावलोकय। किं तन्माहात्म्यमिति
दुच्यते। स महावीरो ह्यः पूर्वेद्युः समान सम्यक्चेष्टितवान्। अद्यास्मिन्दिने ममार
ग्नोऽभूत्, ईदृशं खल्वीश्वरस्य माहात्म्यम्।

कल्पः—"ततो यानि दृढार्थे संश्लेषणानि स्युस्तैरेनमभिसंदध्यात्, यदन्यन्मासा-
ग्रोषेभ्यश्च। यद्वते चिदभिश्रिष इति। भिन्नं महावीरं विधुं दद्राणमिति मन्त्रेण संधाय
द्वते चिदिति मन्त्रेण संश्लेषणसाधनैरुपलिम्पेत्" [इति]। पाठस्तु—

यद्वते चिदभिश्रिषः। पुरा जर्तृभ्य आतृदः। संधाता संधिं मघवा पुरोवसुः (१)। निष्कर्ता विह्रुतं पुनः, इति।

न्महावीरस्वरूपं जर्तृभ्यः पुरा कपालजरणेभ्यः कपालानां चूर्णीभावेभ्यः पूर्वम-
श्रिष ऋतेऽभितः संश्लेषणसाधनानि द्रव्याणि विनाऽऽतृदस्तर्दनं भङ्गं प्राप्नोत्।
महावीरस्य मघवेन्द्रः संधिं संधानं [संधाता] करिष्यति। कीदृशो
।। पुरोवसुः पुरतोऽवस्थितानि वसूनि संश्लेषणसाधनानि द्रव्याणि यस्यासौ
सुः। इत्थं स इन्द्रो विहृ(ह्रु)तं विशेषेण भग्नं महावीरं पुनर्निष्कर्ता पुनरपि
ायिष्यति।

पुनरूर्जा सह रय्या।

ल्पः—"यदि घर्मप्रतिपरीयुर्न वा प्रतिपरीयुः पुनरूर्जा सह रय्येत्येताभ्यामेनं
रीयुः" इति। त्रिः परिषिञ्चन्पर्येतीति यदुक्तं तत्राधिकपर्यावर्तने, त्रिः पुनः [प्रति]-
न्तीति विपरीतावर्तनं यदुक्तं तदकरणेऽप्येतत्प्रायश्चित्तम्। तत्र मन्त्रेणोदितं

१ ग. संदृह्यात्' इ°। २ ग. 'मेवं स°। ३ ग. °सवृह्यात्;। ४ क. °स्येत। पा°। विह्रुतं। ६ क. ख. °लक्षर°। ७ क. ख. °नां भूतिभावस्य पू°। ८ ग. मन्त्रयोर्गौदिर्ष प°

प्रतीकद्वयम् । पुनरूर्जा निवर्तस्वेत्येको मन्त्रः, सह रय्या निवर्तस्वेत्यपरो मन्त्रः एतावुभावपि भूमिर्भूम्नेत्यत्र व्याख्यातौ ।

कल्पः—“मा नो घर्म व्यथित इत्यष्टौ घर्मे व्यथिते प्रायश्चित्तानि” इति । घर्मस्याऽऽज्यपयोरूपद्रव्यस्य व्यथनं (ने) चलनं (ने) संतापाधिक्येन पात्रस्योपर्युद्गमने सति तत्प्रायश्चित्तम् । तत्र प्रथमामृचमाह—

मा नो घर्म व्यथितो विव्यथो नः । मा नः परमधरं मा रजोऽनैः[1] । मो ष्वस्मा॰स्तमस्यन्तराधाः । मा रुद्रियासो अभिगुर्वृधानः, इति ।

नोऽस्मदीय हे घर्म हविर्द्रव्य त्वं व्यथितश्चलितो भूत्वा नोऽस्मान्मा विव्यथः स्वस्थानान्मा विचालय । नोऽस्माकं परमुत्कृष्टं कर्माधरं निकृष्टं मा कुरु । रजो माऽनैः, अस्मान्रजोगुणं मा प्रापय । तथा तमस्यन्तस्तमोगुणमध्येऽस्मान्सु माऽऽधाः, मा स्थापय । वृधानो वर्धमाना उद्दाम्ता रुद्रियासो रुद्रसंबन्धिनः क्रूरा देवा माऽभिगुः, अस्मिन्कर्मण्याभिमुख्येन माऽऽगच्छन्तु ।

अथ द्वितीयामाह—

मा नः क्रतुभिर्हीडितेभिरस्मान् । द्विषा सुनीते मा परादाः । मा नो रुद्रो निर्ऋतिर्मा नो अस्ता । मा द्यावापृथिवी हीडिषाताम् (२), इति ।

हे घर्म हीडितेभिरपराधयुक्तैर्नोऽस्मदीयैः क्रतुभिः कुपितस्त्वमस्मान्यजमानान्भूत्वा द्वेषेण सुनीते सुष्ठु संपादिते फले मा परादा निराकरणं मा कुरु । एतावन्तं कालं महता स्वक्लेशेन संपादितं कर्मफलमीषदपराधद्वेषेण मा विनाशयेत्यर्थः । रुद्रः क्रूरो देवो नोऽस्मान्माऽस्ता मैवास्यतु, मा निराकरोतु । निर्ऋतिरपि तामसी देवता नोऽस्मान्माऽस्ता माऽस्यतु, मा निराकरोतु । द्यावापृथिव्यावपि मा हीडिषातामस्मद्विषये क्रोधं मा कुरुताम् ।

अथ तृतीयामाह—

उप नो मित्रावरुणाविहावतम् । अन्वादीध्याथामिह नः सखाया । आदित्यानां प्रसितिर्हेतिः ।

1 ग °नैः । मा स्वस्मा° । २ क. उद्दाशो । ३ क. ख. °गुः, माऽस्मिन्कर्मण्याभिमुख्येन माऽऽगच्छ° ।

उग्रा शतापाष्ठा घ विषा परि णो वृणक्तु, इति ।

हे मित्रावरुणौ नोऽस्मान्धर्मापराधरहितानिह कर्मणि, उपावतमुपेत्य रक्षतम् । हे सखाया सखिवदत्यन्तस्निग्धौ युवामिह कर्मणि नोऽस्मानन्वादीध्याथामनुक्रमेण सर्वतो दीप्तान्कुरुतम् । आदित्यानां संबन्धिनी हेतिः पापिषु हिंसाकरणमायुधं नोऽस्मान्परिवृणक्तु सर्वतो वर्जयतु । कीदृशी हेतिः । प्रसितिः प्रकृष्टबन्धा। उग्रा तीक्ष्णाग्राता । शतापाष्ठा बहुस्पर्शा, बहुभिरवयवैः प्रहर्तुं समर्थेत्यर्थः । विषा व्यापिनी । घशब्दो यथोक्तविशेषणसमुच्चयार्थः ।

चतुर्थादीनामष्टमान्तानां पञ्चानां प्रतीकानि दर्शयति—

इमं मे वरुण तत्त्वा यामि । त्वं नो अग्ने

स त्वं नो अग्ने। त्वमग्ने अयासि, [इति] ।

तत्राऽऽद्यं मन्त्रद्वयमिन्द्रं वो विश्वतस्परीन्द्रं नर इत्यत्र व्याख्यातम् । अनन्तरं तु मन्त्रद्वयमायुष्ट आयुर्दा अग्न इत्यत्र व्याख्यातम् । अन्तिमो जुष्टो दमूना इत्यत्र व्याख्यातः ।

उद्वयं तमसस्परि । उदु त्यं

चित्रम् । वयः सुपर्णाः (३) ।

पुरोवसुर्हीडिषाता८ सुपर्णाः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके

विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

कल्पः—"यदि घर्मेण चरतस्वादित्योऽस्तमियादपरस्यां द्वारि दर्भेण हिरण्यं प्रबध्यो-यं तमसस्परीत्यादित्यमुपस्थायोदुत्यं चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये हुत्वा प्रवृज्य श्वोभूते यः सुपर्णा इत्यादित्यमुपतिष्ठन्ते" इति । चतसृणामेतासामत्र प्रतीकान्याम्नातानि । द्वयमिति मन्त्रः समास्त्वाऽग्न इत्यनुवाके व्याख्यातः । उदु त्यं चित्रमिति द्वयमुदु त्यं ातवेदस इत्यनुवाके व्याख्यातम् । वयः सुपर्णा इति व्याख्यास्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-यारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

---

१ ग. °ष्ठाऽघ वि° । २ ग. °साकार° । ३ क. ख. °बन्धना । उ° । ४ ग. अघशब्दो । ग. चरंस्त्वादि° । ६ ग. °रीत्युप° । ७ ख. ग. °ष्ठन इ° । ८ ग. °ति मन्त्रः स ईं पाहीत्यनु के व्याख्यातः । इ° ।

अथ चतुर्थ एकविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"दधिघर्मं भक्षयन्ति भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेन" इति । पाठस्तु—

भूर्भुवः सुवः । मयि त्यदिन्द्रियं महत् । मयि दक्षो मयि क्रतुः । मयि धायि सुवीर्यम् । त्रिशुग्घर्मो विभातु मे । आकूत्या मनसा सह । विराजा ज्योतिषा सह । यज्ञेन पयसा सह । ब्रह्मणा तेजसा सह । क्षत्रेण यशसा सह । सत्येन तपसा सह । तस्य दोहमशीमहि । तस्य सुम्नमशीमहि । तस्य भक्षमशीमहि । तस्य त इन्द्रेण पीतस्य मधुमतः । उपहूतस्योपहूतो भक्षयामि (१), इति ।

* इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

भूरादिलोकदेवता अनुगृह्णन्त्विति शेषः । त्यत्प्रसिद्धं महदिन्द्रियसामर्थ्यं मयि धायि धीयतां स्थाप्यताम् । तथा दक्ष उत्साहः क्रतुरनुष्ठानं सुवीर्यं सर्वेषु कार्येषु शोभनं सामर्थ्यं तत्सर्वं मयि स्थाप्यताम् । त्रिशुगग्निविद्युदात्मना त्रेधाभिन्नदीप्तिर्घर्मो मदर्थमाकूत्यादिभिः सह विभातु विविधं दीप्यताम् । आकूतिः संकल्पः । मनः संकल्पसाधनम् । विराडन्नम् । ज्योतिस्तेजः । यज्ञः क्रतुः । पयः क्षीरम् । ब्रह्म ब्राह्मणजातिः । तेजः शरीरकान्तिः । क्षत्रं क्षत्रियजातिः । यशः कीर्तिः । सत्यम् अनृतवर्जितम् । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । तस्य तैराकूत्यादिभिर्युक्तस्य घर्मस्य दोहं वृष्ट्यादिसमृद्धिं वयमशीमहि । तस्य सुम्नं तन्निमित्तं सुखं चाशीमहि । तस्य प्रवर्ग्यस्य प्रसादाद्भक्षं चाशीमहि व्याप्नुयाम । हे घर्म तस्य तादृशस्य ते तव रसमुपहूतोऽनुज्ञातोऽहं भक्षयामि । कीदृशस्य तव । इन्द्रेण प्रथमं पीतस्य । मधुमतो माधुर्ययुक्तस्य । उपहूतस्यानुज्ञातस्य ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

---

* अस्मात्प्राग्ग. पुस्तके 'यशसा सह षट् च' इति प्रतीकग्रहणं वर्तते ।

१ ग. °कः । यदि घ° ।

अथ चतुर्थे द्वाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—“ व्याख्याता घोरास्तन्वोऽरण्येऽनुवाक्यो गण उत्तरौ चानुवाकौ ” इति । घोरतनूनां प्रतिपादकौ द्वावनुवाकौ, तत्रोक्तास्तन्व आधानप्रतिपादके सूत्रे व्याख्याताः । अरण्येऽनुवाक्या भवन्तीति हि तत्र सूत्रेऽभिहितम् । तथा द्वयोरनुवाकयोर्मरुद्गण उक्तः, स च विकल्पितः । तस्य विनियोगो राजसूयप्रकरणे सूत्रकारेणाभिहितः—“ मारुतमेकाविंशतिकपालं निर्वपति वैश्वदेवीमामिक्षां तस्यारण्येऽनुवाक्यैर्गणैः कपालानुपदधाति ” इति । ब्राह्मणं चाऽऽम्नातम्—“ योऽरण्येऽनुवाक्यो गणस्तं मध्यत उपदधाति ” इति । तत्र घोरतनुप्रतिपादकं प्रथममनुवाकमाह—

यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । क्षुच्च तृष्णा च । अस्नुक्चानाहुतिश्च । अशनया च पिपासा च । सेदिश्चामतिश्च । एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः । ताभिरमुं गच्छ । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

हेऽग्ने ते तव संबन्धिन्यो घोरा अत्युग्रास्तनुवो याः सन्ति । कास्ता इति चेत् । क्षुदादिभिरमत्यन्तैरष्टाभिः शब्दैः प्रतिपादिताः । हेऽग्ने ते तव संबन्धिन्य एता उक्ता [घोरा] स्तनुवः, ताभिस्तनुभिः सह योऽस्माकं द्वेष्टा यश्च द्वेष्योऽमुं द्विविधं पुरुषं गच्छ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

अथ चतुर्थे त्रयोविंशोऽनुवाकः ।

अथ घोरतनुप्रतिपादकं द्वितीयमनुवाकमाह—

स्निक्च स्नीहितिश्च स्निहितिश्च । उष्णा च शीता च । उग्रा च भीमा च । सदाम्नी सेदिरनिरा । एतास्ते अग्ने घोरास्तनुवः ।

१ ख. °वाकगोभ° । २ ख. ग. °तनम्° ।

तांभिरमुं गच्छ । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः, इति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

ह्निगादीन्यनिरान्तानि तनुनामानि । अन्यत्पूर्ववत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

अथ चतुर्थे चतुर्विंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकं प्रथममनुवाकमाह—

धुनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयंश्च ।

निलिम्पश्च विलिम्पश्च विक्षिपः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

धुन्यादीनि सप्त पदानि गणगतानां मरुद्विशेषाणां नामधेयानि । एतद्रूपेण कपालान्यवतिष्ठन्त[1] इत्यर्थः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

अथ चतुर्थे पञ्चविंशोऽनुवाकः ।

मरुद्गणप्रतिपादकमनुवाकान्तरमाह—

उग्रश्च धुनिश्च ध्वान्तश्च ध्वनश्च ध्वनयंश्च । सहसह्वांश्च सहमानश्च सहस्वांश्च सहीयांश्च । एत्य प्रेत्य विक्षिपः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

---

१ ग. °तिष्ठामीत्य° ।

उग्रादीनि सहमानान्तानि सप्त पदानि गणगतानां मरुद्विशेषाणां नामधेयानि। सह-दीनि विक्षिप इत्यन्तानि षण्णा(पञ्चना?)मानि विकल्पितानि। अनुवाकद्वयोक्तं गणद्वयं लोपधाने विकल्पितम्। उत्तरगणे च नामषट्कं पुनर्विकल्पितम्॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः॥ २५॥

अथ चतुर्थे षड्विंशोऽनुवाकः।

कल्पः—"यदि घर्मदुघं वा महावीरं वा स्तेनोऽपहरेद्गार्हपत्ये स्रुवाहुतिं जुहुयात्, रात्रे त्वोदीरयतामिति" [इति]। पाठस्तु—

अहोरात्रे त्वोदीरयताम्। अर्धमासास्त्वोदीजयन्तु। मासास्त्वा श्रपयन्तु। ऋतवस्त्वा पचन्तु। संवत्सरस्त्वा हन्त्वसौ, इति।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः॥ २६॥

चोरस्य नामनिर्देशार्थोऽसाविति शब्दः। हे देवदत्तनामक चोर त्वामहोरात्र उदीरयतामुद्गमयताम्। अर्धमासदेवतास्त्वामुदीं जयन्तूत्कर्षेणैव जयन्तु। मास-ास्त्वां श्रपयन्तु वह्नौ पक्तुं प्रवर्तन्ताम्। ऋतुदेवतास्त्वां सम्यक्पक्कं कुर्वन्तु। संव-देवस्त्वां हन्तु मारयतु॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः॥ २६॥

अथ चतुर्थे सप्तविंशोऽनुवाकः।

अभिचारप्रकरणे ब्राह्मणे यदुक्तं यद्वाचः क्रूरं तेन वषट्करोतीति, तदेतत्क्रूरमाह[३]—

खट् फट् जहि। छिन्धी[४] भिन्धी हन्धी कट्। इति वाचः क्रूराणि इति।

१ क. °मुद्गीमुन्क°। २ क ख ब्राह्मणेन। ३ ख. 'देव क्रू°'। ४ क. छिन्धि।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

भर्त्सनद्योतकाः खडादयस्त्रयोऽनुकरणशब्दाः । * हननच्छेदनभेदनवाचकानि क्रियापदानि । इत्येतानि षड्विधानि वाचः क्रूराणि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

अथ चतुर्थेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"यदि घर्मेण चरत्स्वेकवृक उत्तिष्ठेद्विगा इन्द्र विचरन्त्स्पाशयस्वेत्येनमभिमन्त्रयते" इति । पाठस्तु —

विगा इन्द्र विचरन्त्स्पाशयस्व । स्वपन्तमिन्द्र पशुमन्तमिच्छ ।
वज्रेणामुं बोधय दुर्विदत्रम् । स्वपतोऽस्य प्रहर भोजनेभ्यः, इति ।

एकाकित्वेनारण्ये संचरन्वत्सान्मारयति योऽरण्यश्वा सोऽयमेकवृकः, तद्बाधनं प्रार्थ्यते । हे, इन्द्र **विगा** वत्सानेकवृकाद्वियोज्य तद्रक्षार्थं **विशेषेण चरन्स्पाशय** तमेकवृकं बाधितं कुरु । हे, इन्द्र **पशुमन्तं** वत्सान्भक्षयितुमायातैः पशुभिर्युक्तं तं वृकं **स्वपन्तं** निद्राणं गच्छ । गत्वा च **दुर्विदत्रं** दुर्बुद्धिशीलममुमेकवृकं **वज्रेणा**युधेन बोधय । यथा + स्वपन्तं सुप्तं प्रहारेण बोधयन्ति, तथा वज्रप्रहारेण बोधयेत्यस्यैवार्थः स्पष्टमुच्यते । **स्वपन्तमेनमेकवृकं भोजनेभ्यो** वत्सभक्षणेभ्यो निवारयितुं **प्रहर** मारयेत्यर्थः ।

कल्पः—"उभयत आदीप्योल्मुकमस्मै प्रत्यस्येत् । अग्ने अग्निना संवदस्व [इति]" इति । पाठस्तु—

अग्ने अग्निना संवदस्व । मृत्यो मृत्युना
संवदस्व । नमस्ते अस्तु भगवः, इति ।

हेऽग्ने उल्मुकस्य मूलभागवर्तिन्नग्निनोल्मुकाग्रभागवर्तिना सह **संवदस्व,** एकं हन्तुमैकमत्यं प्राप्नुहि । हे **मृत्यो** मूलभागस्थिताग्निप्रेरित **मृत्युना**ऽग्रभागस्थिता

---

* छेदनभेदनहननवाचकानीति युक्तं पठितुम् । + इदं पदमधिकम् ।

---

१ क. °कवृक । २ क. °कवृकः । ३ क. ख. °नमन्त्रं प्रार्थयते । ४ क. °कवृ° ५ क. °कवृकं । ६ क. °कवृकं । ७ क. °कवृकं । ८ ख. सुप्तप° । ९ क. °कवृकं ।

न सह संवदस्व, एकवृकं हन्तुं संवादमनुमतिं कुरु । हे भगव ऐश्वर्यादिगुणयु-क्त, ते तुभ्यं नमोऽस्तु ।

कल्पः—"अथैनमनुतिष्ठन्ते सकृत्ते अग्ने नम इत्यनुवाकशेषेण" इति । पाठस्तु—

सकृत्ते अग्ने नमः । द्विस्ते नमः । त्रिस्ते नमः । चतुस्ते नमः । पञ्चकृत्वस्ते नमः । दशकृत्वस्ते नमः । शतकृत्वस्ते नमः । आसहस्रकृत्वस्ते नमः । अपरिमितकृत्वस्ते नमः । नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीः*, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

वृकदर्शनावृत्त्यनुसारेण नमस्कारावृत्तिवाक्यानि योजनीयानि । यद्वा सकृद्दर्शनेऽपि कृत्स्नो मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । नमस्कारावृत्त्युक्तिरादरार्था ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

अथ चतुर्थ एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"अथ यदि गृध्रः शालावृको[1] भयेडको दीर्घमुख्युलूको भूतोपसृष्टः शकुनिर्वा वदेत्, "असृङ्मुखः" "यदेतत्" "यदीषितः" "दीर्घमुखि" "इत्थादुलूकः" यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य" "प्रसार्य सक्थ्यौ" इत्येतैर्यथालिङ्गमभिमन्त्र्यो-पस्थानप्रत्यसनादि समानम्" इति । तत्र गृध्रविषयमनुवाकमाह—

असृङ्मुखो रुधिरेणाव्यक्तः । यमस्य दूतः श्वपाद्विधावसि । गृध्रः सुपर्णः कुणपं निषेवसे । यमस्य दूतः प्रहितो भवस्य चोभयोः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

---

*एतदग्रे ग. पुस्तके "१॥ त्रिस्ते नमः सप्त च" इत्यधिकम् ।

---

१ ख सालावृको ।

गृध्रः पक्षिविशेषः । हे गृध्र त्वं विधावसि विविधं धावनं करोषि, शवमन्वि- च्छन्सर्वत्र संचरसि । कीदृशः । असृङ्मुखोऽसृग्रक्तं मुखे यस्यासौ तादृशः । पातुं स्वीकृतेन रुधिरेण मुखस्य सर्वस्य लेपितत्वादव्यक्तः, ईदृग्जातिरिति निश्चेतुमशक्यः यमस्य दूतो यमो हि मारयितुं गृध्रं प्रेषयति । श्ववत्पद्यते शवं गच्छतीति श्वपात् त्वं रक्तमांसयोर्गन्धेन तृषया युक्तत्वाद्गृध्रः । शोभनौ पर्णौ शीघ्रपतनक्षमौ यस्यासौ सुपर्णः । तादृशस्त्वं कुणपं शवं निषेवसे नितरां सेवसे । सोऽयं गृध्रो यमस्य प्रेताधिपतिदेवस्य भवस्य परमेश्वरस्यान्तर्यामिण उभयोरेतयोर्दूतः । भवो हि यमं प्रेषयति यमश्च गृध्रम् । अतः साक्षात्परम्परया चोभयोर्दूतः सन्निह प्रहितः प्रेषितः

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति- रीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकोनत्रिंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

अथ चतुर्थे त्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ शालावृकविषयमनुवाकमाह—

यदेतद्वृकसो भूत्वा । वाग्देव्यभिरायसि । द्विषन्तं मेऽभि- राय । तं मृत्यो मृत्यवे नय । स आर्त्याऽऽर्तिमार्च्छतु, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

वृकः क्रोष्टा । हे वाग्देवि ध्वनिदेवते वृकसो भूत्वा वृकादुत्पद्याभिराय- भिमुख्येन शब्दं करोषीति यत्तदेतन्मे द्विषन्तमभिलक्ष्य राय शब्दं कुरु मृत्यो वृकरूपं तं द्विषन्तं मृत्यवे मारकाय देवाय नय प्रापय । स द्विषन्नार्त्या णाऽऽर्तिं दुःखमार्च्छतु प्राप्नोतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति- रीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

---

१ ग. °पित्वा° । २ क. ख. °ति । शवव° । ३ ग. शीघ्रं । ४ क. ख. °थ साक्षा
५ क. ख. °ति तदे° ।

अथ चतुर्थ एकत्रिंशोऽनुवाकः ।

भयेडकविषयमनुवाकमाह —

यदीषितो यदि वा स्वकामी । भयेडको
वदति वाचमेताम् । तामिन्द्राग्नी ब्रह्मणा
संविदानौ । शिवामस्मभ्यं कृणुतं गृहेषु, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक
एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

एडको मेषः, स च युद्धव्यसनयुक्तो भयेडकः । तं दृष्ट्वैव भीत्या मनुष्याः पलायन्ते । स च यदि केनचिदीषितः प्रवर्तितो यदि वा स्वकामी स्वेच्छावर्ती सन्नेतां श्रूयमाणां वाचं वदति ध्वनिं करोति । हे इन्द्राग्नी ब्रह्मणा परमेश्वरेण सह संविदानावैकमत्यं गतावस्मभ्यमस्मदर्थं गृहेष्वस्मदीयेषु तां वाचं शिवां सुखकरीं कृणुतं कुरुतम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

अथ चतुर्थे द्वात्रिंशोऽनुवाकः ।

दीर्घमुखीविषयमनुवाकमाह —

दीर्घमुखि दुर्हणु । मा स्म दक्षिणतो वदः ।
यदि दक्षिणतो वदाद्द्विषन्तं मेऽवबाधासै, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

दीर्घमुखी काकस्त्री गर्दभी वा । दुष्टा हनूर्यस्याः सा दुर्हणूः । हे दुर्हणु दीर्घमुखि दक्षिणतो दक्षिणभागे मा स्म वदो ध्वनिं मा कार्षीः । यदि दक्षिणभागे वदाच्छब्दं कुर्यास्तदा मे द्विषन्तमवबाधासै(सा) [अ]वबाधस्व विनाशय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्वात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

---

१ ग. °बाधस्व, इ° । २ क. ख. इन्द्राग्नीवा । ३ क. ग. °बाधस्व ।

अथ चतुर्थे त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

उलूकविषयमनुवाकमाह—

इत्थादुलूक आपप्तत् । हिरण्याक्षो अयोमुखः ।
रक्षसां दूत आगतः । तमितो नाशयाग्ने, इति ।
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

उलूकः काकविरोधी घूकः । सोऽयमुलूक इत्थादनेन प्रकारेणाऽऽपप्तत्प्राप्तात् । कीदृशः । हिरण्यवद्रक्ते अक्षिणी यस्यासौ हिरण्याक्षः । अयोवत्कृष्णवर्णं मुखं यस्यासावयोमुखः । स च यज्ञविघातिनां रक्षसां दूतः सन्निह समागतः । हेऽग्ने तमुलूकमितः स्थानान्नाशय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

अथ चतुर्थे चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ।

अथ भूतोपसृष्टविषयमनुवाकमाह—

यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य । दैवीं वाचं वदसि । द्विषतो
नः परावद । तान्मृत्यो मृत्यवे नय । त आर्त्याऽऽ-
र्तिमार्च्छन्तु । अग्निनाऽग्निः संवदताम्, इति ।
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके चतु-
स्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

यक्षराक्षसग्रहाविष्टो मनुष्यो यद्वदति तद्विषयमिदमुच्यते । यक्षादिभूतानि प्राणि मनुष्याननुप्रविश्य दैवीं वाचं मनुष्याणामयोग्यां कांचिद्वाचं वदसीति यदेतदे वचनेन नोऽस्माकं द्विषतः शत्रून्परावद पराभूता यथा भवन्ति तथा वद । हे मृत्यो यक्षादिरूप मृत्यवे परमृत्युरूपाय देवाय तान्द्विषतो नय प्रापय । ते द्विषन्त आर्त्या रोगेणाऽऽर्तिं दुःखमार्च्छन्तु प्राप्नुवन्तु । अस्मिन्नर्थेऽग्निनोल्मुकमूलभागवर्तिनाऽग्निरुल्मुकाग्रवर्ती संवदतां संवादमनुमतिं करोतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चतुस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

---

१ ग. 'रमप्तु'

अथ चतुर्थे पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः।

अथ शकुनिविषयमनुवाकमाह—

प्रसार्यं सक्थ्यौ पतसि । सव्यमक्षि निपेपि च । मेह कस्यचनाममत्, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

ग्रामगमनादौ शुभाशुभसूचकः पक्षी शकुनिः । हे शकुने सक्थ्यौ प्रसार्योरू प्रसृतौ कृत्वेह पतसि । सव्यमक्षि वामं चक्षुर्निपेपि च पुनः पुनर्निमीलयसि च। तेन दोषेणेहास्मिन्देशे कस्यचन कस्यापि पुरुषस्य माऽममत्, रोगो मा भवतु ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

अथ चतुर्थे षट्त्रिंशोऽनुवाकः।

कल्पः—"यदि घर्मधुक्क्रिमिणा स्यात्, अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मीत्यनुवाकेनास्याः क्रिमीन्हन्यात्। अपि वा सार्वात्रिकमेतत्प्रायश्चित्तं क्रियेत[1]" इति। पाठस्तु—

अत्रिणा त्वा क्रिमे हन्मि । कण्वेन जमदग्निना । विश्वावसोर्ब्रह्मणा हतः । क्रिमीणाꣳ राजा । अप्येषाꣳ स्थपतिर्हतः । अथो माताऽथो पिता । अथो स्थूरा अथो क्षुद्राः । अथो कृष्णा अथो श्वेताः । अथो आशातिका हताः । श्वेताभिः सह सर्वे हताः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

हे क्रिमे घर्मधुगादिवर्तिन्नत्रिणा कण्वेन जमदग्निना च महर्षिणाऽनुगृहीतोऽहं त्वां हन्मि। विश्वावसोर्ब्रह्मणा विश्वावसुसंज्ञकस्य गन्धर्वस्य मन्त्रेण क्रिमीणां राजा [स्वा]मी हतः। अपि चैषां क्रिमीणां स्थपतिरन्योऽपि राजव्यतिरिक्तः प्रभुर्हतः। अपि तव माता हता। तव पिता [हतः]। अन्येऽपि क्रिमयः स्थूलाः क्षुद्राः [कृ]ष्णाः श्वेताश्च नानाविधा हताः । अपि चाऽऽशातिका आगत्य शात्यमाना

1 क. क्रियेत दा° ख क्रियते। दा°। 2 क ख. °स्य म°।

अस्माभिरेव बाध्यमाना गवाश्वादिशरीरेषु वर्तमाना दंशयूकादयः सर्वेऽपि श्वेताभिः क्रिमिजातिभिः सह मारिताः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

अथ चतुर्थे सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—" यमभिचरेत्तस्य लोहितमवदानं कृत्वाऽऽहरावद्य शृतस्येत्यनुवाकेन जुहुयात् " इति । पाठस्तु—

आहरावद्य । शृतस्य हविषो यथा । तत्सत्यं
यदमुं यमस्य जम्भयोः । आदधामि
तथा हि तत् । खण्फण्म्रसि, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके
सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

यथा यागकाले **शृतस्य** ह**विषः** पक्वं हविरवद्यावदा*य जुहु इति (जुहुयामिति) । तथा हे शत्रो लोहितं द्वितीयमाहराऽऽनय । अमुं शत्रुं **यमस्य जम्भयोर्द**न्तयोर्मध्य **आदधामि** स्थापयामीति यत्तत्सत्यम् । तत्कार्यं **तथा हि** तथैवास्तु । दंशनध्वनेरनुकरणरूपौ **खण्फण्**शब्दौ तौ यथा भवतस्तथा शत्रो मारितोऽसि ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके सप्तत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

अथ चतुर्थेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—" यमभिव्याहरिष्यन्स्यात्त्रिरात्रावरं ब्रह्मचर्यं चरित्वा[1] गत्वैनमभिव्याहरेत्, ब्रह्मणा त्वा शपामीत्यनुवाकेन " इति । पाठस्तु—

ब्रह्मणा त्वा शपामि । ब्रह्मणस्त्वा शपथेन
शपामि । घोरेण त्वा भृगूणां चक्षुषा प्रेक्षे ।

* एतदादितावित्यन्तो ग्रन्थस्त्रुटितः क. ख. पुस्तकयोः ।

१ ग. ०त्वाऽऽगत्यैन० ।

रौद्रेण त्वाऽङ्गिरसां मनसा ध्यायामि । अघस्य त्वा धारया विध्यामि । अधरो मत्पद्यस्वासौ, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

हे शत्रो त्वां देवदत्तनामानं **ब्रह्मणा** मन्त्रेण **शपामि** शापयुक्तं करोमि । **ब्रह्मणः** परमात्मवस्तुनः **शपथेन** शापसामर्थ्येन त्वां **शपामि** । **भृगूणां** महर्षीणां संबन्धिना घोरेणोग्रेण **चक्षुषा** त्वां **प्रेक्षे** । **अङ्गिरसां** महर्षीणां संबन्धिना **रौद्रेणोग्रेण मनसा** त्वां ध्यायामि । **अघस्य** पापरूपस्य क्रूरस्याऽऽयुधस्य खड्गरूपस्य **धारया** त्वां विध्यामि । **असौ** हे देवदत्तरूप त्वं मदभिचरितुः पुरुषाद्**धरः** पद्यस्वार्वाचीनः पतितो भव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठकेऽष्टात्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

अथ चतुर्थ एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः— "यं द्विष्यात्तस्य गोष्ठे[2] स्वयमोषधीं[3] निखनेत्, उत्तुद शिमिजावरीत्यनुवाकेन । अपि वा गोष्ठस्यैवादक्षिणं[4] द्वार्बाहुमेतेनैव विचालयेत्" इति । पाठस्तु—

उत्तुद शिमिजावरि । तल्पेजे तल्प उत्तुद । गिरीश्रनुप्रवेशय । मरीचीरुप संनुद । यावदितः पुरस्तादुदयाति सूर्यः । तावदितोऽमुं नाशय । योऽस्मान्द्वेष्टि । यं च वयं द्विष्मः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

कृपिमन्तरेण स्वयमेवोत्पन्ना **शिमिजावरी** । हे तथाविधौषध **उत्तुद** शत्रुमुत्कृत्य व्यथितं कुरु । हे **तल्पेजे** तस्य शयनस्थाने समुत्पन्न ओषधे तदीये **तल्पे** प्रविश्य **उत्तुद** । ततो गृहाद्भ्रष्टं कृत्वा **गिरीननुप्रवेशय** । ततो मरीचीर्दावाग्निरश्मीनुप

---

१ ख. त्वां ब्र° । २ ग. °ष्ठेऽन्वक्षतमो° । ३ क. ख. °यमौष° । ४ क. ख. °स्यैव दक्षिणां द्वा° ।

प्रापय्य संनुद सम्यङ्निराकुरु । सूर्यो यावता कालेनेतो देशात्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युदेति तावता कालेनेतो देशादमुं द्वेष्टारं द्वेष्यं च नाशय ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

अथ चतुर्थे चत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"यद्युद्गाता पुरुषः साम न गायेत्, अध्वर्युरेवैतेन साम्नोद्गायेत् । भूर्भुवः सुवरित्यनुवाकेन" इति । पाठस्तु—

भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवो भूर्भुवः सुवः ।
भुवो॑ऽद्धायि[2] भुवो॑ऽद्धायि भुवो॑ऽद्धायि । नृम्णायि
नृम्णं नृम्णायि नृम्णं नृम्णायि नृम्णम् ।
निधाय्यो॑ऽवायि[3] निधाय्यो॑ऽवायि निधाय्यो॑ऽवायि । ए अस्मे अस्मे । सुवर्नज्योतीः, इति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

एते सर्वे स्तोभविशेषाः । ऋचमन्तरेण स्तोभैरेव स्वरविशिष्टैः साम गायेत्, गानार्था तत्र तत्राऽऽवृत्तिः । भूरादयस्त्रयो लोका इष्टार्थप्रदाः सन्तु । विशेषतो भुवः सकाशादधायि सर्वमिष्टं संपादितम् । नृभिर्मनुष्यैर्मन्यतेऽभीष्टत्वेन स्मर्यत इति नृम्णं सुखम् । नृम्णे सुखे सत्यपि पुनर्नृम्णं सुखमस्तु । निधाय्यो नितरां संपादनीयो भागः, अवायि प्राप्तः । गत्यर्थो वातिधातुः । एकारो देवतासंबोधनार्थः । देवतेऽस्मे अस्मासु सुवर्णज्योतिः सुवर्णसमानं ज्योतिः संपद्यताम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

---

१ ग. °म गा° । २ ग. °वोऽधायि भुवोऽधायि भुवोऽधायि । नृ° । ३ ग. °वापि नि° ४ ग. °वापि नि° । ५ ग. °वापि । ए° । ६ ख. सुवर्ज्योतिः । ग. सुवर्गज्योतिः । ७ ग. °वाप्राप्तम् । ग° ।

अथ चतुर्थ एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

सूत्रेऽवान्तरदीक्षां व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्याभिहितम्—"चतस्र औदुम्बरीः समिधो घृतान्वक्ता अभ्यादधाति पृथिवी समिदित्येतैर्मन्त्रैः" इति । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

पृथिवी समित् । तामग्निः समिन्धे । साऽग्निᳪ समिन्धे । तामहᳪ समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताᳪ स्वाहा, इति ।

पृथिवी देवता सम्यग्दीप्यमानत्वात्समिदित्युच्यते । तां पृथिव्याख्यां समिधमग्निर्देवः समिन्धे सम्यग्दीपितवान् । सा च पृथिव्याख्या समिदग्निं देवं समिन्धे सम्यग्दीपयति । तां पृथिवीरूपां समिधमहं समिन्धे सम्यक्प्रकाशयामि । सा च तथा मया समिद्धा सती मामायुरादिभिः समिन्तां सम्यक्प्रकाशयतु । तेजः शरीरकान्तिः । वर्चो बाह्यदीप्तिः ।

अथ द्वितीयतृतीयमन्त्रावाह—

अन्तरिक्षᳪ समित् (१) । तां वायुः समिन्धे । सा वायुᳪ समिन्धे । तामहᳪ समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताᳪ स्वाहा । द्यौः समित् । तामादित्यः समिन्धे (२) । साऽऽदित्यᳪ समिन्धे । तामहᳪ समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताᳪ स्वाहा, इति ।

पूर्ववद्व्याख्येयौ ।

चतुर्थं मन्त्रमाह—

प्राजापत्या मे समिदसि सपत्नक्षयणी । भ्रातृव्यहा मेऽसि स्वाहा, इति ।

हे समित्त्वं प्राजापत्या प्राजापतिसंबन्धिनी सपत्नक्षयणी वैरिविनाशनी मे

समिदासि सम्यग्दीपिकाऽसि । तस्मान्मे मम भ्रातृव्यहाऽसि शत्रुघातिनी भवसि स्वाहुतमिदमस्तु ।

कल्पः—"अथ देवता उपतिष्ठते, अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि" इति । पाठस्तु-

अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि (३) । तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । वायो व्रतपत आदित्य व्रत पते । व्रतानां व्रतपते व्रतं चरिष्यामि । तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् , इति ।

हे व्रतपतेऽवान्तरदीक्षारूपस्य व्रतस्य पालकाग्ने व्रतमिदमहं चरिष्यामि । त्वत्प्रसादात्तद्व्रतं कर्तुं शकेयं शक्तो भूयासम् । मे मदीयं तद्व्रतं राध्यतां समृद्धिं गच्छतु । वायो व्रतपत इत्येतस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च व्रतं चरिष्यामीत्यादिकमनुषज्यते । एतदर्थमेव चतुर्थमन्त्रे पुनराम्नातम् । व्रतपत इत्युक्तस्य पुनरपि व्रतानामित्युक्तिः कृत्स्नव्रतस्वीकारार्था ।

कल्पः—"आवृत्तैर्मन्त्रैः समिध आधायाऽऽवृत्तैर्देवता उपस्थाय" इति । पाठस्तु—

द्यौः समित् । तामादित्यः समिन्धे । साऽऽदित्यꣳ समिन्धे । तामहꣳ समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा (४) । वर्चसा श्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा । अन्तरिक्षꣳ समित् । तां वायुः समिन्धे । सा वायुꣳ समिन्धे । तामहꣳ समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया (५) । यशसा ब्रह्मवर्चसेन । अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा । पृथिवी समित् । तामग्निः समिन्धे । साऽग्निꣳ समिन्धे । तामहꣳ समिन्धे । सा मा समिद्धा । आयुषा तेजसा । वर्चसा श्रिया । यशसा ब्रह्मवर्चसेन (६) । अन्नाद्येन समिन्ताꣳ स्वाहा । प्राजापत्या मे समिदसि सपत्नक्षयणी । भ्रातृव्यहा मेऽसि स्वाहा । आदित्य व्रतपते व्रतमचारिषम् । तदशकं तन्मेऽराधि । वायो व्रतपतेऽग्ने व्रतपते । व्रतानां व्रत-

१ क. ख. हे प्रजाप° । २ ग. °न । अ° ।

पते व्रतमचारिषम् । तदशकं तन्मेऽराधि (७), इति ।
समित्समिन्धे व्रतं चरिष्यामि तेजसा श्रिया यशसा
ब्रह्मवर्चसेनान्नाद्येन च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठक
एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥

व्रतावसाने कर्तव्यत्वादचारिषमित्यादिभूतार्थवाचिशब्दप्रयोगः । तद्धि चतुर्षु वेदव्रतेषु सौम्यव्रतमित्यभिधीयते । एतस्य प्रवर्ग्याङ्गत्वाभावेऽपि शुक्रियकाण्डोक्तमन्त्रसापेक्षत्वादत्राऽऽम्नातम् । एतच्च सूत्रकारेण दर्शितम्—"अथैनं सर्वेषामनुवाकानां प्रभृतीरभिव्याहारयति, प्रथमोत्तमयोर्वोत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कृत्वा" इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥

अथ चतुर्थे द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ।

कल्पः—"गामवसृज्य मदन्तीरुपस्पृश्योत्तमेनानुवाकेन शान्तिं कुर्वन्ति, एवं सायं प्रातः प्रवर्ग्योपसद्भ्यां चरन्ति" इति । तस्मिन्ननुवाके प्रथमं मन्त्रमाह—

शं नो वातः पवतां मातरिश्वा शं नस्तपतु सूर्यः । अहानि
शं भवन्तु नः शꣳ रात्रिः प्रतिधीयताम्, इति ।

मातरिश्वाऽन्तरिक्षनिवासी वातो नोऽस्माकं शं सुखं यथा भवति तथा पवताम् । सूर्योऽपि तथैव तपतु । अहान्यपि नोऽस्माकं सुखकराणि भवन्तु । रात्रिश्च सुखकरी संपद्यताम् ।

द्वितीयं मन्त्रमाह—

शमुषा नो व्युच्छतु शमादित्य उदेतु नः । शिवा नः शंतमा
भव सुमृडीका सरस्वति । मा ते व्योम संदृशि, इति ।

उषा देवी नोऽस्माकं सुखकरी प्रभातं करोतु आदित्यश्चास्माकं सुखकर उदेतु । हे सरस्वति त्वं नोऽस्मान्प्रति शिवाऽनुकूला शंतमाऽतिशयेन सर्वोपद्रवशमनी सुमृडीका सुष्ठु सुखकरी च भव । ते संदृशि तव कटाक्षे सति व्योम सुखशून्यत्वं मा भूत् ।

१ ग. ॥ ६ ॥ २ घ. °या ब्र° । ३ क. ख. तच्च । ४ क. ख. °खकार्युदे° ।

तृतीयं मन्त्रमाह—

इडायै वास्त्वसि वास्तुमद्वास्तुमन्तो भूयास्म मा वास्तोश्छित्स्म

ह्यवास्तुः स भूयाद्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति ।

हे भूमे त्वमिडायै धेनुरूपाया इडादेव्या वास्त्वसि निवासस्थानमसि । सर्वं जगत्त्वत्प्रसादाद्वास्तुमन्निवासस्थानयुक्तं भवतु । वयमपि त्वत्प्रसादाद्वास्तुमन्तो निवासस्थानयुक्ता भूयास्म । वास्तोर्निवासस्थानान्मा छित्स्मे विच्छिन्ना मा भूयास्म । हि यस्माद्वयमेवंविधास्तस्मादस्माकं विपरीतो यो द्वेष्टा यश्च द्वेष्यः सोऽयमवास्तुर्निवासस्थानरहितो भूयात् ।

अथ चतुर्थं मन्त्रमाह—

प्रतिष्ठाऽसि प्रतिष्ठावन्तो भूयास्म मा प्रतिष्ठायाश्छित्स्म

ह्यप्रतिष्ठः स भूयाद्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति ।

प्रतिष्ठाऽऽधारः । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ पञ्चमं मन्त्रमाह—

आ वात वाहि भेषजं वि वात वाहि यद्रपः ।

त्वꣳ हि विश्वभेषजो देवानां दूत ईयसे, इति ।

हे वात वायो मे भेषजं यथा भवति तथाऽऽवाहि । अस्मान्प्रति सर्वतो वातं कुरु । हे वात यद्रपः पापमस्ति तद्विवाहि विश्लेष्य गच्छ । यस्मात्त्वं विश्वभेषज इति विश्वस्य चिकित्सको देवानां दूतश्च सन्नीयसे गच्छसि ।

अथ षष्ठं मन्त्रमाह—

द्वाविमौ वातौ वात आसिन्धोरापरावतः (१)।

दक्षं मे अन्य आवातु पराऽन्यो वातु यद्रपः, इति ।

इमौ लोके दृश्यमानौ द्वौ वातावासिन्धोः समुद्रसहिते प्रदेश आपरावतो दूरवर्तिलोकयुक्ते देशे वातः संचरतः । शान्तो वायुरेकस्तीव्रोऽपरः । तयोर्मध्येऽन्य एकः शान्तो मे मम दक्षमावातु सुखं संपादयतु । अन्यस्तीव्रो वायुर्यद्रपो मम यत्पापमस्ति तत्परावातु विनाशयतु ।

अथ सप्तमं मन्त्रमाह—

यददो वात ते गृहेऽमृतस्य निधिर्हितः । ततो नो देहि जीवसे

१ क. ख. °रागाहि वि° ।

ततो॑ नो धेहि भेष॒जम् । ततो॑ नो॒ मह॒ आव॑ह॒, इति ।

हे वात ते गृहे यद्दो योऽसावमृतस्य निधिर्हितः स्थापितः, ततो निधेः सकाशा-न्नोऽस्माकं जीवसे जीवनाय देहि कियदप्यमृतं प्रयच्छ । ततोऽमृतान्नोऽस्माकं भेषजं दे (धे) हि, औषधं संपादय । ततस्तस्मान्नोऽस्माकं मह आवह तेजः संपादय ।

अथाष्टमं मन्त्रमाह—

वात॒ आवा॑तु भेष॒जꣳ श॒म्भूर्म॑यो॒भूर्नो॑
हृ॒दे । प्र ण॒ आयू॑ꣳषि तारिषत्, इति ।

अयं वातो भेषजं यथा भवति तथाऽऽवातु । नोऽस्माकं हृदे मनसे शंभूरनिष्ट-शान्तिं भावयन्मयोभूः सुखं च भावयन्वर्तताम् । नोऽस्माकमायूंषि चिरकालजीवनानि प्रतारिषत्प्रकर्षेण वर्धयतु ।

अथ नवमं मन्त्रमाह—

इन्द्र॑स्य गृ॒हो॑ऽसि॒ तं त्वा॒ प्रप॑द्ये॒ सगुः
साश्वः॑ । स॒ह यन्मे॒ अस्ति॒ तेन॑, इति ।

अत्रेन्द्रशब्देन परमैश्वर्ययोगादादित्य उच्यते । तथा च ब्राह्मणम्—" असौ वा आदित्य इन्द्र एष प्रजापतिः " इति । हे आदित्यमण्डल त्वमिन्द्रस्य गृहोऽसि, आदि-त्यस्य निवासस्थानमसि । तं तादृशमादित्यगृहं त्वां पप्रद्ये प्राप्नोमि । कीदृशोऽहम् । सगुर्गोसहितः । साश्वोऽश्वसहितः । अन्यदपि मे यद्वस्तु विद्यते तेन सह त्वां प्रविशामि ।

अथ दशमं मन्त्रमाह—

भूः प्रप॑द्ये॒ भुवः॒ प्रप॑द्ये॒ सुवः॒ प्रप॑द्ये॒ भूर्भुवः॒ सुवः॒ प्रप॑द्ये
वा॒युं प्रप॒द्येऽना॑र्तां दे॒वतां॒ प्रप॒द्येऽश्मा॑नमाख॒णं प्रप॑प्रद्ये
प्र॒जाप॑तेर्ब्रह्मको॒शं ब्रह्म॒ प्रप॑द्य॒ ॐ प्रप॑द्ये, इति ।

भूः प्रपद्ये भूर्लोकदेवतां प्रपन्नोऽस्मि । एवमुत्तरत्रापि । यथा व्यस्तानां प्रपत्ति-स्तथा समस्तानामपि प्रपत्तिः । अनार्तेत्यनेनाऽऽरोग्यकरी देवतोच्यते । आखणं खनि-तुमशक्यमश्मानं दृढं पाषाणं प्रपद्ये । पाषाणवद्दार्ढ्यं ममास्त्वित्यर्थः । प्रजापतेः

१ घ. आयुश्षि . २ ग. °नार्तामित्य° । ३ ग. °द्दार्ढ्यमयास्त्वित्य° ।

संबन्धि ब्रह्मकोशं सर्वमन्त्राधारभूतं ब्रह्म वेदस्वरूपं प्रपद्ये । ओंकारेण परमात्मो-च्यते, तमपि प्रपद्ये ।

अथैकादशं मन्त्रमाह—

अन्तरिक्षं म उर्वन्तरं बृहदग्नयः पर्वताश्च यया वातः
स्वस्त्या स्वस्ति मां तया स्वस्त्या स्वस्ति मानसानि, इति ।

यदिदमन्तरिक्षमस्तिं तन्मे मदर्थमुर्वन्तरं विस्तीर्णावकाशो भूयात् । तस्मिन्नन्तरिक्षेऽग्नयो गार्हपत्यादयः पर्वता मेर्वादयश्च बृहदधिकं सुखं यथा भवति तथा वर्तता(न्ता)मिति शेषः । अत्रान्तारिक्षे संचरन्वातो यया स्वस्त्या क्षेमहेतुभूतया क्रियया मां प्रति स्वस्ति क्षेमं करोतीति शेषः । तया स्वस्त्या क्षेमहेतुभूतया क्रियया मानसान्यस्मदीयान्यन्तःकरणानि स्वस्ति क्षेमं प्रापयत्विति शेषः ।

अथ द्वादशं मन्त्रमाह—

प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणापानौ मा मा हासिष्टम्,—इति ।

हे प्राणापानदेवौ मृत्योः सकाशान्मां पातं रक्षतम् । हे प्राणापानौ युवां म कदाचिदपि मा हासिष्टं मा परित्यजतम् ।

अथ त्रयोदशं मन्त्रमाह—

मयि मेधां मयि प्रजां मय्यग्निस्तेजो दधातु मयि मेधां
मयि प्रजां मयीन्द्र इन्द्रियं दधातु मयि मेधां मयि प्रजां
मयि सूर्यो भ्राजो दधातु (२), इति ।

ग्रन्थतदर्थधारणशक्तिर्मेधा, प्रजा पुत्रादिः, तेजः शरीरकान्तिः, तत्सर्वमग्निर्म संपादयतु । इन्द्रियं चक्षुरादिपाटवम् । भ्राजो दीप्तिजातम् । अन्यत्पूर्ववत् ।

अथ चतुर्दशं मन्त्रमाह—

द्युभिरक्तुभिः परिपातमस्मानरिष्टेभिरश्विना
सौभगेभिः । तन्नो मित्रो वरुणो मामहन्ता-
मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत द्यौः, इति ।

हेऽश्विनौ सौभगेभिः सौभाग्यैः (सौभाग्यापादकैः) सूक्तैरस्मान्पात कीदृशैः । द्युभिर्द्योतमानैः । अक्तुभिरञ्जनहेतुघृतादिद्रव्ययुक्तैश्च । अरिष्टेभिर्वि

१ ग. ॅदशम॰ । २ ख. ॰स्तीर्णोऽत्र॰ । ३ ग. ॰मं प्रापयति । ४ क. दशम॰ । ५ ॰त्यक्षत॰ ।

ाराहितैः । नोऽस्माकं तदश्विनोः पालनं मित्रादयो मामहन्तामतिशयेन पूजयन्तु । सेन्धुः समुद्रः ।

अथ पञ्चदशं मन्त्रमाह—

कया नश्चित्र आभुवदूती सदावृधः
सखा । कया शचिष्ठया वृता, इति ।

कस्य प्रजापतेः संबन्धिनीत्यस्मिन्नर्थे केति शब्दः स्त्रीलिङ्गो वर्तते । ऊतीशब्दो क्षावाची । कयोत्या प्रजापतिसंबन्धिना रक्षणेन चित्र आभुवत्, चित्रोऽयं यज्ञो ोऽस्मान्प्रत्यागतः । कीदृशो यज्ञः । सदावृधः सर्वदा वर्धमानः । सखा सखि- त्प्रियतमः । स च यज्ञः कया प्रजापतिसंबन्धिन्या शचिष्ठयाऽतिशयितया शक्त्या ता वर्तते ।

अथ षोडशं मन्त्रमाह—

कस्त्वा सत्यो मदानां मꣳहिष्ठो मत्स-
दन्धसः । दृढाचिदारुजे वसु, इति ।

हे प्रवर्ग्य त्वां कः प्रजापतिर्मत्सन्मदयतु हर्षयतु । कीदृशः प्रजापतिः । सत्यः रमार्थभूतः । मदानां हर्षकारणानामायुरादीनामन्धसोऽन्नस्य च मंहिष्ठोऽतिशयेन र्धयिता । आरुजे सर्वतोऽनिष्टभङ्गार्थं वस्वपेक्षितं धनं दृढाचिद्दृढमेव करो- त्विति शेषः ।

अथ सप्तदशं मन्त्रमाह—

अभी षु णः सखीनामविता जरि-
तॄणाम् । शतं भवास्यूतिभिः, इति ।

हे प्रजापते जरितॄणां जरणशीलानां सखीनां सखिवत्प्रियाणां नोऽस्माकं शत- ूतिभिः शतसंख्याकै रक्षणैः, अभी षु सर्वतः सुष्ठु अविता भवासि रक्षिता भव ।

अथाष्टादशं मन्त्रमाह—

वयः सुपर्णा उपसेदुरिन्द्रं प्रियमेधा ऋषयो
नाधमानाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मु-
मुग्ध्यस्मान्निधयेव बद्धान् (३), इति ।

केचिदृषय इन्द्रमुपसेदुः । कार्यार्थं प्राप्तिरुपसत्तिः । कीदृशा ऋषयः । वयः

पक्षिमूर्तिधारिणः । अत एव सुपर्णाः शोभनपक्षोपेताः । प्रियमेधा अधीतस्य श्रुतस्य धारणशक्तिर्मेधा तस्यां प्रीतियुक्ताः । नाधमानाः किंचित्कार्यं याचमानाः । स एव याच्ञाप्रकारः स्पष्टी क्रियते । हे इन्द्र ध्वान्तमज्ञानलक्षणमन्धकारमपोर्णुहि, अपसारय । चक्षुर्ज्ञानलक्षणां दृष्टिं पूर्धि पूरय । निधयेव शृङ्खलयेवाज्ञानेन बद्धानस्मान्मुमुग्धि तस्मादज्ञानाद्बन्धनान्मोचय ।

अथैकोनविंशं मन्त्रमाह—

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु
पीतये । शं योरभिस्रवन्तु नः, इति ।

आपो देव्यो नोऽस्माकमभिष्टये पीतयेऽभीष्टाय पानाय शं सुखहेतवो भवन्तु । किं च नोऽस्माकं शं सुखं यथा भवति तथा, योर्दुःखवियोगो यथा भवति तथाऽभिस्रवन्तु सर्वतः प्रवहन्तु ।

अथ विंशं मन्त्रमाह—

ईशाना वार्याणां क्षयन्तीश्चर्षणीनाम् ।
अपो याचामि भेषजम्, इति ।

अहमपो देवीः प्रति भेषजं पापविनाशकारणमौषधं याचामि । कीदृशीरपः वार्याणां वरणीयानां कामानामीशाना दातुं समर्थाः । चर्षणीनां मनुष्याणां क्षयन्तीः निवासहेतुभूता इति ।

अथैकविंशं मन्त्रमाह —

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रास्तस्मै
भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः, इति ।

आप ओषधयश्चेत्येता द्विविधा देवता नोऽस्मान्प्रति सुमित्राः सुष्ठु स्निग्धाः सन्तु । योऽस्मदीयः शत्रुस्तस्मै दुर्मित्रा दुर्हृदया विध्वंसिन्यः सन्तु ।

अथ द्वाविंशं मन्त्रमाह—

आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्जे
दधातन । महे रणाय चक्षसे, इति ।

हिशब्द एवकारार्थः प्रसिद्ध्यर्थो वा । हे आपो यूयमेव मयोभुवः स्थ सुख

१ क. °तथा° । २ क. ख. ध्वान्तं स्वाज्ञा° । ३ म. °चामीति । की° । ४ ग. °भूत्वा° । ५ ग. °विरोधिनः ।

वयित्र्यो भवत। स्नानपानादिहेतुत्वेन सुखोत्पादकत्वं प्रसिद्धम्। तास्तादृश्यो यूयं ऽस्मानूर्जे रसाय भवदीयरसानुभवार्थं दधातन स्थापयत। किंच महे महते रणाय णीयाय चक्षसे दर्शनीयाय दधातन। अस्मान्परतत्त्वसाक्षात्कारयोग्यान्कुरुतेत्यर्थः।

अथ त्रयोविंशं मन्त्रमाह—

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजय·
तेह नः। उशतीरिव मातरः, इति।

वो युष्माकं शिवतमः शान्ततमः सुखैकहेतुर्यो रसोऽस्ति, इहास्मिन्कर्मणि ऽस्मांस्तस्य भाजयत रसं प्रापयत। तत्र दृष्टान्तः—उशतीरिव मातर इति। मयमानाः प्रीतियुक्ता मातरो यथा स्वकीयस्तन्यरसं प्रापयान्ति तद्वत्।

अथ चतुर्विंशं मन्त्रमाह—

तस्मा अरं गमाम वो यस्य क्षयाय
जिन्वथ (४)। आपो जनयथा च नः, इति।

यस्य रसस्य क्षयाय क्षयेण निवासेन जिन्वथ यूयं प्रीता भवथ तस्मै रसाय वो मानरं गमाम, अलं भृशं प्राप्नुमः। किंच हे आपो यूयं नोऽस्माञ्जनयथ प्रजो-दकान्कुरुत।

अथ पञ्चविंशं मन्त्रमाह—

पृथिवी शान्ता साऽग्निना शान्ता सा
मे शान्ता शुच९ शमयतु, इति।

येयं पृथिवी देवता सेयं शान्ता सर्वोपद्रवशमनयुक्ता। न केवलं स्वयमेव किं ग्निना देवेन सह शान्ता। तादृशी शान्ता देवता मे मम शुचं शोकं शमयतु न्तं करोतु।

अथ षड्विंशसप्तविंशौ मन्त्रावाह—

अन्तरिक्ष९ शान्तं तद्वायुना शान्तं तन्मे
शान्त९ शुच९ शमयतु। द्यौः शान्ता साऽऽदित्येन
शान्ता सा मे शान्ता शुच९ शमयतु, इति[2]।

पृथिवीमन्त्रवद्व्याख्येयम्।

---

१ क. °तरः। का°। २ ग. °ति। अन्तद्यौः शान्ता मन्त्रद्वयं पृ°।

अथाष्टाविंशं मन्त्रमाह —

पृथिवी शान्तिरन्तरिक्ष५ शान्तिर्द्यौः शान्तिर्दिशः
शान्तिरवान्तरादिशाः शान्तिरग्निः शान्तिर्वायुः
शान्तिरादित्यः शान्तिश्चन्द्रमाः शान्तिर्नक्षत्राणि
शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः
शान्तिर्गौः शान्तिरजा शान्तिरश्वः शान्तिः
पुरुषः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिर्ब्राह्मणः शान्तिः
शान्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मे अस्तु शान्तिः, इति ।

पृथिव्यादयः सर्वदेवता अस्मदनिष्टशमनहेतुत्वाच्छान्तिदेवतारूपाः । ब्रह्म वेदः पृथिव्यादीनामुपचरितं शान्तिदेवतारूपत्वम् । या तु शान्त्यभिमानिनी देवता शान्तिरेव मुख्यमेव तस्याः शान्तित्वम्, अतः सा शान्तिदेवता मे शान्तिरस्तु स... निष्टशमनहेतुरस्तु ।

अथैकोनत्रिंशं मन्त्रमाह—

तयाऽह५ शान्त्या सर्वशान्त्या मह्यं द्विपदे चतुष्पदे
च शांतिं करोमि शान्तिर्मे अस्तु शांतिः, इति ।

अहं यजमानः सर्वशान्त्या सर्वानिष्टशमनहेतुतया पूर्वोक्तगुणविशिष्टया शान्त... शान्तिदेवतया मह्यं मच्छरीरार्थं द्विपदे मदीयाय मनुष्यार्थं चतुष्पदे मदीयाय ... च शान्तिं सर्वानिष्टशमनं करोमि । अतः शान्तिदेवता मे मदर्थं शान्तिः सर्वानि... ष्टशमनहेतुरस्तु ।

अथ त्रिंशं मन्त्रमाह—

एह श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा
श्रद्धा सत्यं धर्मश्चैतानि मोत्तिष्ठन्तमनूत्तिष्ठन्तु
मा मा५ श्रीश्च ह्रीश्च धृतिश्च तपो मेधा प्रतिष्ठा
श्रद्धा सत्यं धर्मश्चैतानि मा मा हासिषुः, इति ।

श्रीप्रभृतयो धर्मान्ता या देवताः सन्ति, एतानि देवशरीराणीह कर्मसमाप्त... त्तिष्ठन्तं मामन्वा समन्तादुत्तिष्ठन्तु । यानि श्रीप्रभृतीनां स्वरूपाण्येतानि मा [मां] मा हासिषुर्मा परित्यजन्तु । पुनरपि मा मा हासिषुः, द्विरुक्तिरादरार्था ।

अथैकत्रिंशं मन्त्रमाह—

उदायुषा स्वायुषोदोषधीनाꣳ रसेनोत्पर्जन्यस्य शुष्मेणोदस्थाममृताꣳ अनु , इति ।

अहममृतान्देवाननुलक्ष्याऽऽयुरादिविशेषणविशिष्टेन सोमेन सहोदस्थामुत्तिष्ठामि । चिरजीवनमायुः, तत्रापि रोगाद्युपद्रवरहितं स्वायुः । तदुभयप्रदत्वाद्रसस्य तद्रूपत्वम् । ओषधीनां पर्जन्यस्य च रसः सारम् । चतुर्भिर्विशेषणैः पृथक्क्रियापदमन्वेतुं चत्वार उच्छब्दाः ।

अथ द्वात्रिंशं मन्त्रमाह—

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं नन्दाम शरदः शतं मोदाम शरदः शतं भवाम शरदः शतꣳ शृणवाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतमजीताः स्याम शरदः शतं ज्योक्च सूर्यं दृशे , इति ।

पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्युच्चरदुदयं गच्छच्छुक्रं ज्योतिःस्वरूपं देवहितं सर्वेभ्यो देवेभ्यो हितकारि चक्षुर्दृष्टेरनुग्राहकं तदादित्यमण्डलं शरदः शतं शतसंख्याकान्संवत्सरान्सर्वदा पश्येम । तत्प्रसादाज्जीवनादिव्यापारांश्च प्राप्नवाम । नन्दाम द्रव्यैः समृद्धा भूयास्म । मोदाम तद्भोगेन हृष्टाः स्म । भवाम स्वस्थाने[२] निवसाम । शृणवाम वेदशास्त्ररहस्यं गुरुमुखादवगच्छाम[३] । प्रब्रवाम शिष्येभ्यः प्रकर्षेण कथयाम । अजीताः शत्रुणा केनाप्यजिताः । किंच ज्योग्दीर्घं कालं सूर्यं दृशे द्रष्टुं समर्था भूयास्म ।

अथ त्रयस्त्रिंशं मन्त्रमाह—

य उदगान्महतोऽर्णवाद्विभ्राजमानः सरिरस्य मध्यात्स मा वृषभो लोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु , इति ।

यः सूर्यो महतः प्रौढादर्णवात्पूर्वसमुद्रात्तत्रापि विशेषतः सरिरस्य जलस्य मध्याद्विभ्राजमानो विशेषेण दीप्यमान उदगादुदयं गच्छति, स सूर्यो मनसा मां पुनातु शोधयतु । कीदृशः सूर्यः । वृषभः कामानां वर्षयिता । लोहिताक्षो रक्तवर्णाक्षियुक्तः । विपश्चित्सर्वज्ञः ।

---

१ घ. °शे ॥ ५ ॥ २ क. ख. स्थले । ३ ख. ग. °गच्छेम ।

अथ चतुस्त्रिंशं मन्त्रमाह—

ब्रह्मणः श्रोतन्यसि ब्रह्मण आणी स्थो ब्रह्मण आव-
पनमसि धारितेयं पृथिवी ब्रह्मणा मही धारितमेनेन
महदन्तरिक्षं दिवं दाधार पृथिवीꣳ सदेवां यदहं
वेद तदहं धारयाणि मा मद्वेदोऽधि विस्रसत्, इति।

अत्र वेदः संबोध्यते। हे श्रुते त्वं **ब्रह्मणः** परमात्मवस्तुनः **श्रो(श्रो)तनी** श्र(स्र)वणहेतुभूताऽसि ब्रह्मतत्त्वं बोधयसीत्यर्थः। हे मदीये श्रोत्रे युवां **ब्रह्मणो** वेदस्याऽऽणी **स्थो** नेतृणी भवथः, वेदं शृणुथ इत्यर्थः। हे मनो * **ब्रह्मणो** वेदस्याऽऽवपनं धारणस्थानमसि। इयं **मही** महती **पृथिवी ब्रह्मणा** वेदप्रतिपाद्येन परमात्मना **धारिता**। महत्प्रौढमन्तारिक्षमेनेन परमात्मना धारितम्। **पृथिवीं** विस्तीर्णां **सदेवां** देवसहितां **दिवं दाधार** परमात्मा धृतवान्। यत्परमात्मतत्त्वं तत्प्रतिपादकं वेदवाक्यं वाऽहं यजमानो **वेद** जानामि। **तदुभयमहं** सर्वदा मनसि **धारयाणि**। स वेदो मन्मत्तः सकाशादध्याधिक्येन **मा विस्रसत्**, विस्रस्तो मा भूत्।

अथ पञ्चत्रिंशं मन्त्रमाह—

मेधामनीषे माऽऽविशताꣳ समीची भूतस्य भव्य-
स्यावरुद्ध्यै सर्वमायुरयाणि सर्वमायुरयाणि, इति।

मेधा धारणशक्तिः, **मनीषा** ग्रहणशक्तिः, ते उभे **समीची** अनुकूले सत्यौ **मा** यजमानमा**विशतां** सर्वतः प्रविशताम्। किमर्थम्। **भूतस्य** पूर्वमधीतस्य **भव्यस्या**ध्येष्यमाणस्य चा**वरुद्ध्यै** स्वीकारार्थम्। एतत्सिद्ध्यर्थमेव **सर्वमायुरयाणि** प्राप्नवानि द्विरुक्तिरादरार्था।

अथ षट्त्रिंशं मन्त्रमाह—

आभिर्गीर्भिर्यदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः। यदा
स्तोतृभ्यो महि गोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अध ते स्याम, इति।

हे हरिवोऽश्वयुक्तेन्द्रा**ऽऽभिर्गीर्भि**रस्मदीयस्तुतिभि**र्वर्धमान**स्त्वम**तो**ऽस्मत्कर्मण **ऊन**मङ्गं **नो**ऽस्मदर्थ**माप्यायया**भिवर्धय। **यदा** यस्मिन्काले **स्तोतृभ्यः** स्तोत्रनुग्र-

* एतदन्तो ग्रन्थो भाष्ये त्रुटितः क. ख. पुस्तकयोः।

१ ग. ब्रह्मणश्रोत॰।

हार्थं माहि गोत्रा महतो मेघान्रुजासि भग्नान्करोषि । अथ तदा वयं ते तवानुग्रहाद्भूयिष्ठभाजः स्याम प्रभूतधनानां लब्धारो भूयास्म ।

अथ सप्तत्रिंशं मन्त्रमाह—

ब्रह्म प्रावादिष्म तन्नो मा हासीत् । ॐ

शान्तिः शान्तिः शान्तिः (५[1]), इति ॥

परावतो दधातु बद्धाञ्जिन्वथं दृशे सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठके द्वाचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥

एवमुक्तेन प्रकारेण **ब्रह्म** परमात्मप्रतिपादकमन्त्रजातं **प्रावादिष्म** प्रकर्षेण वयं कथितवन्तः । तद्ब्रह्मतत्त्वं तस्य प्रतिपादकं वाक्यं च **नोऽस्मान्मा हासीत्**, कदाचिदपि मा परित्यजतु । हे प्रणवप्रतिपाद्य परमात्मन्, आध्यात्मिकानां ज्वरशिरोव्यथादिकृतानां विघ्नानां **शान्तिरस्तु** आधिभौतिकानां चोरव्याघ्रादिकृतानां विघ्नानां **शान्ति**रस्तु । आधिदैविकानां यक्षराक्षसादिकृतानां विघ्नानां **शान्तिरस्तु** ।

अथ नमो वाच इत्यारभ्य शं नो वातः पवतामित्यन्तैरनुवाकैः संपाद्यं प्रवर्ग्यं स्तोतुं तस्य प्रवर्ग्यस्य नामानि दर्शयति—

प्रजापतिः संभ्रियमाणः । सम्राट्संभूतः । घर्मः प्रवृक्तः ।
महावीर उद्वासितः । असौ खलु वावैष आदित्यः ।
यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्यकुरुत, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ११ । विभा० १)

अस्य प्रवर्ग्यस्य तत्तदवस्थाभेदेन प्रजापत्यादीनि नामानि संपद्यन्ते । यदा मृद्वराहविहतवल्मीकवपादिसंभारैः संभ्रियमाणत्वदशापन्नो भवति तदा **प्रजापतिरि**त्येतस्य नाम । सर्वात्मना संभृतत्वदशापन्नस्य **सम्राडिति** नाम । प्रवृञ्जनदशापन्नस्य **घर्म** इति नाम । उद्वासनदशापन्नस्य **महावीर** इति नाम । एताभिर्दशाभिरवस्थावद्यत्स्वरूपं तेन रूपेणाऽऽदित्य इति नाम । स **प्रवर्ग्य** एवमेतानि **नामान्यकुरुत** संपादितवान् ।

नामवेदनं प्रशंसति—

य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ११ । विभा० २)

देवदत्तोपाध्याय इत्येवं तदीयं नाम सर्वैर्ज्ञातं भवति ।

---

१ घ. ॥ ६ ॥ । २ क. ख. ग. °ज्वरादिशि° । ३ क. ग. °त्यादीनि° । ४ ख. °णद° । ५ ग. °त्येवास्य । ६ ख. °तद° । ७ क. ख. प्रवर्ग्य ।

अथ नामविशेषव्यवहारप्रदर्शनेन प्रशंसति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति (१) । यो वै वसीयाꣳसं यथाना-
ममुपचरति । पुण्यार्तिं वै स तस्मै कामयते । पुण्यार्ति-
मस्मै कामयन्ते । य एवं वेद । तस्मादेवं विद्वान् ।
घर्म इति दिवाऽऽचक्षीत । सम्राडिति नक्तम् । एते
वा एतस्य प्रिये तनुवौ । एते अस्य प्रिये नामनी ।
प्रिययैवैनं तनुवा (२) । प्रियेण नाम्ना समर्धयति ।
कीर्तिरस्य पूर्वा गच्छति जनतामायतः, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ११ । विभा० ३)

यो वै यः कोऽपि पुमान्भृत्यो **वसीयाꣳसम**तिशयेन वसुमन्तं धनिकं राजानम मात्यादिकं वा **यथानामं** तदीयं नामानतिक्रम्य नामकरणकाले संपादितेनैव नाम्ने **प्चरति,** अधिपते स्वामिन्नित्यादिशब्दैर्विना भो देवदत्तेत्यादिकेनैव मुख्येन नाम्न तमाह्वयति । **स** भृत्यस्त**स्मै** धनिकाय **पुण्यार्तिं वै** भाग्यहानिमेव **कामयते** । उत्तमे पचारयोग्ये नीचव्यवहारात् । अथवा **स** धनिको राजादि**स्तस्मै** स्वाभाविकनाम्न व्यवहरते भृत्याय **पुण्यार्तिं** धनादिहानिं **कामयते** दण्डयितुमिच्छति । न केव राजादिरेव किंतु **यो** मूढ **एवं वेद** स्वाभाविकनाम्नैव व्यवहारं निश्चिनोति, अस मूढाय राजादिप्रभुपारिसरवर्तिनः सर्वेऽपि पुरुषाः **पुण्यार्तिं** ताडनधनहान्यादिकं काम **यन्ते** । एवं **ब्रह्मवादिन** आहुः । यस्मादेवं **तस्मादेवं विद्वा**न्नामान्तरेणैव प्रभुर्व्यवह णीय इत्येवं जानन्पुरुषः प्रवर्ग्यं प्रत्यहनि **घर्म** इति नाम्ना व्यवहरेत् । रात्रौ तु **सम्र डिति नाम्ना** । तत्र घर्मशब्देनोच्यमाना दीप्यमाना या तनूः सम्राट्शब्देनोच्यमा सम्यग्राजमाना या तनूरेते उभे अप्ये**तस्य** प्रवर्ग्यस्य **प्रिये** शरीरे [illegible]स्यं / घर्मसम्रा शब्दरूपे **अस्य** प्रवर्ग्यस्य **प्रिये नामनी** । तस्मादेताभ्यां शब्दाभ्यां व्यवहरन्पुरु **प्रिययैव तनुवा** देवादिरूपेण **प्रियेण** च **नाम्ना** तच्छरीरोचितेनैव प्रवर्ग्यं समृ करोति । तथा सति **जनतामायतो** जनसमूहं सभां प्रत्यागच्छतो**ऽस्य** घर्मादिनामभि र्व्यवहारिणः पुरुषस्य **कीर्तिः पूर्वा**ऽस्मादपि पुरुषात्पूर्वभाविनी **गच्छति** । अस्य पु षस्याऽऽगमनात्प्रागेव सर्वेऽपि सभानिष्ठा यतचित्ता(त्तो ऽ)भिज्ञोऽयं महात्मेत्येव **मेनं** प्रशंसन्ति ।

घर्मादिनामविशेषद्वारा प्रवर्ग्यस्य प्रशंसां कृत्वा गायत्रीछन्दोगतसंख्यासाम्येना प्रशंसति—

गायत्री देवेभ्योऽपाक्रामत् । तां देवाः प्रवर्ग्येणैवानुव्य-
भवन् । प्रवर्ग्येणाऽऽप्नुवन् । यच्चतुर्विꣳशतिकृत्वः प्रवर्ग्यं

१ क. ख. °रणे पुरु° । २ ग. °ज्ञा जना रुचिताभि° । ३ क. ख. °भिज्ञायं° ।

प्रवृणक्ति। गायत्रीमेव तदनु विभवति। गायत्रीमा-
प्नोति। पूर्वोऽस्य जनं यतः कीर्तिर्गच्छति, इति।
(प्रपा० ५। अनु० ११। विभा० ४)

पुरा कदाचिदपरक्ता सती **गायत्री** देवी **देवेभ्यः** सकाशादपाक्रामत्। तदा देवाः प्रवर्ग्यमनुष्ठाय **तेनैव प्रवर्ग्येण** तां गायत्रीमनुव्यभवन्, अन्वेष्टुं विभवः समर्था अभवन्। अन्विष्य च तेन **प्रवर्ग्येण तां** गायत्रीं **प्राप्नुवन्**। अतो यदि द्वादशसु दिनेष्वेकैकस्मिन्दिने द्विर्द्विरित्येवं **चतुर्विंशतिकृत्वः** प्रवर्ग्यमनुतिष्ठेत्, तत्तदा **गाय**त्रीमेवानुगन्तुं समर्थो भवति। चतुर्विंशतिसंख्याया गायत्र्यक्षरानिद्दत्वात्। अतः संख्यासामान्याद्गायत्रीं **प्राप्नोति। जनं यतः** सभां गच्छतोऽस्य चतुर्विंशतिवारं प्रवर्ग्यानुष्ठायिनः पुरुषस्य **कीर्ति**स्तस्मादपि **पूर्व**भाविनी सती सभां प्राप्नोति।

पुनरपि प्रकारान्तरेणावस्थाविशेषगतैर्नामभिः प्रशंसति—

वैश्वदेवः सꣳसन्नः (३)। वसवः प्रवृक्तः। सोमोऽ-
भिकीर्यमाणः। आश्विनः पयस्यानीयमाने। मारुतः
क्वथन्। पौष्णं उदन्तः। सारस्वतो विष्यन्दमानः। मैत्रः
शरो गृहीतः। तेज उद्यतो वायुः। हरियमाणः प्रजा-
पतिः। हूयमानो वाग्घुतः (४)। असौ खलु वावैष
आदित्यः। यत्प्रवर्ग्यः। स एतानि नामान्यकुरुत, इति।
(प्रपा० ५। अनु० ११ विभा० ५)

संसन्नः सम्यगासादनदशां प्राप्तो यः प्रवर्ग्यस्तस्य **वैश्वदेव** इति नाम, तेन हि सर्वे देवास्तुष्यन्ति। प्रवृञ्जनदशोपन्नस्य **वसव** इति नाम, वसूनां प्रीतिहेतुत्वात्। प्रवृञ्जने सति पात्रस्यान्तेर इतस्ततश्चलनमभिकीर्यमाणत्वं तद्दशापन्नस्य **सोम** इति नाम, सोमप्रीतिहेतुत्वात्। आनीयमानक्षीरत्वदशापन्नस्याऽऽश्विन इति नाम, तेन ह्याश्विनौ तृप्यतः। पयसा सह क्वथनदशापन्नस्य **मारुत** इति नाम। पात्रस्यान्तपर्यन्तमुद्गमनमुदन्तः, तदवस्थापन्नस्य **पौष्ण** इति नाम। पात्रादप्युन्नतत्वं विष्यन्दनं तद्दशापन्नस्य **सारस्वत** इति नाम। पचनबाहुल्येन घनीभावात्प्रतीयमानः **शरः** शराकारप्रदशापन्नस्य **मैत्र** इति नाम। शफाभ्यां खरादुद्यमनदशापन्नस्य **तेज** इति नाम। आहवनीयं प्रति ह्रियमाणत्वदशापन्नस्य **वायु**रिति नाम। आहवनीये हूयमानत्वदशापन्नस्य **प्रजापति**रिति नाम। हुतत्वदशापन्नस्य **वा**गिति नाम। इत्येताभिर्दशा-

---

१ ख. °श्तिःकृ°। २ घ. °ष्णमुद्°। ३ क. ग. °विष्यन्द°। ४ क. ख. °शायां तस्य। ख. °न्तरे निवसतश्चल°। ६ ग. °रद°। ७ क. °त्वं निष्य°। ८ ग. विष्यन्द°। ९ क. ख. °पाकेन घ°। १० ख. ग. °भाववत्प°। ११ ग. °म एता°।

भिरवस्थावान्यः प्रवर्ग्यस्तस्याऽऽदित्य इति नाम । स प्रवर्ग्य एवं तत्तद्देवताप्रीतिहे- त्वात्स्वस्यैतानि नामान्यकुरुत संपादितवान् ।

नामवेदनं प्रशंसति—

य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ११ । विभा० ६)

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां *मृन्मयस्य महावीरस्य होमसाधनत्वमुपपादयति—

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यन्मृन्मयमाहुतिं नाश्नुतेऽथ । कस्मादेषोऽश्नुत इति । वागेष इति ब्रूयात् । वाच्येव वाचं दधाति (५) । तस्मादश्नुते, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ११ । विभा० ७)

दारुमयस्य होमसाधनत्वं सर्वत्र दृष्टं न तु क्वचिदपि मृन्मयस्य । अत एव साक्ष- स्थायीयप्रकरणे समाम्नायते—"दारुपात्रेण जुहोति नहि मृन्मयमाहुतिमानशे" इति एवं सत्यत्र कस्मात्कारणादेव महावीर आहुतिसाधनत्वं प्राप्नोतीति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः तत्राभिज्ञः पुरुषो वागेष इत्युत्तरं ब्रूयात् । एष महावीरो मन्त्रैर्निष्पादितत्वाद्वाग- त्मकः । अतोऽनेन होमे सति वाचि मन्त्रनिष्पन्ने महावीर एव वाचं मन्त्रनिष्पादि- तामाहुतिं संपादयति । तस्मात्कारणान्मृन्मयोऽप्ययं महावीर आहुतिमर्हति ।

प्रकारान्तरेण द्वादशधा विभागमुपजीव्य प्रशंसति—

प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितः । यत्प्रवर्ग्यः । यत्प्रा- गवकाशेभ्यः । तेन प्रजा असृजत । अवकाशैर्देवासुरान- सृजत । यदूर्ध्वमवकाशेभ्यः । तेनान्नमसृजत । अन्नं प्रजापतिः । प्रजापतिर्वावैषः (६), इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० ११ । विभा० ८)

वदन्ति तनुवा सꣳसन्नो हूयमानो वाग्घुतो दधात्येषः ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

योऽयं प्रवर्ग्यः स एष द्वादशधा विभक्तः प्रजापतिरेव । तत्कथमिति त- च्यते । अवकाशमन्त्रेभ्यः प्राचीनो यो भागस्तेन भागेन प्रजापतिः प्रजाः सृष्टवान् अपश्यं गोपामित्यनुवाके समाम्नाता दश मन्त्रा अवकाशनामकाः । एतच्च तद्ब्रा- समाम्नातम्—"नवैतेऽवकाशा भवन्ति पत्नियै दशमः" इति । नमो युञ्जत इत्यादि- षड्भिरनुवाकैरुक्तो मन्त्रसमूहोऽवकाशेभ्यः प्राचीनो भागस्तेन प्रजासृष्टिः । अव-

* अत्राग्रे च ग. पुस्तके मृण्मयेतिमूर्धन्यवाटिन एव पाठ उपलभ्यते ।

१ ग. वाचो । २ क. ग. °काः । ततश्च तद्ब्रा° ।

ाख्यैस्तु दशभिर्मन्त्रैर्देवासुरानसृजत देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यादिकोऽव-
ाशेभ्य ऊर्ध्वो मन्त्रभागः, तेन प्रजापतिरन्नमसृजत । एवं पूर्वोत्तरभागौ द्वौ, मध्ये
शावकाशा इति द्वादशप्रकारो मन्त्रसंग्रहः प्रजापतिस्वरूपः । अन्नं च प्रजापति
ष्टत्वात्प्रजापतिस्वरूपम् । तादृशः प्रजापतिरेवैष प्रवर्ग्यरूपः । एवमस्य प्रशस्तत्वं
ष्टव्यम् ।

अथ दिनविशेषेषु फलविशेषकथनेन प्रवर्ग्यं प्रशंसति—

सविता भूत्वा प्रथमेऽहन्प्रवृज्यते । तेन कामाꣳ एति ।
यद्द्वितीयेऽहन्प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा देवानेति । यत्तृ-
तीयेऽहन्प्रवृज्यते । वायुर्भूत्वा प्राणानेति । यच्चतुर्थेऽह-
न्प्रवृज्यते । आदित्यो भूत्वा रश्मीनेति । यत्पञ्चमेऽह-
न्प्रवृज्यते । चन्द्रमा भूत्वा नक्षत्राण्येति (१) ।
यत्षष्ठेऽहन्प्रवृज्यते । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति । यत्स-
प्तमेऽहन्प्रवृज्यते । धाता भूत्वा शक्करीमेति । यदष्टमेऽ-
हन्प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा गायत्रीमेति । यन्नवमेऽ-
हन्प्रवृज्यते । मित्रो भूत्वा त्रिवृत इमाँल्लोकानेति । यद्द-
शमेऽहन्प्रवृज्यते । वरुणो भूत्वा विराजमेति (२) ।
यदेकादशेऽहन्प्रवृज्यते । इन्द्रो भूत्वा त्रिष्टुभमेति । यद्-
द्वादशेऽहन्प्रवृज्यते । सोमो भूत्वा सुत्यामेति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० १२ । विभा० १)

प्रथमे दिवसे प्रवृज्यत[3] इति यत्तेनानुष्ठानेनायं सवितृदेवो भूत्वा कामान्प्राप्नोति ।
मुत्तरेष्वपि वाक्येषु योजनीयम् ।

द्वादशादिनात्मकं[4] प्रशस्योपसद्भ्यः प्राचीनप्रतीचीनकालानुष्ठाने प्रशंसति—

यत्पुरस्तादुपसदां प्रवृज्यते । तस्मादितः पराङ-
मूँल्लोकाꣳस्तपन्नेति । यदुपरिष्टादुपसदां प्रवृज्यते ।
तस्मादमुतोऽर्वाङिमाँल्लोकाꣳस्तपन्नेति, इति ।

(प्रपा० ५ । अनु० १२ । विभा० २)

प्रवर्ग्य आदित्यस्वरूपः [5] उपसदो लोकस्वरूपाः । तथा सति प्रतिदिनं प्रवर्ग्या-
नात्पश्चादुपसदोऽनुष्ठानादादित्योऽधोभागवर्ती पराङूर्ध्वाभिमुखः सन्नितोऽप्युपरि-
नमूँस्स्वर्गादिलोकांस्तपन्नेति प्रकाशयन्संचरति । तथा पूर्वपूर्वदिनगतेभ्य उपसद्भ्य
रोत्तरादिनगतः प्रवर्ग्य उपरिष्टाद्वर्तते । तस्मादसावादित्य ऊर्ध्वलोकवर्ती सन्नमुतोऽ-
स्स्वर्गलोकादधोमुखो भूत्वेमान्भूरादील्लोकान्प्रकाशयन्संचरति ।

१ क. ख. °सुरांश्चासृ° । २ ग. मध्यदेशोऽवकाश इ° । ३ क. ख. °वृज्यत । ४ क. °नात्म° । ५ क. ज. °यन्न च° ।

वेदनं प्रशंसति—

य एवं वेद । ऐव तपति (३), इति ।

(प्रपा० ९ । अनु० १२ । विभा० ३)

नक्षत्राण्येति विराजमेति तपति ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

देवा वै सत्र५ सावित्रं परिश्रिते ब्रह्मन्प्रचरिष्यामोऽ-
ग्निष्टा शिरो ग्रीवा देवस्य रशनां विश्वा आशा घर्म या ते
प्रजापति५ शुक्रं प्रजापतिः संभ्रियमाणः सविता द्वादश (१२)।
देवा वै सत्र५ स खदिरः परिश्रितेऽभिपूर्वमथो
रक्षसां ग्रैष्मावेव ब्रह्म वै देवानामश्विना घर्मं
प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निर्वृषा हरियो वै वसीया५सं
यथानाममष्टोत्तरशतम् (१०८) ।

शं नः०तन्नो मा हासीत् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ।

हरिः ॐ

यः पुमानेवमुक्तेन प्रकारेण प्रवर्ग्यस्याधस्तादुपरिष्टाच्चावस्थानं जानाति सोऽयं ... तः प्रकाशि(शी)त **एव** । तदेवं ब्राह्मणगताभ्यामेका*दशद्वादशानुवाकाभ्यां द्विचत्व... शदनुवाकोक्तमन्त्रैरनुष्ठेयः प्रवर्ग्यः प्रशस्तः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्ति-
रीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥

नमो युञ्जते वृष्णो अश्वस्य ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण ब्रह्मन्प्रच[१]रिष्यामो
दश प्राचीरपश्यं गोपां देवस्य समुद्रायेषे पीपिहि घर्म या ते
महीनां चत्वार्यस्कान्या पुरस्तात्सप्त सप्त प्राणाय त्रीणि पूष्णे
चत्वार्युदस्यैकादश यास्ते सप्ताग्निर्ध्रुवः सीदैकोनवि५शतिर्भूरूर्ध्व-
स्त्रि५शद्भूर्मयि षोडश यास्ते घोरा नव स्त्रिक्चाष्टौ धुनिश्च द्वे
उग्रश्च त्रीण्यहोरात्रे पञ्च खद्त्रीणि विगाः सप्तदशासृङ्मुखश्च-
त्वारि यदेतदहूकसः पञ्च यदीषितश्चत्वारि दीर्घमुखि त्रीणीत्था
चत्वारि यदेतद्भूतानि षट्प्रसार्य त्रीण्यत्रिणा दशाऽऽहरात्त्र्य

* अत्राऽऽदर्शपुस्तकेषु "एकादशद्वादशानुवाकगताभ्याम्" इत्येव पाठ उपलभ्यते

१ क. ख. °ष्टाद्वाऽव° ।

ब्रह्मणा षट्षड्दुत्तदाष्टौ भूः षट्पृथिव्यष्टषष्टिः शं नः सप्तपञ्चाश्च-द्द्विचत्वारिंशत् ।

नमो युञ्जते *ब्रह्मन्प्रवर्ग्येण मयि रुगन्तरिक्षेण घर्म या ते प्राणाय त्रिवचेत्था दक्षं मे पञ्चाशीतिः ॥ ८५ ॥

नमो वाचे या चोदिता या चानुदिता तस्यै वाचे नमो नमो वाचे नमो वाचस्पतये नम ऋषिभ्यो मन्त्रकृद्भ्यो मन्त्रपतिभ्यो मा मामृषयो मन्त्रकृतो मन्त्रपतयः परादुर्माऽहमृषीन्मन्त्रकृतो मन्त्रपतीन्परादां वैश्वदेवीं वाचमुद्यासꣳ शिवामदस्तां जुष्टां देवेभ्यः शर्म मे द्यौः शर्म पृथिवी शर्म विश्वमिदं जगत् । शर्म चन्द्रश्च सूर्यश्च शर्म ब्रह्मप्रजापती । तं वदिष्ये भुवनं वदिष्ये तेजो वदिष्ये यशो वदिष्ये तपो दिष्ये ब्रह्म वदिष्ये सत्यं वदिष्ये तस्मा अहमिदमुपस्तरण-पस्तृण उपस्तरणं मे प्रजायै पशूनां भूयादुपस्तरणमहं जायै प[शू]नां भूयासं प्राणापानौ मृत्योर्मा पातं प्राणा-नौ मा मा हासिष्टं मधु मनिष्ये मधु जनिष्ये मधु क्ष्यामि मधु वदिष्यामि मधुमतीं देवेभ्यो वाचमुद्यासꣳ

* ब्रह्मन्प्रचरिष्यामोऽपश्यं गोपां समुद्राय वयमनुक्रामाम पूष्णे धुनिश्च यदेतद्ध्रु-तच्छंकेयमष्टाशीतिः ॥ ८८ ॥ इति पाठो ग. पुस्तके ।

शुश्रूषेण्यां मनुष्येभ्यस्तं मा देवा अवन्तु शोभायै पितरो नुमदन्तु ।

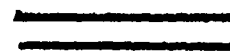
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

चतुर्थपञ्चमाभ्यां प्रपाठकाभ्यां प्रपञ्चितः ।
मन्त्रब्राह्मणरूपाभ्यां प्रवर्ग्योऽयमशेषतः ॥
वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्वीरबुक्कणसाम्राज्यधुरंधरश्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये चतुर्थप्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

चतुर्थप्रपाठकेन सह पञ्चमप्रपाठकोऽपि समाप्तः ।

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

तत्र प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

*शं नः० तन्नो मा हासीत् ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ देवा वै सत्रमासत । ऋद्धिपरिमितं यशस्कामाः । तेऽब्रुवन् । यन्नः प्रथमं यश ऋच्छात् । सर्वेषां नस्तत्सहासदिति । तेषां कुरुक्षेत्रं वेदिरासीत् । तस्यै खाण्डवो दक्षिणार्ध आसीत् । तूर्घ्नमुत्तरार्धः । परीणज्जघनार्धः । मरव उत्करः (१) । तेषां मखं वैष्णवं यश आर्च्छत्(१+)

तत्र्यकामयत । तेनापाक्रामत् । तं देवा अन्वायन् । यशोऽवरुरुत्समानाः । तस्यान्वागतस्य । सव्याद्धनुरजायत । दक्षिणादिषवः । तस्मादिषुधन्वं पुण्यजन्म । यज्ञजन्मा हि (२) । तमेकꣳ सन्तम् । बहवो नाभ्यधृष्णुवन् । तस्मादेकमिषुधन्विनम् । बहवोऽनिषुधन्वा नाभिधृष्णुवन्ति (२) ।

सोऽस्मयत । एकं मा सन्तं बहवो नाभ्यधर्षिषुरिति । तस्य सिष्मियाणस्य तेजोऽपाक्रामत् । तद्देवा ओषधीषु न्यमृजुः । ते श्यामाका अभवन् । स्मयाका वै नामैते (३) । तत्स्मयाकानाꣳ स्मयाकत्वम् । तस्माद्दीक्षितेनापिगृह्य स्मेतव्यम् । तेजसो धृत्यै (३) ।

---

* चतुर्थप्रपाठकस्यान्तिमोऽनुवाक एतत्प्रपाठकस्य शान्तिरिति बोध्यम् । अत्रानतिविस्तराय तदाद्यन्तौ लिखितौ । + लब्ध्वायसाक्षरैर्मुद्रितोऽयमङ्कश्चतुर्थप्रपाठकेन सहैतत्प्रपाठकव्याख्यानावसरे भाष्यकृत्कृतानामेतत्प्रपाठकस्थतत्तदनुवाकवाक्यविभागानां संख्याबोधकः । चतुर्थप्रपाठके मुद्रितमेतत्प्रपाठकमूलमप्यनेनाङ्केनान्वितमस्ति ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २२० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

स धनुः प्रतिष्कभ्याऽतिष्ठत् । ता उपदीका अब्रुवन्वरं वृणामहै । अथ व इमꣳ रन्धयाम । यत्र क्व च खनाम । तदपोऽभितृणदामेति । तस्मादुपदीका यत्र क्व च खनन्ति । तदपोऽभितृन्दन्ति (४) । वारं हृतꣳ ह्यासाम् । तस्य ज्यामप्यादन् । तस्य धनुर्विप्रवमाणꣳ शिर उदवर्तयत् । तद्द्यावापृथिवी अनुप्रावर्तत । यत्प्रावर्तत । तत्प्रवर्ग्यस्य प्रवर्ग्यत्वम् । यद्घ्राꣳ३ इत्यपतत् । तद्घर्मस्य घर्मत्वम् । महतो वीर्यमपप्तदिति । तन्महावीरस्य महावीरत्वम् (५) । यदस्याः समभरन् । तत्सम्राजः सम्राट्त्वम् (४)

तꣳ स्तृतं देवतास्त्रेधा व्यगृह्णत । अग्निः प्रातःसवनम् । इन्द्रो माध्यंदिनꣳ सवनम् । विश्वे देवास्तृतीयसवनम् । तेनापशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः । नाऽऽशिषोऽवारुन्धत । न सुवर्गं लोकमभ्यजयन् (५) ।

ते देवा अश्विनावब्रुवन् (६) । भिषजौ वै स्थः । इदं यज्ञस्य शिरः प्रतिधत्तमिति । तावब्रूतां वरं वृणावहै । ग्रह एव नावत्रापि गृह्यतामिति । ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन् । तावेतद्यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्ताम् । यत्प्रवर्ग्यः । तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानाः । अवाऽऽशिषोऽरुन्धत । अभि सुवर्गं लोकमजयन् (६) ।

यत्प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधाति । तेन सशीर्ष्णा यज्ञेन यजमानः । अवाऽऽशिषो रुन्धे । अभि सुवर्गं लोकं जयति । तस्मादेष

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २२० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २२१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २२२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

आश्विनप्रवया इव । यत्प्रवर्ग्यैः (७) (७) ॥

उत्करो ह्येते तृन्दन्ति महावीरत्वमब्रुवन्नजयन्सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे द्वितीयोऽनुवाकः ।

सावित्रं जुहोति प्रसूत्यै (१) ।

चतुर्गृहीतेन जुहोति । चतुष्पादः पशवः । पशूनेवाव-रुन्धे । चतस्रो दिशः । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठति (२) ।

छन्दाꣳसि देवेभ्योऽपाक्रामान् । न वो भागानि हव्यं वक्ष्याम इति । तेभ्य एतच्चतुर्गृहीतमधारयन् । पुरोनुवाक्यायै याज्यायै (१) । देवतायै वषट्काराय । यच्चतुर्गृहीतं जुहोति । छन्दाꣳस्येव तत्प्रीणाति । तान्यस्य प्रीतानि देवेभ्यो हव्यं वहन्ति (३) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ न होतव्या३मिति । हविर्वै दीक्षितः । यज्जुहुयात् । हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदध्यात् । यन्न जुहुयात् (२) (४)।

यज्ञपरुरन्तरियात् । यजुरेव वदेत् । न हविष्कृतं यजमानमग्नौ प्रदधाति । न यज्ञपरुरन्तरेति (५) ।

गायत्री छन्दाꣳस्यत्यमन्यत । तस्यै वषट्कारोऽभ्यद्रुत्य शिरोऽच्छिनत् । तस्यै द्वेधा रसः परापतत् । पृथिवी-

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २२२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २२३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २२३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २२३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २२४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २२४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

मर्धः प्राविशत् । पशूनर्धः । यः पृथिवीं प्राविशत् (३) ।

स खदिरोऽभवत् । यः पशून् । सोऽजाम् । यत्खादिर्यं-

भिर्भवति । छन्दसामेव रसेन यज्ञस्य शिरः संभरति (१) ।

यदौदुम्बरी । ऊर्ग्वा उदुम्बरः । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः

संभरति । यद्वैणवी । तेजो वै वेणुः (४) । तेजसैव

यज्ञस्य शिरः संभरति । यद्वैकङ्कती । भा एवावरुन्धे (७) ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यभ्रिमादत्ते प्रसूत्यै ।

अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याह । अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू

आस्ताम् । पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै (८) ।

वज्र इव वा एषा । यदभ्रिः । अभ्रिरसि नारिरसी-

त्याह शान्त्यै (५) (९) ।

अध्वरकृद्देवेभ्य इत्याह । यज्ञो वा अध्वरः । यज्ञकृ-

द्देवेभ्य इति वावैतदाह (१०) ।

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्याह । ब्रह्मणैव यज्ञस्य शिरोऽ-

च्छैति (११) ।

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्याह । प्रेत्यैव यज्ञस्य शिरोऽ-

च्छैति (१२)

प्र देव्येतु सूनृतेत्याह । यज्ञो वै सूनृता (१३) ।

अच्छा वीरं नर्यं पङ्क्तिराधसमित्याह (६) पाङ्क्तो

हि यज्ञः (१४) ।

---

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २२५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २२५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २२५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

९ नवमविभागस्य भाष्यं २२६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं २२६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं २२६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

देवा यज्ञं नयन्तु न इत्याह । देवानेव यज्ञनियः कुरुते (१५) ।

देवी द्यावापृथिवी अनु मेऽमꣳसाथामित्याह । आभ्यामेवानुमतो यज्ञस्य शिरः संभरति (१६) ।

ऋध्यासमद्य मखस्य शिर इत्याह । यज्ञो वै मखः । ऋध्यासमद्य यज्ञस्य शिर इति वावैतदाह (१७) ।

मखाय त्वा मखस्य त्वा शीर्ष्णे इत्याह । निर्दिश्यै-वैनद्धरति (७) । (१८) ।

त्रिर्हरति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञस्य शिरः संभरति । तूष्णीं चतुर्थꣳ हरति । अप-रिमितादेव यज्ञस्य शिरः संभरति (१९)

मृत्खनादग्रे हरति । तस्मान्मृत्खनः करुण्यतमः (२०) ।

इयत्यग्र आसीरित्याह । अस्यामेवाछंबट्कारं यज्ञस्य शिरः संभरति (२१) ।

ऊर्जं वा एतꣳरसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति (८) । यद्वल्मीकम् । यद्वल्मीकवपासंभारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो श्रोत्रमेव । श्रोत्रꣳह्येतत्पृथिव्याः । यद्वल्मीकः (२२) ।

अबधिरो भवति । य एवं वेद (२३) ।

---

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २२७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२० विंशतितमविभागस्य भाष्यं २२८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२१ एकविंशतितमविभागस्य भाष्यं २२९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२२ द्वाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२३ त्रयोविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् । स यत्र यत्र पराक्रमत (९)। तन्नाध्रियत । स पूतीकस्तम्बे पराक्रमत । सोऽध्रियत । सोऽब्रवीत् । ऊतिं वै मे धा इति । तदूतीकानामूतीकत्वम् । यदूतीका भवन्ति । यज्ञायैवोतिं दधाति (२४)।

अग्निजा असि प्रजापते रेत इत्याह । य एव रसः पशून्प्राविशत् (१०)। तमेवावरुन्धे (२५)।

पञ्चैते संभारा भवन्ति । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः संभरति (२६)।

यद्ग्राम्याणां पशूनां चर्मणा संभरेत् । ग्राम्यान्पशूञ्छुचाऽर्पयेत् । कृष्णाजिनेन संभरति । आरण्यानेव पशूञ्छुचाऽर्पयति । तस्मात्समावत्पशूनां प्रजायमानानाम् (११)। आरण्याः पशवः कनीयाꣳसः । शुचा ह्यृताः (२७)।

लोमतः संभरति । अतो ह्यस्य मेध्यम् (२८)।

परिगृह्याऽऽयन्ति । रक्षसामपहत्यै । बहवो हरन्ति । अपचितिमेवास्मिन्दधाति । उद्धते सिकतोपोप्ते परिश्रिते निदधाति शान्त्यै (२९)।

मदन्तीभिरुपसृजति (१२)। तेज एवास्मिन्दधाति (३०)।

मधु त्वा मधुला करोत्वित्याह । ब्रह्मणैवास्मिन्तेजो दधाति (३१)।

---

२४ चतुर्विंशतितमविभागस्य भाष्यं २३० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२५ पञ्चविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२६ षड्विंशतितमविभागस्य भाष्यं २३१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२७ सप्तविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२८ अष्टाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२९ एकोनत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३० त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३१ एकत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

यद्ग्राम्याणां पात्राणां कपालैः सꣳसृजेत् । ग्राम्याणि पात्राणि शुचाऽर्पयेत् । अर्मकपालैः सꣳसृजति । एतानि वा अनुपजीवनीयानि । तान्येव शुचाऽर्पयति (३२) । शर्कराभिः सꣳसृजति धृत्यै । अथो शंत्वाय (३३) । अजलोमैः सꣳसृजति । एषा वा अग्नेः प्रिया तनूः । यदजा । प्रिययैवैनं तनुवा सꣳसृजति । अथो तेजसा (३४) । कृष्णाजिनस्य लोमभिः सꣳसृजति । यज्ञो वै कृष्णाजिनम् । यज्ञेनैव यज्ञꣳ सꣳसृजति (१३) । (३५) ।

याज्यायै न जुहुयादविशद्वेणुः शान्त्यै पङ्क्तिराधसमित्याह हरति दिहन्ति पराक्रमताऽऽविशत्प्रजायमानानाꣳ सृजति शंत्वायाष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे तृतीयोऽनुवाकः ।

परिश्रिते करोति । ब्रह्मवर्चसस्य परिगृहीत्यै (१) । न कुर्वन्नभिप्राण्यात् । यत्कुर्वन्नभिप्राण्यात् । प्राणाञ्छुचाऽर्पयेत् । अपहाय प्राणिति । प्राणानां गोपीथाय (२) । न प्रवर्ग्यं चाऽऽदित्यं चान्तरेयात् । यदन्तरेयात् । दुश्चर्मा स्यात् (१) । तस्मान्नान्तरायम् । आत्मनो गोपीथाय (३) ।

---

३२ द्वात्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३३ त्रयस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३४ चतुस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३५ पञ्चत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २३४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २३५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

वेणुना करोति। तेजो वै वेणुः। तेजः प्रवर्ग्यः। तेजसैव तेजः समर्धयति (४)।

मखस्य शिरोऽसीत्याह। यज्ञो वै मखः। तस्यैतच्छिरः। यत्प्रवर्ग्यः (२)। तस्मादेवमाह (५)।

यज्ञस्य पदे स्थ इत्याह। यज्ञस्य ह्येते पदे। अथो प्रतिष्ठित्यै (६)।

गायत्रेण त्वा छन्दसा करोमीत्याह। छन्दोभिरेवैनं करोति (७)।

त्र्युद्धिं करोति। त्रय इमे लोकाः। एषां लोकाना-माप्त्यै (८)।

छन्दोभिः करोति (३)। वीर्यं वै छन्दांसि। वीर्ये-णैवैनं करोति (९)।

यजुषा बिलं करोति व्यावृत्त्यै (१०)।

इयन्तं करोति। प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितम् (११)।

इयन्तं करोति। यज्ञपरुषा संमितम् (१२)।

इयन्तं करोति। एतावद्वै पुरुषे वीर्यम्। वीर्यसं-मितम् (४) (१३)।

अपरिमितं करोति। अपरिमितस्यावरुद्ध्यै (१४)।

---

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २३५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २३५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २३५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २३६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २३६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
९ नवमविभागस्य भाष्यं २३६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
१० दशमविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
११ एकादशविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २३७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

परिग्रीवं करोति धृत्यै (१५) ।

सूर्यस्य हरसा श्रायेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (१६) ।

अश्वशकेन धूपयति । प्राजापत्यो वा अश्वः सयो-
नित्वाय (१७) ।

वृष्णो अश्वस्य निष्पदसीत्याह । असौ वा आदि-
त्यो वृषाश्वः । तस्य छन्दांसि निष्पत् (९) ।
छन्दोभिरेवैनं धूपयति (१८) ।

अर्चिषे त्वा शोचिषे त्वेत्याह । तेज एवास्मिन्द-
धाति (१९) ।

वारुणोऽभीद्धः । मैत्रियोपैति शान्त्यै (२०) ।

सिद्ध्यै त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (२१) ।

देवस्त्वा सवितोद्वपत्वित्याह । सवितृप्रसूत एवैनं
ब्रह्मणा देवताभिरुद्वपति (२२) ।

अपद्यमानः पृथिव्यामाशा दिश आपृणेत्याह (६) ।
तस्मादग्निः सर्वा दिशोऽनुविभाति (२३) ।

उत्तिष्ठ बृहन्भवोर्ध्वस्तिष्ठ ध्रुवस्त्वमित्याह प्रति-
ष्ठित्यै (२४) ।

ईश्वरो वा एषोऽन्धो भवितोः । यः प्रवर्ग्यमन्वी-

---

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २३८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २३८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २३९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २३९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१९ एकोनविंशतितमविभागस्य भाष्यं २३९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२० विंशतितमविभागस्य भाष्यं २४० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२१ एकविंशतितमविभागस्य भाष्यं २४० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२२ द्वाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २४० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२३ त्रयोविंशतितमविभागस्य भाष्यं २४१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२४ चतुर्विंशतितमविभागस्य भाष्यं २४१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

क्षते । सूर्यस्य त्वा चक्षुषाऽन्वीक्ष इत्याह । चक्षुषो गोपीथाय (२५) ।

ऋजवे त्वा साधवे त्वा सुक्षित्यै त्वा भूत्यै त्वेत्याह । इयं वा ऋजुः । अन्तरिक्षꣳ साधु । असौ सुक्षितिः (७) । दिशो भूतिः । इमानेवास्मै लोकान्कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै (२६) ।

इदमहममुमामुष्यायणं विशा पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहामीत्याह । विशैवैनं पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन पर्यूहति (२७) ।

विशेति राजन्यस्य ब्रूयात् । विशैवैनं पर्यूहति । पशुभिरिति वैश्यस्य । पशुभिरेवैनं पर्यूहति (२८) ।

असुर्यं पात्रमनाच्छृण्णम् (८) । आच्छृणत्ति । देवत्राऽकः (२९) ।

अजक्षीरेणाऽऽच्छृणत्ति । परमं वा एतत्पयः । यदजक्षीरम् । परमेणैवैनं पयसाऽऽच्छृणत्ति (३०) ।

यजुषा व्यावृत्त्यै (३१) ।

छन्दोभिराच्छृणत्ति । छन्दोभिर्वा एष क्रियते । छन्दोभिरेव छन्दाꣳस्याच्छृणत्ति (३२) ।

छृन्धि वाचमित्याह । वाचमेवावरुन्धे । छृन्ध्यूर्जमित्याह । ऊर्जमेवावरुन्धे । छृन्धि हविरित्याह । हविरेवाकः (३३) ।

---

२५ पञ्चविंशतितमविभागस्य भाष्यं २४१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२६ षड्विंशतितमविभागस्य भाष्यं २४२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२७ सप्तविंशतितमविभागस्य भाष्यं २४२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२८ अष्टाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २४२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२९ एकोनत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३० त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३१ एकत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३२ द्वात्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३३ त्रयस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

देवं पुनश्चर सध्यासं त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (५)(३४)।
स्याग्रत्प्रवर्ग्यंश्छन्दोभिः करोति वीर्यसंमितं छन्दांसि निष्पत्पूणेत्याह सुक्षितिरनाच्छृण्णं छन्दाꣳस्याच्छृणत्त्यष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ पञ्चमे चतुर्थोऽनुवाकः ।

ब्रह्मन्प्रचरिष्यामो होतर्घर्ममभिष्टुहीत्याह । एष वा एतर्हि बृहस्पतिः । यद्ब्रह्मा । तस्मा एव प्रतिप्रोच्य प्रचरति । आत्मनोऽनार्त्यै (१)।

यमाय त्वा मखाय त्वेत्याह । एता वा एतस्य देवताः । ताभिरेवैनꣳ समर्धयति (२)।

मदन्तीभिः प्रोक्षति । तेज एवास्मिन्दधाति (१)(३)।

अभिपूर्वं प्रोक्षति । अभिपूर्वमेवास्मिन्तेजो दधाति (४)।

त्रिः प्रोक्षति । त्र्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेध्यत्वाय(५)।

होताऽन्वाह । रक्षसामपहत्यै (६)।

अनवानम् । प्राणानाꣳ संतत्यै (७)।

त्रिष्टुभः सतीर्गायत्रीरिवान्वाह (२)। गायत्रो हि प्राणः । प्राणमेव यजमाने दधाति (८)।

---

३४ चतुस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २४४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २४६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

संततमन्वाह । प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्यै । अथो रक्षसामपहत्यै (९) ।

यत्परिमिता अनुब्रूयात् । परिमितमवरुन्धीत । अपरिमिता अन्वाह । अपरिमितस्यावरुद्ध्यै (१०) ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य (३) । यत्प्रवर्ग्यः । ऊर्ङ्मुञ्जाः । यन्मौञ्जो वेदो भवति । ऊर्जैव यज्ञस्य शिरः समर्धयति (११) ।

प्राणाहुतीर्जुहोति । प्राणानेव यजमाने दधाति (१२)

सप्त जुहोति । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति (१३ ।

देवस्त्वा सविता मध्वाऽनक्त्वित्याह (४) । तेजसैवैनमनक्ति (१४) ।

पृथिवीं तपसस्त्रायस्वेति हिरण्यमुपास्यति । अस्या अनतिदाहाय (१५) ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निः सर्वा देवताः । प्रलवानादीप्योपास्यति । देवतास्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति (१६) ।

अप्रतिशीर्णाग्रं भवति । एतद्वै हिर्विषः (५) । (१७) ।

अर्चिरसि शोचिरसीत्याह । तेज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति (१८) ।

---

९ नवमविभागस्य भाष्यं २४७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१० दशमविभागस्य भाष्यं २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
११ एकादशविभागस्य भाष्यं २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २४८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २४९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २५० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २५० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

सꣳसीदस्व महाꣳअसीत्याह । महान्ह्येषः (१९) ।
ब्रह्मवादिनो वदन्ति । एते वाव त ऋत्विजः ।
ये दर्शपूर्णमासयोः । अथ कथा होता यजमानायाऽऽशिषो नाऽऽशास्त इति । पुरस्तादाशीः खलु वा अन्यो यज्ञः । उपरिष्टादाशीरन्यः (६) (२०) ।
अनाधृष्या पुरस्तादिति यदेतानि यजूꣳष्याह ।
शीर्षत एव यज्ञस्य यजमान आशिषोऽवरुन्धे (२१) ।
आयुः पुरस्तादाह । प्रजां दक्षिणतः । प्राणं पश्चात् ।
श्रोत्रमुत्तरतः । विधृतिमुपरिष्टात् । प्राणानेवास्मै समीचो दधाति (२२) ।
ईश्वरो वा एष दिशोऽनून्मदितोः । यं दिशोऽनुव्यास्थापयन्ति (७) । मनोरश्वाऽसि भूरिपुत्रेतीमामभिमृशति । इयं वै मनोरश्वा भूरिपुत्रा । अस्यामेव प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय (२३) ।
सूपसदा मे भूया मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै (२४) ।
चितः स्थ परिचित इत्याह । अपचितिमेवास्मिन्दधाति (२५) ।
शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः प्रवर्ग्यः । तस्य मरुतो रश्मयः (८) । स्वाहा मरुद्भिः परिश्रयस्वेत्याह । अमुमेवाऽऽदित्यꣳ रश्मिभिः

---

१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२० विंशतितमविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२१ एकविंशतितमविभागस्य भाष्यं २९२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२२ द्वाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २९२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२५ पञ्चविंशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

पर्यूहति । तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लोके रश्मिभिः पर्यूढः । तस्माद्राजा विशा पर्यूढः । तस्माद्ग्रामणीः सजातैः पर्यूढः (२६) ।

अग्नेः सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्च्छत् । यद्वैकङ्कताः परिधयो भवन्ति । भा एवावरुन्धे (२७) ।

द्वादश भवन्ति (९) । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरमेवावरुन्धे (२८) ।

अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुः । यत्त्रयोदशः परिधिर्भवति । तेनैव त्रयोदशं मासमवरुन्धे (२९) ।

अन्तरिक्षस्यान्तर्धिरसीत्याह व्यावृत्त्यै (३०) ।

दिवं तपसस्त्रायस्वेत्युपरिष्टाद्धिरण्यमधि निदधाति । अमुष्या अनतिदाहाय । अथो आभ्यामेवैनमुभयतः परिगृह्णाति (३१) ।

अर्हन्बिभर्षि सायकानि धन्वेत्याह (१०) । स्तौत्येवैनमेतत् (३२) ।

गायत्रमसि त्रैष्टुभमसि जागतमसीति पवित्राण्यादत्ते । छन्दोभिरेवैनान्यादत्ते (३३) ।

मधु मध्विति धूनोति । प्राणो वै मधु । प्राणमेव यजमाने दधाति (३४) ।

---

२६ षड्विंशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२७ सप्तविंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२८ अष्टाविंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२९ एकोनत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३० त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३१ एकत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३२ द्वात्रिंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३३ त्रयस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३४ चतुस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

त्रिः परियन्ति । त्रिवृद्धि प्राणः (३५) ।

त्रिः परियन्ति । त्र्यावृद्धि यज्ञः (११) । अथो रक्षसामपहत्यै (३६)।

त्रिः पुनः परियन्ति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठन्ति (३७) ।

यो वै घर्मस्य प्रियां तनुवमाक्रामति । दुश्चर्मा वै स भवति । एष ह वा अस्य प्रियां तनुवमाक्रामति । यस्त्रिः परीत्य चतुर्थं पर्येति । एत२ ह वा अस्योग्रदेवो राजनिराचक्राम (१२) । ततो वै स दुश्चर्माऽभवत् । तस्मात्त्रिः परीत्य न चतुर्थं परीयात् । आत्मनो गोपीथाय (३८) ।

प्राणा वै पवित्राणि (३९) ।

अभ्यतिषङ्गं धून्वन्ति । प्राणानामभ्यतिषङ्गाय क्लृप्त्यै (४०)।

विनिषद्य धून्वन्ति । दिक्ष्वेव प्रतितिष्ठन्ति (४१) ।

ऊर्ध्वं धून्वन्ति । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै (४२) ।

सर्वतो धून्वन्ति । तस्मादय२ सर्वतः पवते (१३) । (४३)।

दधातीत्यन्वाह यज्ञस्याऽऽहैव उपरिष्टादाशीरन्यो व्यास्थापयन्ति रश्मयो भवन्ति धन्वेत्याह यज्ञश्चक्राम समष्ट्यै द्वे च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

---

३५ पञ्चत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३६ षट्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३९ एकोनचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४० चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४१ एकचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४२ द्विचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४३ त्रिचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अथ पञ्चमे पञ्चमेऽनुवाकः ।

अग्निष्ट्वा वसुभिः पुरस्ताद्रोचयतु गायत्रेण छन्दसेत्याह । अग्निरेवैनं वसुभिः पुरस्ताद्रोचयति गायत्रेण छन्दसा (१) ।

स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते(२) ।

इन्द्रस्त्वा रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयतु त्रैष्टुभेन छन्दसेत्याह । इन्द्र एवैनꣳ रुद्रैर्दक्षिणतो रोचयति त्रैष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वरुणस्त्वाऽऽदित्यैः पश्चाद्रोचयतु जागतेन छन्दसेत्याह । वरुण एवैनमादित्यैः पश्चाद्रोचयति जागतेन छन्दसा (१) । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । द्युतानस्त्वा मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्वानुष्टुभेन छन्दसेत्याह । द्युतान एवैनं मारुतो मरुद्भिरुत्तरतो रोचयत्यानुष्टुभेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । बृहस्पतिस्त्वा विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रोचयतु पाङ्क्तेन छन्दसेत्याह । बृहस्पतिरेवैनं विश्वैर्देवैरुपरिष्टाद्रोचयति पाङ्क्तेन छन्दसा । स मा रुचितो रोचयेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (२)(३) ।

रोचितस्त्वं देव घर्म देवेष्वसीत्याह । रोचितो ह्येष देवेषु । रोचिषीयाहं मनुष्येष्वित्याह । रोचत एवैष मनुष्येषु (४) ।

सम्राड् घर्म रुचितस्त्वं देवेष्वायुष्मास्तेजस्वी ब्रह्म-

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २६० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २६० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २६१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २६१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

वर्चस्यसीत्याह । रुचितो ह्येष देवेष्वायुष्मा५स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी । रुचितोऽहं मनुष्येष्वायुष्मा५स्तेजस्वी ब्रह्म वर्चसी भूयासमित्याह । रुचित एवैष मनुष्येष्वायुष्मा५स्तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति (५) ।

रुगसि रुचं मयि धेहि मयि रुगित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (६) ।

तं यदेतैर्यजुर्भिररोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्रब्रूयात् । अरोचुकोऽध्वर्युः स्यात् । अरोचुको यजमानः । अथ यदेनमेतैर्यजुर्भी रोचयित्वा । रुचितो घर्म इति प्राह । रोचुकोऽध्वर्युर्भवति । रोचुको यजमानः (३) (७) ।

पश्चाद्रोचयति जागतेन छन्दसा स मा रुचितो रोचयेत्याहाऽऽशिषमेवैतामाशास्ते शास्तेऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमे षष्ठोऽनुवाकः ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । ग्रीवा उपसदः । पुरस्तादुपसदां प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । ग्रीवास्वेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति (१) ।

त्रिः प्रवृणक्ति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे (२) ।

---

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २६२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २६२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २६३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २६४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २६४ पृष्ठे द्रष्टव्यम ।

षट् संपद्यन्ते। षड्वा ऋतवः (१)। ऋतुभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे (३)।

द्वादशकृत्वः प्रवृणक्ति। द्वादश मासाः संवत्सरः। संवत्सरादेव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे (४)।

चतुर्विंशतिः संपद्यन्ते। चतुर्विंशतिरर्धमासाः। अर्धमासेभ्य एव यज्ञस्य शिरोऽवरुन्धे (५)।

अथो खलु। सकृदेव प्रवृज्यः। एकं हि शिरः (२) (६)।

अग्निष्टोमे प्रवृणक्ति। एतावान्वै यज्ञः। यावानग्निष्टोमः। यावानेव यज्ञः। तस्य शिरः प्रतिदधाति (७)।

नोक्थ्ये प्रवृञ्ज्यात्। प्रजा वै पशव उक्थानि। यदुक्थ्ये प्रवृञ्ज्यात्। प्रजां पशूनस्य निर्दहेत् (८)।

विश्वजिति सर्वपृष्ठे प्रवृणक्ति (३)। पृष्ठानि वा अच्युतं च्यावयन्ति। पृष्ठैरेवास्मा अच्युतं च्यावयित्वाऽवरुन्धे (९)।

अपश्यं गोपामित्याह। प्राणो वै गोपाः। प्राणमेव प्रजासु वियातयति (१०)।

अपश्यं गोपामित्याह। असौ वा आदित्यो गोपाः। स हीमाः प्रजा गोपायति। तमेव प्रजानां गोप्तारं कुरुते (११)।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २६५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
९ नवमविभागस्य भाष्यं २६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
१० दशमविभागस्य भाष्यं २६६ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
११ एकादशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

अनिपद्यमानमित्याह (४)। न ह्येष निपद्यते (१२)।

आ च परा च पथिभिश्चरन्तमित्याह। आ च ह्येष परा च पथिभिश्चरति (१३)।

स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इत्याह। सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वसानः प्रजा अभिविपश्यति (१४)।

आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तरित्याह। आ ह्येष वरीवर्ति भुवनेष्वन्तः (१५)।

अत्र प्रावीर्मधुमाध्वीभ्यां मधुमाधूचीभ्यामित्याह। वासन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति (१६)।

समग्निरग्निना गतेत्याह (५) ग्रैष्मावेवास्मा ऋतू कल्पयति (१७)।

समग्निरग्निना गतेत्याह। अग्निर्ह्येषोऽग्निना संगच्छते (१८)।

स्वाहा समग्निस्तपसा गतेत्याह। पूर्वमेवोदितम्। उत्तरेणाभिगृणाति (१९)

धर्ता दिवो विभासि रजसः पृथिव्या इत्याह। वार्षिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति (२०)।

हृदे त्वा मनसे त्वेत्याह। शारदावेवास्मा ऋतू कल्पयति (६) (२१)।

---

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २६७ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २६८ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २६८ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २६८ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २६९ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२० विंशतितमविभागस्य भाष्यं २६९ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२१ एकविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्याह । होत्राभिरेवेमाँल्लोका-न्त्संदधाति (२२) ।

विश्वासां भुवां पत इत्याह । हैमन्तिकावेवास्मा ऋतू कल्पयति (२३) ।

देवश्रूस्त्वं देव घर्म देवान्पाहीत्याह । शैशिरावेवास्मा ऋतू कल्पयति (२४) ।

तपोजां वाचमस्मे नियच्छ देवायुवमित्याह । या वै मेध्या वाक् । सा तपोजाः । तामेवावरुन्धे (७) । (२५) ।

गर्भो देवानामित्याह । गर्भो ह्येष देवानाम् (२६) ।

पिता मतीनामित्याह । प्रजा वै मतयः । तासामेष एव पिता । यत्प्रवर्ग्यः । तस्मादेवमाह (२७) ।

पतिः प्रजानामित्याह । पतिर्ह्येष प्रजानाम् (२८) ।

मतिः कवीनामित्याह (८) । मतिर्ह्येष कवीनाम् (२९) ।

सं देवो देवेन सवित्राऽयतिष्ट सꣳ सूर्येणारुक्तेत्याह । अमुं चैवाऽऽदित्यं प्रवर्ग्यं च सꣳ शास्ति (३०) ।

आयुर्दास्त्वमस्मभ्यं घर्म वर्चोदा असीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (३१) ।

पिता नोऽसि पिता नो बोधेत्याह । बोधयत्येवैनम् (३२) ।

---

२२ द्वाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं २७० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं २७० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२५ पञ्चविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२६ षड्विंशतितमविभागस्य भाष्यं २७१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२७ सप्तविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२८ अष्टाविंशतितमविभागस्य भाष्यं २७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२९ एकोनत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३० त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३१ एकत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३२ द्वात्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७३ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

नवैतेऽवकाशा भवन्ति । पत्निंयै दशमः । नव वै पुरुषे प्राणाः (९) नाभिर्दशमी । प्राणानेव यजमाने दधाति । अथो दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्य- मवरुन्धे (३३) ।

यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तद्देवा होत्राभिः प्रत्यदधुः । ऋत्विजोऽवेक्षन्ते । एता वै होत्राः । होत्राभिरेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति (१०) (३४) ।

रुचितमवेक्षन्ते । रुचिताद्वै प्रजापतिः प्रजा असृजत । प्रजानाᳪसृष्ट्यै (३५) ।

रुचितमवेक्षन्ते । रुचिताद्वै पर्जन्यो वर्षति । वर्षुकः पर्जन्यो भवति । सं प्रजा एधन्ते (३६) ।

रुचितमवेक्षन्ते । रुचितं वै ब्रह्मवर्चसम् । ब्रह्मवर्च- सिनो भवन्ति (११) (३७) ।

अधीयन्तोऽवेक्षन्ते । सर्वमायुर्यन्ति (३८) ।

न पत्न्यवेक्षेत । यत्पत्न्यवेक्षेत प्रजायेत । प्रजां त्वस्यै निर्दहेत् । यन्नावेक्षेत । न प्रजायेत । नास्यै प्रजां निर्द- हेत् । तिरस्कृत्य यजुर्वाचयति । प्रजायते । नास्यै प्रजां निर्दहति (३९) ।

त्वष्टीमती ते सपेयेत्याह । सपाद्धि प्रजाः प्रजा- यन्ते (१२) ४० ।

---

३३ त्रयस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३४ चतुस्त्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३५ पञ्चत्रिंशत्तमविभागस्य भाष्यं २७५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३६ षट्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २७५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं २७५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं २७५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३९ एकोनचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २७६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
४० चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २७६ पृष्ठे द्रल्यष्टम् ।

ऋतवो हि शिरः सर्वं॑पृष्ठे मध्वेणक्तयनिं॑पद्यमानमित्या॑ह गतेत्या॑ह शारदावेवास्मा॑ ऋतू कल्पयति रुन्धे कवीनामित्या॑ह प्राणाः प्रतिं॑दधाति भवन्ति वाचयति चत्वारि॑ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ पञ्चमे सप्तमोऽनुवाकः ।

देवस्यं त्वा सवितुः प्रसव इति॑ रशनामाद॑त्ते प्रसूत्यै । अश्विनो॑र्बाहुभ्यामित्या॑ह । अश्विनौ॑ हि दे॑वाना॑मध्वर्यू आस्ता॑म् । पूष्णो हस्ता॑भ्यामित्या॑ह यत्यै॑ (१) ।

आददेऽदि॑त्यै रास्नाऽसीत्या॑ह यजु॑ष्कृत्यै (२) ।

इड एह्यदि॑त एहि सर॑स्वत्येहीत्या॑ह । एतानि॑ वा अ॑स्यै देवनामानि॑ । देवनामै॑रेवैनामाह्वयति (३) ।

असावेह्यसावेह्यसावेहीत्या॑ह । एतानि वा अ॑स्यै मनुष्यनामानि॑ (१) । मनुष्यनामै॑रेवैनामाह्वयति (४) ।

षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतुभि॑रेवैनामाह्वयति (५) ।

अदि॑त्या उष्णीषमसीत्या॑ह । यथा यजुरे॑वैतत् (६) ।

वायुर॑स्यैड इत्या॑ह । वायुदेवत्यो॑ वै वत्सः (७) ।

---

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २७७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २७८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २७८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २७८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

पूषा त्वोपावसृजत्वित्याह । पौष्णा वै देवतया पशवः (२) । स्वयैवैनं देवतयोपावसृजति (८) ।

अश्विभ्यां प्रदापयेत्याह । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति (९) ।

यस्ते स्तनः शशय इत्याह । स्तौत्येवैनाम् (१०) ।

उस्र घर्मꣳ शिꣳषोस्र घर्मं पाहि घर्माय शिꣳषेत्याह । यथा ब्रूयादमुष्मै देहीति । तादृगेव तत् (११) ।

बृहस्पतिस्त्वोपसीदत्वित्याह (३) । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मणैवैनामुपसीदति (१२) ।

दानवः स्थ पेरव इत्याह । मेध्यानेवैनान्करोति (१३) ।

विष्वग्वृतो लोहितेनेत्याह व्यावृत्त्यै (१४) ।

अश्विभ्यां पिन्वस्व सरस्वत्यै पिन्वस्व पूष्णे पिन्वस्व बृहस्पतये पिन्वस्वेत्याह । एताभ्यो ह्येषा देवताभ्यः पिन्वते (१५) ।

इन्द्राय पिन्वस्वेन्द्राय पिन्वस्वेत्याह । इन्द्रमेव भागधेयेन समर्धयति (१६) ।

द्विरिन्द्रायेत्याह (४) । तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः (१७) ।

---

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
९ नवमविभागस्य भाष्यं २७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१० दशमविभागस्य भाष्यं २८० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
११ एकादशविभागस्य भाष्यं २८० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१२ द्वादशविभागस्य भाष्य २८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २८१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २८२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २८२ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

गायत्रोऽसि त्रैष्टुभोऽसि जागतमसीति शफोपयमानादत्ते। छन्दोभिरेवैनानादत्ते (१८)।

सहोर्जो भागेनोपमेहीत्याह। ऊर्ज एवैनं भागमकः (१९)।

अश्विनौ वा एतद्यज्ञस्य शिरः प्रतिदधतावब्रूताम्। आवाभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट्क्रियाता इति। इन्द्राश्विना मधुनः सारघस्येत्याह। अश्विभ्यामेव पूर्वाभ्यां वषट्करोति। अथो अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति (५),(२०)।

घर्मं पात वसवो यजता वडित्याह। वसूनेव भागधेयेन समर्धयति (२१)।

यद्वषट्कुर्यात्। यातयामाऽस्य वषट्कारः स्यात्। यन्न वषट्कुर्यात्। रक्षा॰ंसि यज्ञ॰ं हन्युः। वडित्याह। परोक्षमेव वषट्करोति। नास्य यातयामा वषट्कारो भवति। न यज्ञ॰ं रक्षा॰ंसि घ्नन्ति (६) (२२)।

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मये वृष्टिवनये जुहोमीत्याह। यो वा अस्य पुण्यो रश्मिः। स वृष्टिवनिः। तस्मा एवैनं जुहोति (२३)।

मधु हविरसीत्याह। स्वदयत्येवैनम् (२४)।

सूर्यस्य तपस्तपेत्याह। यथा यजुरेवैतत् (२५)।

---

१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २८२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २८२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
२० विंशविभागस्य भाष्यं २८३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
२१ एकविंशविभागस्य भाष्यं २८३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
२२ द्वाविंशविभागस्य भाष्यं २८३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
२३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं २८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
२४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं २८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
२५ पञ्चविंशविभागस्य भाष्यं २८४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीत्याह । द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं परिगृह्णाति (७), (२६) ।

अन्तरिक्षेण त्वोपयच्छामीत्याह । अन्तरिक्षेणैवैनमुपयच्छति । न वा एतं मनुष्यो भर्तुमर्हति (२७) ।

देवानां त्वा पितॄणामनुमतो भर्तुꣳ शकेयमित्याह । देवैरेवैनं पितृभिरनुमत आदत्ते (२८) ।

वि वा एनमेतदर्धयन्ति । यत्पश्चात्प्रवृज्य पुरो जुहोति । तेजोऽसि तेजोऽनुप्रेहीत्याह । तेज एवास्मिन्दधाति (२९) ।

दिविस्पृङ्मा मा हिꣳसीरन्तरिक्षस्पृङ्मा मा हिꣳसीः पृथिविस्पृङ्मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै (८), (३०) ।

सुवरसि सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (३१) ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य यत्प्रवर्ग्यः । आत्मा वायुः । उद्यत्यवातनामान्याह । आत्मन्नेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति (३२) ।

अनवानम् । प्राणानाꣳ संतत्यै (३३) ।

पञ्चाऽऽह (९) । पाङ्क्तो यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तस्य शिरः प्रतिदधाति (३४) ।

---

२६ षड्विंशविभागस्य भाष्यं २८५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२७ सप्तविंशविभागस्य भाष्यं २८५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२८ अष्टाविंशविभागस्य भाष्यं २८५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२९ एकोनत्रिंशविभागस्य भाष्यं २८६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३० त्रिंशविभागस्य भाष्यं २८६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३१ एकत्रिंशविभागस्य भाष्यं २८६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३२ द्वात्रिंशविभागस्य भाष्यं २८७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३३ त्रयस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३४ चतुस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अग्नये त्वा वसुमते स्वाहेत्याह । असौ वा आदित्योऽग्निर्वसुमान् । तस्मा एवैनं जुहोति (३५) ।

सोमाय त्वा रुद्रवते स्वाहेत्याह । चन्द्रमा वै सोमो रुद्रवान् । तस्मा एवैनं जुहोति । वरुणाय त्वाऽऽदित्यवते स्वाहेत्याह (१०) । अप्सु वै वरुण आदित्यवान् । तस्मा एवैनं जुहोति । बृहस्पतये त्वा विश्वदेव्यावते स्वाहेत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्मण एवैनं जुहोति (३६) ।

सवित्रे त्वर्भुमते विभुमते प्रभुमते वाजवते स्वाहेत्याह । संवत्सरो वै सवितर्भुमान्विभुमान्प्रभुमान्वाजवान् । तस्मा एवैनं जुहोति (३७) ।

यमाय त्वाऽङ्गिरस्वते पितृमते स्वाहेत्याह । प्राणो वै यमोऽङ्गिरस्वान्पितृमान् (११) तस्मा एवैनं जुहोति (३८) ।

एताभ्य एवैनं देवताभ्यो जुहोति (३९) ।

दश संपद्यन्ते । दशाक्षरा विराट् । अन्नं विराट् । विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे (४० ।

रौहिणाभ्यां वै देवाः सुवर्गं लोकमायन् । तद्रौहिणयो रौहिणत्वम् । यद्रौहिणौ भवतः । रौहिणाभ्यामेव तद्यजमानः सुवर्गं लोकमेति (४१) ।

अहर्ज्योतिः केतुना जुषता॰ सुज्योतिर्ज्योतिषा॰

---

३५ पञ्चत्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३६ षट्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३९ एकोनचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २८८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
४० चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २८९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
४१ एकचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २८९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

स्वाहा रात्रिर्ज्योतिः केतुना जुषताꣳ सुज्योतिर्ज्योतिषाꣳ स्वाहेत्याह। आदित्यमेव तदमुष्मिँल्लोकेऽह्ना परस्ताद्दाधार। रात्रिया अवस्तात्। तस्मादसावादित्योऽमुष्मिँल्लोकेऽहोरात्राभ्यां धृतः (१२), (४२) ॥

मनुष्यनामानि पशवः सीदन्तित्याहेन्द्रायेत्याहार्धयन्ति घ्नन्ति गृह्णात्यहिꣳसायै पश्वाऽऽहाऽऽदित्यवते स्वाहेत्याह पितृमानेति चत्वारि च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ पञ्चमेऽष्टमोऽनुवाकः ।

विश्वा आशा दक्षिणसदित्याह। विश्वानेव देवान्प्रीणाति। अथो दुरिष्ट्या एवैनं पाति (१)।

विश्वान्देवानयाडिहेत्याह। विश्वानेव देवान्भागधेयेन समर्धयति (२)।

स्वाहाकृतस्य घर्मस्य मधोः पिबतमश्विनेत्याह। अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति (३)।

स्वाहाऽग्नये यज्ञियाय शं यजुर्भिरित्याह। अभ्येवैनं धारयति। अथो हविरेवाकः (१), (४)।

अश्विना घर्मं पातꣳ हार्दिवानमहर्दिवाभिरूतिभिरित्याह। अश्विनावेव भागधेयेन समर्धयति। (५)।

---

४२ द्विचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं २८९ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं २९० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

अनु वां द्यावापृथिवी मꣳसातामित्याहानुमत्यै (६)।

स्वाहेन्द्राय स्वाहेन्द्रावडित्याह। इन्द्राय हि पुरो हूयते (७)।

आश्राव्याऽऽह घर्मस्य यजेति। वषट्कृते जुहोति। रक्षसामपहत्यै। अनुयजति स्वगाकृत्यै (८)।

घर्ममपातमश्विनेत्याह (२)। पूर्वमेवोदितम्। उत्तरेणाभिगृणाति (९)।

अनु वां द्यावापृथिवी अमꣳसातामित्याहानुमत्यै (१०)।

तं प्राव्यं यथावण्णमो दिवे नमः पृथिव्या इत्याह। यथा यजुरेवैतत्॥ (११)।

दिवि धा इमं यज्ञं यज्ञमिमं दिवि धा इत्याह। सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति (१२)।

दिवं गच्छान्तरिक्षं गच्छ पृथिवीं गच्छेत्याह। एष्वेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठापयति (१३)।

पञ्च प्रदिशो गच्छेत्याह (३)। दिक्ष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति। देवान्घर्मपान्गच्छ पितृन्घर्मपान्गच्छेत्याह। उभयेष्वेवैनं प्रतिष्ठापयति (१४)।

यत्पिन्वते। वर्षुकः पर्जन्यो भवति। तस्मात्पिन्वमानः पुण्यः (१५)।

---

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं २९१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

९ नवमविभागस्य भाष्यं २९२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१० दशमविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं २९३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

यत्प्राङ्पिन्वते । तद्देवानाम् । यद्दक्षिणा । तत्पितृणाम् (४) । यत्प्रत्यक् । तन्मनुष्याणाम् । यदुदक् । तद्रुद्राणाम् (१६) ।

प्राञ्चमुदञ्चं पिन्वयति । देवत्राऽकः (१७) ।

अथो खलु । सर्वा अनु दिशः पिन्वयति । सर्वा दिशः समेधन्ते (१८) ।

अन्तःपरिधि पिन्वयति (५) । तेजसोऽस्कन्दाय (१९) ।

इषे पीपिहूर्जे पीपिहीत्याह । इषमेवोर्जं यजमाने दधाति (२०) ।

यजमानाय पीपिहीत्याह । यजमानायैवैतामाशिषमाशास्ते (२१) ।

मह्यं ज्यैष्ठ्याय पीपिहीत्याह । आत्मन एवैतामाशिषमाशास्ते (२२) ।

त्विष्यै त्वा द्युम्नाय त्वेन्द्रियाय त्वा भूत्यै त्वेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (२३) ।

धर्मासि सुधर्मा मे न्यस्मे ब्रह्माणि धारयेत्याह (६) । ब्रह्मन्नेवैनं प्रतिष्ठापयति (२४) ।

नेत्त्वा वातः स्कन्दयादिति (२५) ।

---

१६ षोडशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं २९४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२० विंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२१ एकविंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२२ द्वाविंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं २९५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं २९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२५ पञ्चविंशविभागस्य भाष्य २९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

यद्यभिचरेत् । अमुष्य त्वा प्राणे सादयाम्यमुना सह निरर्थं गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । यमेव द्वेष्टि । तेनैनꣳ सह निरर्थं गमयति (२६) ।

पूष्णे शरसे स्वाहेत्याह । या एव देवता हुतभागाः । ताभ्य एवैनं जुहोति (२७) ।

ग्रावभ्यः स्वाहेत्याह । या एवान्तरिक्षे वाचः (७) । ताभ्य एवैनं जुहोति (२८) ।

प्रतिरेभ्यः स्वाहेत्याह । प्राणा वै देवाः प्रतिराः । तेभ्य एवैनं जुहोति (२९) ।

द्यावापृथिवीभ्याꣳ स्वाहेत्याह । द्यावापृथिवीभ्यामेवैनं जुहोति (३०) ।

पितृभ्यो घर्मपेभ्यः स्वाहेत्याह । ये वै यज्वानः । ते पितरो घर्मपाः । तेभ्य एवैनं जुहोति (८), (३१) ।

रुद्राय रुद्रहोत्रे स्वाहेत्याह । रुद्रमेव भागधेयेन समर्धयति (३२) ।

सर्वतः समनक्ति । सर्वत एव रुद्रं निरवदयते (३३) ।

उदञ्चं निरस्यति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रं निरवदयते (३४) ।

अप उपस्पृशति मेध्यत्वाय (३५) ।

---

२६ षड्विंशविभागस्य भाष्यं २९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२७ सप्तविंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२८ अष्टाविंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२९ एकोनत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३० त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३१ एकत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३२ द्वात्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३३ त्रयस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३४ चतुस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३५ पञ्चत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

नान्वीक्षेत । यदन्वीक्षेत (९)। चक्षुरस्य प्रमायुकꣳ स्यात् । तस्मान्नान्वीक्ष्यः (३६)।

अपीपरो माऽह्नो रात्रियै मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माऽऽञ्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति । अपीपरो मा रात्रिया अह्नो मा पाह्येषा ते अग्ने समित्तया समिध्यस्वाऽऽयुर्मे दा वर्चसा माऽऽञ्जीरित्याह । आयुरेवास्मिन्वर्चो दधाति (३७)।

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेत्याह । यथा यजुरेवैतत् (३८)।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रा३ न होतव्या३मिति (१०)। यद्यजुषा जुहुयात् । अयथापूर्वमाहुती जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । भूः स्वाहेत्येव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुती जुहोति । नाग्निः पराभवति (३९)।

हुतꣳ हविर्मधु हविरित्याह । स्वदयत्येवैनम् (४०)।

इन्द्रतमेऽग्नावित्याह (११)। प्राणो वा इन्द्रतमोऽग्निः। प्राण एवैनमिन्द्रतमेऽग्नौ जुहोति (४१)।

पिता नोऽसि मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै।(४२)।

अश्याम ते देव घर्म मधुमतो वाजवतः पितुमत इत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते (४३)।

---

३६ षड्त्रिंशविभागस्य भाष्यं २९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं २९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं ३०० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३९ एकोनचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०० पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४० चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४१ एकचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४२ द्विचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४३ त्रिचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

स्वधाविनोऽशीमहि त्वा मा मा हिꣳसीरित्याहाहिꣳसायै (४४)।

तेजसा वा एते व्यृध्यन्ते। ये प्रवर्ग्येण चरन्ति। प्राश्नन्ति। तेज एवात्मन्दधते (१२), (४५)।

संवत्सरं न माꣳसमश्नीयात्। न रामामुपेयात्। न मृन्मयेन पिबेत्। नास्य राम उच्छिष्टं पिबेत्। तेज एव तत्सꣳश्यति (४६)।

देवासुराः संयत्ता आसन्। ते देवा विजयमुपयन्तः। विभ्राजि सौर्ये ब्रह्म संन्यदधत। यत्किंच दिवाकीर्त्यम्। तदेतेनैव व्रतेनागोपायत्। तस्मादेतद्व्रतं चार्यम्। तेजसो गोपीथाय। तस्मादेतानि यजूꣳषि विभ्राजः सौर्यस्येत्याहुः (४७)।

स्वाहा त्वा सूर्यस्य रश्मिभ्य इति प्रातः सꣳसादयति। स्वाहा त्वा नक्षत्रेभ्य इति सायम्। एता वा एतस्य देवताः। ताभिरेवैनꣳ समर्धयति (१३),(४८)॥

अश्विनेत्याह प्रदिशो गच्छेत्याह पितृणामन्तः परिधि पिन्वयति धारयेत्याह वाचो घर्मपास्तेभ्य एवैनं जुहोत्यन्वीक्षेत होतव्या३मित्यग्नावित्याह दधतेऽगोपायत्सप्त च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

---

४४ चतुश्चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

४५ पञ्चचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०१ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

४६ षट्चत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

४७ सप्तचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

४८ अष्टाचत्वारिंशविभागस्य भाष्यं ३०३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

अथ पञ्चमे नवमोऽनुवाकः ।

घर्म या ते दिवि शुगिति तिस्र आहुतीर्जुहोति । छन्दोभिरेवास्यैभ्यो लोकेभ्यः शुचमवयजते (१) ।

इयत्यग्रे जुहोति । अथेयत्यथेयति । त्रयं इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यः शुचमवयजते (२) ।

अनु नोऽद्यानुमतिरित्याहानुमत्यै (३) ।

दिवस्त्वा परस्पाया इत्याह । दिव एवेमाँल्लोकान्दाधार (४) ।

ब्रह्मणस्त्वा परस्पाया इत्याह (१) । एष्वेव लोकेषु प्रजा दाधार (५) ।

प्राणस्य त्वा परस्पाया इत्याह । प्रजास्वेव प्राणान्दाधार (६) ।

शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । असौ खलु वा आदित्यः प्रवर्ग्यः । तं यद्दक्षिणा प्रत्यञ्चमुदञ्चमुद्वासयेत् । जिह्मं यज्ञस्य शिरो हरेत् । प्राञ्चमुद्वासयति । पुरस्तादेव यज्ञस्य शिरः प्रतिदधाति (२) । प्राञ्चमुद्वासयति । तस्मादसावादित्यः पुरस्तादुदेति (७) ।

शफोपयमान्पवित्राणि धृष्टी इत्यन्ववहरन्ति । सात्मानमेवैनꣳ सतनुं करोति (८) ।

---

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं ३०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं ३०४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३ तृतीयविभागस्य भाष्यं ३०५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं ३०५ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं ३०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
६ षष्ठविभागस्य भाष्यं ३०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
७ सप्तमविभागस्य भाष्यं ३०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
८ अष्टमविभागस्य भाष्यं ३०६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

सात्माऽमुष्मिँल्लोके भवति । य एवं वेद (९) ।

औदुम्बराणि भवन्ति । ऊर्ग्वा उदुम्बरः । ऊर्जमेवा-वरुन्धे (१०) ।

वर्त्मना वा अन्वित्य (३) । यज्ञꣳ रक्षाꣳसि जिघाꣳसन्ति । साम्ना प्रस्तोताऽन्ववैति । साम वै रक्षोहा । रक्षसामपहत्यै (११) ।

त्रिर्निधनमुपैति । त्रय इमे लोकाः । एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षाꣳस्यपहन्ति (१२) ।

पुरुषः पुरुषो निधनमुपैति । पुरुषः पुरुषो हि रक्षस्वी । रक्षसामपहत्यै (४) (१३) ।

यत्पृथिव्यामुद्वासयेत् । पृथिवीꣳ शुचाऽर्पयेत् । यदप्सु । अपः शुचाऽर्पयेत् । यदोषधीषु । ओषधीः शुचाऽर्पयेत् । यद्वनस्पतिषु । वनस्पतीञ्छुचाऽर्पयेत् । हिरण्यं निधायो-द्वासयति । अमृतं वै हिरण्यम् (५) । अमृत एवैनं प्रति-ष्ठापयति (१४) ।

वल्गुरसि शंयुधाया इति त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति । त्रिवृद्वा अग्निः । यावानेवाग्निः । तस्य शुचꣳ शमयति (१५)

त्रिः पुनः पर्येति । षट्संपद्यन्ते । षड्वा ऋतवः । ऋतु-भिरेवास्य शुचꣳ शमयति (१६) ।

---

९ नवमविभागस्य भाष्यं ३०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं ३०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

११ एकादशविभागस्य भाष्यं ३०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१२ द्वादशविभागस्य भाष्य ३०७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१३ त्रयोदशविभागस्य भाष्यं ३०८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१४ चतुर्दशविभागस्य भाष्यं ३०८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१५ पञ्चदशविभागस्य भाष्यं ३०८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१६ षोडशविभागस्य भाष्यं ३०९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

चतुःस्रक्तिर्नाभिर्ऋतस्येत्याह (६)। इयं वा ऋतम्। तस्या एष एव नाभिः। यत्प्रवर्ग्यः। तस्मादेवमाह(१७)।

सदो विश्वायुरित्याह। सदो हीयम् (१८)।

अप द्वेषो अप ह्वर इत्याह भ्रातृव्यापनुत्त्यै (१९)।

घर्मैतत्तेऽन्नमेतत्पुरीषमिति दध्ना मधुमिश्रेण पूरयति। ऊर्ग्वा अन्नाद्यं दधि। ऊर्जैवैनमन्नाद्येन समर्धयति (७) (२०)।

अनशनायुको भवति। य एवं वेद (२१)।

रन्तिर्नामासि दिव्यो गन्धर्व इत्याह। रूपमेवास्यैतन्महिमानꣳ रन्तिं बन्धुतां व्याचष्टे (२२)।

समहमायुषा सं प्राणेनेत्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते (२३)।

व्यसौ योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह। अभिचार एवास्यैषः (२४)।

अचिक्रदद्वृषा हरिरित्याह। वृषा ह्येषः (८)। वृषा हरिः (२५)।

महान्मित्रो न दर्शत इत्याह। स्तौत्येवैनमेतत् (२६)।

चिदसि समुद्रयोनिरित्याह। स्वामेवैनं योनिं गमयति (२७)।

---

१७ सप्तदशविभागस्य भाष्यं ३०९ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१८ अष्टादशविभागस्य भाष्यं ३०९ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

१९ एकोनविंशविभागस्य भाष्यं ३०९ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२० विंशविभागस्य भाष्यं ३१० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२१ एकविंशविभागस्य भाष्यं ३१० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२२ द्वाविंशविभागस्य भाष्यं ३१० पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२३ त्रयोविंशविभागस्य भाष्यं ३११ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२४ चतुर्विंशविभागस्य भाष्यं ३११ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२५ पञ्चविंशविभागस्य भाष्यं ३११ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२६ षड्विंशविभागस्य भाष्यं ३१२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

२७ सप्तविंशविभागस्य भाष्यं ३१२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

नमस्ते अस्तु मा मा हिꣳसीरित्याह। हिꣳसायै (२८)। विश्वावसुꣳ सोमगन्धर्वमित्याह। यदेवास्य क्रियमाणस्यान्तर्यन्ति। तदेवास्यैतेनाऽऽप्याययति (२९)। विश्वावसुरभि तन्नो गृणात्वित्याह (९)। पूर्वमेवोदितम्। उत्तरेणाभिगृणाति॥ (३०)।

धियो हिन्वानो धिय इन्नो अव्यादित्याह। ऋतूनेवास्मै कल्पयति (३१)।

प्राऽऽसां गन्धर्वो अमृतानि वोचदित्याह। प्राणा वा अमृताः। प्राणानेवास्मै कल्पयति (३२)।

एतत्त्वं देव घर्म देवो देवानुपागा इत्याह। देवो ह्येष सन्देवानुपैति (३३)।

इदमहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह (१०)। मनुष्यो हि। एष सन्मनुष्यानुपैति (३४)।

ईश्वरो वै प्रवर्ग्यमुद्वासयन्। प्रजां पशून्त्सोमपीथमनूद्वासः सोमपीथानुमेहि। सह प्रजया सह रायस्पोषेणेत्याह। प्रजामेव पशून्त्सोमपीथमात्मन्धत्ते (३५)।

सुमित्रा न आप ओषधयः सन्त्वित्याह। आशिषमेवैतामाशास्ते (३६)।

---

२८ अष्टाविंशविभागस्य भाष्यं ३१२ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
२९ एकोनत्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
३० त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१३ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
३१ एकत्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
३२ द्वात्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
३३ त्रयस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१४ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
३४ चतुस्त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
३५ पञ्चत्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।
३६ षट्त्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१५ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

दुर्मित्रास्तस्मै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह । अभिचार एवास्यैषः (३७) ।

प्र वा एषोऽस्माल्लोकाच्च्यवते । यः प्रवर्ग्यमुद्वासयति । उदु त्यं चित्रमिति सौरीभ्यामृग्भ्यां पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति । अयं वै लोको गार्हपत्यः । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । असौ खलु वा आदित्यः सुवर्गो लोकः । यत्सौरी भवतः । तेनैव सुवर्गाल्लोकान्नैति (११)(३८) ॥

ब्रह्मणस्त्वा परस्पाया इत्याह दधात्यन्वित्यं रक्षस्त्री रक्षसामपहत्यै वै हिरण्यमाहार्धयति ह्येष गृणात्वित्याह मनुष्यानित्याहास्यैषोऽष्टौ च ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

अथ पञ्चमे दशमोऽनुवाकः ।

प्रजापतिं वै देवाः शुक्रं पयोऽदुह्रन् । तदेभ्यो न व्यभवत् । तदग्निर्व्यकरोत् । तानि शुक्रियाणि सामान्यभवन् । तेषां यो रसोऽत्यक्षरत् । तानि शुक्रयजूꣳष्यभवन् । शुक्रियाणां वा एतानि शुक्रियाणि । सामपयसं वा एतयोरन्यत् । देवानामन्यत्पयः । यद्गोः पयः (१) । तत्साम्नः पयः । यदजायै पयः । तद्देवानां पयः । तस्माद्यत्रैतैर्यजुर्भिश्चरन्ति । तत्पयसा चरन्ति प्रजापतिमेव तद्देवान्पयसाऽन्नाद्येन समर्धयन्ति (१) ।

---

३७ सप्तत्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३८ अष्टात्रिंशविभागस्य भाष्यं ३१६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं ३१७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

एष ह त्वै साक्षात्प्रवर्ग्यं भक्षयति । यस्यैवं विदुषः प्रवर्ग्यः प्रवृज्यते (२) ।

उत्तरवेद्यामुद्वासयेत्तेजस्कामस्य । तेजो वा उत्तरवेदिः (२) । तेजः प्रवर्ग्यः । तेजसैव तेजः समर्धयति (३) ।

उत्तरवेद्यामुद्वासयेदन्नकामस्य । शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यत्प्रवर्ग्यः । मुखमुत्तरवेदिः । शीर्ष्णैव मुखꣳ संदधात्य-न्नाद्याय । अन्नाद एव भवति (४) ।

यत्र खलु वा एतमुद्वासितं वयाꣳसि पर्यासते । परि वै ताꣳ समां प्रजा वयाꣳस्यासते (३) । तस्मादुत्तरवे-द्यामेवोद्वासयेत् । प्रजानां गोपीथाय (५) ।

पुरो वा पश्चाद्वोद्वासयेत् । पुरस्ताद्वा एतज्ज्योतिरु-देति । तत्पश्चान्निम्रोचति । स्वामेवैनं योनिमनूद्वास-यति (६) ।

अपां मध्य उद्वासयेत् । अपां वा एतन्मध्याज्ज्योति-रजायत । ज्योतिः प्रवर्ग्यः । स्व एवैनं योनौ प्रतिष्ठाप-यति (४) (७) ।

यं द्विष्यात् । यत्र स स्यात् । तस्यां दिश्युद्वासयेत् । एष वा अग्निर्वैश्वानरः । यत्प्रवर्ग्यः । अग्निनैवैनं वैश्वान-रेणाभिप्रवर्तयति (८) ।

औदुम्बर्याꣳ शाखायामुद्वासयेत् । ऊर्ग्वा उदुम्बरः ।

---

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं ३१७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
३ तृतीयविभागस्य भाष्यं ३१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं ३१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं ३१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
६ षष्ठविभागस्य भाष्यं ३१८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
७ सप्तमविभागस्य भाष्यं ३१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।
८ अष्टमविभागस्य भाष्यं ३१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

अन्नं प्राणः । शुग्घर्मः (५) । इदमहममुष्याऽऽमुष्याय-णस्य शुचा प्राणमपि दहामीत्याह । शुचैवास्य प्राणमपि दहति । ताजगार्तिमार्च्छति (९) ।

यत्र दर्भा उपदीकसंतताः स्युः । तदुद्वासयेद्वृष्टिका-मस्य । एता वा अपामनूज्झावर्यो नाम । यद्दर्भाः । असौ खलु वा आदित्य इतो वृष्टिमुदीरयति । असा-वेवास्मा आदित्यो वृष्टिं नियच्छति । ता आपो नियता धन्वना यन्ति (६) (१०) ॥

गोः पर्य उत्तरवेदिरासते स्थापयति घर्मो यन्ति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथ पञ्चम एकादशोऽनुवाकः ।

प्रजापतिः संभ्रियमाणः । सम्राट्संभृतः । घर्मः प्रवृक्तः । महावीर उद्वासितः । असौ खलु वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्यकुरुत (१) ।

य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना (२) ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति (१) । यो वै वसीयाꣳसं यथानामुपचरति । पुण्यार्ति वै स तस्मै कामयते । पुण्यार्तिमस्मै कामयन्ते । य एवं वेद । तस्मादेवं विद्वान् । घर्म इति दिवाऽऽचक्षीत । सम्राडिति नक्तम् । एते वा एतस्य प्रिये तनुवौ । एते अस्य प्रिये नामनी । प्रियये-

९ नवमविभागस्य भाष्यं ३१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१० दशमविभागस्य भाष्यं ३१९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं ३९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं ३९९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

वैनं तनुवा (२)। प्रियेण नाम्ना समर्धयति । कीर्तिरस्य पूर्वा गच्छति जनतामायतः (३)।

गायत्री देवेभ्योऽपाक्रामत् । तां देवाः प्रवर्ग्येणैवानुव्यभवन् । प्रवर्ग्येणाऽऽप्नुवन् । यच्चतुर्विंशतिःकृत्वः प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति । गायत्रीमेव तदनु विभवति । गायत्रीमाप्नोति । पूर्वोऽस्य जनं यतः कीर्तिर्गच्छति (४)।

वैश्वदेवः सꣳसन्नः (३)। वसवः प्रवृक्तः । सोमोऽभिकीर्यमाणः । आश्विनः पयस्यानीयमाने । मारुतः क्रथन् । पौष्ण उदन्तः । सारस्वतो विष्यन्दमानः । मैत्रः शरो गृहीतः । तेज उद्यतो वायुः । ह्रियमाणः प्रजापतिः । हूयमानो वाग्घुतः (४)। असौ खलु वावैष आदित्यः । यत्प्रवर्ग्यः । स एतानि नामान्यकुरुत (५)।

य एवं वेद । विदुरेनं नाम्ना (६)।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यन्मृन्मयमाहुतिं नाश्नुतेऽथ । कस्मादेषोऽश्नुत इति । वागेष इति ब्रूयात् । वाच्येव वाचं दधाति (५)। तस्मादश्नुते (७)।

प्रजापतिर्वा एष द्वादशधा विहितः । यत्प्रवर्ग्यः । यत्प्रागवकाशेभ्यः । तेन प्रजा असृजत । अवकाशैर्देवासुरानसृजत । यदूर्ध्वमवकाशेभ्यः । तेनान्नमसृजत । अन्नं प्रजापतिः । प्रजापतिर्वावैषः (६)। (८) ॥

---

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं ३९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

४ चतुर्थविभागस्य भाष्यं ३९६ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

५ पञ्चमविभागस्य भाष्यं ३९७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

६ षष्ठविभागस्य भाष्यं ३९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

७ सप्तमविभागस्य भाष्यं ३९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

८ अष्टमविभागस्य भाष्यं ३९८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

वदन्ति तनुवा सꣳसन्नो हूयमानो वाग्घुतो दधात्येषः ॥
इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

अथ पञ्चमे द्वादशोऽनुवाकः ।

सविता भूत्वा प्रथमेऽहन्प्रवृज्यते । तेन कामाꣳ एति । यद्द्वितीयेऽहन्प्रवृज्यते । अग्निर्भूत्वा देवानेति । यत्तृतीयेऽहन्प्रवृज्यते । वायुर्भूत्वा प्राणानेति । यच्चतुर्थेऽहन्प्रवृज्यते । आदित्यो भूत्वा रश्मीनेति । यत्पञ्चमेऽहन्प्रवृज्यते । चन्द्रमा भूत्वा नक्षत्राण्येति (१) । यत्षष्ठेऽहन्प्रवृज्यते । ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमेति । यत्सप्तमेऽहन्प्रवृज्यते । धाता भूत्वा शक्करीमेति । यदष्टमेऽहन्प्रवृज्यते । बृहस्पतिर्भूत्वा गायत्रीमेति । यन्नवमेऽहन्प्रवृज्यते । मित्रो भूत्वा त्रिवृतं इमाल्लोँकानेति । यद्दशमेऽहन्प्रवृज्यते । वरुणो भूत्वा विराजमेति (२) । यदेकादशेऽहन्प्रवृज्यते । इन्द्रो भूत्वा त्रिष्टुभमेति । यद्द्वादशेऽहन्प्रवृज्यते । सोमो भूत्वा सुत्यामेति (१) ।

यत्पुरस्तादुपसदां प्रवृज्यते । तस्मादितः पराङमूल्लोँकाꣳस्तपन्नेति । यदुपरिष्टादुपसदां प्रवृज्यते । तस्मादमुतोऽर्वाङिमाल्लोँकाꣳस्तपन्नेति (२) ।

य एवं वेद । ऐव तपति (३) । (३) ॥

नक्षत्राण्येति विराजमेति तपति ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

---

१ प्रथमविभागस्य भाष्यं ३५९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

२ द्वितीयविभागस्य भाष्यं ३५९ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

३ तृतीयविभागस्य भाष्यं ३६० पृष्ठे द्रष्टव्यम ।

देवा वै सत्र१ सावित्रं परिश्रिते ब्रह्मन्प्रचरिष्यामोऽग्निष्ठा शिरो ग्रीवा देवस्य रशना विश्वा आशा घर्म या ते प्रजापतिं शुक्रं प्रजापतिः संभ्रियमाणः सविता द्वादश ॥ १२ ॥

देवा वै सत्र१ स खदिरः परिश्रितेऽभिपूर्वमथो रक्षसां ग्रैष्मावेव ब्रह्म वै देवानामश्विना घर्म प्राणो वा इन्द्रस्तमोऽग्निर्वृषा हरियो वै वसीयाश्सं यथानाममष्टोत्तरशतम् ॥ १०८ ॥

शं नः० तन्नो मा हासीत् ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

हरिः ॐ ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

---

१ ग. °मं पातं प्रा° ।

अथ कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यके षष्ठप्रपाठकस्याऽऽरम्भः ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः)

हरिः ॐ ।

सं त्वा सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॐ ॥

यस्य निश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
प्रवर्ग्यब्राह्मणं प्रोक्तं पञ्चमे हि प्रपाठके ।
पितृमेधस्य मन्त्रास्तु दृश्यन्तेऽस्मिन्प्रपाठके ॥ २ ॥

तेषां च पितृमेधमन्त्राणां विनियोगो भरद्वाजकल्पे बौधायनकल्पे चाभिहितः । त्राऽऽहिताग्नेर्मरणसंशये दहनदेशं जोषयते दक्षिणाप्रत्यक्प्रवणमित्यारभ्य भरद्वाज ाह—" अन्वारब्धे मृत आहवनीये स्रुगाहुतिं जुहोति परे युवांसम् " इति । बौधा- नोऽप्येवमेवाऽऽह—" अथ गार्हपत्य आज्यं विलाप्योत्पूय स्रुचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वा तस्य दक्षिणं बाहुमन्वारभ्य जुहोति परे युवांसम् " इति । पाठस्तु—

**परे युवांसं प्रवतो महीरनु बहुभ्यः पन्थाम-
नपस्पशानम् । वैवस्वतं संगमनं जनानां
यमं राजानं हविषा दुवस्यत, इति ।**

हे पितृमेधकर्तारः पितॄणां **राजानं यमं हविषा दुवस्यत** प्रीणयत । कीदृशम् । वतः प्रकृष्टकर्मवतो भूलोकवर्तिभोगसाधनं पुण्यमनुष्ठितवतः पुरुषान्महीस्तत्तद्भोगो- तभूप्रदेशविशेषाननु **परे युवांसं** क्रमेण मरणादूर्ध्वं प्रापितवन्तम् । तथा **बहुभ्यः** र्गार्थिभ्यः पुण्यकृद्भ्यः पुण्यकृतामर्थे **पन्थां** स्वर्गस्योचितं मार्गम**नपस्पशानम**बाध- नम् । पापिन एव पुरुषान्स्वर्गमार्गबाधेन नरकं प्रापयति नतु पुण्यकृत इत्यर्थः । **वैव- तं** विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रम् । **जनानां संगमनं** पापिनां गन्तव्यस्थानरूपम् ।

कल्पः—"औदुम्बर्यामासन्द्यां कृष्णाजिनं दक्षिणाग्रीवमधरलोमाऽऽस्तीर्य तस्मिन्नेन- तानं निपात्योपान्तदशेनाहतेन वाससा प्रोर्णोतीदं त्वा वस्त्रम् " इति । पाठस्तु—

---

१ क. ख. °गो भार° । २ ख. °ासमये । ३ क. ख. भार° । ४ क. ख. स्रुवाहु° । क. °हीत्वा । ६ ग. °तद्भोगो° । ७ क. ख °पात्य यत्तो:° ।

इदं त्वा वस्त्रं प्रथमं न्वागन् इति ।

हे प्रेत त्वामिदं वस्त्रं प्रथमं नु प्रथममेवाऽऽगन्नागच्छतु ।

कल्पः—" अथास्येतरदुपादत्तेऽपैतदूहेति तत्पुत्रो भ्राता वाऽन्यो वा प्रत्यासन्नबन्धुः प्रतीतः परिधाय " इति । पाठस्तु—

अपैतदूह यदिहाबिभः पुरा । इष्टापूर्तमनुसंपश्य
दक्षिणां यथा ते दत्तं बहुधा वि बन्धुषु, इति ।

हे प्रेत यद्वस्त्रं पुरा त्वमबिभर्धारितवानसि, एतदपोहापसारय । इष्टापूर्तं त्वयाऽनुष्ठितं श्रौतं स्मार्तं च यत्कर्म तदनुसंपश्यानुक्रमेण स्मर । दक्षिणां च ब्राह्मणेभ्यो दत्तामनुसंपश्य । ते त्वदीयं धनं बन्धुषु प्रीतिदानरूपेण बहुधा यथा विशेषेण दत्तं तमपि प्रकारमनुसंपश्य । ततस्तदनुरूपं पुण्यलोकं गच्छेत्यभिप्रायः ।

इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीथाय वोढवे । याभ्यां
यमस्य सादनं[1] सुकृतां चापि गच्छतात् ।

कल्पः—" अथैनमेतयाऽऽसन्द्या सह तत्संस्थेन कटेन वा संवेष्ट्य दासाः प्रवयसो वहेयुरथैनमनसा वहन्तीत्येकेषामनश्चेद्युञ्ज्यात्—इमौ युनज्मि ते वह्नी असुनीथाय वोढवे । याभ्यां यमस्य सादनं[1] सुकृतां चापि गच्छतात् " इति । हे प्रेत ते तवासुनीथाय प्राणसदृशस्य शरीरस्य नयनाय वोढवे शकटं वोढुं वह्नी वोढाराविमौ बलीवर्दौ युनज्मि शकटे योजयामि । याभ्यां बलीवर्दाभ्यां यमस्य सादनं स्थानं सुकृतां चापि पुण्यकृतां पुरुषाणामपि स्थानं गच्छताद्गमिष्यसि । तादृशौ युनज्मीत्यन्वयः ।

पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः ।
स त्वैतेभ्यः परिददात्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रेभ्यः ।

कल्पः—अथैनमाददत आदीयमानमनुमन्त्रयते—पूषा त्वेतश्च्यावयतु प्र विद्वाननष्टपशुर्भुवनस्य गोपाः । स त्वैतेभ्यः परिददात्पितृभ्योऽग्निर्देवेभ्यः सुविदत्रेभ्य इति तृतीयमेतस्याध्वनो गत्वा निदधाति " इति । हे प्रेत पूषा योऽयं पोषको देवः सोऽत्वामितो देशात्प्रच्यावयतु प्रचालयतु । कीदृशः । विद्वान्गन्तव्यमार्गाभिज्ञः । अनष्टपशुः । वाहका मनुष्या द्विपात्पशवः । अनड्वाहौ चतुष्पात्पशू । अनष्टा अनुपद्रुताः पशवो यस्यासावनष्टपशुः, वाहकोपद्रवराहित्येन नेतुं समर्थः । भुवनस्य गोपाः सर्वस्य लोकस्य रक्षकः । स तादृशः पूषा त्वामेतेभ्यः पूर्वसिद्धेभ्यः पितृभ्यः

१ ख. °च्छत् । क° । २ ग. तत्तल्पेन ।

देदात्प्रयच्छतु । योऽग्निस्तव दाहं करिष्यति सोऽग्निः सुविदत्रेभ्यः सुष्ठु त्वद्-
ष्टेतं कर्म जानद्भ्यो देवेभ्यस्त्वां प्रयच्छतु ।

पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः सो अस्मा२ अभय-
तमेन नेषत् । स्वस्तिदा अघृणिः सर्ववीरोऽ-
प्रयुच्छन्पुर एतु प्रविद्वान् (१) ।

कल्पः—" अथैनमाददत आदीयमानमनुमन्त्रयते—पूषेमा आशा अनुवेद सर्वाः
अस्मा२ अभयतमेन नेषत् । स्वस्तिदा अघृणिः सर्ववीरोऽप्रयुच्छन्पुर एतु प्रवि-
त्यर्धमस्याध्वनो गत्वा निदधाति " इति । योऽयं पूषा देवः सोऽयमिमाः सर्वा
शा दिशोऽनुवेदेयमनुकूला दिगिति जानाति । स देवोऽस्मानत्यन्तं भयरहितेन
णि नेषन्नयतु । कीदृशः पूषा स्वस्तिदाः क्षेमप्रदः । अघृणिरदीप्तः, अस्मास्वनु-
ी । सर्ववीरः सर्वेभ्यः प्रतिकूलेभ्योऽत्यन्तं शूरः । स तादृशोऽसावप्रयुच्छन्प्रमा-
कुर्वन्प्रविद्वान्मार्गं प्रकर्षेण जानन्नस्माकं पुरत एतु गच्छतु ।

आयुर्विश्वायुः परिपासाति त्वा पूषा त्वा पातु
प्रपथे पुरस्तात् । यत्राऽऽसते सुकृतो यत्र
ते ययुस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ।

कल्पः—" अथैनमाददत आदीयमानमनुमन्त्रयते—आयुर्विश्वायुः परिपासति त्वा
त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् । यत्राऽऽसते सुकृतो यत्र ते ययुस्तत्र त्वा देवः
ता दधात्विति समस्तमेतस्याध्वनो गत्वा निदधाति " इति । विश्वास्मिन्कर्मण्यागच्छ-
विश्वायुराग्निः । स चाऽऽयुरायुष्मन्तमागतवन्तं त्वां प्रेतं परिपासाति परिपा-
तुमिच्छति, दहनार्थमागच्छन्तं त्वां प्रतीक्षत इत्यर्थः । अयं पूषा प्रपथे प्रकृष्टे
त्वां पुरस्तात्पातु पुरतो गच्छन्प्रतिबन्धकेभ्यो रक्षोभ्यः पालयतु । यत्र यस्मि-
ल्लोके सुकृतः पूर्वे पुण्यकृत आसते यत्र च मार्गे ते पुण्यकृतो ययुः सविता
तत्र त्वां दधातु स्थापयतु ।

कल्पः—" अत्र राजगवीमुपाकरोति भुवनस्य पत इति जरतीं मुख्यां तज्जघन्यां
ं कृष्णाक्षीं कृष्णवालां कृष्णखुरामपि वाऽक्षिवालखुरमेव कृष्णं स्यात् " इति ।
तु—

भुवनस्य पत इद२ हविः, इति ।

[1] क. 'णिराः तदीप्तिः । अस्यानु' । २ ख. 'दीप्तिः, अस्यानु' । ३ क. ख. मू' । ४
ऽजघ' । ग वाऽजां वा' । ५ ख. कृष्णां । ग. कृष्णमेवं स्या' ।

स्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥१॥

प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु ततः शनैः परमार्थसदपि ग्राहयिष्यामीति मन्यते श्रुतिः । अथानन्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमल्पं पुण्डरीकं पुण्डरीकसदृशं वेश्मेव वेश्म द्वारपालादिमत्त्वात् । अस्मिन्ब्रह्मपुरे ब्रह्मणः परस्य पुरं राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथेदमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्मपुरम् । पुरे च वेश्म राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे शरीरे दहरं वेश्म ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थः । यथा विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकारशुङ्गे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं सदाख्यं ब्रह्म जीवेनाऽऽत्मनेत्युक्तम् । तस्मादस्मिन्हृदयपुण्डरीके वेश्मन्युपसंहृतकरणैर्बाह्यविषयविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यसाधनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणवद्ध्यायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेश्मनि वेश्मनोऽल्पत्वात्तदन्तर्वर्तिनोऽल्पतरत्वं वेश्मनः । अन्तराकाश आकाशाख्यं ब्रह्म । आ-

---

रमार्थसदद्वयं ब्रह्म ग्राहयितव्यं किमित्यन्यथोपदिश्यते तत्राऽऽह । सन्मार्गस्था इति । अध्यायतात्पर्यं संक्षेपविस्तराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यक्षराणि व्याकरोति । अथेत्यादिना । उत्तमबुद्धीन्प्रति निर्विशेषब्रह्मोपदेशानन्तरं मन्दबुद्धीन्प्रति सविशेषमुपदिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र तावदुपास्यायतनं निर्दिशति । यदिदमिति । हृदयपुण्डरीकस्य वेश्मसादृश्ये हेतुमाह । द्वारपालादीति । तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषय इत्यादिश्रुतेरुक्तहेतुसिद्धिः । तस्याऽऽश्रयं दर्शयति । अस्मिन्निति । शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ इति । तत्रोक्तं वेश्म दृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति । कथं पुनः सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेश्मनिष्ठत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मण इति । ननु संसारिणो ब्रह्मातिरिक्तस्य स्वकर्मोपार्जितेन शरीरेण स्वामित्वसंबन्धो न ब्रह्मणस्तदसंबन्धिनः कथं तत्रोपलब्धिरत आह । अस्मिन्हीति । ब्रह्मणो जीवात्मना सृष्टे कार्ये जलार्कवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानत्वं पूर्वोक्तमविरुद्धमित्याह । तस्मादिति । अन्तराकाशस्यात्यल्पतरत्वे हेतुमाह । वेश्मन इति । आकाशशब्दस्य भूताकाशविषयत्वं व्यावर्तयति । आकाशाख्यमिति । कथं वाक्यशेषेऽप्याकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्तते तत्राऽऽह ।

---

१ क. 'था हि वि'। २ ख. ग. ण. 'णबुद्ध्या ध्याय'। ३ क. ग. ट. 'मित्यात्कथं'।

तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥२॥

काशो वै नामेति हि वक्ष्यति। आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वसामान्याच्च। तस्मिन्नाकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यम्। तद्वाव तदेव च विशेषेण जिज्ञासितव्यं गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्करणीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

तं चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरन्तेवासिनश्चोदयेयुः कथं यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे परिच्छिन्नेऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेश्म ततोऽप्यन्तरल्पतर एवाऽऽकाशः। पुण्डरीक एव वेश्मनि तावत्किं स्यात्। किं ततोऽल्पतरे खे यद्भवेदित्याहुः। दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते न किंचन विद्यत इत्यभिप्रायः। यदि नाम बदरमात्रं किमपि विद्यते किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञासितुः स्यात्। अतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन प्रयोजनमित्युक्तवतः स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनम् ॥ २ ॥

आकाश इवेति। तस्मिन्यदन्तस्तदाश्रयेण सहान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वे महिम्नि यदन्तस्तदाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने नभसि यदन्तराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ॥ १ ॥

दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्थापयति। तं चेदिति। तदेव चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति। कथमित्यादिना। भवतु परिच्छिन्ने शरीरे पुण्डरीकाकारस्य हृदयस्याल्पत्वं तदन्तर्वर्तिनश्चाऽऽकाशस्य ततोऽप्यल्पतरत्वं तथाऽपि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। पुण्डरीक एवेति। किंशब्दस्य प्रश्नविषयत्वं व्यावर्तयति। न किंचनेति। हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिनमाकाशमुपेत्याऽऽर्थं दूषयति। यदि नामेति[1]। फलानुपलम्भोऽतःशब्दार्थः। तत्रेत्यन्तर्वर्त्याकाशोक्तिः। शिष्याचार्यव्यतिरिक्तस्यात्राप्रस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याशङ्क्याऽऽह। इति श्रुतेरिति ॥ २[2]॥

---

१ ठ. 'क्ष्मत्वात्सर्व'। २ ठ. 'तत्त्वादिता'। ३ क. ठ. 'न्ताराऽल्प'।

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आ-काश उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समा-

शृणुत । तत्र यद्भूथ पुण्डरीकान्तःखस्याल्पत्वात्तत्स्थमल्पतरं स्यादिति । तदसत् । न हि खं पुण्डरीकवेश्मगतं पुण्डरीकादल्पतरं मत्वाऽवोचं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति । किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधायि तत्स्थमन्तःकरणं पुण्डरीकाकाशपरिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहृतकरणानां योगिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे स्वच्छं विज्ञानज्योतिःस्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपलभ्यत इति दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचामान्तःकरणोपाधिनिमित्तम् । स्वतस्तु यावान्वै प्रसिद्धः परिमाणतोऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मिन्नन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चावोचाम । नाप्याकाशतुल्यपरिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणोऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्याभावात् । कथं पुनर्नाऽऽकाशसममेव ब्रह्मेत्यवगम्यते । येनाऽऽवृतं खं च

किमाचार्यो ब्रूयादित्यपेक्षायां वक्ष्यमाणेऽर्थे शिष्याणां मनःसमाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह । शृणुतेति । श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति । तत्रेति । किमाकाशस्य स्वाभाविकं दहरत्वमुपेत्य चोद्यते किंवा परोपाधिनिमित्तमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । तदसदिति । ततश्च तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाशमिति शेषः । कथं तर्हि दहरत्वोक्तिराकाशस्येत्याशङ्क्याऽऽह । किं तर्हीति । तस्मिन्विशुद्धे तावन्मात्रं ब्रह्म यथोक्तविशेषणं योगिनां विषयेभ्यो विमुखीकृतान्तःकरणानामुपलभ्यत इति संबन्धः । अन्तःकरणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । स्वच्छ इवेति । ब्रह्मणस्तस्मिन्नुपलभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमिवेत्युदाहरणम् । प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुदाहरणान्तरम् । ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकं च व्यवधानं नास्तीत्युपलब्धिसिद्ध्यर्थं विशिनष्टि । स्वच्छमिति । तादृगेव दहरत्वमादाय चोद्यते चेदनौपाधिकं महत्त्वमुपेत्य समाधिः संभवतीति कल्पान्तरं निरस्यति । स्वतस्त्विति । यस्मिन्नन्वेष्टव्यमाश्रयेण सहेति शेषः । यावांस्तावानिति वचनादाकाशेन तुल्यपरिमाणत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं तथाच ज्यायानाकाशादित्यादि विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत्र आह । किं तर्हीति । न तस्य प्रतिमाऽस्तीत्याकाशादि येन व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्वमृगादि समाहितमित्यर्थः । कार्यकारणयोरतुल्य-

१ क. ग. ट. 'काशं प'।

हिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ॥ ३ ॥ तं चेद्ब्रूयुरस्मिꣳश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वꣳसमाहितꣳसर्वाणि च

दिवं महीं च। तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः। एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः। किंचोभे अस्मिन्द्यावापृथिवी ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगाहिते स्थिते। यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि। तथोभावग्निश्च वायुश्चेत्यादि समानम्। यच्चास्याऽऽत्मन आत्मीयत्वेन देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके। तथा यच्चाऽऽत्मीयत्वेन न विद्यते। नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते। न त्वत्यन्तमेवासत्। तस्य ह्याकाशे समाधानानुपपत्तेः ॥ ३ ॥

तं चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंश्चेद्यथोक्ते चेद्यदि ब्रह्मपुरे ब्रह्मपुरोपलक्षितान्तराकाश इत्यर्थः। इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः। कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासिभिरुच्यन्ते। नैष दोषः। यच्चास्येहास्ति यच्च नास्तीत्युक्ता एव ह्याचार्येण कामाः। अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव कामाः। यदा यस्मिन्काल एत-

---

परिमाणत्वप्रसिद्धेश्च नाऽऽकाशसमता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह। तस्मादिति। आधाराधेययोरतुल्यपरिमाणत्वाच्चैवमित्याह। एतस्मिन्निति। इतश्चाऽऽकाशस्य न स्वाभाविकं दहरत्वमित्याह। किंचेति। कार्यं हि द्यावापृथिव्यादिकारणे समाहितं तच्च हृदये ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्ध्युपाधिविशिष्ट इत्युक्तम्। आकाशे द्यावापृथिव्यादेः समाहितत्वे भूमविद्यासंवादं दर्शयति। यथा वेति। न विद्यते सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति संबन्धः। नास्तिशब्दस्यात्यन्तासद्विषयत्वं व्यावर्तयति। नष्टमिति ॥ ३ ॥

आश्रयनाशादाश्रितनाशः स्यादिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते। तं चेदिति। यद्यस्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे किमवशिष्यत इति संबन्धः। शिष्याणामविकावाप्तं दोषमाशङ्कते। कथमिति। शङ्कितं दोषं परिहरति। नैष दोष इति। सर्वं तदस्मिन्समाहितमित्यत्रोक्तेन सर्वशब्देनेति शेषः। शिष्याणामविकावाप्तं दोषं परिहृत्य प्रकृतं चोद्यं विवृणोति। यदेत्यादिना। आकाशस्य शिष्यमाणत्वमाशङ्क्याऽऽह।

---

१ ख. घ. च. ञ. ठ. ण. °क्तेहृदि। २ ठ. ण. °क्षितेऽन्त°। ३ ख. छ. ञ. ण. °माणाच्चै°। ४ ख. ञ. ण. हृद्दहरे। ५ ग. °त्यत्रत्येन।

भूतानि सर्वे च कामा यदैतज्जरा वाऽऽप्नोति
प्रध्वꣳसते वा किं ततोऽतिशिष्यत इति ॥४॥
स ब्रूयान्नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य हन्य-

च्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं जरा वलीपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वाऽऽप्नोति श-स्त्रादिना वा वृक्णं प्रध्वंसते विस्रंसते विनश्यति किं ततोऽन्यदतिशिष्यते। घटाश्रितक्षीरदधिस्नेहादिवद्घटनाशे देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्व-पूर्वनाशान्नश्यतीत्यभिप्रायः। एवं प्राप्ते नाशे किं ततोऽन्यद्यथोक्तादति-शिष्यतेऽवतिष्ठते न किंचनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

एवमन्तेवासिभिश्चोदितः स आचार्यो ब्रूयात्तन्मतिमपनयन्। कथ-म्। अस्य देहस्य जरयैतद्यथोक्तमन्तराकाशाख्यं ब्रह्म यस्मिन् सर्वं स-माहितं न जीर्यति देहवन्न विक्रियत इत्यर्थः। न चास्य वधेन शस्त्रा-दिघातेनैतद्धन्यते यथाऽऽकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्पर्शं ब्रह्म देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः। कथं देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृ-श्यत इत्येतस्मिन्नवसरे वक्तव्यं प्राप्तं तत्प्रकृतव्यासङ्गो मा भूदिति नो-च्यते। इन्द्रविरोचनाख्यायिकायामुपरिष्टाद्वक्ष्यामो युक्तितः। एतत्स-त्यमवितथं ब्रह्मपुरं ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीराख्यं तु ब्रह्मपुरं ब्रह्मोपलक्ष-णार्थत्वात्। तत्त्वनृतमेव। वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमिति

घटेति। ततो यथोक्तान्नाशादिति संबन्धः ॥ ४ ॥

कया पुना रीत्या शून्यविषया शिष्यमतिरपनेतव्येति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति। कथमित्यादिना। देहादिविक्रियया ब्रह्मणो न विक्रियाऽस्तीत्येतत्कैमुतिकन्यायेन साधयति। न चेति। देहादिषु तादात्म्येन स्थितं चेद्ब्रह्म दोषैरसंस्पृष्टमित्ययुक्तमित्याश-ङ्क्याऽऽह। कथमिति। प्रकृतं दहरोपासना तत्र व्यासङ्गो विक्षेपः। यदि देहा-दिदोषैरसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो नोच्यते चेदेते च कचिदुपपद्यन्ते तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। इन्द्रेति। नास्येत्यादिनोक्तेऽर्थे हेतुमाह। एतदिति। क-थं यथोक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। ब्रह्मैवेति। सत्यशब्दसामा-नाधिकरण्याद्वृत्तसमाससिद्धिरित्यर्थः। कथं तर्हि शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह। शरीराख्यं त्विति। तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य मिथ्यात्वं सप्रमाणं दर्शयति। तत्त्विति।

---

१ क. ङ. ज. झ. त. थ. °दैनञ्°। २ क. ङ. °वलिप°। ३ क. ख. ग. घ. ङ. ञ. ठ. ढ. ण. °र्वा प्राप्तो°। ४ घ. ङ. च. ठ. ढ. °तोऽन्यते°। ५ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. °टादित्रि°। ६ ग. °तदस्मि°। ७ ग. °च्चादि°। ८ ग. ट. स्थितत्वात्तद्दोषै°। ९ ख. ग. छ. ञ. ट. ण. °संसृष्ट°। १० ख. छ. ञ. ण. °कृता द°। ११ ख. ञ. ण. °संसृष्ट°।

त एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन्कामाः समाहिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-

श्रुतेः। तद्विकारेऽनृतेऽपि देहशुङ्गे ब्रह्मोपलभ्यत इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकम्। सत्यं तु ब्रह्मपुरमेतदेव ब्रह्म। सर्वव्यवहारास्पदत्वात्। अतोऽस्मिन्पुण्डरीकोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा ये बहिर्भवद्भिः प्रार्थ्यन्ते तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिताः। अतस्तत्प्राप्त्युपायमेवानुतिष्ठत बाह्यविषयतृष्णां त्यजतेत्यभिप्रायः। एष आत्मा भवतां स्वरूपम्। शृणुत तस्य लक्षणम्। अपहतपाप्मा। अपहतः पाप्मा धर्माधर्माख्यो यस्य सोऽयमपहतपाप्मा। तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च। तदुक्तं पूर्वमेव न वधेनास्य हन्यत इति किमर्थं पुनरुच्यते। यद्यपि देहसंबन्धिभ्यां जरामृत्युभ्यां न संबध्यते १ अन्यथाऽपि संबन्धस्ताभ्यां स्यादित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। विशोको विगतशोकः। शोको नामेष्टादिवियोगनिमित्तो मानसः संतापः। विजिघत्सो विगताशनेच्छः। अपिपासोऽपानेच्छः। नन्वपहतपाप्मत्वेन जरादयः शोकान्ताः प्रतिषिद्धा ए-

अथ मिथ्याभूतस्य तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह। तद्विकार इति। किंच व्यावहारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यानृतस्यापि ब्रह्मोपलब्ध्यधिष्ठानस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह। व्यावहारिकमिति। ब्रह्म तु परमार्थसत्यमतश्चैतदेव सत्यमित्युक्तं ब्रह्मपुरमित्याह। सत्यं त्विति। ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोगात्कुतो ब्रह्मपुरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। सर्वव्यवहारेति। दहराकाशस्याल्पत्वं विनाशित्वमित्याशङ्कितं दोषं परिहृत्योपास्यत्वसिद्ध्यर्थं पातनिकां करोति। अत इति। अस्मिन्सर्वकामसमाधाने फलितमुपासनमुपदिशति। अतस्तदिति। यथोक्ते दहराकाशे कीदृगुपासनं कर्तव्यमित्यपेक्षायामहंग्रहेणेत्याह। एष इति। पुनरुक्तिं शङ्कते। तदुक्तमिति। तां परिहरति। यद्यपीति। अन्यथा देहसंबन्धं विना स्वभावतोऽपीत्यर्थः। निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्वेण संबन्धः। प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं चोदयति। नन्विति। शोकस्यान्ता किंचिद्व्यवधाय पिपासा येष्वस्ति ते शोकान्तास्तेषां

१ क. ङ. 'शुद्धामवि'। २ क. ख. ग. घ. ङ. च. भ. ट. ड. ढ. 'न्यते किं'। ३ ठ. यौगादिनि'। ४ ख. छ. भ. ट. ण. 'स्य क'। ५ क. ग. ट. 'त्वमुक्तं। ६ ग. ट. 'स्याते किं'।

संकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं

व भवन्ति । कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्मकार्या हि त इति । जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमानयोरप्यसत्समत्वमिति पृथक्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । सत्यमेवं तथाऽपि धर्मकार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविकानन्दो यथेश्वरे विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः । तथाऽधर्मकार्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्यादित्याशङ्क्येत । अतो युक्तस्तन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक्प्रतिषेधः । जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थम् । पापनिमित्तानां तु दुःखानामानन्त्यात्प्रत्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवापहतपाप्मत्ववचनम् । सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः । वितथा हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्य तद्विपरीताः । तथा कामहेतवः संकल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसंकल्पः । संकल्पाः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चित्रगुवत् । न स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षण एवाऽऽत्मा विज्ञेयो गुरु-

---

जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुमाह । **कारणेति** । कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविकारप्रतिषेधस्तत्राऽऽह । **धर्मेति** । इति पृथक्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति संबन्धः । जरादिप्रतिषेधस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्य पाप्मप्रतिषेधस्य नैरर्थक्यमितिपक्षान्तरमाह । **जरादीति** । धर्मादेर्जरादेर्वा निषेधादितरनिषेधः सिध्यतीत्यङ्गीकरोति । **सत्यमेवमिति** । तर्हि किमित्यपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजरो विमृत्युरित्याद्युच्यते तत्राऽऽह । **तथाऽपीति** । तथाऽपि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिध्यते तत्राऽऽह । **जरादीति** । यत्तु कार्याभावे सतोरपि धर्माधर्मयोरुत्खातदन्तोरगवदकिंचित्करत्वादपहतपाप्मेति न पृथग्वक्तव्यमिति तत्राऽऽह । **पापनिमित्तानामिति** । ईश्वरस्य सत्यकामत्वं साधयति । **वितथा हीति** । यथेश्वरस्यावितथाः कामास्तथा संकल्पाश्चेत्याह । **तथेति** । अभावरूपाणां धर्माणामद्वैताविर्धात्मकत्वेन संभावितत्वेऽपि कथं भावरूपा धर्माः संभवेयुरित्याशङ्क्याऽऽह । **संकल्पा इति** । शुद्धसत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं त्रिगुणाया मायाया अंशभूतं तदेवोपाधिस्तन्निमित्तं येषां ते तथा । अस्वाभाविकानां संकल्पादीनामीश्वरविशेषणत्वे दृष्टान्तमाह । **चित्रगुवदिति** । यथा चित्रा गावोऽस्वा-

---

१ क. ग. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. °नन्दमिति । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. °र्स्तु त° । ३ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. °रीतः । त° । ४ ख. ण. °द्याक° ।

जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहाऽऽत्मानम-
ननुविद्य व्रजन्त्येताꣳश्च सत्यान्कामाꣳस्तेषाꣳ

भ्यः शाश्वतश्चाऽऽत्मसंवेद्यतया च स्वाराज्यकामैः। न चेद्विज्ञायते को दोषः स्यादिति। शृणुतात्र दोषं दृष्टान्तेन। यथा ह्येवेह लोके प्रजा अन्वाविशन्त्यनुवर्तन्ते। यथानुशासनं यथेह प्रजा अन्यं स्वामिनं मन्यमाना स्वस्य स्वामिनो यथा यथाऽनुशासनं तथा तथाऽन्वाविशन्ति। किम्। यं यमन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागं चाभिकामा आर्थिन्यो भवन्त्यात्मबुद्ध्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीवन्तीति। एष दृष्टान्तोऽस्वातन्त्र्यदोषं प्रति पुण्यफलोपभोगे ॥ ५ ॥

अथान्यो दृष्टान्तस्तत्क्षयं प्रति तद्यथेहेत्यादिः। तत्तत्र यथेह लोके तासामेव स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां सेवादिजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयतेऽन्तवान्भवति। अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति। एवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयत एवेति। उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्शयति तद्य इत्यादिना। तत्तत्रेहास्मिँल्लोके ज्ञानकर्मणोरधिकृता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं

भाविकाश्चित्रगोर्देवदत्तस्य विशेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः। किमिति कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति धर्मधर्मिणोरेवोपचारादद्वैतश्रुतेरुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह। न स्वत इति। वाक्यान्तरमवतारयितुं पातनिकां करोति। यथोक्तेति। ज्ञानप्रकारं निमित्ताधिकारिप्रदर्शनपूर्वकं दर्शयति। गुरुभ्य इति। प्रश्नपूर्वकं यथा हीत्यादिवाक्यमाह। न चेदिति। यथाकाशात्मापरिज्ञानमत्रेति परामृष्टम्। अक्षरोत्थमर्थं यथा ह्येवेत्यनेन दृष्टान्तेन दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति। यथा ह्येवेति। अमुमर्थं प्रश्नपूर्वकमन्वाचष्टे। किमित्यादिना। उक्तदृष्टान्तेन विवक्षितमंशमनूद्य दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्यमाह। एष इति ॥ ५ ॥

केषामेष दोषो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह। उक्त इति। कर्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यं क्षयिष्णुत्वं च ज्ञानहीनकर्मसाध्यविषयब्रह्मोपासकानामेष दोषो भवतीति दर्शयत्युत्तरं

१ थ. °र्मचितो। २ थ. °ण्यचितो। ३ ख. ञ. ण. कोऽत्र। ४ ख. ग. घ. ङ. च. ञ. ट. ठ. ड. ढ. ण. शृण्वन्तु। ५ क. ग. ङ. ट. ड. ढ. °मानास्तस्य। ६ ख. घ च ञ. ड. ण. °वन्ति। ए°। ७ ग. ट. °ति। उक्तह्यां°। ८ क. ग. ट. °प्रवर्तनं तद्दर्श°।

सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहाऽऽ-
त्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्-
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो
महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो

शास्त्राचार्योपदिष्टमननुविद्य यथोपदेशमनु स्वसंवेद्यतामकृत्वा व्रजन्ति दे-
हादस्मात्प्रयन्ति । य एतांश्च यथोक्तान्सत्यान्सत्यसंकल्पकार्यांश्च स्वात्म-
स्थान्कामाननुविद्य व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोऽस्वतन्त्रता
भवति । यथा राजानुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः । अथ येऽन्य
इह लोक आत्मानं शास्त्राचार्योपदेशमनुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्र-
जन्ति यथोक्तांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति रा-
ज्ञ इव सार्वभौमस्येह लोके ॥६॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥१॥

कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं यथो-
क्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान्वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः संस्त-
त्स्थांश्च सत्यान् कामान्स त्यक्तदेहो यदि पितृलोककामः पितरो ज-
नयितारस्त एव सुखहेतुत्वेन भोग्यत्वाल्लोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य
तैः पितृभिः संबन्धेच्छा यस्य भवति तस्य संकल्पमात्रादेव पितरः
समुत्तिष्ठन्त्यात्मसंबन्धितामापद्यन्ते । विशुद्धसत्त्वतया सत्यसंकल्पत्वा-
दीश्वरस्येव तेन पितृलोकेन भोगेन संपन्नः संपत्तिरिष्टप्राप्तिस्तया समृ-
द्धो महीयते पूज्यते वर्धते वा महिमानमनुभवति ॥ १ ॥

समानमन्यत् । मातरो जनयित्र्योऽतीताः सुखहेतुभूताः सामर्थ्यात् ।

वाक्यमित्यर्थः । अविदुषामेवास्वातन्त्र्यदोषमुक्त्वा विदुषां स्वातन्त्र्यफलं कथयति । अ-
थेत्यादिना ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुपपादयति । कथमित्यादिना ॥ १ ॥

सुखहेतुभूता इति कुतो विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । सामर्थ्यादिति । तदेव

---

१ क. ङ. °नु स्वात्मसं°। २ ङ. ढ. °त्प्रयान्ति । ३ ठ. °न पितृलोकगतेन भो°। ४ ख. छ. ज. ण. °तन्थ्यं दो°।

भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखायः समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ५ ॥ अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादेवास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादितलोककामो भवति संकल्पादेवास्य गीतवादिते समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादितलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

न हि दुःखहेतुभूतासु ग्रामैसूकरादिजन्मनिमित्तासु मातृषु विशुद्धसत्त्वस्य योगिन इच्छा तत्संबन्धो वा युक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्फुटयति । महीति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

१ क. ख. घ. ङ. ञ. ठ. थ. °दित्रलो°। २ क. ख. घ. ङ. ञ. ठ. थ. °दित्रे स°। ३ क. ख. घ. ङ. ञ. ठ. थ. °दित्रलो°। ४ क. °मशूक°।

यं यमन्तमभिकामो भवति यं कामं कामयते सोऽस्य संकल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन संपन्नो महीयते ॥ १० ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषाꣳ सत्यानाꣳ सतामनृतमपिधानं यो यो ह्यस्येतः

यं यमन्तं प्रदेशमभिकामो भवति । यं[1] च कामं कामयते यथोक्तव्य-[2]तिरेकेणापि सोऽस्यान्तः प्राप्तुमिष्टः कामश्च संकल्पादेव समुत्तिष्ठत्यस्य । तेनेच्छाविघाततयाऽभिप्रेतार्थप्राप्त्या च संपन्नो महीयत इत्युक्ता-र्थम् ॥ १० ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साहजननार्थमनुक्रो-शन्त्याह । कष्टमिदं खलु वर्तते यत्स्वात्मस्थाः शक्यप्राप्त्या[4] अपि त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषामात्मस्थानां स्वाश्रयाणामेव सताम-नृतं बाह्यविषयेषु स्त्र्यन्नभोजनाच्छादनादिषु तृष्णा तन्निमित्तं च स्वेच्छा-प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्निमित्तं सत्या-नां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानम् । कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामलाभ इत्युच्यते । यो यो हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वेष्ट इतोऽस्माल्लोकात्प्रैति प्रगच्छति म्रियते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा स्वहृद-

---

तेन ज्ञानमाहात्म्येनेति यावत् ॥ १० ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यथोक्तेति । आह समनन्तरा श्रुति-रिति शेषः । तमेवानुक्रोशं दर्शयति । कष्टमिति । अनृतमपिधानमिवापिधानं तेषा-मिति संबन्धः । किंतदनृतं तदाह । बाह्येति । कथं तदपिधानमात्मस्थानां कामाना-मित्याशङ्क्याऽऽह । तन्निमित्तमिति । उक्तमर्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरं वाक्यमवतार्योप-पादयति । कथमित्यादिना । तं हृदयाकाशे स्वात्मनि सन्तमपि द्रष्टुमिच्छन्नपि यस्मा-

---

१ ख. ञ. ण. यं यं च का॰ । २ ञ. ॰तिरिक्तेनापि । ३ क. ख. ग. ङ. ञ. ट. ठ. ण. इत्या-गुक्ता॰ । ४ क. घ. ठ. ड. ॰प्राप्ता अ॰ ।

प्रेति न तमिह दर्शनाय लभते ॥ १ ॥ अथ ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा अनृतापिधानास्तद्यथाऽपि हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो

याकाशे विद्यमानमपीह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न लभते ॥ १ ॥

अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह पुत्रा भ्रात्रादयो वा ये च प्रेता मृता इष्टाः संबन्धिनो यच्चान्यदिह लोके वस्त्रान्नपानादि रत्नादि वा वस्त्विच्छन्न लभते तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन विधिना विन्दते लभते । अत्रास्मिन्हार्दाकाशे हि यस्मादस्यैते यथोक्ताः सत्याः कामा वर्तन्तेऽनृतापिधानाः । कथमिव तदन्याय्यमित्युच्यते । तत्तत्र यथा हिरण्यनिधिं हिरण्यमेव पुनर्ग्रहणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्यनिधिं निहितं भूमेरधस्तान्निक्षिप्तमक्षेत्रज्ञा निधिशास्त्रैर्निधिक्षेत्रमजानन्तस्ते निधेरुपर्युपरि संचरन्तोऽपि निधिं न विन्देयुः शक्यवेदनमपि । एवमेवेमा अविद्यावत्यः सर्वा इमाः प्रजा यथोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकस्तमहरहः प्रत्यहं गच्छन्त्योऽपि सुषुप्तकाले न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्म-

---

न्न लभते तस्मादनृतापिधानं निमित्तं कृत्वा तदलाभो भवतीति योजना ॥ १ ॥

इतश्च तेषामलाभे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति । यथोक्तेन विधिनेत्युपास्तिप्रकारोक्तिः । आत्मस्थानां कामानामनृतापिधानत्वमुक्तं निगमयति । अत्रेति । यस्मादविद्वद्भिरलभ्या विद्वद्भिश्च लभ्याः सत्याः कामाः सर्वाधारे जगन्मूलकारणे ब्रह्मणि स्वात्मभूते वर्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यनृतापिधानाः । सत्यामविद्यायामनुपलम्भाद्विद्यया तत्प्रशमने चोपलम्भादित्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि कामाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्याय्यमिति तत्र दृष्टान्तं प्रश्नपूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमिवेत्यादिना । तत्र स्वायत्तस्याप्यप्राप्तौ दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति शेषः । दार्ष्टान्तिकं व्याकरोति । एवमेवेति । अलाभप्रकारमभिनयति । एषोऽहमिति । तत्र हे- .

---

१ ग. ङ. ञ. झ. ट. ठ. त. 'मास्त'। २ ठ. 'थाऽपि हि'। ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. ञ. ट. ढ. 'लो ह'। ४ क. ग. ठ. 'स्मात्तद'।

न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छ-
न्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्र-
त्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यै-
तदेव निरुक्तꣳ हृदयमिति तस्माद्धृदयमहरह-

लोकभावमापन्नोऽस्म्यद्येति । अनृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्रत्यूढा हृताः स्वरूपादविद्यादिदोषैर्बहिरपकृष्टा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्तते जन्तूनां यत्स्वायत्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

स वै य आत्माऽपहतपाप्मेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयत्येष विवक्षित आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीक आकाशशब्देनाभिहितः । तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृद्ययमात्मा वर्तत इति यस्मात्तस्माद्धृदयं हृदयनामनिर्वचनप्रसिद्ध्याऽपि स्वहृदय आत्मेत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अहरहर्वै प्रत्यहमेवंविद्धृद्ययमात्मेति जानन् स्वर्गं लोकं हार्दं ब्रह्मेति प्रतिपद्यते । नन्वनेवंविदपि सुषुप्तकाले हार्दं ब्रह्म प्रतिपद्यत एव सुषुप्तकाले सता सोम्य तदा संपन्न इत्युक्तत्वात् । बाढमेवं तथाऽप्यस्ति विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सद्ब्रह्मैव तथाऽ-

तुमाह । अनृतेनेति । यथोक्तेन मिथ्याज्ञानशब्दितानाद्यनिर्वाच्याज्ञानकृतेन तृष्णाप्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छाप्रचारेणेत्यर्थः । तस्मात्प्रजानां स्वात्मभूतब्रह्मलोकालाभ इति शेषः । स्वरूपादनृतेन हृतत्वमेव स्फोरयति । अविद्यादीति । प्रकृतमाक्रोशमुपसंहरति । अत इति ॥ २ ॥

अनुक्रोशद्वारा यथोक्तब्रह्मध्यानानुष्ठाने प्रयत्नस्य कर्तव्यतोक्ता संप्रति नानामादाविव हृदये ब्रह्मदृष्ट्यारोपमात्रमिति शङ्कां वारयितुमनन्तरवाक्यमवतार्य व्याकरोति । स वा इत्यादिना । कथमात्मा यथोक्तो हृदयेऽस्तीति गम्यते तत्राऽऽह । तस्येति । यथोक्तावगतिफलमाह । अहरहरिति । एवंविदिति विशेषणममृष्यमाणः शङ्कते । नन्विति । अनेवंविदोऽपि सुषुप्तिकाले ब्रह्मप्राप्तिमङ्गीकरोति । बाढमेवमिति । तर्हि किमित्येवंविदिति विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । तथाऽपीति । विद्वदविदुषोर्विशेषमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । त्वं तदसीत्याचार्येण प्रतिबोधितो विद्वान्सदेव भवत्यन्यस्त्वविद्वानस्मीति देहादिकमेव जानन्न सदेव भवतीति योजना ।

१ ठ. °न य°। २ क. ग. ट. °ताः स्वात्मस्व°। ३ क. ख. ञ. ण. स वा एष आ°। ४ ङ. °षुप्तिका°। ५ क. ङ. ठ. ढ. °षुप्तिका°। ६ ख. ङ. ञ. सौम्य । ७ ग. छ. ट. °प्रकारे°। ८ ख. छ. ञ. °जानामात्म°। ९ क. ख. छ. ञ. ण. °तेनाऽऽह°। १० ख. छ. ञ. ण. °ने य°। ११ ख. ग. छ. ञ. ट. ण. °त्नक°।

वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष

पि तत्त्वमसीति प्रतिबोधितो विद्वान्सदेव नान्योऽस्मीति जानन्सदेव भवति। एवमेव विद्वानविद्वांश्च सुषुप्ते यद्यपि सत्संपद्यते तथाऽप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते। देहपातेऽपि विद्याफलस्यावश्यंभावित्वादित्येष विशेषः। सुषुप्तकाले स्वेनाऽऽत्मना सता संपन्नः सन्सम्यक् प्रसीदतीति जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति ॥ ३ ॥

संप्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाऽप्येवंवित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेष संप्रसाद इति संनिहितवचनविशेषात्। सोऽथेदं शरीरं हित्वाऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः। न त्वासनादिव समुत्थायेतीह युक्तम्। स्वेन रूपेणेति विशेषणात्। न ह्यन्यत उत्थाय स्वरूपं संपत्तव्यम्। स्वरूपमेव हि तन्न भवति प्रतिपत्तव्यं चेत्स्यात्। परं परमात्मलक्षणं विज्ञप्तिस्वभावं ज्योतिरुपसंपद्य स्वास्थ्यमुपगम्येत्येतत्। स्वेनाऽऽत्मीयेन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः

देहपातेऽपीत्यपिशब्देन जीवदवस्था दृष्टान्तिता। संप्रसादस्य विदुषो यन्मुक्त्यालम्बनं शुद्धं ब्रह्म तत्तादात्म्योपदेशेनोपास्यं स्तोतुं संप्रसादशब्दार्थं कथयति। सुषुप्तेति। सम्यक्प्रसीदतीति संप्रसादो विद्वानिति शेषः। स्वाभाविकमेवाऽऽत्मनः स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति विशेष्यते तत्राऽऽह। जाग्रदिति ॥ ३ ॥

जहातीति सुषुप्तः पुरुषः संप्रसाद इति विशेषव्युत्पत्तिबलेन संप्रसादशब्दः सौषुप्तसर्वजीवसाधारणस्तत्कथमेष संप्रसाद इति संनिहितविद्वत्परामर्शस्तत्राऽऽह। संप्रसादशब्द इति। तस्य सौषुप्तसर्वजीवसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशाद्विद्वानेवैष संप्रसाद इति व्यपदिश्यते। यथा संनिहितोऽर्थो यत्नविशेषादेष इतिशब्दशक्तिवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः। एष एवंवित्प्रकृतः संप्रसादः स विद्वानिति यावत्। विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थः। समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति। न त्विति। देहाद्युत्थितस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। न हीति। कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोगस्तत्राऽऽह। प्रागिति। एतच्छब्दः सम्यग्ज्ञानविषयः। अनात्मस्वरूपप्रतिपत्तिभ्रान्ति-

---

१ क. सुषुप्ती। २ ग. ट. °षुप्तिका°। ३ क. ग. ङ. ट. °दिवत्समु°। ४ ग. ट. °षुप्तीति। ५ ख. °प्ते संप्र°। ६ क. ख. °शेषः। व्यु। ७ क. °हितार्थो। ८ क. ग. ट. °र्थः। य ए°। ९ क. ग. ट. °हाद्युत्थि°।

आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीयमिति

स्वरूपसंपत्तेरविद्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमुच्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं यत्स्वं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते संप्रसाद एष आत्मेति होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या नियुक्तोऽन्तेवासिभ्यः । किंचैतदमृतमविनाशि भूमा यो वै भूमा तदमृतमित्युक्तम् । अत एवाभयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एतद्ब्रह्मेति । तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानम् । किं तत्सत्यमिति । सत्यं ह्यवितथं ब्रह्म । तत्सत्यं स आत्मेति ह्युक्तम् । अथ किमर्थमिदं नाम पुनरुच्यते । तदुपासनविधिस्तुत्यर्थम् ॥ ४ ॥

तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि त्रीण्येतानि सतीयमिति सकारस्तकारो यमिति च । ईकारस्तकार उच्चारणार्थोऽनुबन्धः । ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः प्रतिनिर्देशात्तेषां तत्र यत्सत्सकारस्तदमृतं सद्ब्र-

निवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसंपत्तिरुपचरितेत्यर्थः । किं तत्स्वरूपमिति तदाह । अशरीरता हीति । यथा मिथ्यारूप्यतादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनारूप्यात्मना शुक्तिरवतिष्ठते तथा शरीरतादात्म्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्वच्छं स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यत्रैषशब्दार्थमाह । यत्स्वमिति । कोऽसावुक्तिकर्तेत्याकाङ्क्षायामाह । स ब्रूयादिति । न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्योतिषः किंतु रूपान्तरत्वमस्तीत्याह । किंचेति । अविनाशित्वे हेतुमाह । भूमेति । तथाऽपि कथमविनाशित्वं तत्राऽऽह । यो वा इति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्यथोक्तलक्षणं ब्रह्म तस्मात्तदुपासनामर्हतीत्यर्थः । उपास्यस्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति । तस्येति । उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य परिहरति । किमर्थमित्यादिना ॥ ४ ॥

उपास्यस्तुत्यर्थं नामोक्त्वा तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि प्रस्तौति । तानीति । तानि कानीत्यपेक्षायामाह । एतानीति । कथं तकार इत्युच्यते ईकारस्यापि तत्र भावादित्याशङ्क्याऽऽह । ईकार इति । तत्र हेतुमाह । ह्रस्वेनेति । दीर्घमीकारमुद्दिश्य ह्रस्वं पुनरनुवदन्नविवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयतीत्यर्थः । त्रयाणामक्षराणामवान्तरभेदं दर्शयति । तेषामिति । निर्धारणे षष्ठी । वर्णविभागानन्तर्यमथशब्दार्थः ।

१ ग. घ. ङ. ज. त. थ. सतिय° । २ क. ख. घ. ङ. च. ञ. ठ. ड. ढ. ण. °ति । तत्सत्यं । ३ ड. ढ. सतिय° । ४ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. च । इका° । ५ क. ग. छ. ढ. ण. °त इका° । ६ क. ग. ट. °ह । इका° ।

तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनो-
भे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहर-
हर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमा-
ध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकाना-

ह्यमृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्तो निर्दिष्टः। अथ यत्ति तकार-स्तन्मर्त्यम्। अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणामृतमर्त्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति वशीकरोत्यात्मनेत्यर्थः। यद्यस्मादनेन यमित्येतेनोभे यच्छति तस्माद्यम्। संयते इव ह्येतेन यमा लक्ष्येते। ब्रह्मनामाक्षरस्यापीद-ममृतत्वादिधर्मवत्त्वं महाभाग्यं किमुत नामवत इत्युपास्यत्वाय स्तूयते। ब्रह्मनामनिर्वचनेनैव नामवतो वेत्तैवंवित्। अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोक-मेतीत्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति। उक्तलक्षणो यः संप्रसादस्तस्य स्वरूपं वक्ष्यमाणै-रुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनः स्तूयते ब्रह्मचर्यसाधनसंबन्धार्थम्। य एष यथोक्त-

---

तकारस्याक्षरसामान्यान्मर्त्यत्वम्। कथमक्षरे पूर्वे यमित्यक्षरेण प्रयोक्ता नियमयतीत्या-काङ्क्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह। आत्मनेति। यमित्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्य-मेव साधयति। यद्यस्मादिति। तस्य तत्स्वभावत्वेऽनुभवमनुकूलयति। संयते इवे-ति। यमा यमित्यक्षरेणेत्यर्थः। तस्य पूर्वाभ्यामुपरिष्टाद्भावित्वं तन्नियामकत्वे हेतुरिति मत्वाऽऽह। एतेनेति। लक्ष्येते पूर्वे अक्षरे इति शेषः। ब्रह्मणः सत्यमिति नाम तस्य यन्निर्वचनं कृतं तस्य प्रयोजनमाह। ब्रह्मेति। फलवाक्यस्थमेवंवित्पदं व्याक-रोति। एवमिति। वाक्यं तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह। अह-रिति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादत्ते। अथेति। तस्य तात्पर्यमाह। उक्तलक्षण इति। प्रकारान्तरे-ण स्तुतिप्रारम्भार्थो वाक्यस्थोऽथशब्दः। किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्या-धारे ब्रह्मचर्याख्यस्य साधनस्य संबन्धविधानार्थमित्याह। ब्रह्मचर्येति। यथा मृदादिमयः सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेत्रमिति तथाऽयमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह।

---

१ क. ग. घ. ट. ठ. °यम्। आदौ सं°। २ ख. ञ. ह्यनेन। ३ क. ठ. °नैवं ना°। ४ ख. ध. ङ. च. ञ. ठ. ड. ढ. ण. आत्मोक्त°। ५ घ. एवं। ६ ख. छ. ञ. ण. °ह। अनेने°। ७ ख. ञ. ण. °मित्यथेति।

मसंभेदाय नैतꣳसेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतꣳ

लक्षण आत्मा स सेतुरिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्वं जगद्वर्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्तुरनुरूपं विदधता विधृतम् । अध्रियमाणं हीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येद्यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः । किमर्थं स सेतुरित्याह । एषां भूरादीनां लोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणामसंभेदायाविदारणायाविनाशायेत्येतत् । किंविशिष्टश्चासौ सेतुरित्याह । नैतम् ꣳ सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्वस्य जनिमतः परिच्छेदके सती नैतं तरतः । यथाऽन्ये संसारिणः कालेनाहोरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्या न तथाऽयं कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादर्वाक्संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति न प्राप्नोति । तथा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मौ । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेता नातिक्रमणम् । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणातिक्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यम् । अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तेनैव तस्य । न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि पूर्वं य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिना

सेतुरिवेति । सेतुत्वं साधयति । **विधृतिरिति** । विधारकत्वमुपपादयति । **अनेनेति** । वर्णाश्रमादीत्यादिशब्दो वयोवस्थाविषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु तदवान्तरजातीयविषयः । **कर्त्रनुरूप**क्रियादिभेदविषयनियमैः सह वर्णादि व्यवस्थापयता परमेश्वरेण सर्वं जगद्विधृतमिति संबन्धः । अन्वयमुखेनोक्तमेव व्यतिरेकमुखेनाऽऽह । **अध्रियमाणं हीति** । उक्तमेवार्थं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । **किमर्थमित्यादिना** । नैतमिति प्रतीकग्रहणं यत्तद्व्याचष्टे । **सेतुमित्यादिना** । तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । **यथेत्यादिना** । परमात्मनो न कालपरिच्छेद्यतेत्यत्राऽऽथर्वणश्रुतिं प्रमाणयति । **यस्मादिति** । तरतीति तरतेरतिक्रमणार्थो नाऽऽत्मनि संभवतीत्यत्र हेतुमाह । **कारणं हीति** । कार्यस्य कारणातिक्रमणं मा भूदहोरात्रादेस्त्वात्मातिक्रमणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । **अहोरात्रादि चेति** । तरतेरतिक्रमणार्थत्वमङ्गीकृत्यापि निषेधे हेतुमाह । **अन्येनेति** । तरतिवाक्यस्यापहतपाप्मादिवाक्येन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहरति । **यद्यपीति** । विशेषणानामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रतिषेधवचनासंभवमभिप्रेत्याऽऽह ।

१ घ. ङ. च. ठ. ड. ढ. तेन । २ ठ. ढ. कर्त्रनु॰ । ३ ठ. अविध्रि॰ । ४ घ. च. ॰रादिलो॰ । ५ ख. ञ. ड. ढ. ण. नैनं । ६ क. ग. च. ट. ड. ढ. ॰नैतु शो॰ । ७ ग. ट. ॰णं तद्या॰ । ८ ख. छ. ञ. ण. ॰थेति । प॰ । ९ ग. ट. ॰रस्याऽऽत्म॰ । १० ट. तरते॰ ।

सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥१॥ तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्ननन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतꣳ सेतुं तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्म-

---

पाप्मादिप्रतिषेध उक्त एव तथाऽपीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं प्रतिषिध्यते । तत्राविशेषेण जराद्यभावमात्रमुक्तम् । अहोरात्राद्या उक्ता अनुक्ताश्चान्ये सर्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतोऽस्मादात्मनः सेतोर्निवर्तन्तेऽप्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः ॥ १ ॥

यस्माच्च पाप्मकार्यमान्ध्यादिशरीरवतः स्यान्न त्वशरीरस्य तस्माद्वा एतमात्मानं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति देहवत्त्वे पूर्वमन्धोऽपि सन् । तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे स देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो भवति । तथोपतापी रोगाद्युपतापवान्सन्ननुपतापी भवति । किंच यस्मादहोरात्रे न स्तः सेतौ तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्वमहरेवाभिनिष्पद्यते । विज्ञप्त्यात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदैकरूपं विदुषः संपद्यत इत्यर्थः । सकृद्विभातः सदा विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

तत्तत्रैवं सत्येतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयतृष्णात्यागेन

अहोरात्राद्या इति । पाप्मकार्याणामात्मानमप्राप्यैव निवृत्तौ हेतुमाह । अपहतेति ॥१॥

यथोक्तसेतुप्राप्तौ फलितमाह । यस्मादिति । स्वाभाविकमस्यानर्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । देहवत्त्व इति । विद्धो दुःखादिसंबन्धी । इतश्चाऽऽत्मसेतोरस्ति महाभागधेयत्वमित्याह । किंचेति । कथं सर्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्नहि विषयाऽपि विरुद्धोऽर्थः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञप्तीति । तत्र हेतुमाह । सकृदिति । ब्रह्मलक्षणोऽवेद्यो लोकः स्वप्रकाशचिदेकतानो यतोऽवतिष्ठतेऽतस्तद्रूपत्वाद्विदुषो यथोक्तरूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

विद्याफले यथोक्तरीत्या व्यवस्थिते सत्येतत्फलं विद्यावत्त्वेन केषां सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा ब्रह्माख्यो लोकः फलतीत्यर्थः ।

---

१ क. ग. 'स्वे दे'। २ क. ग. ङ. ट. ठ. ड. तत्रैवं ।

लोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोक-
स्तेषाꣳ सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥
इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥
अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण
ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्या-

शास्त्राचार्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापादयन्ति ये तेषामेव ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्मलोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसंपर्कजाततृष्णानां ब्रह्मविदामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युक्तार्थम् । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

य आत्मा सेतुत्वादिगुणैः स्तुतस्तत्प्राप्तये ज्ञानसहकारिसाधनान्तरं ब्रह्मचर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञादिभिश्च तत्स्तौति कर्तव्यार्थम् । अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टास्तद्ब्रह्मचर्यमेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्यवाँल्लभतेऽतो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यम् । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह । ब्रह्मचर्येणैव

तेषामेवेत्येवकारद्योतितमर्थमाह । नान्येषामिति । ब्रह्मविदामपीति वाङ्मात्रब्रह्मवित्त्वमुच्यते । तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् । ब्रह्मचर्यसाधनवतामेव ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्माख्यो लोको भवतीति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः । ब्रह्मविदामिति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्योक्तम् ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं प्रागेवोक्तं तथाच कृतं ब्रह्मचर्यविषयेणोत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । य आत्मेति । शमाद्यपेक्षयाऽन्तरशब्दः । उक्तमपि ब्रह्मचर्यं विधातुमनन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः । किमिति तर्हि तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्य तस्या विविशेषत्वं दर्शयति । यज्ञादिभिश्चेति । श्रुतिराद्योत्तरं वाक्यमित्युक्तं तदादाय व्याकरोति । अथेत्यादिना । ब्रह्मचर्यस्योक्तरीत्या विधित्सितत्वे तदीयस्तुतिप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । यज्ञस्य ब्रह्मचर्येऽन्तर्भावं साधयति । यज्ञस्यापीति । उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते । कथमित्यादिना । पारंपर्येण चित्तशुद्धिद्वारेण-

---

१ ख. घ. ङ. च. ञ. ट. ण. 'रमे'। २ क. ग. ट. 'त्मा स से'। ३ ख. ङ. ञ. ड. ढ. 'तेऽतो।

क्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वाऽऽ-
त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्त्रायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मन-
स्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमे-
व तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवाऽऽत्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥
अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव त-

हि यस्माद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञस्यापि पारंपर्येण फलभूतं विन्दते लभते अतो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यक्षरानुवृत्तेर्यज्ञो ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथम् । ब्रह्मचर्येणैव साधनेन तमीश्वरमिष्ट्वा पूजयित्वाऽथवैषणामात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादिष्टमपि ब्रह्मचर्यमेव ॥ १ ॥

अथ यत्सत्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तथा सतः परस्मादात्मन[*] आत्मन[†]स्त्राणं रक्षणं ब्रह्मचर्यसाधनेन विन्दते । अतः सत्त्रायणशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येणैव साधनेन युक्तः सन्नात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य पश्चान्मनुते ध्यायति । अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव ॥ २ ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं ब्रह्म-

---

त्यर्थः । न केवलं फलद्वारा यज्ञो ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवति किंतु यकारज्ञकारसंस्पर्शादपीत्याह । यो ज्ञातेति । इष्टस्य ब्रह्मचर्यान्तर्भावमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । पूजयित्वा तमात्मानमनुविन्दत इति संबन्धः । ब्रह्मचर्येणाऽऽत्मविषयैषणं निष्पाद्यत इष्टेनापि तदेव संपाद्यते तस्मादेषणादुभयसादृश्यादिष्टमपि यज्ञवद्ब्रह्मचर्यमेवेत्याह । एषणादिति ॥ १ ॥

बहुयजमानकं वैदिकं कर्म सत्त्रायणम् । तथा यज्ञवदिष्टवच्चेत्यर्थः । कथं सत्त्रायणं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । सत इति ॥ २ ॥

उपवासपरायणत्वमनाशकायनं तत्कथं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । यमात्मानमिति । अरण्यायनमरण्यवासस्तत्कथं ब्रह्मचर्यान्तर्भूतमित्याशङ्क्याऽऽह ।

---

* अत्र सकाशादिति शेषः । † जीवस्येत्यर्थः ।

---

१ क. ढ. °हि साधनेन य°। २ घ. ङ. च. ठ. ड. °ते । यो । ३ घ. ङ. च. ठ. ड. ण. °ते । तत्तथा°। ४ ठ. ण. °र्येण हि सा°। ५ ग. ट. °चर्येण यभिष्ट्वा°। ६ क. ग. ट. °दृश्य रूपादि°।

देष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तदरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरं मदीयꣳ सरस्तदश्वत्थः सोमसवनस्तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितꣳ हिरण्मयम् ॥३॥

चर्येणानुविन्दते स एष ह्यात्मा ब्रह्मचर्यसाधनवतो न नश्यति तस्मादनाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अरण्यशब्दयोरर्णवयोर्ब्रह्मचर्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यम् । यो ज्ञानाद्यज्ञ एषणादिष्टं सतस्त्राणात्सत्त्रायणं मननान्मौनमनशनादनाशकायनमरण्ययोर्गमनादरण्यायनमित्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं ज्ञानस्य सहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोकेऽरश्च ह वै प्रसिद्धो ण्यश्चार्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमे वा सरसी तृतीयस्यां भुवमन्तरिक्षं चापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्तत्रैव चैरमिराऽन्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः । तत्रैव चाश्वत्थो वृक्षः सोमसवनो नामतः सोमोऽमृतं तन्निस्रवोऽमृतस्रव इति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्यसाधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्भ्योऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजिता नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्मयं सौवर्णं प्रभुविमितं मण्डपमिति वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

अरण्यशब्दयोरिति । विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह । यो ज्ञानादित्यादिना । यो ब्रह्मचर्येणाऽऽत्मनो ज्ञानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते तस्माद्यज्ञो ब्रह्मचर्यमिति योजना । आदिशब्देन स्वस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं गृह्यते ॥ ३ ॥

---

१ क. ग. घ. ङ. झ. ट. ठ. त. थ. तद°। २ ङ. ट. °श्यत्यनशनादनाशकमेवायनं त°। ठ. °श्यत्यतोऽनशनाद°। ३ ठ. ड. °नशब्दम°। ४ ग. ङ. ठ. ढ. °र्यं ज्ञा°। ५ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. °नश्च°। ६ ण. °रिता°। ७ ग. ठ. °रमसा°। ८ ङ. ठ. ड. तत्र। ९ ङ. °पभोगि°।

तद्य एवैतावरं च ण्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्म-

तत्तत्र ब्रह्मलोक एतावर्णवौ यावरण्याख्यावुक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषामेवैष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषां च ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषामब्रह्मचर्यपराणां बाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदाचिदपीत्यर्थः। ननु च त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्यथा कश्चित् स्तूयते महार्हैरेवमिष्टादिभिः शब्दैर्न रूपादिविषयतृष्णानिवृत्तिमात्रं स्तुत्यर्हं किंतर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूयत इति केचित्। न। रूपादिबाह्यविषयतृष्णापहृतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः "पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्नित्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्यः। ज्ञानसहकारिकारणं रूपादिविषयतृष्णानिवृत्तिसाधनं विधातव्यमेवेति युक्तैव तत्स्तुतिः। ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते। सत्यं गम्यते। न त्विह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूयते किं तर्हि तेषां प्रसिद्धं पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य। यथेन्द्रादिभी राजा न तु यत्रेन्द्रादीनां

ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमुक्त्वा तत्सहकृतविद्यासाध्यफलं कथयति। तत्तत्र हीति। ब्रह्मचर्यस्यात्यल्पसाधनत्वान्महती स्तुतिरयुक्ता तद्ब्रह्मचर्येण ज्ञानमुपलक्ष्य तदेव स्तूयत इति मतमुत्थापयति। नन्वत्रेति। तस्य क्षुद्रसाधनत्वमसिद्धं दुरनुष्ठेयत्वात्तद्व्यतिरेकेण ज्ञानासंभवाच्चेत्युत्तरमाह। नेत्यादिना। विषयापहृतचित्तानां नराणां विवेकासंभवे प्रमाणमाह। पराञ्चीति। ध्यायतो विषयानित्याद्या स्मृतिरत्र विवक्षिता। ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह ज्ञानेति। ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः स्तुतत्वात्तेषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्याऽभिप्रेतमिति शङ्कते। नन्विति। किं तेषां पुरुषार्थसाधनत्वं प्रस्तुतश्रुत्या प्रतीतं किंवा ब्रह्मलोकसाधनत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति। न द्वितीयो वाक्यभेदप्रसङ्गादित्याह। न त्विति। कथं तर्हि यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्तुतिस्तत्राऽऽह। किं तर्हीति। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेति। त्वमिन्द्रस्त्वं विष्णुरित्यादिना विप्रादिभी राजा स्तूयते तथाऽपि न तस्येन्द्रादिव्यापारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेष्यते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्य स्तुतस्यापि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः। ब्रह्म-

१ क. ग. ङ. ट. ड. ढ. 'नै स्त्रीति'। २ घ. ङ. च. 'दिति'। ३ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'पहृत'। ४ ग. ट. ठ. 'नु य'। ५ क. 'सिद्धपु'। ६ ग. तत्र।

यथैव ... तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषाꣳ

व्यापारस्तत्रैव ... इति तद्वत् । य इमेऽर्णवादयो ब्राह्मलौकिकाः संकल्पजाश्च ... दयो भोगास्ते किं पार्थिवा आप्याश्च यथेह लोके दृश्यन्ते ... तद्वदर्णवादयः स्वर्णमण्डपान्याहोस्विन्मानसप्रत्यय-मात्राणीति ... चातो यदि पार्थिवा आप्याश्च स्थूलाः स्युर्हृदया-काशे समाधा...नुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि ब्रह्मलोके शरी-रादीनीति वा... विरुध्येत । अशोकमहिममित्याद्याश्च श्रुतयः । ननु समुद्राः सरितः सरांसि ... कूपा यज्ञा वेदा मन्त्रादयश्च मूर्तिमन्तो ब्रह्माणमुपतिष्ठन्ते इति मानसत्वे विरुध्येत पुराणस्मृतिः । न । मूर्तिमत्त्वे प्रसिद्धरूपाणामिदं तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मात्प्रसिद्धमूर्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्यन्तरं सागरादिभिरुपात्तं ब्रह्मलोकगन्तृ कल्पनीयम् । तुल्यायां च कल्पनायां यथा प्रसिद्धा एव मानस्य आकारवत्यः पुंरूपाद्या मूर्तयो ... कल्पयितुं मानसदेहानुरूप्यसंबन्धोपपत्तेः ।

लोकस्थान् पदार्थान्निर्णेतुं ... यत्नादौ तद्विषयमाह । य इम इति । तत्रैकं पक्षमुत्थाप्य दृष्टान्तेन ... तिपन्नप्रकारमाह । ते किमिति । पक्षान्तरं स्वप्नदृष्टान्त-... दर्शयति । आहोस्विदिति । कस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोषः । दोषदर्शना-न्मानसत्वेन सौक्ष्म्येण च ... संभवात्ते मानसा एवेत्याह । यदीति । न केवलं तेषां स्थौल्ये सत्युक्ते ... स्मिन्... आदिश्रुत्या पुराणस्मृत्या च विरोधः किं त्वशोकं संतापवर्जितमहिमं शीतं ... ब्रह्मलोकमुपयन्तीत्याद्याश्च श्रुतयो ब्रह्मलोकं निरूपयन्त्यस्तत्रत्यानामर्थानां ... विरुध्येरन् स्थूलानां पदार्थानां तत्र सत्त्वे शीतस्पर्शादेरवर्जनीयत्वादित्यर्थः । अशोकमिति । ब्राह्मलौकिकपदार्थानां मानसत्वे पुराणस्मृत्यन्तरविरोधः ... । नन्विति । किं दृश्यमानरूपेण समु-द्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं स्मृ... वा स्वरूपान्तरेणेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । न मूर्तिमत्त्व इति । उभय... प्रसङ्गादित्यर्थः । प्रथमपक्षायोगे द्वितीयं पक्षं परिशिष्टमाचष्टे । तस्मादिति ... द्वितीयो विकल्पः का नो हानिरित्याशङ्क्य ब्रह्मलोके मानसेन देहेन ... मानस... सागरादीनां मानसरूपेण सह संबन्धोपप-त्तेर्मानस्य एव मूर्तयस्तेषां ब्रह्मलो... कल्पयितुं युक्ता इत्याह । तुल्यायां चेति । यदि मनोरथकल्पित... संयोगयोग्याकारत्वं सागरादीनां न स्यादि-

१ आ. ट. 'च वृ... क. ट. ठ. ड. ढ. 'वतो मू' । २ ग. 'स्थितिम' ।

सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

दृष्टा हि मानस्य एवाऽऽकारवत्यः पुरुषाद्या मूर्तयः स्वप्ने। ननु ता अनृता एव। त इमे सत्याः कामा इति श्रुतिस्तथा सति विरुध्येत। न। मानसंप्रत्ययस्य सत्त्वोपपत्तेः। मानसा हि प्रत्ययाः पुरुषाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यन्ते। ननु जाग्रद्वासनारूपाः स्वप्नदृश्या न तु तत्र रूपादयः स्वप्ने विद्यन्ते। अत्यल्पमिदमुच्यते। जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्वृत्ता एव सदीक्षाभिनिर्वृत्ततेजोबन्नमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणाम्। संकल्पमूला हि लोका इति चोक्तम्। समक्लृपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्वश्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च यथा वा अरा नाभावित्यादिनोच्यते। तस्मान्मानसानां बाह्यानां च

त्याशङ्क्याऽऽह। दृष्टा हीति। स्वप्नतुल्यत्वे मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते। नन्विति। प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह। त इम इति। ये स्वप्ने दृष्टास्ते न सन्ति न तु दृष्टा इति दर्शनं बाध्यते तथा च स्वाप्नसंवेदनस्य सत्यत्वमिष्टं तथैव प्राग्लौकिकानां पदार्थानाम्। मानस्य इति दृष्टान्तं विवृणोति मानसा हीति। जागरिते संविदतिरिक्ताः सन्ति पदार्थास्तद्वासनारूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मैकत्वं तेषामिति शङ्कते। नन्विति। जागरितस्यापि संविद्विवर्तत्वान्न पृथगस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह। अत्यल्पमिति। भूमविद्यालोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वं सेत्स्यतीत्याह। संकल्पमूला हीति। इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वमित्याह। सर्वश्रुतिषु चेति। ननु कुलालो घटं चिकीर्षुर्मनसि संकल्पितमाकारं बहिर्निर्मिमीते तत्र संकल्पो बाह्याकारस्य निमित्तं संकल्पश्च पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतोऽपि पूर्वतरसंकल्पनिमित्त इति निमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विवर्तत्वे कथमुपपद्यते तत्राऽऽह। तस्मादिति। यस्मात्सतः सर्वस्येक्षणं पूर्वकल्पीयसदीक्षणगोचरं पूर्वकल्पीयोऽस्वतः पूर्वतरेक्षणनिमित्ता इति संविदेवेत्थं स्वाविद्यया विवर्तते निरवयवस्य सन्मात्रस्य स्वारस्येनेक्षणाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विवर्तत्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभावोऽयमनिर्वाच्यो न विरुध्यत इत्यर्थः। अथ सच्छब्दवाच्यायाः संविदोऽनिर्वाच्यस्पन्दनकाले ये विषया बाह्यवृया भासन्ते तेषां च कदाचिदपि संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गीकारादाद्यन्तासत्त्वलक्षणम-

१ क. ङ. न। मनसः स°। २ ठ. °सत्य प्र°। ३ ख. ङ. च. ञ. °सत्यलोप°। ४ घ. च. ठ. ङ. °दयो वि°। ५ ख. छ. ञ. ण. °त्मत्वं। ६ ग. ट. °या [illegible] ख. छ. ञ. ण. °न्तेऽतश्च क°। ग. ट. °न्ते ततश्च क°।

विषयाणामि[illegible]त्वमिष्यत एव बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि
बाह्या एव मा[illegible] मा[illegible] एव च बाह्या नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि
स स्वात्मनि [illegible] । ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृताभवन्ति विषयाः ।
सत्यमेव । जाग्र[illegible]धापेक्षं तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा स्वप्नबोधापेक्षं च
जाग्रद्दृष्टविषया[illegible]त्वं [illegible] स्वतः । विशेषाकारमात्रं तु सर्वेषां मिथ्याप्र-
त्ययनिमि[illegible] वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमनृतं त्रीणि रूपा-
णीत्येव स[illegible] । त[illegible]पाकारविशेषतोऽनृतं स्वतः सन्मात्ररूपतया
सत्यम् । [illegible] यदात्[illegible]बोधात्स्वविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव स्वप्नदृश्या
इवेति न क[illegible]रोधः । तस्मान्मानसा एव ब्राह्मलौकिका अरण्यादयः
संकल्पजाः [illegible]दयः [illegible]ाः । बाह्यविषयभोगवदशुद्धिरहितत्वाच्छुद्ध-
सत्त्वसंकल[illegible]वि [illegible]शयसुखाः सत्याश्चेश्वराणां भवन्तीत्यर्थः ।

नृतत्वमापद्येत [illegible]सङ्गस्तत्राऽऽह । यद्यपीति । तथाऽपि नानृतत्व-
मित्यध्याहारः [illegible]मेव स्वात्मा तस्मिन्न कदाचिदप्यत्यन्तासत्त्वं तादा-
त्म्येनैव स्फुरणा[illegible] इति भावः । कदाचिदपि नानृतत्वमिति वदता
प्रतीतिकालात्का[illegible] विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तत्रानुभवविरोधं शङ्कते ।
नन्विति । स्वप्न[illegible] कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
तर्हि तेषामसत्त्वमे[illegible]याऽऽह । जाग्रदिति । तथाऽपि जाग्रद्बोधेना-
विषयीकरणादसत्[illegible]मित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति । यदि जाग्रद्बोधे-
नाविषयीकरणमा[illegible] पदार्थानामिष्टं तर्हि जाग्रद्विषयाणामपि स्वप्न-
बोधेनाविषयीकर[illegible] कदाचिदपि संविदि विषयाणामत्यन्तासत्त्व-
मित्यर्थः । कथं त[illegible]त्याशङ्क्याऽऽह । विशेषेति । त्रयाणां रूपाणां
सत्यत्वे विशेषाका[illegible]क्तं तेष्वपि विशेषाकारस्य सत्त्वादित्याशङ्क्या-
ऽऽह । तान्यपी[illegible] सत्यपदं प्रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । स्वत
इति । तर्हि त[illegible]व्यं किमिति त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमित्युक्तं
तत्राऽऽह । प्रागि[illegible] । तस्मादिति । प्रथमपक्षवद्द्वितीयपक्षे दोषा-
भावादिति यावत् [illegible]ब्राह्मलौकिका अपि विषया विचार्यमाणाः
सत्यास्तर्हि कस्तत्र[illegible]यागेन तत्कामिनां विद्याविधानं तत्राऽऽह ।
बाह्येति । जन्या [illegible]शेषः । प्रकृतायाः फलश्रुतेरित्यध्याहारः ।
ननु तेषामविद्याद[illegible]रूपसत्यत्वसंभवेऽपि कुतो विद्यावस्थायां

[illegible]वम् । आ॰ । २ ठ. 'पेक्षया आ॰ ।

अथ या एता हृदयस्य नाड्यस्ताः पिङ्गलस्याणिम्नस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य

सत्सत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयः सदात्मस्वरूपतामेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना सत्या एव भवन्ति ॥ ४ ॥
इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

यस्तु हृदयपुण्डरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्त्यक्तबाह्यविषयानृततृष्णः सन्नुपास्ते तस्येयं मूर्धन्यया नाड्या गतिर्वक्तव्येति नाडीखण्ड आरभ्यते। अथ या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मोपासनस्थानस्य संबन्धिन्यो नाड्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्ताश्चैताः पिङ्गलस्य वर्णविशेषविशिष्टस्याणिम्नः सूक्ष्मरसस्य तेन पूर्णास्तदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः। तथा शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्णा इति सर्वत्राध्याहार्यम्। सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्वृत्तेन कफेनाल्पेन संपर्कात्पिङ्गलं भवति सौरं तेजः

सत्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। सत्सत्येति। यथा रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्जुतत्त्वबोधे तदात्मतामेवाऽऽपद्यन्ते[1] विवेचनात्तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिहारायासन्मात्रत्वमेव प्राप्नुवन्तीति तत्सत्यत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

सगुणविद्याफलस्वरूपमित्थमुपपाद्य तत्प्राप्तये गतिर्वक्तव्येति नाडीखण्डमवतारयति। यस्त्विति। यथोक्तो गुणः सत्यकामत्वादिः। ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः शमदमादिसंग्रहार्थः। तमेवाऽऽदिशब्दार्थं स्पष्टयति। त्यक्तेति। अधिकारिणः सफलोपास्तिविध्यानन्तर्यमथशब्दार्थः। रसेनान्नस्येति शेषः। तदाकार इति तच्छब्दोऽन्नरसविषयः। शुक्लस्येत्यादिषष्ठी पूर्ववत्। श्रुताविविशब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः। कथं पुनरन्नरसस्य पिङ्गलादिविचित्रो वर्णविशेषः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह। सौरेणेति। यत्पित्ताख्यं सौरं तेजस्तेन पाकोऽशितस्य पीतस्य च जातो तेनाभिनिर्वृत्तेनाल्पेन कफेन संपर्कात्तदेव पित्ताख्यं[2] सौरं तेजो भवति पिङ्गलं तेन संपर्काद्रसस्य नाडीनां च जायते[3] पिङ्गलत्वमित्यर्थः। तदेव च पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन प्रभूतेन वातेन संबन्धात्तद्भूयस्त्वाद्भवति नीलं तेन च संपर्काद्रसस्य नाडीनां च जायते नै-[4]

---

१ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. 'ति स'। २ ग 'न्ते तथा। ३ ग. ट. 'काभावप'। ४ ग. ट. 'ते पैङ्गल्यमि'।

लोहि[illegible]वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल [illegible] एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥ तद्य-थ[illegible]पथ आतत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चा-

पित्ताख्य[illegible] तभूयस्त्वान्नीलं भवति । तदेव च कफभूय-स्त्वाच्छु[illegible]र्यां पीतम् । शोणितबाहुल्येन लोहितम् । वैद्यका[illegible]व्याः । कथं भवन्तीति । श्रुतिस्त्वाहाऽऽ-दित्यसं[illegible]डीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति । कथ-म् । असौ[illegible]दित्यः [illegible]लो वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत[illegible]हित आ[illegible]य एव ॥ १ ॥

तस्य[illegible]नाडीभिः कथं संबन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्तत्र य-था लोके[illegible]र्णः[illegible]न्या महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ गच्छतीमं[illegible]तमं[illegible] विप्रकृष्टं दूरस्थमेवं यथा दृष्टान्तो महापथ

ल्यमित्याह । [illegible] पित्ताख्यं सौरं तेजो यथोक्तपाकवशादभिनिर्वृत्तक-फस्य स्वसंबन्धि[illegible]शुक्लं तेन च संपर्कादन्नरसस्य नाडीनां च शौक्ल्यं भवतीत्याह । त[illegible] । उत्त[illegible]काभिनिर्वृत्तेन कफेन तदभिनिर्वृत्तस्यैव वातस्य स-मतायां तदेव ते[illegible] पीतं जायते तत्संबन्धाच्चान्नरसस्य च नाडीनां च पीत-त्वं भवतीत्याह [illegible] । यदा तु यथोक्तपाकाभिनिष्पन्नं शोणितं बहुलं भवति तदा तस्य नाडी[illegible] लोहित्यं भवतीत्याह । शोणितेति । पक्षान्तरमाह । वैद्यका-द्धेति । अन्वेषण[illegible] कथमिति । नाभेरूर्ध्वं हृदयादधस्तादामाशयमाचक्षते । तद्गतं तेजः सौ[illegible]मुच्यते । तच्चान्नरसस्य धात्वन्तरसहकारिवशाद्वर्णविशेषे कारणमामाशयगत[illegible]नादित्यादिवचनादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्ये-त्याद्या श्रुतिरित्य[illegible]ऽऽह । श्रुतिस्त्विति । उक्तमर्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना [illegible]आदित्यस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेव प्रत्ये-तव्याः ॥ १ ॥

आदित्यस्य ते[illegible] पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषा भवन्तीत्युक्तं तदेव प्रश्नद्वारा दृष्टान्त[illegible]स्येत्यादिना । उभयत्राऽऽदित्यमण्डले पु-

१ घ. ङ. ट. [illegible] ट. ण. 'ध्यात्मना'। ३ क. 'था लोके इ'। ख. घ. ञ. ए. 'थाऽयं इ'।

मुं चैवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-

उभौ ग्रामौ प्रविष्ट एवमेवैता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकावमुं चाऽऽदित्यमण्डलमिमं च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महापथः । कथम् । अमुष्मादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते संतता भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथोक्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः संतानभूताः सन्तस्तेऽमुष्मिन् । रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात्त इत्युच्यन्ते ॥ २ ॥

तत्तत्रैवं सति यत्र यस्मिन् काल एतत्स्वपनमयं जीवः सुप्तो भवति । स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति । उपसंहृतसर्वकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात्सम्यक् प्रसन्नः संप्रसन्नो भवति । अत एव स्वप्नं विषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न

रुपे चेत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति । उभौ ग्रामौ महापथो यथा गच्छति तथोभयत्राऽऽदित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा इत्यर्थः । तमेव प्रवेशं प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कथमित्यादिना । कथं नाडीनां पिङ्गलादिवर्णत्वमित्याशङ्क्य सौरेण तेजसेत्यादिनोक्तं स्मारयति । यथोक्तास्विति । अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता इति संबन्धः । कथं स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टानां रश्मीनां पुंलिङ्गेन निर्देशस्तत्राऽऽह [illegible] परमात्माधि-
नाडीस्वरूपमुक्त्वा विज्ञानात्मस्वापाधिकरणत्वेन ताः [illegible] अभिनिष्प-
तत्तत्रेति । सप्तम्यर्थमेव स्फुटयति । एवं सतीति । ना[illegible] । आत्मनो सतीत्यर्थः । एतत्स्वपनमिति क्रियाविशेषणम् । समस्तानि [illegible]नि शरीरसंबन्धप्रयुक्तानि । स्येति । दर्शनवृत्तिवददर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारत्वं [illegible]यं सर्वप्रमाणाप्रतिपन्नमस्तीति स्वापस्य व्यावृत्त्यर्थं समस्त इति विशेषणम् । तस्य सं[illegible]तरत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति । विशेषणान्तरमुत्थाप्य व्याकरोति । अत इति । उ[illegible]याऽऽख्यायिका दृश्यते उक्तं विशेषणद्वयमुपजीव्य स्वप्नमित्यादि व्याचष्टे । [illegible] । शिष्यस्य विद्याया ग्रहणे [illegible]प्रकारस्वरूपदर्शनार्थेति यावत् ।

१ ख. ग. 'स्पर'। २ ग. सेपन्नः । ३ ख. ग. घ. [illegible] घ. ङ. च. ञ. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'कावादि'। ५ ग. घ. ङ. [illegible] 'नि ङ'। ३ ग. घ. ञ. ट. 'दायति'। संपन्नो । ७ घ. ञ. ट. ड. 'सन्नो ।

त्व[illegible] सृप्तो भवति तं न कश्चन
पा[illegible] तेजसा हि तदा संपन्नो

विजानाति [illegible]। यदेवं सुप्तो भवत्यासु सौरतेजःपूर्णासु यथोक्तासु [illegible]ः प्रविष्टो नाडीभिर्द्वारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भव[illegible] सत्संपत्तेः स्वप्नादर्शनमस्तीति सामर्थ्या-न्नाडीष्वि[illegible]रिणम्यते। तं सता संपन्नं न कश्चनेन न कश्चि-दपि धर्मो[illegible] पाप्मा स्पृशतीति स्वरूपावस्थितत्वात्तदाऽऽत्मनः। देहेन्द्रियवि[illegible] सकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति नतु सत्संपन्नं स्व[illegible]पि पाप्मा स्प्रष्टुमुत्सहते। अविषयत्वात्। अन्यो [illegible] न त्वन्यत्वं केनचित्कुतश्चिदपि सत्संप-न्नस्य। स्व[illegible]नं त्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थां प्रति गमनं बाह्यवि-षयप्रति[illegible]कामकर्मबीजस्य ब्रह्मविद्याहुताशादाहनिमित्तमित्य-वोचाम [illegible]त्येतव्यम्। यदेवं सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाड्यन्तर्गतेन सर्वत[illegible] व्याप्तो भवति। अतो विशेषेण चक्षुरादि-नाडीद्वारैर्बाह्यविषय[illegible]सृतानि करणान्यस्य तदा भवन्ति।

भवतीति यत्तु[illegible] एषो[illegible]न्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेत इत्यङ्गीकारादित्या-शङ्क्याऽऽह [illegible]नाडीष्विति श्रुता सप्तमी कथं नाडीभिरिति तृतीय-या व्याख्यायते [illegible]ति। तदेति सुषुप्त्यवस्थोच्यते। तस्यामवस्थायां तदा तस्य ना[illegible]शङ्क्याऽऽह। देहेति। सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मा-द्वेति। अन्वे[illegible] कर्माभावादित्यर्थः। अविषयत्वं साधयति। अन्यो तद्गतं तेजः [illegible] प्रच्यवनमित्याशङ्क्याऽऽह। स्वरूपेति। अवि-कारणमामाशयगत[illegible] तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना न स्वापे दाहस्तन्निमित्तं त्याद्या श्रुतिरित्य[illegible]ति संबन्धः। तदेव व्याचष्टे। जाग्रदिति। कीदृ-कथमित्यादिना [illegible]आदित्यस्येति। एवञ्च सति संपद्य न विदुरित्यादावुदितमि-तव्याः॥ १॥ [illegible]सा हीति पाप्मास्पर्शे श्रौतो हेतुस्तं हेतुं व्याचष्टे। आदित्यस्य ते[illegible]त इति। कार्यकरणसंस्पर्शाभावफलं दर्शयति। प्रश्नद्वारा दृष्टान्त[illegible]

[illegible] घ. ङ. च. झ. ठ. ण. 'न क'। ३ घ. च. ठ. ण. 'श्रुति। [illegible] ख. ग. ङ. च. झ. ट. ड. ढ. ण. 'स न'। ६ ङ. ट.

१ घ. ङ. ट. [illegible] ८ ग. ट. 'दृगमन'।
घ. ञ. ए. 'थाऽयं ह'।

भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदबलिम[illegible] नीतो भवति तमभित आसीना आहुर्जा[illegible]सि मां जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरा[illegible]नुत्क्रान्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ [illegible]त्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरू[illegible]माक्रमते स ओमिति वा होद्वा मीयते स य[illegible]रिक्ष-

---

तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवावस्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तम् ॥ ३ ॥

तत्रैवं सत्यथ यत्र यस्मिन् कालेऽबलिमानमबलभावं [illegible]हस्य रोगादिनिमित्तं जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नयनं नीतः [illegible]पितो देवदत्तो भवति मुमूर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः। तमभितः सर्वतो वेष्टयित्[illegible]ऽऽसीना ज्ञातय आहुर्जानासि मां तव पुत्रं जानासि मां पितरं चेत्य[illegible]दि। स मुमूर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तोऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रा[illegible]ञ्जानाति ॥ ४ ॥

अथ यत्र यदैतत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादु[illegible]क्रामति। अथ तदैतैरेव यथोक्ताभी रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते यथा कर्मजित[illegible]लोकं प्रत्यविद्वान्। इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसंपन्नः स ओमित्योंकारे[illegible]ऽऽत्मानं ध्याय-

---

तस्मादिति ॥ ३ ॥

नाडीरेवं स्तुत्वा ताभिरूर्ध्वगमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं [illegible]यति। तत्रेति। तस्यैवार्थमाह। एवं सतीति। नाडीनामुक्तरीत्या प्राशस्त्ये [illegible] [illegible] परमात्माभिगमनप्रदर्शनप्रारम्भार्थोऽथशब्दः। रोगादीत्यादिपदमागन्[illegible] [illegible]। अभिनिष्पजरादीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसर्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः [illegible]ते। आत्मनो विशेषणम् ॥ ४ ॥

प्रारब्धकर्मावसानार्थोऽथशब्दः। एतदिति क्रियाविशे[illegible]नि शरीरसंबन्धप्रयुक्तानि। धेत्यर्थः। यथोक्ताभिर्नाडीषु प्रसृताभिरादित्यमण्डलादा[illegible]ं सर्वप्रमाणाप्रतिपन्नमस्तीति जितं वशीकृतं स्वात्मसंबन्धितामापादितं लोकमनतिक्रम[illegible]तरत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति। गच्छतीत्यर्थः। दहरविद्यावतो गतिं दर्शयति। इतर[illegible]याऽऽत्राऽऽख्यायिका दृश्यते विज्ञानं येन संपन्नो विशिष्ट इत्यर्थः। स ध्यायन्गच्छ[illegible]। शिष्यस्य विद्याया ग्रहणे स्वस्थावस्थायामिव मरणावस्थायामपीत्यर्थः। वा [illegible]प्रकारस्वरप्रदर्शनार्थेति यावत्।

---

१ ग. घ. ङ. ञ. झ. ट. ठ. त. थ. °र्ध्वं आक्र°। २ [illegible]° °नि रू°। ३ ग. घ. ञ. ट. °दायति°। ग. ट. °रूर्ध्वं आक्र°। ४ ङ. ड. कर्माजितं।

[illegible]दादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोक-
द्वारं वि[illegible]प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥
तदे[illegible]कः १ शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमाय-
न्नमृत[illegible]मेति [illegible]ष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्र-

न्यथापूर्वं वा [illegible] वा विद्वांश्चेदितरस्तिर्यङ्ङित्यभिप्रायः । प्रीयते प्रम्रीयते गच्छ[illegible] विद्वानुत्क्रमिष्यन्यावत्क्षिप्येन्मनो यावता कालेन मनसः [illegible] तावता कालेनाऽऽदित्यं गच्छति प्राप्नोति क्षिप्रं गच्छतीत्यर्थो न [illegible]तावतैव कालेनेति विवक्षितम् । किमर्थमा-दित्यं ग[illegible] । एतद्वै खलु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदि-त्यस्तेन द्वा[illegible] ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं प्रपद्यते ब्रह्म[illegible] द्वारेणेति प्रपदनम् । निरोधनं निरोधोऽस्मादा-दित्यादविदुषां भव[illegible] निरोधः । सौरेण तेजसा देह एव निरुद्धाः सन्तो मूर्[illegible] नोत्क्रमन्त एवेत्यर्थः । विष्वङ्ङन्या इति श्लोकात् ।[illegible]

तदेत[illegible] एष श्लोको मन्त्रो भवति । शतं चैका चैकोत्तर-शतं नाड्यो [illegible] मांसपिण्डभूतस्य संबन्धिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आनन्त्य[illegible] तासामेका मूर्धानमभिनिःसृता विनिर्गता तयो-[illegible]तभावमेति विष्वङ्नानागतयस्तिर्यग्विसर्पिण्य

तदा तस्य [illegible]
द्वेति । अन्वे[illegible]माह । ऊर्ध्वमिति । वाशब्देन द्योतितं विकल्पं दर्श-तद्गतं तेजः [illegible] विद्वान् प्रमीयते तदोर्ध्वमेव गच्छति । यदि त्ववि-कारणमामाशयगत[illegible]च्छतीति विभागः । विदुषस्त्यक्तदेहस्याऽऽदित्यप्राप्ता-त्याद्या श्रुतिरित्य[illegible]ऽऽ[illegible]क्यमादत्ते । स विद्वानिति । तद्व्याचष्टे । यावतेति । कथमित्यादिना [illegible]आह । अत इति । अविदुषामपि तर्हि प्राप्तानामा-तव्याः ॥ १ ॥ [illegible]लोकाप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । सौरेणेति । देहे निरु-
आदित्यस्य ते[illegible]णामविदुषामित्यत्र लिङ्गं दर्शयति । विष्वङ्ङिति ॥ ५ ॥
प्रश्नद्वारा दृष्टान्त[illegible]ः । प्रधानत इति विशेषणतात्पर्यमाह । आनन्त्या-

१ घ. ङ. ट. [illegible] ता'। २ क. 'यन्ते ब्र'। ३ घ. ङ. च. भ. ड. ञ. 'ता ति'।
घ. भ. ए. 'थाऽयं द'। [illegible]

मणे भवन्ति ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसं-

ऊर्ध्वगाश्चान्या नाड्यो भवन्ति संसारगमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रमण एवोत्क्रान्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्तम् । तत्र कोऽसौ संप्रसादः कथं वा तस्याधिगमः यथा सोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । येन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स किंलक्षण आत्मा । संप्रसादस्य च देहसंबन्धीनि पररूपाणि ततो यदन्यत्कथं स्वरूपमित्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । आख्यायिका तु विद्याग्रहणसंप्रदानविधिप्रदर्श-

दिति । प्रकरणं नाडीविषयं दहरविद्याविषयं वा ॥६॥ इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥६॥

दहरविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति । अथेति । विवेकानन्तर्यमथशब्दार्थो व्याख्यातः । शरीरात्समुत्थानं तस्मिन्नहंममाभिमानत्यागः । स्वरूपं विशिनष्टि । एष इति । उक्तिकर्तृत्वमाचार्यस्य दर्शितमेव । प्राणो वा संप्रसादो विज्ञानात्मा वेति संशयात्पृच्छति । तत्रेति । प्रकृतं वाक्यं सप्तम्यर्थः । तस्य च संप्रसादस्य परमात्मविषयं ज्ञानं केनोपायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह । कथं वेति । किं तस्य परमात्माधिगमेनेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । तथा तस्याधिगमः कथमिति संबन्धः । अभिनिष्पद्यमानरूपश्चाऽऽत्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नान्तरं करोति । येनेति । आत्मनो हि सच्चिदानन्दैकतानादर्थान्तराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसंबन्धप्रयुक्तानि । तथा च ततः शरीराद्युपाधेर्यदन्यत्तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रमाणाप्रतिपन्नमस्तीति प्रश्नान्तरमाह । संप्रसादस्य चेति । एतेषां प्रश्नानामुत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति । इत्येत इति । प्रजापतेरिन्द्रविरोचनयोश्च संवादरूपा याऽत्राऽऽख्यायिका दृश्यते सा किमर्थेत्याशङ्क्याऽऽह । आख्यायिका त्विति । शिष्यस्य विद्याया ग्रहणे गुरोस्तस्याः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः श्रद्धालुत्वादिप्रकारस्तत्प्रदर्शनार्थेति यावत् ।

१ ख. ङ. ञ. ठ. ड. ढ. ण. 'ता नाम्' । २ क. ग. ... 'ति ह' । ३ ग. घ. च. ट. 'हाद्यवि' । ४ ख. छ. ञ. ण. 'द्यामु' । ५ ख. छ. ञ. ण. 'मुक्ताम' ।

कर्तव्यः ... [illegible] ...व्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वाᳪश्च ... [illegible] ...नाप्नोति सर्वाᳪश्च कामान्य-

नार्थो विद्यास्तु... [illegible] ...जसेवितं पानीयमितिवत् । य आत्माऽप-हतपाप्मा विज... [illegible] ...शोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-संकल्पः । ... [illegible] ...सनं ... [illegible] ...लब्ध्यर्थं हृदयपुण्डरीकमभिहितं यस्मि-न्कामाः समा... [illegible] ...सत्या ...टतापिधाना यदुपासनसहभावि ब्रह्मचर्यं साधनमुक्तमुपा... [illegible] ...फलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्धन्यया नाड्या गतिरभि-हिता सोऽन्वेष्ट... [illegible] ...शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य... [illegible] ...तामापादयितव्यः । किं तस्यान्वेषणाद्विजिज्ञा-सनाच्च स्यादित्... [illegible] ...स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमा-त्मानं यथोक्तेन... [illegible] ...शास्त्राचार्योपदेशेनान्विष्य* विजानाति स्वसंवे-द्यतामापादय... [illegible] ...तस्य सर्वलोककामावाप्तिः सर्वात्मता फलं भवतीति ह किल प्रजाप... [illegible] ... । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इति चैष नियमवि-धिरेव नापूर्व... [illegible] ...एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यर्थः । दृष्टार्थ-

यद्वा विद्याया ... [illegible] ...करणं यत्र संप्रदाने तद्दानपात्रे शिष्ये दृश्यते तस्य विधिर्ब्रह्मचर्यादिस्तदर्थ... [illegible] ... । आख्यायिकायास्तात्पर्यान्तरमाह । विद्येति । प्रजापतिना प्रोक्ता देवैः सुरैश्च ...प्रार्थितेन्द्रविरोचनाभ्यां देवासुराधिपतिभ्यामायासेन महता प्रेप्सिता देवराजे... [illegible] ...प्राप्ता तस्मान्महार्हेयं विद्येति तस्याः स्तुत्यर्था-ऽऽख्यायिकेत्यर्थः । मह... [illegible] ...स्य महार्हत्वे दृष्टान्तमाह । राजसेवितमिति । यन्मायोपाधि सविशेषं चै... [illegible] ...निरुपाधि निर्विशेषमिति सविशेषनिर्विशेषयोरभे-दाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्य... [illegible] ...व्याकर्तुमादत्ते । य आत्मेति । तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये सशब्दार्थमाह । यस्... [illegible] ...उपासनमिति किमर्थमित्यपेक्षायामाह । उपलब्ध्य-र्थमिति । तस्यैतत्फलमिति ... [illegible] ... । कथं निर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामावाप्तिः फल-मित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वात्म... [illegible] ... । परिच्छेदभ्रमव्यावृत्त्या पूर्णस्वरूपेणावस्थितिरि-त्यर्थः । प्रजापतिवाक्यात्... [illegible] ...विधिस्वरूपमाह । अन्वेष्टव्य इति । एवकारव्या-वर्त्यं दर्शयति । नापू... [illegible] ... । शब्दादेव विद्योदये तदुत्पत्त्यर्थोऽपूर्व-विधिराग्निहोत्रादिविधिवत्र... [illegible] ...यः । कथमिह नियमविधिरपि स्यादवघातवि-धिवदित्याशङ्क्याऽऽह ... [illegible] ... मिथ्याज्ञानसंस्कारप्राबल्यादनात्माभिनिवेशस्य

* अत्र ... [illegible] ...व्यान्मूलेऽप्यन्विष्येति पाठोऽनुमेयः ।

१ ख. ग. ण. वा ... [illegible] ...ग. 'शोकप्र'। २ घ. क. च. ठ. ड. ढ. 'धिर्नापू'।

स्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापति-रुवाच ॥ १ ॥ तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मा-नमन्विष्य सर्वा॑श्च लोकानाप्नोति सर्वा॑श्च कामानितीन्द्रो हैव देवानामभिप्रवव्राज विरो-

त्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः। दृष्टार्थत्वं च दर्शयिष्यति अहमत्र भोग्यं पश्यामीत्यनेनासकृत्। पररूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्याऽऽत्मनः स्वरूपाधिगमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलमिति नियमार्थतैवास्य विधेर्युक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्वविधित्वमिह संभवति ॥ १ ॥

तद्धोभय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तम्। तद्ध किल प्रजापतेर्वच-नमुभये देवासुरा देवाश्चासुराश्च देवासुरा अनु परंपरागतं स्वकर्णगोच-रापन्नमनुबुबुधिरेऽनुबुद्धवन्तः। ते चैतत्प्रजापतिवचो बुध्वा किमकुर्व-न्नित्युच्यते। ते होचुरुक्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वेपरिषद्यसुराश्च हन्त यद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तं तमात्मानमन्विच्छामोऽन्वेषणं कुर्मो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानित्युक्त्वेन्द्रो हैव

पक्षे प्राप्तौ शास्त्राचार्याभ्यामात्मान्वेषणमेव कार्यमिति नियम इत्यर्थः। इतश्च नियमविधिरेव नापूर्वविधिरित्याह। दृष्टार्थत्वादिति। अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां ज्ञानसाधनमुक्तं तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धे-तुत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्वविधेरवकाशोऽस्तीत्यर्थः। तस्य दृष्टफलत्वे वाक्यशेषम-नुकूलयति। दृष्टार्थत्वं चेति। कथमसकृत्प्रयुक्तेन न पश्यामीति वर्तमानोपदेशेना-न्वेषणादेर्दृष्टफलतेत्याशङ्क्य देहातिरिक्तात्मवादिनां वाक्योत्थज्ञानादनुमानाच्च मनु-ष्यत्वादिभ्रमनिवृत्तिप्रसिद्धेर्मैवमित्यभिप्रेत्याऽऽह। पररूपेणेति। अन्वेषणादेर्दृष्टफल-त्वे फलितमाह। इति नियमार्थतेति। अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत्। इहे-त्यन्वेषणादेरुक्तिरग्निहोत्रादिवदन्वेषणादेरत्यन्ताप्राप्त्यवस्थोक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीमाख्यायिकां व्याख्यातुमाख्यायिका तु विद्याग्रहणसंप्रदानविधिप्रदर्शनार्थे-त्यादिनोक्तं स्मारयति। तद्धेति। अवतारिताख्यायिकाक्षराणि व्याचष्टे। तद्धेत्या-दिना। किमिदिन्द्रविरोचनौ विद्यार्थिनावपि परिकरं परित्यज्य शरीरमात्रेण प्रजा-

१ घ. ह। ठ. हवै। २ ख. ञ. ण. °परयाऽऽग°। ३ ख. घ. ङ. च. ट. ड. ते तं°। ४ घ. ङ. च. ट. ड. देवाश्च प°। ५ ग. ट. स्वस्वप°। ६ घ. च. °न्द्रो ह रा°। ७ क. ख. छ. ञ. ण. °त्व°। ८ ख. ञ. ण. °त्वे च फ°। ९ क. ख. छ. ञ. ण. °विः प्र°।

[illegible]हासंविदानावेव समित्पाणी प्र[illegible]माजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह द्वा[illegible]र्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुस्तौ ह प्रजा[illegible] किमिच्छन्तावावास्तमिति तौ हो[illegible]ऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-र्वि[illegible]त्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-संक[illegible]ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वा[illegible] लोकानाप्नोति सर्वाꣳश्च कामान् य-

राजैव स्वयं दे[illegible]नासि[illegible]ान्देवांश्च भोगपरिच्छदं च सर्वं स्थापयित्वा शरीरमात्रेणै[illegible] प्र[illegible]पतिं[illegible]त्यभिप्रवव्राज प्रगतवांस्तथा विरोचनोऽसुराणाम् । वि[illegible]वो[illegible]भिप्रान्तव्या इत्येतद्दर्शयति । त्रैलोक्यराज्याद्ध गुरुतरा वि[illegible]तौ देवासुरराजौ महार्हभोगार्हौ सन्तौ तथा गुरुमभ्युपगतवन्तौ[illegible] किञ्चासंविदानावेवान्योन्यं संविदमकुर्वाणौ विद्याफलं प्रत्यन्यो[illegible]न्तौ समित्पाणी समिद्भारहस्तौ प्रजापतिसकाशमा[illegible] ॥ २ ॥

तौ ह ग[illegible]र्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुरुषितवन्तौ। अभि[illegible]प्रजा[illegible]तावुवाच किमिच्छन्तौ किं प्रयोजनमभिप्रेत्येच्छन्ताव[illegible] युवामितीत्युक्तौ तौ होचतुः । य आत्मेत्यादि भगवत[illegible] शिष्टा अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्तावावास्तमिति । य[illegible] प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्ष्यायुक्तावभूतां तथाऽपि [illegible]प्रियोजनगौरवात्त्यक्तरागद्वेषमोहेर्ष्यादिदोषावेव

पतिं प्रगतवन्तौ त[illegible]ऽऽह [illegible]विनयेनेति । तयोरुक्तरूपगतिवशादेव दर्शितमर्थान्तरं कथयति । त्रैलोक्येति । [illegible]येति दर्शयतीति पूर्वेण संबन्धः । तस्या गुरुतरत्वे हेतुमाह । यत इति[illegible] संविद[illegible] ॥ २ ॥

तमात्मानं ज्ञातु[illegible]वक्तव्येऽप्यत्रास्तमिति प्रजापतिवचोनुकर्षणमात्रमिति द्रष्टव्यम् । अ[illegible]यो वैरिणोः कथमेकत्रावस्थानं चिरमासीदित्याशङ्क्याऽऽह । य[illegible]राजयोः स्वभावतो वैरिणोरपि विद्यार्थित्वेन

१ घ. च. ठ. 'हा[illegible] क. [illegible]न्तौ तौ त' । ३ ख. ग. ञ. ट. ठ. ड. ण. 'मिच्छवास्ते-ति । ४ ख. ञ. ण. 'तेन[illegible]

स्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥ ३ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ

भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्यापितमात्मविद्यागौरवम् ॥ ३ ॥

तावेवं तपस्विनौ शुद्धकल्मषौ योग्यावुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाच ह । य एषोऽक्षिणि पुरुषो निवृत्तचक्षुर्भिर्मृदितकषायैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा । एष आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यम् । अत एवाभयमत एव ब्रह्म वृद्धतममित्यथैतत्प्रजापतिनोक्तमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छायारूपं पुरुषं जगृहतुः । गृहीत्वा च दृढीकरणाय प्रजापतिं पृष्टवन्तौ । अथ योऽयं हे भगवोऽप्सु परिख्यायते परि समन्ताज्ज्ञायते यश्चायमादर्श आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते खड्गादौ च कतम एष एषां भगवद्भिरुक्तः किंवैक एव सर्वेष्विति । एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच । एष उ एव यश्चक्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि कृत्वैषु सर्वेष्वन्तेषु मध्येषु परिख्यायत इति होवाच । ननु कथं युक्तं शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं

चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं दर्शयति । तेनेति ॥ ३ ॥

शुद्धकल्मषौ प्रक्षालितदोषाविति यावत् । पुरुषो द्रष्टेति संबन्धः । अस्मदादिभिस्तत्र द्रष्टा दृष्टो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । निवृत्तेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्ये हेतुमाह । मृदितेति । योगिभिः समाधिनिष्ठैरन्तर्दृष्टिभिरिति यावत् । य आत्मेत्यादिवाक्येनास्यैकवाक्यतां दर्शयति । एष इति । भूमविषयया चास्यैकवाक्यत्वं सूचयति । भूमाख्यमिति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । अथ योऽयमिति । प्रश्नार्थोऽथशब्दः । इतिशब्दः समाप्त्यर्थः । यश्चक्षुरुपलक्षितो द्रष्टैष एव मयोक्तोऽपहतपाप्मादिधर्मवानात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति निपातेन सूचयन्नुक्तवान्प्रजापतिरित्याह । एवमिति । प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान् कथं तर्हि तयोर्वैमुख्यं न निवृत्तमित्याशङ्क्याऽऽह । एतदिति । यथोक्तवचोरूपं वस्त्विति यावत् । यत्प्रजापतिना मनसि निहितं तत्मकटीकर्तुं चोदयति । नन्विति । शिष्ट-

---

१ ग. 'विध्य वि'। २ ग. घ. 'ति ह प्र'। ३ ख. ग. ङ. च. 'मित्येत'। ४ ख. घ. ङ. च. छ. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'ब्रह्म'। ५ क. 'पाप्मत्वादि'। ६ ग. ट. 'र्य'।

य[illegible]प्सु परिख्यायते यश्चायमादर्शे क[illegible]ष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्या- य[illegible]च ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य स[illegible]॥ ७ ॥

प्रजापते[illegible]ऽऽचार्यस्य सतः । सत्यमेवं[2] नानुज्ञातम्[3] । कथमा- त्मन्यध्य[illegible]ल्पमहत्त्वबोद्धृत्वौ हीन्द्रविरोचनौ तथैव च प्रथितौ लोके । [illegible]तिना मूढौ युवां विपरीतग्राहिणावित्युक्तौ स्यातां ततस्तयो[illegible]स्यात्तज्जनिताच्च चित्तावसादात्पुनःप्रश्नश्रवण- ग्रहणावध[illegible]हविघातः स्यादतो रक्षणीयौ शिष्याविति मन्यते प्र[illegible]तां तावत्तदुदशरावदृष्टान्तेनापनेष्यामीति च । ननु न यु[illegible]नृतं वक्तुम् । न चानृतमुक्तम् । कथम् । आत्म- नोक्तोऽक्षि[illegible]संनिहिततरः शिष्यगृहीताच्छायात्मनः । सर्वेषां चाभ्यन्तर[illegible]। तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं प्रजा- पतिना । [illegible]रीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं ह्याह ॥ ४ ॥ इत्यष्टमा- ध्यायस्य सप्तमः [illegible]॥ ७ ॥

शिष्यगतं विप[illegible]र्येणानुज्ञातुमयुक्तमित्यङ्गीकृत्य प्रजापतेरभिप्रायमाह । सत्यमेवमिति [illegible]परीतग्रहणमपनेतव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । गृहीतां तावदिति । त[illegible]मः । चकारेण क्रियापदमनुकृष्यते । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति न्या[illegible]वादित्वंस्यादिति शङ्कते । नन्विति । प्राजापत्यमभि- प्रायमेव प्रकटय[illegible]तदीयमनृतवादित्वं दूषयति । न चेति । तदेवाऽऽ- काङ्क्षापूर्वकं स्फु[illegible]त्यादिना । शिष्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा ततः सकाशादात्मना स[illegible]यो योऽस्त्यक्ष्युपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजापतेः संनिहिततरोऽतः[illegible]इत्यर्थः । इतश्च द्रष्टा प्रजापतेर्मनसि संनिहिततर इत्याह । सर्वेषां [illegible]ति । [illegible]पतेर्मनसि द्रष्टुः संनिहितत्वेऽपि कथं तस्य न मृषा- वादित्वमत आह [illegible]इतश्च प्रजापतेर्न मृषावादित्वमित्याह । तथा चेति ॥ ४ ॥ इत[illegible]समः खण्डः ॥ ७ ॥

१ घ. ङ. ठ. [illegible] च. ठ. 'वै तथाऽप्यात्म'। ३ क. म । तथाऽप्यात्म'। ४ ख. ग. 'हस्वाद्भुतत[illegible]स्वादुद्भूतावुद्भुतौ ही'। ड. 'हस्वावबो'। ५ क. ग. घ. भ. ख, ट, ठ. ड. ढ, 'भित्तदु[illegible]'क्षिणि पु'। ७ घ. च. ड. 'हीतच्छा'।

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजा-
नीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांच-
क्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति
तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं

उदशराव उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूतमाचक्षीयाथमित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावेऽवेक्षांचक्राते अवेक्षणं चक्रतुस्तथा कृतवन्तौ । तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति । ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तत्र कोऽभिप्राय इति । उच्यते । नैव तयोरिदमावयोरविदितमित्याशङ्काऽभूच्छायात्मन्यात्मप्रत्ययो निश्चित एवाऽऽसीत् । येन वक्ष्यति तौ ह शान्तहृदयौ प्रवव्रजतुरिति । न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुपपद्यते । तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदितमिति । विपरीतग्राहिणौ च शिष्यावनुपेक्षणीयाविति स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्यथ इति विपरीतनिश्चयापनयाय च

आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्य तं तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ तावनन्तरं यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति संबन्धः । प्रजापतिवचनमुपक्रमानुकूलं न भवतीति शङ्कते । नन्विति । उपक्रममतिक्रम्य ब्रुवाणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह । उच्यत इति । तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामावाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं प्रत्यवचने कारणमाह । नैवेति । छायात्मनि च्छायायां तद्धेतौ शरीरे चेन्द्रविरोचनयोर्यथाक्रममात्मधीरियं निश्चिता प्रवृत्तेत्यर्थः । तयोस्तत्राऽऽत्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह । येनेति । प्रव्रजनेऽपि शान्तहृदयोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तेन विपरीतग्राहित्वेनेति यावत् । उक्तमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ कुबुद्धित्वादित्याशङ्क्य प्राजापत्यमभिप्रायमाह । विपरीतग्राहिणौ चेति । कथमिदं प्रजापतेरभिप्रायमधिगतमत आह । विपरीतेति ।

---

१ घ. च. 'न्तौ च [illegible] याविति'।

पश्याव [illegible]भ्य आ नखेभ्यः प्रतिरूप-
मिति [illegible] ह प्रजापतिरुवाच साध्वलं-
कृतौ [illegible] परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षे-
थामि[illegible] ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परि-

वक्ष्यति सा[illegible]ादि । तौ होचतुः । सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं प[illegible] आ नखेभ्यः प्रतिरूपमिति यथैवाऽऽवां हे भगवो लोम[illegible]ः । एवमेवेदं लोमनखादिसहितमावयोः प्रतिरूपमुद[illegible] ॥ १ ॥

तौ ह पुन[illegible]वाच । छायात्मनिश्चयापनयाय साध्वलंकृतौ यथा स्वगृहे [illegible] महार्हवस्त्रपरिधानौ परिष्कृतौ छिन्नलोमनखौ च भूत्वोदशरावे [illegible]थामिति । इह च नाऽऽदिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रब्रूतमिति । [illegible]पुनरनेन साध्वलंकारादि कृत्वोदशरावेऽवेक्षणेन तयोश्छायात्मग्र[illegible]ः स्यात् । साध्वलंकारसुवसनादीनामागन्तुकानां छायाकर[illegible]शरावे यथा शरीरसंबद्धानामेवं शरीरस्यापि च्छायाकरत्वं पूर्व[illegible]म्यते । शरीरैकदेशानां च लोमनखादीनां नित्यत्वेनाभिमेतान[illegible]नां छायाकरत्वं पूर्वमासीत् । छिन्नेषु च नैव लोमनख[illegible] दृश्यतेऽतो लोमनखादिवच्छरीरस्याप्यागमापायित्वं सि[illegible]दौ दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं सि[illegible]ो छायाकरत्वाद्देहसंबद्धालंकारादिवत् ।

प्राजापत्ये प्रश्ने देव[illegible]योर्विपरीतग्रहणमनुवदति । तौ हेति ॥ १ ॥

तदपनयनप्रकारं [illegible]नरिति । छायायां तद्वतौ च देहे तयोरात्मनिश्चयो यस्तस्य [illegible] । इह चेति पर्यायोक्तिः । नाऽऽदिदेश तत्मयोजनाभावादित्यर्थः [illegible] च्छायायां देहे चेन्द्रविरोचनयोरात्मप्रत्ययो नापनीतो भवतीति शङ्क[illegible] । छायायास्तत्कारणस्य चाऽऽगन्तुकत्वादनात्मत्वमत्र विवक्षितमित[illegible]ध्वलंकारेति । पूर्वमुदकादिसंबन्धावस्थायामिति यावत् । व्यभिचारित्वा[illegible]णयोरनात्मत्वमित्याह । शरीरैकदेशानामिति । उपपत्तिभ्यां सि[illegible] दृश्युदशरावादाविति । न केवलं छाया-

१ घ. ञ. ड. ण. 'वि[illegible] घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'तुः । यथै' । ३ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. ण. 'रावे' । ४ [illegible] ङ. ढ. ण. 'गन्तूनां' । ५ क. ग. ङ. ट. ड. 'बन्धाना' । ६ च. ठ. ड. ढ. 'ति विभ' । [illegible] घ. ङ. ठ. ड. ढ. 'द । एते' । ९ क. योरेवात्म' ।

ष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृताविल्येष आत्मेति

न केवलमेतावदेतेन यावत्किंचिदात्मीयत्वाभिमतं सुखदुःखरागद्वेषमोहादि च कादाचित्कत्वान्नखलोमादिवदनात्मेति प्रत्येतव्यम् । एवमशेषमिथ्याग्रहापनयनिमित्ते साध्वलंकारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा तथा कृतवतोरपि च्छायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मात्तस्मात्स्वदोषेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द्रविरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयौ पप्रच्छ किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेदमिति पूर्ववद्यथा साध्वलंकारादिविशिष्टावावां स्व एवमेवेमौ छायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयौ बभूवतुः । यस्याऽऽत्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेत्युक्तम् । पुनस्तद्विशेषमन्विष्यमाणयोर्य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायोदशरावसाध्वलंकारदृष्टान्तेऽप्यभिहित आत्मस्वरूपबोधाद्विपरीतग्रहो नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवाऽऽत्मानं मनसि निधायैष आत्मेति

तत्कारणयोरेवानात्मत्वं किं तूक्तन्यायेनाहंकारादीनां तद्धर्माणां चाऽऽत्मात्मीयत्वं प्रत्युक्तमिति प्रसङ्गादतिदिशति । न केवलमिति । आत्मत्वाभिमतमहंकारादीति शेषः । मोहादावात्मीयत्वाभिमतमित्यध्याहार्यम् । एतेनेति सूचितमेव हेतुं दर्शयति । कादाचित्कत्वादिति । अनात्मेत्यनात्मत्वमनात्मीयत्वोपलक्षणार्थम् । तर्हि तयोर्यथोक्तरीत्या विपरीतग्रहणस्यापगतत्वात्किमुत्तरेण प्रजापतिवाक्येनेत्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति ॥ २ ॥

तथैवेत्यस्य व्याख्यानं पूर्ववदिति । यथैवेदमिति प्रतीकग्रहणं तद्याचष्टे । यथेति । आवां स्व इतीदमुदाहरणं यथैवेति संबन्धः । अक्षिवाक्यादुदशरावतवाक्यात्साध्वलंकारवाक्याच्च च्छायातद्धेत्वोरन्यतरस्यैवाऽऽत्मत्वमभूत्तावाविति भ्रमातिशयः सुतरामित्युक्तः । प्रजापतिवाक्यमुत्थापयति । यस्येत्यादिना । वाक्यव्याख्यानमतिदिशति ।

१ ख. ग. अ. ड. ठ. ड. ढ. ण. 'दि का' । २ क. ग. ख. ड. च. ट. ठ. ण. 'रावे ह्या' । ३ ख. ज. ण. 'मताहं' । ४ ग. ट. 'इस्या' । ५ ग. ट. आत्मा ।

होवा[illegible]मेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्त-
हृद[illegible]जतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजा-
पति[illegible]नुपलभ्याऽऽत्मानमननुविद्य व्रजतो
यत[illegible]निषदो भविष्यन्ति देवा वाऽ-
सुर[illegible]विष्यन्तीति स ह शान्त-

होवाचैतद[illegible]मेत[illegible]ति प्रजापतिः पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मानम् । य[illegible]क्षणश्रवणेनाक्षिपुरुषश्रुत्या चोदशरावाद्युपपत्त्या च [illegible] । मद्वचनं सर्वं पुनःपुनः स्मरतोः प्रतिबन्धक्षयाच्च [illegible] विवेको भविष्यतीति मन्वानः पुनर्ब्रह्मचर्यादेशे च [illegible]योश्चि[illegible]ःखोत्पत्तिं परिजिहीर्षन्कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षितवा[illegible]प्रजा[illegible]तः । तौ हेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयौ तुष्टहृदयौ कृतार्थबुद्धी इत्य[illegible] । न तु शम एव शमश्चेत्तयोर्जातो विपरीतग्रहो विगतोऽभविष्यत्[illegible]जतुर्गतवन्तौ ॥ ३ ॥

एवं तयोर्गतयो[illegible]न्द्रविरोचनयो राज्ञोर्भोगासक्तयोर्यथोक्तविस्मरणं स्यादित्याश[illegible]प्रत्यक्षवचनेनं च चित्तदुःखं परिजिहीर्षुस्तौ दूरं गच्छन्त[illegible] आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनवदेतदप्यनयोः श्रवणगोचर[illegible]तीति भर्त्सोवाच प्रजापतिः । अनुपलभ्य यथोक्त-

पूर्ववदिति । एषशब्देन त[illegible]भिप्रे[illegible]मेवाऽऽत्मानं छायाख्यं देहाख्यं च परामृश्य प्रजापतिरनुमोदितव[illegible]याऽऽह । न त्विति । तौ ह शान्तहृदयावित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । य[illegible]त्यादीति । संस्कृतौ तावद्भवतामिति शेषः । संस्कृतयोरपि तयोरात्मविष[illegible] भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । मद्वचनमिति । उपेक्षायां कारणान्त[illegible] किमिति शान्तहृदयत्वं तुष्टहृदयत्वेन व्याख्यायते हृदयगतः श[illegible]एव [illegible] विवक्ष्यते तत्राऽऽह । न त्विति ॥ ३ ॥

यदि प्रजापतिस्त[illegible]क्षित[illegible]किमिति तर्हि तौ हान्वीक्ष्येत्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । एवं तयोरिति [illegible]वाचेति संबन्धः । तर्हि किमिति तावाहूय नोक्तवानित्याशङ्क्याऽ[illegible]नेति । कर्तृत्वेन संबन्धार्थमुक्तमेव पुनरनुवदति । प्रजापतिरिति [illegible]त्यपेक्षायामाह । अनुपलभ्येति । यथोक्तं

१ क. ङ. 'वगति'। [illegible] ३ घ. च. ठ. ण. 'होऽपग'। ४ ख. ञ. ठ. ण. 'शङ्कय प्रत्यक्ष'। ५ ठ. ड. 'ने घ. [illegible]'। ७ ख. ञ. ण. 'ख्यातं ह'। ८ क. ख. छ. ञ. ण. 'ह । राज्ञोरि'। ९ ख. [illegible] ।

हृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैता-
मुपनिषदं प्रोवाचाऽऽत्मैवेह महय्य आत्मा
परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचर-
न्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं चेति ॥ ४ ॥
तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहु-
रासुरो बतेत्यसुराणाᳲं ह्येषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं

लक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षं चाकृत्वा विपरीतनिश्चयौ च भूत्वे-
न्द्रविरोचनावेतौ व्रजतो गच्छेयाताम् । अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा
किं विशेषितेनैतदुपनिषद आभ्यां या गृहीताऽऽत्मविद्या सेयमुपनिष-
द्येषां देवानामसुराणां वा त एतदुपनिषद एवंविज्ञाना एतन्निश्चया भवि-
ष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति श्रेयोमार्गात्पराभूता बहिर्भूता
विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वगृहं गच्छतोः सुरासुरराजयोर्योऽसुर-
राजः स ह शान्तहृदय एव सन्विरोचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च तेभ्योऽ-
सुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रोवाचोक्तवान् । देह-
मात्रमेवाऽऽत्मा पित्रोक्त इति । तस्मादात्मैव देह इह लोके महय्यः
पूजनीयस्तथा परिचर्यः परिचरणीयस्तथाऽऽत्मानमेवेह लोके देहं मह-
यन् परिचरंश्चोभौ लोकाववाप्नोतीमं चामुं च । इहलोकपरलोकयोरेव
सर्वे लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभिप्रायः ॥ ४ ॥

तस्मात्तत्संप्रदायोऽद्याप्यनुवर्तत इतीह लोकेऽददानं दानमकुर्वाणम-
विभागशीलमश्रद्दधानं सत्कार्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्त्ययजमानमयज-
नस्वभावमाहुरासुरः खल्वयं यत एवं स्वभावो बतेति खिद्यमाना आहुः

प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वाऽपि गच्छतोरिन्द्रविरोचनयोर्विरोचनगतमवान्तरविशेषमाह ।
स्वगृहमिति । पित्रा तथोक्तत्वेऽपि किमस्माभिस्तत्र कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तस्मादिति । तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् । तथेत्युक्तप्रकारोक्तिः । तथाऽपि प्रार्थिता
सर्वलोककामावाप्तिरसिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह । इहलोकेति ॥ ४ ॥

विरोचनसंप्रदायस्याविच्छिन्नत्वं दर्शयति । तस्मादिति । देहात्मवादस्याऽऽसु-
रत्वादिति यावत् । तत्संप्रदायस्तेषां विरोचनप्रभृतीनामसुराणां संप्रदायो देहात्मत्वो-

---

१ ख. भ. °दयापीहा° । २ ख भ. °यी भू° । ३ क. [illegible] इह ४ ख. घ. ञ. ठ. ड. ढ. ण. °दाममवि° । ५ ख. च. भ. ठ. °सुर आसुरः ।

भिक्षया वसनेनालंकारेणेति सꣳस्कुर्वन्त्येतेन ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत

शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादश्रद्दधानतादिलक्षणैषोपनिषत् । तयोपनिषदा संस्कृताः सन्तः प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमाल्यान्नादिलक्षणया वसनेन वस्त्रादिनाऽऽच्छादनादिप्रकारेणालंकारेण ध्वजपताकादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपसंस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपत्तव्यं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ ह किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् दैव्याऽक्रौर्यादिसंपदा युक्तत्वाद्गुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्नेतद्वक्ष्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं ददर्श दृष्टवान् । उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्तदेकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्बुद्धौ । येन च्छायात्मग्रहणे दोषं ददर्श । कथम् । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते छायात्माऽपि साध्व-

---

पदेशः । किमित्यात्मत्वादिरहितमासुरमाहुरित्यपेक्षायामाह । असुराणां हीति । प्रकृतोपनिषत्कार्यं कथयति । तयेति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिनं विशेषमाह । अथेत्यादिना । द्वयोस्तुल्येऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे देवराजस्यैव कथं पथि तदनुसंधानं वृत्तमित्याशङ्क्याऽऽह । दैव्येति । स्मरणफलमाह । स्मरन्नेवेति । प्रजापतिवचनं स्मरतोऽपि कथमिन्द्रस्य च्छायात्मग्रह[illegible]दर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह । उदशरावेति । यदर्थो देहादेरनात्मत्वज्ञापनार्थो[illegible]यावत् । कादाचित्कत्वव्यभिचारित्वादिर्न्यायः । तदेकदेशो व्यभिचारिणोऽनात्मत्व[illegible]दृष्टिफलमाचष्टे । येनेति । दोषदर्शनमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फोरय[illegible]मित्यादिना । उदाहृते वाक्ये विवक्षितमर्थं

---

१ ख. ग. 'तेनामुं । २ [illegible] ग. ट. ड. ढ. ण. 'ताल' । ३ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. 'कारादिकरणेन [illegible]

एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति ॥ १ ॥ नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः सार्धं

लंकृतो भवति सुवसने च सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतो यथा नखलोमादिदेहावयवापगमे छायात्माऽपि परिष्कृतो भवति नखलोमादिरहितो भवति। एवमेवायं छायात्माऽप्यस्मिञ्छरीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वादन्धे चक्षुषोऽपगमेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः। स्रामः किलैकनेत्रस्तस्यान्धत्वेन गतत्वात्। चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा स्रवति स स्रामः। परिवृक्णश्छिन्नहस्तश्छिन्नपादो वा। स्रामे परिवृक्णे वा देहे छायात्माऽपि तथा भवति। तथाऽस्य देहस्य नाशमन्वेष नश्यति ॥ १ ॥

अतो नाहमत्रास्मिंश्छायात्मदर्शने देहात्मदर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीत्येवं दोषं देहच्छायात्मदर्शनेऽध्यवस्य स समित्पाणिर्ब्रह्मचर्यं वस्तुं पुनरेयाय। तं ह प्रजापतिरुवाच। मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः

कथयति। यथेति। परिष्कृतो भवतीत्येतद्व्याचष्टे। नखेति। एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे छायात्मनोऽपि तदपगमवदित्यर्थः। शरीरेऽस्मिन्नन्धे सति च्छायात्माऽप्यन्धो भवतीति संबन्धः। किमिति देहस्याऽऽन्ध्ये छायात्मनस्तदिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह। नखलोमादिभिरिति। तैः सह चक्षुरादीनां तुल्यत्वादेहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे छायायामपि तदभावाभ्युपगमाद्देहे चक्षुराद्यभावेऽपि च्छायायां तदभावो युक्त इत्यर्थः। स्रामशब्दस्यापुनरुक्तमर्थं कथ[illegible]। [illegible]। किलेति। पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह। स्राम इति। पारतन्त्र्यात्[illegible]त्मत्वं छाया[illegible] दर्शयित्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह। तथेति ॥ १ ॥

विनाशित्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति। [illegible] दोषं दृष्ट्वा यथोक्तरीत्या किं कृतवानित्यपेक्षायामाह। इत्येवमिति। [illegible] प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जान-

---

१ ग. ट. 'ते सु'। २ क. ग. ट. ठ. [illegible] ३ [illegible]. ट. 'स्रामा'।

विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवा-
च यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिञ्छरीरे साध्वलं-
कृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-

प्रगतवानसि विरोचनेन सार्धं किमिच्छन् पुनरागम इति । विजानन्नपि पुनः पप्रच्छेन्द्राभिप्रायाभिव्यक्तये । यद्वेत्थ तेन मोपसीदेति यद्वत्तथा च स्वाभिप्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति चान्वमोदत प्रजापतिः । ननु तुल्येऽक्षिपुरुषश्रवणे देहच्छायामिन्द्रोऽग्रहीदात्मेति देहमेव तु विरोचनस्तत्किंनिमित्तम् । तत्र मन्यते । यथेन्द्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनं स्मरतो देवानप्राप्तस्यैवाऽऽचार्योक्तबुद्ध्या छायात्मग्रहणं तत्र दोषदर्शनं चाभूत् । न तथा विरोचनस्य किंतर्हि देह एवाऽऽत्मदर्शनं नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव । तद्वदेव विद्याग्रहणसामर्थ्यप्रतिबन्धदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षमिन्द्रविरोचनयोश्छायात्मदेहयोर्ग्रहणम् । इन्द्रोऽल्पदोषत्वाद्दूरगत इतिश्रुत्यर्थमेव श्रद्दधानतया जग्राहेतरश्छायानिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजापतिनोक्तोऽ-

प्येव किमर्थं प्राकृतवत्पृच्छतीत्याशङ्क्याऽऽह । विजानन्नपीति । आचार्यस्य ज्ञानवतोऽपि शिष्यं प्रत्यभिप्रायविशेषेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टान्तमाह । यद्वेत्थेति । तथाच प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् । इन्द्रविषयः स्वशब्दः । शिष्ययोः श्रवणसाम्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये निमित्तं पृच्छति । नन्विति । आचार्यमतोपन्यासद्वारा परिहरति । तत्रेति । तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टान्तेन निमित्तविशेषं दर्शयति । यथेति । आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना छायात्मैवोक्त इति भ्रान्त्येत्यर्थः । विरोचनस्येन्द्रवच्छायात्मग्रहणमाचार्योक्तबुद्ध्या नाभूदित्याह । न तथेति । कथं तर्हि तस्याऽऽत्मदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह । देह एवेति । आचार्येणाऽऽत्मा देह एवोक्त इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्याऽऽत्मैज्ञानमासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य च्छायात्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवद्विरोचनस्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहात्मदर्शने दोषदर्शनं च न प्रवृत्तमित्याह । नापीति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदेवेति । विद्याग्रहणोपयिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूतो यो रागादिदोषस्तदल्पत्वापेक्षमिन्द्रस्य च्छायायामात्मग्रहणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति । इन्द्र इति । यथोक्त-

१ क. ख. ठ. ड. ढ. मन्यन्ते । २ क. ठ. ड. एव त्वात्म° । ३ क. ग. ट. °यात्मनि° । ४ क. ख. ग. घ. °बुद्धिता° । ५ क. ड. ट. °तत्त्वहा° । ६ ग. ट. °तत्तम° ।

ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्रामे स्रामः परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं

यमिति दोषभूयस्त्वात् । यथा किल नीलानीलयोरादर्शे दृश्यमानयोर्वाससोर्यन्नीलं तन्महार्हमिति च्छायानिमित्तं वास एवोच्यते न च्छाया तद्वदिति विरोचनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्थावधारणं तुल्येऽपि श्रवणे ख्यापितम् । दाम्यत दत्त दयध्वमिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे । निमित्तान्यपि तदनुगुणान्येव सहकारीणि भवन्ति ॥ २ ॥

एवमेवैष मघवन्सम्यक् त्वयाऽवगतं न च्छायात्मेत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त आत्मा प्रकृत एतमेवाऽऽत्मानं तु ते भूयः पूर्वं व्याख्या-

दोषभूयस्त्वापेक्षं गृह्णतो विरोचनस्याभिप्रायं दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेत्यादिना । उक्तमर्थं बृहदारण्यकश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । स्वचित्तेति । देवान्मनुष्यानसुरांश्च प्रजापतिना दकारोपदेशे साधारण्येन कृते तेषां तदीयश्रवणे तुल्येऽपि तदर्थविशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव बृहदारण्यके ख्यापितं तथेहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थविशेषबुद्धिस्तत्राऽऽह । दाम्यतेति । अदान्ता हि वयं स्वभावतस्तेन दाम्यतेत्यस्मान्प्रति पितोक्तवानिति देवानां मतिराविरासीत् । स्वभावतो लुब्धा वयं तेन दत्तेत्यस्मान्प्रत्युक्तवान्पितेति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् । सुक्रूरा हि वयं स्वभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मान्प्रति प्रजापतिरूचिवानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्बभूव । तदेवं दकारमात्रश्रवणादात्मचित्तानुरोधेन विचित्रा तेषां मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरोचनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः । अथेन्द्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शनाविशेषादर्थप्रतिपत्तेरप्यविशेषः स्यादिति चेत्तत्राह । निमित्तान्यपीति । युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षाण्यतस्तयोस्तदपेक्षं प्रतिपत्तिवैषम्यमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

इन्द्राभिप्रायं बुद्ध्वा प्रजापतिरनुमोदितवा[illegible]नीमनुमोदनवाक्यं व्याकरोति । एवमेवेति । इन्द्राभिप्रायाविषय एवशब्दः [illegible]नुर्व्या[illegible]स्याभीत्युक्तं श्रुत्वा प्रोवुका-

१ क. म. ण. आसीत् । २ क. ट. क्रूरा [illegible] ड. [illegible] क्रूरा । ३ क. ख. ङ. ज. ञ. पतिः सूचितवा ।

त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिँशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्यपीदँशरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति॥ १ ॥

तमप्यनुव्याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्व्याख्यातं दोषरहितानामवधारण-विषयं ग्राह्यमपि नाग्रहीस्ततः केनचिद्दोषेण प्रतिबद्धग्रहणसामर्थ्यस्त्वम-तस्तत्क्षपणाय वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीत्युक्त्वा तथोषितवते क्षपित-दोषाय तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिलक्षणो य एषोऽक्षिणीत्यादिना व्याख्यात एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महीयमानः स्त्र्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेक-विधान् स्वप्नभोगाननुभवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समा-नम् । स हैवमुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान् पूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श । कथम् । तदिदं शरीरं यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि स्राममिदं शरीरमस्रामश्च स भवति नैवैष स्वप्नात्माऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

ममुपगतमिन्द्रं मत्वाह । यस्मादिति ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥९॥

पूर्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः । अस्मिन्नप्यात्मनीति स्वप्नदर्शीत्यर्थः । छायात्मनः शरीरानुविधायित्ववन्न स्वप्नद्रष्टुस्तदनुविधायित्वं यथाच कथं पूर्ववद्दोषदर्शनमित्या-शङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ १ ॥

---

१ क. ख. ङ. ट. ठ. ड. ड. 'षता'।

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳ ह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि स्राममस्रामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥

नाप्यस्य वधेन स हन्यते छायात्मवन्न चास्य स्राम्येण स्रामः स्वप्नात्मा भवति । यदध्यायादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्यतीत्यादि । तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तम् । न तावदयं छायात्मवद्देहदोषयुक्तः किंतु घ्नन्ति त्वेवैनम् । एवशब्द इवार्थे । घ्नन्तीवैनं केचनेति द्रष्टव्यम् । न तु घ्नन्त्येवेति । उत्तरेषु सर्वेष्विवशब्ददर्शनात् । नास्य वधेन हन्यत इति विशेषणाद्घ्नन्ति त्वेवेति चैवमेवम् । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्वतोऽनृतवादित्वापादनानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजापतिवचनं कथं मृषा कुर्यादिन्द्रस्तं प्रमाणीकुर्वन् । ननु च्छायापुरुषे प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति दोषमेभ्यंदधात्तथे-

---

स्राम्येण चक्षुरादिगतानवरतसलिलगलनविषयत्वेनेति यावत् । देहदोषेणाऽऽत्मनो न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं तत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत आह । यदध्यायादाविति । न्यायोऽन्वयव्यतिरेकाख्यः । एतद्देहाभिमाने हि सत्येव देहधर्मेण संयुज्यत इव द्रष्टा स्वप्ने त्वेतद्देहाभिमानाभावान्न तेन संसृज्यत इत्याह । तदिहेति । स्वप्नद्रष्टा चेद्देहदोषेण न युज्यते कथं तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह । न तावदिति । किमित्येवकारो यथाश्रुतो न व्याख्यायते तत्राऽऽह । न त्विति । इवशब्दो द्रष्टव्यमित्यनेन संबध्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत [illegible] विशेषणात्स्वतो वधः स्वप्नदृशो नियमतो विवक्षितः कस्मादेवशब्दो [illegible] श्रुत [illegible] वेति , शङ्कते । नास्येति । किमयं प्रजापतिमाप्तमनाप्तं वा मन्यते यथा [illegible] युज्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्य

---

१ घ. च. ङ. ण. °पतेर्वच° । २ क. ग. [illegible] । ३ घ. च. ठ. °भ्यधा°

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीति

हापि स्यात् । नैवम् ।कस्मात् । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति न च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघवान् । कथम् । अपहतपाप्मादिलक्षणे पृष्टे यदि च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत् । जगाम च । तस्मान्न च्छायात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं द्रष्टाऽक्षिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावयन्तीव तथा च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति । अपि च स्वयमपि रोदितीव । नन्वप्रियं वेत्त्येव कथं वेत्तेवेति । उच्यते नामृताभयत्ववचनानुपपत्तेः । ध्यायतीवेति च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । शरीरात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिसंभवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव न वेति ।

विद्याग्रहणार्थं संभवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति । विकल्पान्तरं प्रत्याह । प्रजापतिमिति । न स्वतो हननं स्वप्नदृशो विवक्षितमिन्द्रस्येति शेषः । उक्तमेव स्फोरयति । एतदिति । दृष्टान्तेन शङ्कते । नन्विति । दृष्टान्तं विघटयति । नैवमिति । तद्विघटनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । एतदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । अथेन्द्रो दृश्यत इति श्रुत्यर्थं गृहीत्वा छायात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमिदानीमन्यथोच्यते तत्राऽऽह । तथेति । यथेदं वाक्यमक्ष्युपलक्षितद्रष्टृपरं तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु स्वप्नद्रष्टरि च्छायात्मनीव स्पष्टा विनाशदृष्टिरित्यर्थः । यथा तदुपगम्य स्वप्नद्रष्टारं घ्नन्तीव तथेति यावत् । इवशब्दमाक्षिपति । नन्विति । वेत्तृत्वं विकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मृदादिवद्विनाशित्वप्रसङ्गात्तस्मादिवशब्दो युक्त इत्युत्तरमाह । उच्यत इति । अहं वेद्मीति विक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त इति शङ्कते । नन्विति । अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिध्यतीति परिहरति । नेत्यादिना । नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति । तिष्ठत्विति । न वेत्त्यप्रिय-

१ क. 'तेऽम्'। २ ख. घ. ङ. 'तीव लेलायतीवे'।

स हापराणि द्वात्रिꣳशतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच॥४॥इत्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः॥१०॥

तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेवꣳ संप्र-

---

नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपीष्टं फलं नोपलभ इत्यभिप्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात् । द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति । तस्मात्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तत्क्षपणाय वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादिदेश प्रजापतिः । तथोषितवते क्षपितकल्मषायाऽऽह ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

पूर्ववदेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं वाक्यम् । अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमानश्चरति स एष सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स्वाभिप्रेतमेव । मघवांस्तत्रापि दोषं ददर्श । कथम् । नाह

त्तैव भवतीत्यर्थः। इष्टं सर्वलोककामावाप्तिलक्षणं विधेये ब्रह्मभावेनाऽऽध्यासिकमप्यप्रियवेत्तृत्वादिकमस्ति तत्पुनरहेदेशेऽप्यागतमतस्त्वदाभिप्रायेणाप्रियवेत्तैव स्वप्नद्रष्टा न तु मदभिप्रायेणेति विशिनष्टि । तवेति । तत्र हेतुमाह । आत्मन इति । वसापराणीत्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । द्विरुक्तमपीति । तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

यथा पूर्वमेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा य एष स्वप्ने महीयमान इत्याद्युक्तं तथेहाप्येतं त्वेवेत्युक्त्वा तद्यत्रैतदित्यादि विशिष्टाधिकारिणे प्रजापतिरिति योजना। व्याख्यातस्यैव वाक्यस्यार्थं संक्षिप्य दर्शयति । अक्षिणीति । तत्रापि सुषुप्तदर्शनेऽपीत्यर्थः । तदेव दोषदर्शनं प्रश्नद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाऽऽ-

---

१ ग. ङ. ट. ड. ढ. °स्माद° । २ ख. ञ. °स्तत्क्षेप° । ३ ञ. °ध्यात्मिक° । ४ ख. छ. ञ. ण. °त्याद्याह ।

त्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तꣳह प्रजापतिरुवाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एवꣳ संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या-

---

नैव सुषुप्तस्थोऽप्यात्मा खल्वयं संप्रति सम्यगिदानीं चाऽऽत्मानं जानाति नैवं जानाति । कथम् । अयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि चेति । यथा जाग्रति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेव विनाशमिवेति पूर्ववद्द्रष्टव्यम् । अपीतोऽपिगतो भवति विनष्ट इव भवतीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावोऽवगम्यते नासति ज्ञाने । न च सुषुप्तस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवाऽऽत्मनो मन्यतेऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् ॥ २ ॥

पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा यो मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवैतं नो एवान्यत्रैतस्मादात्मनोऽन्यं कंचन । किं तर्ह्येतमेव व्याख्यास्यामि । स्वल्पस्तु दोषस्तवावशिष्टस्तत्क्षपणाय वसापराण्यन्यानि पञ्च वर्षाणीत्युक्तः स तथा चकार । तस्मै मृदितकषायादिदोषाय स्थानत्रयदोषसंबन्धरहितमात्मनः

काङ्क्षाद्वारेणाभिनयति । कथमिति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथेति । स्वपरविवेकाभावे दोषमाह । अत इति । घ्नन्ति त्वेवेत्यत्रोक्तं [illegible]यति । पूर्ववदिति ॥ १ ॥

कुतो ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तमभिप्रायं स्पष्टयति । ज्ञाने हीति । एवकारो यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति ॥ २ ॥

पूर्ववद्ब्रह्मचर्यादेशाभावे हेतुमाह । स्वल्पस्त्विति । आख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुति-

---

१ ख. ग. घ. ङ. ज. ञ. ट. ठ. त. किमेवेच्छ॰ । २ क. थ. ॰मिवेच्छ॰ । ३ क. ग. ङ. ट. ड. ढ. ॰वो ग॰ । ४ क. ग. ट. ॰सस्थस्य । ५ ख. ञ. ॰मृतमभयामितिव॰ ।

ख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्वसापराणि पञ्च वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्येकशतꣳ संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतꣳह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै होवाच ॥३॥ इत्यष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥११॥

मघवन्मर्त्यं वा इदꣳशरीरमात्तं मृत्युना तद-

स्वरूपमपहतपाप्मत्वादिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच। तान्येकशतं वर्षाणि संपेदुः संपन्नानि बभूवुः। यदाहुर्लोके शिष्टा एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति। तदेतद्द्वात्रिंशतमित्यादिना दर्शितमित्याख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुत्योच्यते। एवं किलैतदिन्द्रत्वादपि गुरुतरमिन्द्रेणापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्तमात्मज्ञानमतो नातः परं पुरुषार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं स्तौति ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मीदं शरीरम्। यन्मन्यसेऽक्ष्याधारादिलक्षणः संप्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति। शृणु तत्र कारणम्। यदिदं शरीरं वै यत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि। तच्चाऽऽत्तं मृत्युना ग्रस्तं सततमेव। कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा

रस्मभ्यं किमर्थमित्थमुपदिशतीत्याशङ्क्याऽऽह। एवंमिति ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टितौ विश्वतैजसावुक्तौ कारणमात्रबद्धश्च प्राज्ञो व्याख्यातः संप्रत्यशरीरं तुरीयमुपदेष्टुं सशरीरतां निन्दति। मघवन्निति। शरीरवदात्मनोऽपि विनाशित्वमवस्थाविशेषे दर्शितमित्याशङ्क्याऽऽह। यन्मन्यस इति। सशरीरो विशेषविज्ञानवान् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावाद्विनाशभ्रमो न पुनरसौ वस्तुतो विनश्यति स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति संप्रसादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारणमेव स्पष्टयन्नक्षराणि व्याचष्टे। यदिदमित्यादिना। ननु मर्त्यमित्येतावतैव मृत्युव्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते तत्राऽऽह। कदाचिदेवेति। वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं यत्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह।

---

१ क. ग. ट. °वं तु किं°। २ क. °स्तं संत°। ३ क. ग. ट. एवं त्विति। ४ ख. छ. ञ. ण. °रीरत्वमु°।

स्यामृतस्याशरीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै

संत्रासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्त इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यत आत्तं मृत्युनेति। कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्तेत इति। शरीरमित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते। तच्छरीरमस्य संप्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्मवर्जितस्येत्येतत्। अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्तिमत्त्वे मा भूतामित्यात्मनः। आत्मनो भोगाधिष्ठानम्। आत्मनो वा सत ईक्षितुस्तेजोबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम्। जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाऽधिष्ठानम्। यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति। अशरीरस्वभावस्याऽऽत्मनस्तदेवाहं शरीरं शरीरमेवं चाहमित्यविवेकात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्याम्। प्रसिद्धमेतत्तस्य च ने वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगनिमित्तयोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश

कथमिति। निवर्तने विशेषवचनं फलवदिति शेषः। तदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह। शरीरमित्यत्रेति। मघवन्नित्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः। त्रिस्थानतया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यस्थानत्रयसंबन्धित्वेनेति यावत्। अमृतत्वं षडूर्मिवर्जितत्वम्। अशरीरत्वं स्वाभाविकसावयवत्वादिराहित्यम्। आत्मनोऽधिष्ठानमित्यत्र भोगेत्यपेक्षितपूरणं कृतम्। भोक्तृभोगायतनं शरीरमिति विशेषणार्थमुक्त्वा तस्यैवार्थान्तरमाह। आत्मनो वेति। अधिष्ठानं जनयितुस्तस्योपलब्धेरधिकरणमिति यावत्। अधिष्ठानशब्दस्यार्थान्तरमाह। जीवरूपेणेति। उत्तरवाक्यस्थं सशरीरशब्दं व्याचष्टे। यस्येति। ईदृशं मर्त्यत्वादिविशेषणवदित्यर्थः। तद्यथोक्तं शरीरमाधिष्ठितमनेनेति व्युत्पत्त्या तदधिष्ठितः स तद्रूपः पुरुष इत्यर्थः। तस्यैव संपिण्डितमर्थमाह। तद्वानिति। उक्तेऽर्थे विशेषणं पातयति। सशरीर इति। अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह। अशरीरेति। अविवेकतः सशरीरो भवतीति पूर्वेण संबन्धः। यतः सशरीरोऽत एव प्रियाप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष इति योजना। वैशब्दार्थमाह। प्रसिद्धमिति। एतच्छब्दार्थमेवोत्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति। सशरीरस्येति। तौ ममेति मन्यमानस्य

१ ख. घ. च. ञ. ठ. °हात्माभि°। २ ग. ङ. ट. ठ. ड. ढ. °रमप्यत्र। ३ ग. ट. °व वाऽ॰ हं°। ४ क. ण. °कादात्म°। ५ ख. घ. ञ. ढ. ण. न ह वै। ६ ग. छ. °रणम्। भो°। ७ क. ख. ञ. ण. म्। भोगा°। ८ क. ख. छ. ञ. °ष्ठितसादृश्यः पु°।

सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः

उच्छेदः संततिरूपयोर्नास्तीति । तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्तिताविवेकेज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः । स्पृशिः प्रत्येकं संबध्यत इति प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति । न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेतेति यद्वत् । धर्माधर्मकार्ये हिं ते अशरीरता तु स्वरूपमिति तत्र धर्माधर्मयोरसंभवात्तत्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्थो विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम् । नैष दोषः । धर्माधर्मकार्ययोः शरीरसंबन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श इति भवति तथाऽग्नेः सवितुर्वोष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्याऽऽनन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञानमानन्दं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव

सतः स्वस्य तयोः संततिरूपयोरपहतिर्नास्तीति संबन्धः । प्रियाप्रिययोः स्वारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणिकत्वादित्याशङ्क्य संततिरूपयोरित्युक्तम् । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः । अजस्य देहसंबन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्यावतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति । मुक्ते पुंसि प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरस्पर्शेऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्पृशिरिति । प्रत्येकं संबन्धमभिनयति । प्रियमिति । प्रियाप्रिययोःसमस्ततया श्रुतस्यानेकस्य प्रत्येकं क्रियासंबन्धे दृष्टान्तमाह । नेति । प्रियाप्रिययोर्मुक्तात्मन्यसंस्पर्शं पातनिकापूर्वकं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति । धर्माधर्मेति । तत्रेत्यशरीरताख्यं स्वरूपमुच्यते । प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षस्यापुमर्थत्वं शङ्कते । नन्विति । इहापीति मुक्तो गृह्यते । स्वाभाविकप्रियाप्रतिषेधान्नापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह । नैष दोष इति । प्रतिषेधमेवाभिनयति । अशरीरमिति । कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययोरेष निषेध इत्यत्र नियामकमाह । आगमापायिनोरिति । कादाचित्के स्पर्शशब्दवन्न स्वात्मन्येवतच्छब्दोऽस्तीत्याह । न त्विति । आत्मनि तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तदवस्थमपुमर्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सवितुरिति । भूमविद्यालोचनायामपि सुखमात्रस्याऽऽत्मनि न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह । इहापीति । तथाऽपि विष-

१ ख. घ. ञ. अ. थ. न ह वै । २ ठ. °कविज्ञा° । ३ क. हिताहिते यतोऽञ° । घ. ण. हिताहिते अ° । ४ ठ. ण. °ज्ञति । ५ क. इत्यादिश्रुतिः । आ° । ग. घ. ङ. च. ट. ढ. इत्यादिश्रुत्या । आ° । ६ क. ग. च. ट. ठ. ढ. °नन्दमान° । ७ क. ग. ट. अज्ञस्य । ८ क. ख. छ. ञ. ण. °रीराख्यं । ९ ग. नियममा° ।

प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भूम्नः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात्स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तदिष्टम् । नाह खल्वयं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्युक्तत्वात् । तर्हीन्द्रस्येष्टं यद्भूतानि चाऽऽत्मानं च जानाति न चाप्रियं किंचिद्वेत्ति स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्टमिन्द्रस्येमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामाश्च सर्वे मत्तोऽन्येऽहमेषां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितम् । हितं चेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यम् । व्योमवदशरीरात्मतया सर्वभूतलोककामात्मत्वोपगमेन यो प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतम् । न तु राज्ञो राज्याप्तिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्व इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । नन्वस्मिन्पक्षे स्त्रीभिर्वा यानैर्वा स यदि पितृलोककामः स एकधा भव-

---

यविषयिभावेन भेदाभावात्तदवस्थमपुरुषार्थत्वमिति शङ्कते । नन्विति । भेदो न पुमर्थत्वोपयोगी केवल*व्यतिरेकाभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः स चाभेदेऽपि विद्यत इत्याशङ्क्याऽऽह । स्वरूपेणेति । आत्मनि विशेषज्ञानराहित्यमिन्द्रस्य नेष्टमित्यत्र हेतुमाह । नाहेति । किं तर्हीन्द्रस्येष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । तर्हीति । येन ज्ञानेनाऽऽप्नोति तदिष्टमिन्द्रस्येति पूर्वेण संबन्धः । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्युच्यते किंवा हितमिति विवक्ष्यते तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । न त्विति । द्वितीयाद्वै भयं भवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । तथाऽपीष्टमेवेन्द्राय प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । हितं चेति । किं तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह । व्योमवदिति । हितं वक्तव्यमिति संबन्धः । हितमेव न त्विष्टमिति स्थिते फलितमाह । तत्रेति । सर्वेषां भूतानां लोकानां कामानां चाऽऽत्मा सच्चिदानन्दमात्रं तद्रूपत्वं चेन्मुक्तस्येष्यते कथं तर्हि तस्यैश्वर्यश्रुतयो निर्वहन्तीति चोदयति । नन्विति । सगुणविद्यावतां यदैश्वर्यं तन्निर्गुणविद्यास्तुत्यर्थं संकीर्त्यते । ब्रह्मीभूतस्य मुक्तस्य सगुणवि-

---

* यत्र भेदो नास्ति तत्र पुमर्थत्वमपि नास्तीति केवलव्यतिरेकाभावादित्यर्थः ।

---

१ ख. ङ. घ. ङ. ढ. ण. लोकाश्च । २ ङ. ढ. याऽऽप्ति । ठ. ढ. याऽप्ति । ३ क. ख. छ. ञ. ण. °षयीभा° । ४ क. ख. छ. ञ. ण. °ति । व° ।

तीत्याद्यैश्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न । सर्वात्मनः सर्वफलसंबन्धोपपत्तेरविरोधात् । मृद इव सर्वघटकरककुण्डाद्याप्तिः । ननु सर्वात्मत्वे दुःखसंबन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्याप्यात्मत्वोपगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि । सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तोच्छिन्नेति दुःखसंबन्धाशङ्का न संभवति । शुद्धसत्त्वसंकल्पनिमित्तानां तु कामानामीश्वरदेहसंबन्धः सर्वभूतेषु मानसानां पर एव सर्वसत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति सर्वाविद्याकृतसंव्यवहाराणां पर एवाऽऽत्माऽऽस्पदं नान्योऽस्तीति वेदान्तसिद्धान्तः । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च्छायापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः । स्वप्नसुषुप्तयोश्चान्य एव । न परोऽपहतपाप्म-

---

द्याया अपि प्रत्यम्भूतत्वात्फलस्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति । नेत्यादिना । सर्वात्मत्वे निन्दाऽपि प्राप्नोतीति शङ्कते । नन्विति । दुःखस्य दुःखत्वाभाववत्तस्याऽऽत्मा विद्वानपि न दुःखी भविष्यतीति समाधत्ते । न दुःखस्येति । तर्हि दुःखिनामात्मा मुक्त इति दुःखी स्यात्तत्राऽऽह । आत्मनीति । न तावदात्मनः स्वभावतो दुःखित्वं किंत्वविद्यकं सा च मुक्तस्य दग्धेति[6] दुःखित्वाप्रसक्तिरित्यर्थः । तर्हि विद्यया दग्धायामविद्यायां तदध्यारोपितमैश्वर्यमपीश्वरस्य सगुणविद्याफलभूतं दग्धमेवेति कथं स्तुत्यर्थमिह तदुपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । शुद्धेति । शुद्धं सत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं तस्मान्मायैकदेशाज्जाताः संकल्पा निमित्तानि येषां कामानामैश्वर्यभेदानां ते तथोक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रेणेश्वराभिध्यानरूपेण सिद्धानामीश्वराख्येन स्वभावेनाभिसंबन्धो मायावस्थायां सिध्यतीत्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्कार्यसंबन्धो नेश्वरस्येति चेन्नेत्याह । पर एवेति । चतुर्ष्वपि पर्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं संप्रति स्वयूथ्यमतमुत्थापयति । य एष इति । प्रथमपर्यायस्य च्छायात्मविषयत्ववद्द्वितीयतृतीयपर्याययोरपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति । अन्य एव परस्मादुक्त इति संबन्धः । चतुर्थपर्यायवत्पर्यायत्रयेऽपि परमात्मैव कस्मान्नोच्यते तत्राऽऽह । न पर इति । अपहतपाप्मत्वादेरवस्थावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्याये परस्योपदेशो युज्यते तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्किमिति पूर्वेषु पर्यायेषु च्छायादयो

---

१ घ. °पादीनि क° । २ ग. ट. °ना । सा° । ३ घ. च. ट. ण. °नां का° । ४ ख. ङ. च. ञ. ठ. ड. ढ. ण. °पाप्मादि° । ५ ग. ट. °विद्यं सा° । ६ ख. छ. ञ. ण. °ति दग्धत्वादप्र° । ७ ग. ट. °मनभिभूतं त° । ८ ख. छ. ञ. ण. °रस्य चे° ।

स्यादिलक्षणो विरोधादिति केचिन्मन्यन्ते। छायाद्यात्मनां चोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते। आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्याऽऽत्मनोऽत्यन्तबाह्यविषयासक्तचेतसोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा भूदिति। यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्शयिषुर्वृक्षं कंचित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति पश्यामुमेष चन्द्र इति। ततोऽन्यं ततोऽप्यन्यं गिरिमूर्धानं च चन्द्रसमीपस्थमेष चन्द्र इति। ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति। एवमेतद्य एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति। चतुर्थे तु पर्याये देहान्मर्त्यात्समुत्थायाशरीरतामापन्नो ज्योतिःस्वरूपम्। यस्मिन्नुत्तमपुरुषे हृयादिभिर्जक्षत्क्रीडन्रममाणो भवति स उत्तमः पुरुषः पर उक्त इति चाऽऽहुः। सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुम्। न त्वर्थोऽस्य ग्रन्थस्यैवं संभवति। कथम्। अक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्य शिष्याभ्यां छायात्मनि गृहीते तयोस्तद्विपरीतग्रहणं मत्वा तदपनयायोदशरावोपन्यासः किं पश्यथ इति च प्रश्नः साध्वलंकारोपदेशश्चानर्थकः स्यात्। यदि च्छायात्मैव प्रजापतिनाऽक्षिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः। किंच यदि स्वयमुपदिष्ट इति ग्रहणस्याप्यपनयकारणं

निर्दिश्यन्ते तत्फलाभावादत आह। छायाद्यात्मनां चेति। तत्र प्रथमं छायात्मोपदेशस्य प्रयोजनमाह। आदावेवेति। परस्यातिसूक्ष्मत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवाऽऽदावुच्यमाने सति तस्यापि सूक्ष्मस्य श्रवणेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य किल व्यामोहः स्यात्स मा भूदिति पृथक्छायात्मोपदेशः कृत इति संबन्धः। स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्नुक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति। यथेत्यादिना। इतिशब्दस्तिङा संबध्यते। पर्यायान्तरस्य तात्पर्यमाह। चतुर्थे त्विति। मरणधर्मकाद्देहात्पृथग्भूत्वा ज्योतिःस्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तो यद्यपि चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथाऽपि कथमसौ परमात्मा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। यस्मिन्निति। स संप्रसादो यो विद्वान्कर्तृत्वेन विवक्षितः। किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारि किंवाऽर्थानुसारीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति। सत्यमिति। द्वितीयं दूषयति। न त्विति। असंभवमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फुटयति। कथमित्यादिना। यद्याद्ये पर्याये छायात्मोपदिश्येत तर्हीन्द्रविरोचनयोः सम्यग्दर्शित्वाद्विपरीतग्रहापोहार्थं प्रजापतेरायासो वृथा स्यात्। तेन नेदं व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थः। इतश्च नाऽऽद्ये पर्याये छायात्मोपदेशोऽस्तीत्याह। किंचेति। प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि च्छायात्मनो ग्रहणं न मृष्यतीत्याशङ्क्य हेत्वन्तरं स्पष्टयति। यदीति।

---

१ ख. ञ. °त्मना चो°। २ ख. घ. च. ञ. ड. ण. चन्द्रमसं। ३ क. ग. ट. °त्तमपु°। ४ घ. ङ. ठ. ण. श्रोतुः। ५ क. °दि वा तेन स्व°। ६ घ. ठ. °ष्ठप्र°। ७ ग. ट. °हस्या°। ८ क. °यनका°। ९ ख. छ. ञ. °त्मना चे°। १० क. ग. ट. °यात्मनोप°। ११ क. ख. छ. ञ. ण. °दिश्यते तर्हि°।

वक्तव्यं स्यात्। स्वप्नसुषुप्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयकारणं च स्वयं ब्रूयात्। न चोक्तं तेन मन्यामहे नाक्षिणि च्छायात्मा प्रजापतिनोपदिष्टः। किं चान्यदक्षिणि द्रष्टा चेद्दृश्यत इत्युपदिष्टः स्यात्तत इदं युक्तम्। एतं त्वेव त इत्युक्त्वा स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवोपदेशः। स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्न। अपि रोदितीवाप्रियवेत्तेवेत्युपदेशात्। न च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने महीयमानश्चरति। अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति न्यायतः श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात्। यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथाऽपि न धीः स्वप्नभोगोपलब्धिं प्रति करणत्वं भजते। किं तर्हि पट चित्रवज्जाग्रद्वासनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति न द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वबाधः स्यात्। किंचान्यत्। जाग्रत्स्वप्नयोर्भूतानि चाऽऽत्मानं च जानातीमानि भूतान्ययमहमस्मीति। प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह

तेन च्छायात्मग्रहणापनयकारणावचनेनेति यावत्। तेन प्रजापतिनेत्येकस्त-च्छब्दो योज्यः। इतश्च प्रथमे पर्याये द्रष्टुरेवोपदेशो न च्छायापुरुषस्येत्याह। किंचान्यदिति। एतच्छब्देन संनिहितावलम्बिना छायात्मानमनुकृष्य स्वप्ने द्रष्टुरुपदेशः प्रजापतेर्मृषावादित्वं प्रसज्येत। तथा च प्रथमेऽपि पर्याये द्रष्टैवोपदिष्ट इत्यर्थः। स्वप्नावस्थाविशिष्टस्य स्थानान्तरे बाध्यत्वान्न तत्र द्रष्टुरुपदेशोऽस्तीति शङ्कते। स्वप्न इति। अनुभवानुसारेणोत्तरमाह। नेत्यादिना। किंच प्रकाशकारणानामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन प्रतीचः स्वयंज्योतिष्ट्वं बृहदारण्यके स्वप्नावस्थामाश्रित्योक्तं ततश्च तत्र द्रष्टुरुपदेशः सिध्यतीत्याह। न चेति। सूर्यादीनामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्ययुक्तं स्वप्नेऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह। यद्यपीति। करणत्वाभावे हेतुं पृच्छति। किं तर्हीति। नीलपीतादिजाग्रद्वासनाभिर्विवर्तमाना साक्षिणो वेद्यतामापद्यते। तथाच पटचित्रवद्विचित्रवासनामयचेतसः साक्षिगम्यत्वान्न स्वप्नोपलब्धौ करणं भवतीति तद्द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वं न्यायसिद्धमित्याह। पटेति। प्रासङ्गिकं हित्वा द्रष्टैवोपदिष्टः स्वप्नावस्थायामित्यत्र हेत्वन्तरमाह। किंचेति। तथाच जाग्रदवस्थायामिव स्वप्नेऽपि द्रष्टैवोपदिष्ट इति शेषः। इतश्च द्रष्टुरेवोपदेशः स्वप्नदशायामित्याह। प्राप्ताविति। न केवलमुक्तसौषुप्तो निषेधो निषेध्यप्राप्तिसापेक्षत्वादवस्थाद्वये द्रष्टुरुपदेशमाकाङ्क्षति किंतु तुरीयगतो निषेधोऽपि निषेध्य-

---

१ क. 'यनका'। २ क. ङ. ढ. 'णं ब्रू'। ३ घ. ङ. ण. 'प्ने द्र'। ४ ग. ट. '......'। ५ क. ख. छ. ञ. ण. पटे वि'।

खल्वयमित्यादि। तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य सतो विद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति। एकश्चाऽऽत्मा स्वप्नबुद्धान्तयोर्महामत्स्यवदसङ्गः संचरतीति श्रुत्यन्तरे सिद्धम्। यत्त्वोक्तं संप्रसादः शरीरात्समुत्थाय यस्मिन्स्त्र्यादिभी रममाणो भवति सोऽन्यः संप्रसादादधिकरणनिर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति। तदप्यसत्। चतुर्थेऽपि पर्याये एतं त्वेव त इति वचनात्। यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्ववदेतं त्वेव त इति न ब्रूयान्मृषा प्रजापतिः। किंचान्यत्तेजोबन्नादीनां स्रष्टुः सतः स्वविकारदेहशुङ्गे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमसीत्युपदेशो मृषा प्रसज्येत। तस्मिंस्त्वं स्त्र्यादिभी रन्ता भविष्यसीति युक्त उपदेशोऽभविष्यद्यदि संप्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत्। तथा भूमाऽहमेवेत्यादिश्च्याऽऽत्मैवेदं सर्वमिति नोपसमहरिष्यद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत्। नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च। सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्दप्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्वजन्तूनां पर आत्मा न भवेत् तस्मादेक एवाऽऽत्मा प्रकरणी सिद्धः। न चाऽऽत्मनः संसारित्वम्। अविद्याध्यस्तत्वादा-

माकाङ्क्षन्नवस्थाद्वये द्रष्टुरुपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह। तथेति। निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रकृतस्यैव द्रष्टुरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तन्निमित्तयोः स्थानद्वयगतयोर्न प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति न ह वै सशरीरस्येत्यादिनोक्तं सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवावस्थात्रयातीतस्य सत्यां विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति योजना। स्वप्ने द्रष्टुरुपदेशे हेत्वन्तरमाह। एकश्चेति। चतुर्थपर्यायस्य सौषुप्तादर्थान्तरविषयत्वमुक्तमनुभाष्य दूषयति। यत्त्वोक्तमित्यादिना। तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति। यदीति। अधिकरणाधेयभावेन भेदः सत्यो नास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह। किंचान्यदिति। जीवपरयोर्भेदस्य षष्ठप्रपाठकविरोधवत् सप्तमप्रपाठकविरोधोऽपि स्यादित्याह। तथेति। बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि जीवेश्वरभेदो न संभवतीत्याह। नान्य इति। इतश्च जीवपरयोर्भेदो नास्तीत्याह। सर्वश्रुतिष्विति। श्रौतमर्थमुपसंहरति। तस्मादिति। आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्वदेहेषु स्यादिति चेन्नेत्याह। न चेति।

१ घ. च. ठ. ड. ढ. स्मिंश्च स्त्र्या॰। २ ख. ङ. ञ. ठ. ड. ढ. ण. नान्यदतो॰। ३ ख. ञ. ठ ड. ण. द्रष्टृस्त्र्या॰। ४ ख. ञ. ॰रमात्मा। ५ ङ. ढ. ॰रणसि॰। ६ ण. नान्यदिति।

त्मनि संसारस्य। न हि रज्जुशुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्यस्तानि तेषां भवन्तीति। एतेन सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीति व्याख्यातम्। यत्र स्थितमप्रियवेत्तेवेति नाप्रियवेत्तैवेति सिद्धम्। एवंच सति सर्वपर्यायेष्वेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनम्। यदि वा प्रजापतिच्छद्मरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत्। न च तत्कुतर्कबुद्ध्या मृषा कर्तुं युक्तम्। ततो गुरुतरस्य प्रमाणान्तरस्यानुपपत्तेः। ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचार्यनुभूयत इति चेन्न। जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽहमायुष्मान् गौरः कृष्णो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्तदुपपत्तेः। सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्त्येवैतदेवं दुरवगमं येन देवराजोऽप्युदशरावादिदर्शिताविनाशयुक्तिरपि मुमोहैवात्र

आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो नाऽऽत्मन्यस्तीत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति। न हीति। मिथ्या च तदज्ञानं चेति मिथ्याज्ञानं तेनाध्यस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानवत्प्रतीतिमापादितानीति यावत्। न ह वै सशरीरस्येत्यादि वदता वास्तवत्वं प्रियाप्रियसंबन्धस्य विवक्षितमिति शङ्कामुक्तन्यायातिदेशेन निरस्यति। एतेनेति। आत्मनि संसारस्य प्रसक्तिर्नेति यावत्। यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहत्यभावो न वास्तवत्वं शरीरसंबन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः। स्वप्नद्रष्टा खल्वप्रियवेत्तेव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्वत्र स्थितं तत्सिद्धम्। लाभान्तरमाह। एवं चेति। प्रजापतेर्वचनं सत्यं भवेदिति संबन्धः। अपौरुषेय्यां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं सावकाशमित्याशङ्क्याऽऽह। यदि वेति। सुखादयः साश्रया गुणत्वाद्रूपादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याऽऽह। न चेति। सुखादीनामुपाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति श्रौतवचसो बाधकमित्यर्थः। प्रत्यक्षमिति शङ्कते। नन्विति। तस्याऽऽभासत्वान्न बाधकत्वमिति परिहरति। नेत्यादिना। दृष्टान्तोऽपि संप्रतिपन्नो न भवतीति शङ्कते। सर्वमिति। जरादेः सत्यवचनं त्वदीयमेवमस्त्येवेत्यङ्गीकरोति। अस्त्येवेति। अङ्गीकारे हेतुमाह। दुरवगममिति। अधिकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्तदज्ञानामनधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वम्। अतोऽस्त्येव जरादिसत्यत्ववचनं न तावता वस्तुक्षतिरित्यर्थः। दुरवगमत्वे लिङ्गमाह। येनेति। अत्रेत्यात्मतत्त्वोक्तिः। तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिङ्गान्त-

---

१ घ. च. ठ. ढ. ण. 'स्तीत्येतद्व्याख्या'। २ क. ग. ट. ण. ब्रह्मो। ३ ग. ट. तत्तु सिद्ध'। छ. तच्चसिद्ध'। ४ ख. म. 'यात्वाद'।

विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव । तथेन्द्रस्याऽऽत्मविनाशभयसागर एव वैनाशिका न्यमज्जन् । तथा सांख्या द्रष्टारं देहादिव्यतिरिक्तमवगम्यापि त्यक्तागमप्रमाणत्वान्मृत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्थुः । तथाऽन्ये काणादादिदर्शनाः कषायरक्तमिव क्षारादिभिर्वस्त्रं नवभिरात्मगुणैर्युक्तमात्मद्रव्यं विशोधयितुं प्रवृत्ताः । तथाऽन्ये कर्मिणो बाह्यविषयापहृतचेतसो वेदप्रमाणा अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्मन्यमाना घटीयन्त्रवदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बम्भ्रमति । किमन्ये क्षुद्रजन्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव बहिर्विषयापहृतचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्वबाह्यैषणैरनन्यशरणैः परमहंसपरिव्राजकैरत्याश्रमिभिर्वेदान्तविज्ञानपरैरेव वेदनीयं पूज्यतमैः प्राजापत्यं चेमं संप्रदायमनुसरद्भिरुपनिबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुशासत्यद्यापि त एव नान्य इति ॥ १ ॥

रमाह । तथेति । वैनाशिकभ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथेन्द्रस्येति । सांख्यभ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो ज्ञापयतीत्याह । तथा सांख्या इति । तार्किकभ्रान्तिरपि तस्य दुर्ग्रहत्वे गमिकेत्याह । तथाऽन्य इति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावना नवाऽऽत्मगुणाः । मीमांसकभ्रान्तिस्तस्य दुर्ग्रहत्वे गमिकेत्याह । तथाऽन्य इति । यदा परीक्षकाणामपीदृशी भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति तदा विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिस्तत्र प्रमाणयितव्येत्याह । किमन्य इति । अन्ये बम्भ्रमतीति किं वक्तव्यमिति संबन्धः । यदि लौकिकानां परीक्षकाणां चेदमात्मतत्त्वं दुर्ज्ञानं प्रतिज्ञायते केषां तर्हीदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । एषणास्विवाऽऽत्मतत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति । अनन्यशरणैरिति । तेषां कुटीचरादिभावं व्यासेधति । परमहंसेति । कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य नैष्कर्म्यप्राधान्येन वर्तमानत्वं दर्शयति । अत्याश्रमिभिरिति । अनन्यशरणैरित्युक्तं व्यनक्ति । वेदान्तेति । पूज्यतमैरिति नित्यानुवादः । तेषामात्मवेदनोपायं प्राक्तनमुपादिशति । प्राजापत्यं चेति । स्थानत्रयं तुरीयं चेत्येतद्विषयं प्रकरणचतुष्टयम् । यथोक्ताधिकारिणामेवाऽऽत्मवेदनमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह । तथेति । अशरीरमित्यादिवाक्यव्याख्यानोपसंहारार्थमितिपदम् ॥ १ ॥

---

१ ठ. °क्तमात्मानम°। २ ङ. ढ. ढ. ततोऽन्ये°। ३ ङ. च. ठ. ढ. ढ. °था क°। ४ क. ग. ट. ढ. °पहृत°। ५ ठ. °शं संसारचक्रे प°। ६ क. ग. ट. °पहृत°। ७ घ. ठ. °रन्त्याश्र°। ८ क. ग. ट. °न्तज्ञा°। ९ क. ख. छ. ञ. गमकमित्या°। १० क. ञ. गमकमित्य°। ११ ग. ञ. ट. °चक्रादि°।

अशरीरो वायुरभ्रं विद्युत् स्तनयित्नुरशरीराण्येतानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते॥२॥

तत्राशरीरस्य संप्रसादस्याविद्यया शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेव संप्राप्तस्य शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति दृष्टान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाण्यादिमच्छरीरमस्येत्यशरीरः । किं चाभ्रं विद्युत्स्तनयित्नुरित्येतानि चाशरीराणि । तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजनावसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा श्रुतिर्द्युलोकसंबन्धिनमाकाशदेशं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाशसमानरूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणागृह्यमाणान्याकाशाख्यतां गतानि । यथा संप्रसादोऽविद्यावस्थायां शरीरात्मभावमेवाऽऽपन्नस्तानि च तथाभूतान्यमुष्माद्द्युलोकसंबन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रयोजनाभिनिर्वृत्तये । कथम् । शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः प्रकृष्टं ग्रैष्मकमुपसंपद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः । आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातादिवायुरूपेण स्तिमितभावं हित्वाऽभ्रमपि भूमिपर्वतहस्त्यादिरूपेण विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लतादिचपलरूपेण स्तनयित्नुरपि स्वेन गर्जिताशनिरूपेणेत्येवं प्रावृडागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥

सशरीरस्य बन्धो मुक्तिरशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेत्यादिना । कथं वायोरशरीरत्वं तदाह । अविद्यमानमिति । एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मादिति कुतो व्यपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अमुष्मादितीति । यथोक्तान्यशरीराणि वाय्वादीनि तेषामाकाशत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणागृह्यमाणत्वदशायामाकाशाख्यतां गतानीति संबन्धः । तानि च वाय्वादीनि तथाभूतान्याकाशात्मत्वं प्राप्तानीत्येतत् । वर्षादिफलनिष्पत्त्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात् समुत्थानमुक्तमाकाङ्क्षाद्वारेण स्फुटयति । कथमित्यादिना । स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्त इति संबन्धः । तत्र वायोरभ्रस्य विद्युतः स्तनयित्नोश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विवृणोति । पुरोवातादीति । स्तिमितभावं हित्वा वायुरिति शेषः ॥ २ ॥

१ ठ. ड. वर्षादि॰ । २ क. ॰दिना वा॰ । ३ क. घ. ठ. ॰पि प॰ । ४ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ॰ताच॰ । ५ ग. ट. ॰तादिनेति ।

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स

यथाऽयं दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवदविद्यया संसारावस्थायां[1] शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो जातो जीर्णो मरिष्य इत्येवंप्रकारं प्रजापतिनेव[2] मघवान् यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा तत्त्वमसीति प्रतिबोधितः सन्स एष संप्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरादाकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिवैलक्षण्यमात्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां हित्वेत्येतत् । स्वेन रूपेण सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स येन स्वेन रूपेण संप्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक्प्रतिबोधात्तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः पश्चात्कृतप्रकाशा रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते[4] । एवं च स उत्तमपुरुष[5] उत्तमश्चासौ[6] पुरुषश्चेत्युत्तमपुरुषः[7] स एवोत्तमपुरुषोऽक्षिस्वप्रपुरुषौ[8] व्यक्ताव्यक्तश्च[9] सुषुप्तः समस्तः संप्रसन्नोऽशरीरश्च स्वेन रूपेणेति[10]। एषामेव[11] स्वेन रूपेणावस्थितः क्षराक्षरौ[12] व्याकृताव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपु-[13]

दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । वाय्वादीनामित्यस्य पुरस्तात्तथेत्यध्याहर्तव्यम् । तत्राऽऽदिशब्देनाभ्रविद्युत्स्तनयित्नवो गृह्यन्ते । आकाशादीत्यादिपदमआदिकारणसंग्रहार्थम् । शरीरसाम्यमेव विशिनष्टि । अहमिति । प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह । प्रजापतिनेति । यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रकारेणेति यावत् । मघवान्प्रतिबोधित इति संबन्धः । दार्ष्टान्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति । नासीति । शरीराद्विदुषः समुत्थाने दृष्टान्तमाह । आकाशादिवेति । समुत्थानं विभजते । देहादीति । पुनरुक्तिं परिहरति । इति व्याख्यातमिति । उत्तरवाक्यस्थं सशब्दं व्याचष्टे । स येनेति । स उत्तम पुरुष इति संबन्धः । संप्रसादस्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । प्रागित्यादिना । उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्यादशायां शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितब्रह्मसतत्त्वः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो भवतीति दार्ष्टान्तिकमाह । एवं चेति । पुरुषस्योत्तमविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमित्यभिप्रेत्य पुरुषभेदं दर्शयति । अक्षीति । इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः । तत्र पूर्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेद्यत्वं तुरीयस्य तूत्तमपुरुषत्वमित्याह । एषामिति । यथो-

---

१ क. ग. ङ. ड. ढ. °यां स श°। २ ख. ञ. ण. °वं प्रजा°। ३ ख. ग. घ. च. ञ. ट. ड. °तिनैव । ४ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. °ते। अत ए°। ५ क. °मपूरु°। ६ क. °सी पूरु°। ७ क. °मपूरु°। ८ ठ. रुष उत्तमः पुरुषाद्धोत्त°। ९ क. °मपूरु°। १० क. ञ. ढ. °क्ताव्य°। ११ क. ग. ट. °मेव स्वे°। १२ ठ. °रौ व्यक्ताव्यक्तौ व्या°। १३ क. ठ. °मपूरु°। १४ क. °मत्वावि°।

उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनꣳस्मर-

रुषः कृतनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स संप्रसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्वात्मभूतः पर्येति क्वचिदिन्द्राद्यात्मना जक्षद्धसन् भक्षयन् वा भक्ष्यानुच्चावचानीप्सितान् क्वचिन्मनोमात्रैः संकल्पादेव समुत्थितैर्ब्रह्मलौकिकैर्वा क्रीडन् स्त्र्यादिभी रममाणश्च मनसैव नोपजनं स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनमात्मभावेन वाऽऽत्मसामीप्येन जायत इत्युपजनमिदं शरीरं तन्न स्मरन्। तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात्। दुःखात्मकत्वात्तस्य। नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्वज्ञत्वं मुक्तस्य। नैष दोषः। येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तेच्च मिथ्याज्ञानादि विद्ययोच्छेदितमतस्तन्नानुभूतमेवेति न तदस्मरणे सर्वज्ञत्वहानिः। न ह्युन्मत्तेन ग्रहगृहीतेन वा यदनुभूतं तदुन्मादाद्यपगमेऽपि स्मर्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिरविद्यादोषवद्भिर्यदनुभूयते तत्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृशति। अविद्यानिमि-

क्तोत्तमपुरुषे भगवत्संमतिं संगिरते। कृतेति। द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च। क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते। उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः। यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः। यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः। अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति हि स भगवानूचिवान्। स तत्रेत्यादि व्याचष्टे। **स संप्रसाद इति**। क्वचिदिति स्वर्गलोकोक्तिः। क्वचिन्मनोमात्रैरित्यत्र क्वचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते। नोपजनमिति प्रतीकं गृहीत्वा व्याकरोति। **स्त्रीपुंसयोरिति**। तन्न स्मरन्पर्येतीति संबन्धः। यथोक्तदेहस्मृतौ काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। **तत्स्मरणे हीति**। विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे दूषणमाशङ्कते। **नन्विति**। असर्वज्ञत्वदोषं निराकरोति। **नैष दोष इति**। अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्वज्ञ इति। न च शरीराद्यनुभूतं तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानमात्रत्वात्तस्य च सकार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्प्रागपि शरीरादेरनुभवविपरीतवर्तित्वानुपपत्तेरित्यर्थः। शरीरादि पूर्वं सम्यग्ज्ञानेनाविषयीकृतमपि सद्भ्रान्त्याऽनुभूतमेवेति विदुषामपि स्मर्तव्यमिति चेन्नेत्याह। **न हीति**। मुक्ते पुरुषे शरीरादयो न संबध्यन्ते चेत्कथं तर्हि

१ क. त्तमः पूरु°। त. °त्तमपूरु°। घ. ङ. झ. ञ. °त्तमः पु°। २ ठ. ड. ण. °या सर्वात्मतया स°। ३ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ण. मात्रेण सं°। ४ क. ट. °नं स्मरन् स्त्री°। ५ ख. ग. ञ. ढ ण. तन्मिथ्या°। ६ क. ख. ञ. ण. °क्षरेति। ७ ख. छ. ञ. ण. °ति स। ८ ण. °मात्रेणास्य°। ९ ग. ट. °मेतस्या° १० ग. ट. °ण ध्वस्तत्वा°। ११ ग. °परिव°। १२ ख. छ. ञ. ण. कृतं स°

बिद्?शरीर?स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त

त्ताभावात् । ये[1] तूच्छिन्नदोषैर्मृदितकषायैर्मानसाः सत्याः कामा अनृता-
पिधाना अनुभूयन्ते विद्याभिव्यङ्ग्यत्वात् त एवमुक्तेन सर्वात्मभूतेन संब-
ध्यन्त इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यन्तेऽतः साध्वेतद्विशिनष्टि । य एते
ब्रह्मलोक इति । यत्र क्वचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव हि ते लोके भव-
न्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते[2] । ननु कथमेकः सन्नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति[3] स भूमा कामांश्च ब्राह्मलौकिकान्
पश्यन्नमत इति[4] च विरुद्धम् । यथैको यस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मि-
न्नेव क्षणे न पश्यति चेति । नैष दोषः । श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वात् । द्रष्टु-
र्दृष्टेरविपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानामभावान्न पश्यति
चेति । यद्यपि सुषुप्ते[5] तदुक्तं मुक्तस्यापि सर्वैकत्वात्समानो द्वितीयाभावः ।
केन कं पश्येदिति चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः

यत्र कामाः संबध्येरन्नित्याशङ्क्याऽऽह । ये त्विति । किमिति सर्वैरेव कामा नानुभू-
येरन्नित्याशङ्क्याऽऽह । अनृतापिधाना इति । इतश्च विदुषामेव तदभिव्यक्तिरि-
त्याह । विद्येति । किमिति निर्गुणविद्याप्रकरणे विदुषि सत्यकामसंबन्धवचनं तत्रा-
ऽऽह । इत्यात्मज्ञानेति । आत्मविद्यास्तुत्यर्थं विदुषि कामसंबन्धवचनम् । मनसै-
तान्कामान्पश्यन्नित्यत्र विशेषश्रवणमपि युक्तमित्याह । अत इति । इन्द्रियादिषु
भवतां कामानां कुतो ब्रह्मलोकभावित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्रेति । मनसैतान्कामा-
नित्यादिवाक्यं स्तुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्धत्वात्त्याज्यमिति शङ्कते । नन्विति ।
वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टान्तमाह । यथेति । यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वैतन्न पश्यति
न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
यत्पश्येदिति बृहदारण्यकश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनीते । नैष दोष इति । अथ यथोक्तं
वाक्यं सुषुप्तमधिकृत्य प्रवृत्तं कथं मुक्तविषयतयोदाहृतमत आह । यद्यपीति ।
सुप्तस्य मोक्षदृष्टान्तत्वात्तद्गतस्य च दार्ष्टान्तिकेऽनुगमाद्यदुक्तं सुषुप्ते तत्संबन्धो
मुक्ते सिध्यतीत्यर्थः । किंच मुक्तमेवाधिकृत्य यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूदित्यादि तत्रै-
वोक्तमित्याह । केनेति । फलार्थवादस्याक्षिवाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते ।
अशरीरेति । दृश्यत इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने रूढत्वादशरीरस्य तदयोग्यत्वा-
दशरीरात्मोक्तिर्दृश्यत इतिश्रुतिविरुद्धेत्यर्थः । आत्मत्वामृतत्वादिब्रह्मविषयानेकश्रुति-

१ ख. ग. घ. च. ञ. ट. ड. ढ. ण. °येतु च्छि° । २ घ. ठ. ड. उच्यते । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. ञ. ट. ठ. ण. °नातीति । ४ ग. ङ. च. ड. ढ. °ति भूम्नः का° । ५ घ. ढ. °ति वि° । ६ क. °सुषुप्त° ।

एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

सेन् कथमेष पुरुषोऽक्षिणि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र यथाऽसा-वक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तद्वक्तव्यमितीदमारभ्यते । तत्र को हेतुरक्षिणि दर्शन इत्याह स दृष्टान्तो यथा प्रयोग्यः प्रयोग्यपरो वा सशब्दः । प्रयु-ज्यत इति प्रयोग्योऽश्वो बलीवर्दो वा । यथा लोक आचरत्यनेनेत्या-चरणो रथोऽनो वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय । एवमस्मिञ्छरीरे रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिरिन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञान-क्रियाशक्तिद्वयसंमूर्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-श्वरेण राज्ञेव सर्वाधिकारी दर्शनश्रवणचेष्टाव्यापारेऽधिकृतः । तस्यैव

लिङ्गविरोधाद्दृश्यत इत्येकस्याः श्रुतेर्ज्ञानमात्रविषयनिरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यानन्तरवाक्य-मुत्थापयति । तत्रेति । चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चक्षुषो दर्शने को हेतुरित्यपेक्षायां लिङ्गहेतुकं तावद्दर्शनं संभवतीति मत्वा दृष्टान्तमाह श्रुतिः । स दृष्टान्तो यथा भवति तथोच्यत इत्याह । तत्रेति । तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे । यथेत्यादिना । अध्याहार-राहित्यसिद्ध्यर्थं पक्षान्तरमाह । प्रयोग्येति । एवमित्यनेन द्वितीयो यथाशब्दः संब-ध्यते । शरीरस्य रथस्थानीयत्वं शरीरं रथमेव त्विति श्रुत्यन्तरान्मन्तव्यम् । अस्मिन्यु-क्तः स रथस्थानीये ईश्वरेण स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं प्राणो रथित्वेन नियुक्त इति संब-न्धः । प्राणप्राणं व्यावर्तयति । पञ्चवृत्तिरिति । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रह-मेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुरिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । इन्द्रियेति । आत्मानं रथिनं विद्धीति श्रुतिविरुद्धं प्राणस्य रथित्वमित्याशङ्क्य तस्योपाधियस्तदभेदाङ्गीकारा-न्नैवमित्याह । प्रज्ञात्मेति । तस्याध्यात्मसंतानं शरीरद्वयविशिष्टत्वेन स्फुरितं स्वरूपं दर्शयति । विज्ञानेति । ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाधिद्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । कस्मिन्निति । प्रतिष्ठास्यामीतीक्षित्वा स प्राणमसृजतेत्यादि-श्रुतिरिति शेषः । तथाच यथा राज्ञा सर्वाधिकारित्वेन सेनाध्यक्षः संधिविग्रहादौ नियु-ज्यते तथेश्वरेण सर्वचेष्टान्तराधिकृतः स्वकीयदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-त्याह । राज्ञेति । प्राणः स्वविलक्षणेन चेतनेन नियुज्यते प्रयोज्यत्वादश्वादिवदित्य-नुमानाद्देहसंहतात्प्राणादतिरिक्तोऽसंहतश्चेतनः सिध्यतीति समुदायार्थः । चक्षुरादि-चेष्टा चेतननिमित्ता चेष्टात्वाद्रथादिचेष्टावदित्यनुमानान्तरं सूचयति । तस्यैवेति ।

१ ख. घ. ङ. च. ञ. ड. ढ. स । २ क. ख. छ. ञ. ण. 'यथावान्तरविरो' । ३ क. 'न्तरं वा' । ४ क. ख. ञ. म् । तस्मिन्नुक्तशरीर इ' । ५ ख. छ. ञ. ट. ण. 'ति त्रि' । ६ क. ख. छ. ञ. ण तस्य तदुपा' । ७ क. ख. छ. ण.ञ. 'न्नद्व' । ८ ग. ट. 'कारी मे' ।

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्या-

---

तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोपलब्धिद्वारभूतम् ॥ ३ ॥

अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं देहच्छिद्रमनुविषण्णमनुषक्त-मनुगतं तत्र स प्रकृतोऽशरीर आत्मा चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षुष-स्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तद्देहादिभिः संहत-त्वात्परस्य द्रष्टुरर्थे सोऽत्र चक्षुषि दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः । अक्षिणि दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रियद्वारोपल-क्षणार्थम् । सर्वविषयोपलब्धा हि स एवेति । स्फुटोपलब्धिहेतुत्वाच्च-क्षिणीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति तत्सत्यं भवतीति च

प्रकृतप्राणविषयस्तच्छब्दः । मात्रेत्येतस्य व्याख्यानमेकदेश इति । प्राणसंवादे चक्षु-रादीनां प्राणपारतन्त्र्यप्रतीतेस्तदेकदेशत्वं तेषामिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

शरीराद्व्यतिरिक्तमात्मानं संभाव्य तस्यौपाधिकं द्रष्टृत्वमाचष्टे । अथेति । अतिरि-क्तात्मसंभावनानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्र तत्रेतिसप्तमीभ्यां संसारदशोच्यते । अनुगतं चक्षुरिति संबन्धः । दर्शनाय चक्षुरित्यस्यार्थं समर्थयते । यस्येति । यस्य परस्य द्रष्टुरर्थे करणं चक्षुरिष्टं स परश्चक्षुषि लिङ्गेन दृश्यत इति संबन्धः । पारार्थ्ये चक्षुषो हेतुमाह । देहादिभिरिति । यत्संहतं तत्स्वविलक्षणशेषं दृष्टं यथा शयनासनादि तथा तदपि चक्षुर्देहादिभिः संहतत्वाद्यस्य विलक्षणस्य शेषभूतं सोऽत्र दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते । विमतं साश्रयं धर्मत्वाद्रूपादिवदित्यनुमानादित्यर्थः । दृश्यत इत्यस्याविरुद्धा-र्थमुक्त्वाऽक्षिणीत्यस्य विवक्षितमर्थमाह । अक्षिणीति । यथाऽक्षिद्वारा रूपोपलब्धा परस्तथा तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयोपलब्धा पर एवेति कृत्वा युक्तमिदमुपलक्षणमिति साधयति । सर्वविषयेति । सर्वेन्द्रियैरुपलब्धृत्वमविशिष्टं चेत्कथं तर्हि सर्वास्वपि श्रुतिषु चक्षुष्येवास्योपदिश्यते तत्राऽऽह । स्फुटेति । चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ हेतुत्वे श्रुतिं संवादयति । अहमिति । यत्रादर्शमिति चक्षुषः प्रत्ययस्तद्वस्तु सत्यं स्फुटोपल-म्भादिति द्वयोर्विवदमानयोर्दृष्टमित्यर्थः । य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्धा

---

१ ढ. ण. °नुविष°। २ क. ग. ट. ठ. °त्मा चक्षुषि भवतीति चा°। घ. च. ङ. ढ. °त्मा चक्षुषि भवति चा° ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. ञ. ट. ड. ढ. ण. °र्थे सो°। ठ. °र्थः सो°। ४ ख. ञ. ढ. ण. °त्वाच्चाक्षि°। ठ. °त्वादक्षि°। ५ ख. ञ. ठ. °ति श्रु°। ६ क. ख. छ. ञ. ण. °र्थक°। ७ क. ख. छ. ञ. ण. स येश्च° ८ क. ख. छ. ञ. ण. °क्षुषा लि°। ९ ख. ञ. ण. °ष्येवोपास्यो°। १० ट. °चाऽऽक्षोप°।

हराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो वेदेदꣳ शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन

श्रुतेः। अथापि योऽस्मिन्देहे वेद कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीत्यस्य गन्धं विजानीयामिति स आत्मा तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय घ्राणम्। अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिष्यामीति स आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वागिन्द्रियम्। अथ यो वेदेदं शृणवानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियासंस्पृष्टं केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा मननाय मनः। यो वेद स आत्मेत्येवं सर्वत्र प्रयोगाद्वेदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते। यथा यः पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः पश्चाच्च उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते। दर्शनादिक्रियानिर्वर्त्यर्थानि तु चक्षुरादिकरणानि। इदं चास्याऽऽत्मनः सा-

विवक्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति। अथापीति। चक्षुषि स्फुटोपलम्भेऽपीति यावत्। योऽस्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण यं कंचिद्विषयं वेद स आत्मेति संबन्धः। उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति। कथमित्यादिना। जिघ्राणीति यो वेदेत्युक्तमेव संक्षिपति। अस्येति। इन्द्रियैर्घ्राणादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्द्वारेणानिष्पन्नमिति यावत्। केवलं मनोमात्रजनितमित्येतन्मन्वानि संपादयानीत्यर्थः। यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्मिथ्या प्रकृत्यर्थरूपं तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमित्याह। यो वेदेति ॥ ४ ॥

आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्संसर्गादेव विषयसिद्धिसंभवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह। दर्शनादीति। अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया। सा चाऽऽत्मनः संविदेकरसस्यासङ्गोदासीनस्य विषयसंसर्गभ्रमहेतुत्वान्निष्पत्त्यर्थानि चक्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः। तेषामुक्तरीत्या सार्थकत्वे गमकमाह। इदं चेति। करणानामुक्तं सार्थकत्वं प्रकृतस्य संविन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव स्वतो विषयसंबन्धानुपपत्त्या तत्संबन्धभ्रान्ति-

१ क. ग. घ. ङ. ञ. झ. ट. ठ. त. थ. शृण्वानी°। २ घ. ङ. ढ. श्रुतिः। ३ क. ग. ट. ठ. ङ. ण. शृण्वानी°। ४ क. ग. ट. ढ. °संप्रयुक्तं के°। घ. च. ठ. ण. °संपृक्तं के°। ङ. ढ. संयुक्तं के°। ५ क. ग. घ. ङ. च. ठ. ड. ढ. °त्मा। यो। ६ ग. ट. संपृक्तं त°। ७ ख. ग. छ. ञ. ठ. ण. र्थः। वे°। ८ ख. ञ. ण. °नः सविदे°। ९ ग. स्यासंयोगोदा°। १० ग. छ. सी नेवि°। ११ ख. ञ. °त्यर्थानि

दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते ॥५॥ य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषाꣳ सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे

मथ्र्योदवमम्पते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्यापृततया । यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्यापृततयेति तद्वत् । मनोऽस्याऽऽत्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रियैरसाधारणं चक्षुश्चक्षे पश्यत्यनेनेति[1] चक्षुः । वर्तमानकालविषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽदैवानि तानि । मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धिकरणं मृदितदोषं च सूक्ष्मव्यवहितादिसर्वोपलब्धिकरणं चेति दैवं चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपापन्नोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोवियुक्तः सर्वात्मभावमापन्नः सन्नेष व्योमवद्विशुद्धः सर्वेश्वरो मनउपाधिः सन्नेतेनैवेश्वरेण मनसैतान्कामान्सवितृप्रकाशवन्नित्यप्रततेन दर्शनेन पश्यन्रमते ॥ ५ ॥

कान्कामानिति विशिनष्टि । य एते ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवद्बाह्यविषयासङ्गानृतेनापिहिताः संकल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । यस्मादेष इन्द्राय प्रजापतिनोक्त आत्मा तस्मात्ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एकशतं वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः । तच्चुक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न[4] त्विदानीं

कारणान्तःकरणवृत्तिविशेषापेक्षया निर्धारितमित्यर्थः । आत्मनः संविन्मात्रस्वभावत्वे कथं कर्तृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । य एषोऽक्षिणीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं संप्रति स वा एत्यादि फलवाक्यं प्रपञ्चयितुमिन्द्रियान्तरेभ्यो मनसो वैलक्षण्यं दर्शयति । मनोऽस्येति । तस्य चक्षुष्ट्वेऽपि कुतो दैवत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । वर्तमानेति । आगन्तुकदोषराहित्यं मृदितदोषत्वम् । सर्वेश्वरो व्यज्यते यस्मिन्विशुद्धे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं तदुपाधिरस्येति तथोक्तः । ईश्वरेण तदभिव्यञ्जकेनेत्येतत् । अविद्यादिप्रतिबन्धकस्याभावान्मनसा नित्यं प्रततं दर्शनं नित्याभिव्यक्तस्वरूपं चैतन्यं तेन पश्यन्निति योजना ॥ ५ ॥

तं वा एतमित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यदर्थं हीति । स सर्वांश्चेत्यादिवाक्यमाशङ्क्योत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । तच्चुक्तमित्यादिना ।

१ ख. ग. घ. ङ. च. ञ. ट. ड. ढ. °ति । व° । २ घ. च. ठ. °याण्येवेन्द्रि° । ३ झ. ञ. ण. °मद्यापि । ४ ख. ङ. ञ. °भाग्यान्न । ठ. °भाग्यानां नत्वि° । ५ क. ग. ट. °तृत्व° ।

**च कामाः स सर्वाꣳश्च लोकानाप्नोति सर्वाꣳ-
श्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजाना-
तीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥६॥**

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

**श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽ-
श्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो-
र्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-**

मनुष्याणामल्पजीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च संभवतीति प्राप्त इदमुच्यते। स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामानिदानींतनोऽपि। कोऽसौ। इन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह सामान्येन किल प्रजापतिरुवाच। अतः सर्वेषामात्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः। द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्त्यर्थम् ॥६॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥१२॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्य इत्यादिमन्त्राम्नायः पावनो जपार्थश्च ध्यानार्थो वा। श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो हार्दं ब्रह्मात्यन्तदुरवगाह्यत्वात्तद्धार्दं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन तस्माच्छ्यामाच्छबलं शबल इव शबलोऽरण्याद्यनेककामिश्रत्वाद्ब्रह्मलोकस्य शाबल्यं तं ब्रह्मलोकं शबलं प्रपद्ये मनसा शरीरपाताद्वोर्ध्वं गच्छेयम्। यस्मादहं शबलाद्ब्रह्मलोकान्नामरूपव्याकरणाय श्यामं प्रपद्ये हार्दभावं प्रपन्नोऽस्मीत्यभिप्रायः। अतस्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं शबलं प्रपद्य इत्यर्थः। कथं शबलं ब्रह्म-

---

यथोक्तं फलं तच्छब्दार्थः। प्रकरणं निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वज्ञानविषयम् ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

दहरप्रकरणं विद्याप्रकरण उपास्यस्तुत्यर्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्प्रकरणपरिसमाप्त्यर्थं प्रकृताया दहरविद्यायाः शेषभूतं जपविधानार्थमारभते। श्यामादिति। अत्यन्तदुरवगाहत्वाद्ध्यानहीनानामिति शेषः। कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। मनसेति। न वर्हि मुख्या तत्प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह। शरीरेति। विपरीतपाठं हेतुत्वेनेति व्याचष्टे। यस्मादिति। हेतुः प्रतिज्ञया योज्यते। अत इति। दृष्टान्तमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याचष्टे। कथमित्यादिना। शरीरस्य त्याज्यत्वे हेतुमाह।

---

१ क. °मत्यल्प°। २ ख. घ. ञ. ड. ढ. प. °र्थश्चाऽऽध्या°। ३ ठ. प. जित्वा। ४ क. हार्दं ब्रह्मभा°। घ. च. हार्दं भा°। ५ ग. ट. °रवि°। ६ ग. ट. तत्पारि°। ७ क. ग. छ. ट. प. °त्यन्तं दु°। ८ क. °त्वाज्ज्ञान°।

लोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति ॥ १ ॥
इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥
आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यद-
न्तरा तद्ब्रह्म तदमृतꣳस आत्मा प्रजापतेः सभां

लोकं प्रपद्य इत्युच्यते । अश्व इव स्वानि लोमानि विधूय कम्पनेन श्रमं पांस्वादि च रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवेत्येवं हार्दब्रह्मज्ञानेन विधूय पापं धर्माधर्माख्यं चन्द्र इव च राहुग्रस्तस्तस्माद्राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथैवं धूत्वा प्रहाय शरीरं सर्वानर्थाश्रयमिहैव ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति । द्विर्वचनं मन्त्रसमाप्त्यर्थम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आकाशो वा इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थम् । आध्यानायाऽऽकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च । स चाऽऽकाशो नामरूपयोः स्वात्मस्थयोर्जगद्बीजभूतयोः सलिलस्येव फेनस्थानीययोर्निर्वहिता निर्वोढा व्याकर्ता । ते नामरूपे यदन्तरा यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्तेते तयोर्वा नामरूपयोरन्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामस्पृष्टं यदित्येतत्तद्ब्रह्म नामरूपविलक्षणं नामरूपाभ्यामस्पृष्टं तथाऽपि तयोर्निर्वोढैवंलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीब्राह्मणे[14]-

---

सर्वानर्थेति । इतिशब्दो ध्यानसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति लक्षणनिर्देशस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति । आध्यानायेति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानित्याद्याः श्रुतयः । आकाशशब्देनाऽऽत्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे हेतुमाह । आकाश इवेति । ते यदन्तरेत्यत्र ते इति पदं प्रथमाद्विवचनान्तं गृहीत्वा व्याख्याय द्वितीयाद्विवचनान्तं षष्ठ्यर्थमादाय व्याचष्टे । तयोर्वेति । यदन्तरेति समस्तं पदं पूर्वत्र व्याख्यातमधुना तु व्यस्तं व्याकृतं तदेव व्याकरणं संक्षिपति । नामरूपाभ्यामिति । ताभ्यामस्पृष्टं चेत्कथं तन्निर्वाहकमित्याशङ्क्याऽऽह । नामरूपाभ्यामस्पृष्टमिति । मायावशादिति शेषः । आत्मत्वेऽपि

---

१ क. ण. पांश्वादि । २ ख. ग. घ. ङ. च. ञ. ट. ड. ढ. °वतीत्ये° । ३ ठ. °ध्यानेन । ४ ग. ङ. ट. ठ. ड. ढ. °व ग° । ५ ठ. °स्वरतरो । ६ ड. °ति तथै° । ७ क. ठ. °ब्रह्मविदि° । ८ ख. ग. ञ. ट. ड. ढ. °जयोः । ९ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. °नसंस्था° । १० क. °दि तद्ब्र° । ११ ग. ङ. ट. ठ. ढ. °तद्ब्र° । १२ ङ. ड. ढ. °व कथं । १३ क. °ह्मणोक्तं । १४ ण. °णे वर्णितं वि° । १५ ग. ट. ध्यानुध्यान° ।

वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं यशसां यशः श्येतमदत्कमदत्कं श्येतं लिन्दु-

नोक्तं चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गम्यत एकवाक्यता। कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा। आत्मा हि नाम सर्वजन्तूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव स्वरूपेणोक्तोऽयाशरीरो व्योमव-त्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम्। तच्चाऽऽत्मा ब्रह्मामृतममरणधर्मा। अत ऊर्ध्वं मन्त्रः। प्रजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सभां वेश्म प्रभुविमितं वेश्म प्रपद्ये गच्छेयम्। किंच यशोऽहं यशो नामाऽऽत्माऽहं भवामि ब्राह्म-णानाम्। ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपासते ततस्तेषां यशो भवामि। तथा राज्ञां विशां च। तेऽप्यधिकृता एवेति तेषामप्यात्मा भवामि। तद्यशोऽहमनुप्रापत्स्यनुप्राप्तुमिच्छामि। स हाहं यशसामात्मनां देहे-न्द्रियमनोबुद्धिलक्षणानामात्मा। किमर्थमहमेवं प्रपद्य इत्युच्यते। श्येतं वर्णतः पक्वबदरसमं रोहितम्। तथाऽदत्कं दन्तरहितमप्यदत्कं भक्षयि-तृ स्त्रीव्यञ्जनं तत्सेविनां तेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामपहन्तृ विनाश-यित्रित्येतत्। यदेवंलक्षणं श्येतं लिन्दु पिच्छलं तन्माऽभिगां माऽभि-

कथं करतलामलकवद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमत आह। आत्मा हीति। तेन स्वसंवेद्यत्वेनेति यावत्। कुतो देहद्वयोपहितस्याऽऽत्मनः स्वसंवेद्यत्वं तत्राऽऽह। अशरीर इति। ब्रह्मैव प्रत्यक्षभू-परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह। व्योमवदिति। ब्रह्मैव प्रत्यक्षमु-तमिति कथमनगतमित्याशङ्क्याऽऽह। आत्मेति। अनात्मत्वं चेदब्रह्मत्वमप्र-ब्रह्मत्व क्तप्रत्यग्भूतं ब्रह्म वक्तव्यमित्यर्थः। उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासकस्य प्रार्थ-नामन्त्रमुत्थाप्य व्याकरोति। अत ऊर्ध्वमिति। प्रथमतो ब्राह्मणग्रहणे हेतुमाह। ब्राह्मणा एवेति। विशेष्यं निर्दिशति। स्त्रीव्यञ्जनमिति। योनिशब्दितं प्रजनने-न्द्रियमित्यर्थः। कथं तद्भक्षयितृ भवेत्तदाह। तत्सेविनामिति। तदभिगमनं नाम गर्भे-

१ क. °ग्रः श्वेत°। २ क. °त्कं श्वेतं। ३ ण. °तैव ग°। ४ ठ. °म्यते तदेकवाक्यत्वादिहापि कथं। ५ क. °क्यतया ऽऽत्मा। क°। ६ क. °ते। अत°। ७ ड. ङ. ढ. भवति। ८ ठ. ण. °ज्ञां यशो वि°। ९ ठ. ण. °च यशस्तेऽप्य°। १० क. ण. °णानां यशसामा°। ११ क. ग. ङ. च. श्वेतं। १२ ण. समरो°। १३ ख. घ. च. ञ. लोहितं। १४ ग. ट. °हितं स्त्रीचिन्हं योनिशब्दितं °किलक्षणं तथा°। १५ ग. ङ. घ. श्वेतं। १६ ख. घ. ङ. च. ठ. ण. पिच्छिलं। १७ क. ख. छ. ञ. ण. °वेदनत्वे°। १८ क. ख. ग. ञ. ट. ण. विशेषं।

माऽभिगां लिन्दु माऽभिगाम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥
तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे

गच्छेयम् । द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

तद्धैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः सहोपासनैस्तद्वाचकेन ग्रन्थेनाष्टाध्यायीलक्षणेन सह ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये कश्यपायोवाच । असावपि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्य इत्येवं श्रुत्यर्थसंप्रदायपरंपरयाऽऽगतमुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्वत्स्ववगम्यते । यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या सफलाऽवगम्यते तथा कर्मणा न कश्चनार्थ इति प्राप्ते तदानर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेदं कर्मणो विद्वद्भिरनुष्ठीयमानस्य विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते । आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथाविधानं यथोक्तस्मृत्युक्तैर्नियमैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्वाणकं प्रति कर्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थमाह । गुरोः कर्म यत्कर्तव्यं तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽतिशिष्टः कालस्तेन कालेन वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि नियमवताऽधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्य-

---

वासस्तस्यातिशयेनानर्थहेतुत्वं ज्ञापयितुं द्विर्वचनमित्यर्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

उक्तविज्ञानस्यौत्प्रेक्षिकत्वशङ्कां व्युदस्यन्ननादिपारंपर्यागतत्वं दर्शयति । तद्धैतदिति । सोपकरणमुपकरणैः शमादिभिः सहितमिति यावत् । तद्द्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेणेत्यर्थः । विद्याप्रकरणं समाप्याविद्वदनुष्ठितस्य कर्मणः साफल्यमविद्वत्संतोषार्थं कथयति । यथेत्यादिना । इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः । प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वादयो नियमाः । भिक्षा[illegible]चमनादिविधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते तत्राऽऽह । [illegible] थोक्तोऽधिकारी गृहीतः । एतत्सर्वं

[illegible] ग. घ. ङ. च. ट. ठ. [illegible] । २ ख. घ. च. ञ. ठ. ड. ण. 'स म' । ३ [illegible] ऽपि । ४ [illegible] ठ. ड. ढ. कर्मणा । ५ ग. [illegible] ढ. 'भवि-ति' [illegible] । ६ [illegible] । ७ ग. ट. ण. [illegible] वे' । ८ ग. ट. 'माप्य त्रि' । ९ ग. ट. 'वे ह्' ।

शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्वि-
दधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहिꣳ-
सन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तय-
न्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुन-

र्थेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां समापयित्वा गुरुकुलान्नि-
वृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि
तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्हस्थ्यविहितानां कर्मणां स्वाध्यायस्य प्राधा-
न्यप्रदर्शनार्थमुच्यते । शुचौ विविक्तेऽमेध्यादिरहिते देशे यथावदासीनः
स्वाध्यायमधीयानो नैत्यकमधिकं च यथाशक्ति ऋगाद्यभ्यासं च कुर्व-
न्धार्मिकान्पुत्राञ्शिष्यांश्च धर्मयुक्तान्विदधद्धार्मिकत्वेन तान्नियमयन्नात्म-
नि स्वहृदये हार्दे ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्योपसंहृत्येन्द्रियग्रहणा-
त्कर्माणि च संन्यस्याहिंसन् हिंसां परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्थावर-
जङ्गमानि भूतान्यपीडयन्नित्यर्थः । भिक्षानिमित्तमटनादिनाऽपि परपीडा
स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञाविषयस्त-
तोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वाश्रमिणां चैतत्समानम् । तीर्थेभ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्यन्ये
वर्णयन्ति । कुटुम्ब एवैतत्सर्वं कुर्वन्स खल्वधिकृतो यावदायुषं याव-
ज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रकारेणैवं वर्तयन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते देहान्ते ।
न च पुनरावर्तते शरीरग्रहणाय । पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रतिषेधात् ।
अर्चिरादिना मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसंपद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्ता-
वत्तत्रैव तिष्ठति प्राक्ततो[14] नाऽऽवर्तत इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्वि-

स्वयं कुर्वन्ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति संबन्धः । एवं वर्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथो-
क्तेन प्रकारेण कुर्वन्निति । अप्राप्तप्रतिषेधाशङ्कां वारयति । पुनरावृत्तेरिति । चन्द्र-
लोकादिवद्ब्रह्मलोकादपि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिना प्रतिषेधान्नाप्राप्तप्रतिषेध-
प्रसक्तिरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यस्थान्यक्षराणि व्याकरोति । अर्चिरादिनेति ।

१ ध. °न्सर्व भू° । २ ख. ञ. °थेत्यभिस° । ३ क. °नो नित्यनैमित्तिकं कर्माधि° । ४ ग. ङ. ट. ड. ढ. शक्तित । ख. ध. च. ञ. ण. यथाशक्तित । ५ क. ठ. ण. °हृत्य सर्वेन्द्रि° । ६ ख. ञ. °न् ग. ट. °धार्द्धार्मिकान् । अ° । ७ ठ. °त्तपर्यट° । ८ ग. ङ. ट. ढ. °ना प° । ९ ख. घ. ञ. ठ. ड. ण. °पि पी° । १० च. °सन्सर्व° । ११ ख. ञ. ढ. °क्तेनैव प्र° । १२ क. ख. ग ङ. ञ. ट. ठ. ड. ढ. ण °णैवं व° । १३ °न्यत्र हिं° । १४ ठ. °तो मुच्यते नाऽऽवर्तते पुनस्तस्माच्चाऽऽगमनमाशङ्क्यते गमना-दतो नाऽऽवर्तत इत्युच्यते । द्विर° ।

रावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्यष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥८॥

ॐ *आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ छान्दोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्येऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

प्रागिति महाप्रलयात्पूर्वकालोक्तिः । ततो ब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वियदादिजगज्जातं जातमज्ञानतो यतः । तदस्मि नामरूपादिविरहि ब्रह्म निर्भयम् ॥ १ ॥

नमस्त्रय्यन्तसंदोहसरसीरुहभानवे । गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीका समाप्ता ॥ ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

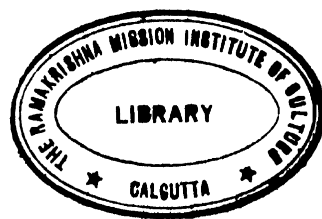
---

* इयं शान्तिरुपनिषदारम्भेऽपि ज्ञेया ।

अथ च्छान्दोग्योपनिषद्विभागानां वर्णानुक्रमणिका प्रारभ्यते।

आ

॥ समाप्तेयं छान्दोग्योपनिषद्विभागानां वर्णानुक्रमणिका ॥

THE RAMAKRISHNA MISSION INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY
CALCUTTA

